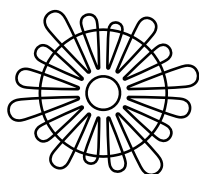

ARCHAEOLOGIA

adriatica

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

SVEUČILIŠTE U ZADRU / UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA / UNIVERSITY OF ZADAR
ODJEL ZA ARHEOLOGIJU / DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

UDK 902/904

ARCHAEOL. ADRIAT.

ISSN 1846-4807

ARCHAEOLOGIA adriatica

IZDAVAČ / *Publisher*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*
Mihovila Pavlinovića 1, 23000 Zadar, Hrvatska

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST / *Publishing Committee*
Josip Faričić (predsjednik / *Chair*)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / *Editor in Chief*
Ante Uglešić

ZAMJENIK GLAVNOG I ODGOVORNOG UREDNIKA / *Associate Editor in Chief*
Igor Borzić

TAJNICA / *Secretary*
Josipa Baraka Perica

UREDNIŠTVO / *Editorial Board*
Brunislav Marijanović (professor emeritus Sveučilišta u Zadru), Igor Borzić (Sveučilište u Zadru),
Martina Čelhar (Sveučilište u Zadru), Tomislav Fabijanić (Sveučilište u Zadru),
Josipa Baraka Perica (Sveučilište u Zadru), Mirja Jarak (Sveučilište u Zagrebu),
Marko Dizdar (Institut za arheologiju, Zagreb), Biba Teržan (Univerza v Ljubljani),
Gian Pietro Brogiolo (Università degli Studi di Padova)

ADRESA UREDNIŠTVA / *Adress of the Editorial Board*
Archaeologia Adriatica
Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
23000 Zadar, Hrvatska / Croatia
Tel. +385(0)23 200 522
E-mail: archaeologia.adriatica@unizd.hr

ARCHAEOLOGICA ADRIATICA REFERIRA SE U / *Archaeologia Adriatica is abstracted and indexed in*
- Ulrich's international periodicals directory
- DYABOLA. Sachkatalog der Bibliothek – Römisch-
Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts

DOSTUPNO NA / *Available at*
Hrčak. Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske (hrcak.srce.hr)
Morepress (morepress.unizd.hr)

ČASOPIS IZLAZI JEDNOM GODIŠNJE / *Published annually*
ISSN 1846-4807 (Tisak)
ISSN 1848-9281 (Online)
DOI 10.15291/archo

NASLOVNICA / *Cover Page*
Foto / *Photo*: Zoran Alajbeg, Ivan Čondić, Sebastian Govorčin, Mato Ilkić i Joško Zaninović

SADRŽAJ / CONTENTS

MARTINA DUBOLNIĆ GLAVAN, MIROSLAV GLAVIČIĆ Posveta Augustovu numenu iz Privlake kod Nina (arhivska istraživanja) (Izvorni znanstveni članak) <i>Dedication to the Numen Augusti from Privlaka near Nin</i> (archival research) (Original scientific paper)	9
IVANA JADRIĆ-KUČAN, IVANA BANOVAČ Posveta geniju Carske kuće (<i>Genius Domus Augusta</i>) iz Oneja (Izvorni znanstveni članak) <i>Dedication to the Imperial Family's Genius</i> (Genius Domus Augusta) from <i>Oneum</i> (Original scientific paper)	31
BOŽANA MALETIĆ, MATTEO POLA Un'iscrizione inedita ed alcune note di topografia antica di Preko sull'isola di Ugljan (Articolo scientifico originale) <i>Neobjavljeni natpis i nekoliko bilježaka o antičkoj topografiji</i> <i>Preka na otoku Ugljanu</i> (Izvorni znanstveni članak)	61
DINO TARAS Radionički pečati na italskoj tera sigilati iz Zatona kod Zadra (Prethodno priopćenje) <i>Workshop Stamps on Italic Terra Sigillata from Zaton near Zadar</i> (Preliminary report)	81
KRISTINA GERGETA SOTONČIĆ, TEODORA GODINOVIĆ Zaštitno arheološko istraživanje dijela maritimne vile u uvali Ribnjaku kod Valbandona (Stručni članak) <i>Rescue Archaeological Excavations of a part of the</i> <i>Maritime Villa in Ribnjak Bay near Valbandon</i> (Professional paper)	119

ANA KARAOĐOLE, NIKŠA GRBIĆ Keramički nalazi i ostali pokretni arheološki materijal s lokaliteta Ošlje – Gradac (Izvorni znanstveni članak) <i>Pottery and Other Small Finds from the Site of Ošlje-Gradac (Original scientific paper)</i>	143
KRISTINA GERGETA SOTONČIĆ Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno groblje u Novigradu. Preliminarni rezultati istraživanja (Prethodno priopćenje) <i>Late Antique and Early Medieval Cemetery in Novigrad. Preliminary Research Results (Preliminary report)</i>	203
ANITA ADAMIĆ HADŽIĆ Izloženost koštanim ozljedama ratarskih i stočarskih populacija srednjovjekovne i ranosrednjovjekovne Hrvatske (Izvorni znanstveni članak) <i>Exposure to Bone Injuries in the Farming and Herding Populations in Medieval and Early Modern Croatia (Original scientific paper)</i>	233
MATO ILKIĆ, DEJAN FILIPČIĆ Novac Osmanskog Carstva iz sjeverne Dalmacije (Izvorni znanstveni članak) <i>The Ottoman Empire Coins from Northern Dalmatia (Original scientific paper)</i>	267

SILVIA BEKAVAC, DORA ŠTUBLIN Zaboravljeno kulturno dobro – crkva Gospe od Zdravlja u Gornjim Brelima (Prethodno priopćenje) <i>Forgotten Cultural Heritage – the Church of Our Lady of Health in Gornja Brela (Preliminary report)</i>	291
IGOR BORZIĆ VIS-A-VIS-A-VIS 200 Prikaz kataloga izložbe <i>Vis-a-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa u povodu 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu</i> , Arheološki muzej u Splitu, Split, 2021. (Prikaz) VIS-A-VIS-A-VIS 200 <i>Review of the exhibition catalogue Vis-a-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa u povodu 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu (Review)</i>	323
<i>Upute autorima / Instructions for Authors</i>	333

POSVETA AUGUSTOVU NUMENU IZ PRIVLAKA KOD NINA (ARHIVSKA ISTRAŽIVANJA)

DEDICATION TO THE NUMEN AUGUSTI FROM PRIVLAKA NEAR NIN (ARCHIVAL RESEARCH)

MARTINA DUBOLNIĆ GLAVAN

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru
Institute for Historical Science, Croatian Academy of Science and Arts in Zadar
Obala kneza Trpimira 8
HR-23000 Zadar
martina.dubolnic@gmail.com; mardub@hazu.hr

MIROSLAV GLAVIČIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
glavicic@unizd.hr

UDK: 904:25](497.581.1Privlaka)“652“

DOI: 10.15291/arceo.3988

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2022-05-5

KLJUČNE RIJEČI:

Nin – Aenona, Arhiv
dr. Luke Jelića, Augustov
numen, carski kult

Početkom 20. stoljeća prof. dr. Luka Jelić pronašao je i dokumentirao u kućama zaseoka Grbić Stanova u Privlaci kod Nina dva ulomka spomenika s djelomično sačuvanom posvetom carskom numenu (Numini Imp. Caesaris Augusti...). Dokumentacija o tom vrijednom nalazu čini dio Jelićeve „Ostavštine“, koja je pohranjena u Arheološkom muzeju u Splitu. Autori u radu analiziraju podatke koje je zabilježio Luka Jelić i sagledavaju ih u kontekstu manifestacija šovanja carskog kulta na prostoru municipija Aenona kao i na širem području Rimskog Carstva.

KEY WORDS:

Nin – Aenona, Luka
Jelić Archives, numen
Augusti, imperial cult

In the early 20th century, in the houses of the Grbić Stanovi hamlet in Privlaka near Nin, professor Luka Jelić, PhD, found and documented two fragments of a monument with partially preserved dedication to the imperial numen (Numini Imp. Caesaris Augusti...). Documentation about this valuable find constitutes a part of Jelić's "Heritage" kept in the Archaeological Museum in Split. The authors analyze the data recorded by Luka Jelić and observe them in the context of manifestations of honoring the imperial cult in the area of the municipium of Aenona, as well as in the wider area of the Roman Empire.

DJELOVANJE LUKE JELIĆA U NINU I NJEGOVA „OSTAVŠTINA“

Prof. dr. Luka Jelić (1864. – 1922.) istaknuti je znanstvenik, arheolog, povjesničar, konzervator, speleolog i svećenik, jedan od pionira u razvoju moderne znanstvene djelatnosti na području južne Hrvatske,¹ koji je najplodniji period znanstvenog djelovanja proveo upravo na širem zadarskom prostoru (Zadar, Nin i Biograd).²

U razdoblju 1896. – 1914. godine proveo je brojna arheološka iskopavanja i terenske preglede Nina i okolice čime je udaren temelj istraživanju tog područja.³ Na prostoru ninskog otoka proveo je istraživanja na položajima: Sv. Križ, Sv. Ambroz, Vrt Pijaca (Sv. Marija), Sv. Ivan Krstitelj, Sv. Anselmo, Plokata, Kneževa palača, Trg Verne – Sv. Mihovil, Dvorine i dr. S južne i sjeverne strane izvan ninskog otoka istraživao je položaje Ždrijac te Knežev vrtal i Sv. Juraj u današnjim Klanicama. Proveo je i prve terenske preglede na području Nina i šire okolice (Nin, Zaton, Ninski Stanovi, Privlaka, Vir, Vrsi, Poljica, Ljubač, Radovin, Slivnica i dr.).⁴ Na području Privlake u Grbić Stanovima dokumentirao je ostatke crkve sv. Barbare. Iako je Jelićev znanstveni interes bio primarno orijentiran na srednjovjekovni period, s jednakim zanimanjem bavio se proučavanjem prapovijesnih razdoblja, kao i antičkih starina te novovjekovne prošlosti i etnografije tog područja. Djelujući u okviru društva *Odbor za proslavu 400. godišnjice rođenja Petra Zoranića*, proveo je u Ninu brojna istraživanja kojima je sakupljen fundus rimskih, srednjovjekovnih i

WORK OF LUKA JELIĆ IN NIN AND HIS “HERITAGE”

Professor Luka Jelić, PhD, (1864 – 1922) was a prominent scholar, archaeologist, historian, conservator, speleologist and priest, one of the pioneers in the development of modern scholarly work in the southern Croatia region,¹ who spent the most prolific period of his scholarly career exactly in the wider Zadar region (Zadar, Nin and Biograd).²

In the period from 1896 to 1914 he led a number of archaeological excavations and field surveys in Nin and its environs thus laying the foundations of this area's research.³ In the area of the island of Nin he conducted excavations at the following positions: Sv. Križ, Sv. Ambroz, Vrt Pijaca (Sv. Marija), Sv. Ivan Krstitelj, Sv. Anselmo, Plokata, Kneževa palača, Trg Verne-Sv. Mihovil, Dvorine etc. Outside the Nin island, on the southern and northern side, he investigated the sites of Ždrijac and Knežev vrtal, and Sv. Juraj in present-day Klanice. He also conducted the first field surveys in the region of Nin and its wider surroundings (Nin, Zaton, Ninski Stanovi, Privlaka, Vir, Vrsi, Poljica, Ljubač, Radovin, Slivnica etc.).⁴ He documented the remains of the church of St Barbara in the area of Privlaka in Grbića Stanovi. Although Jelić's scholarly interest was primarily focused on the medieval period, he studied prehistoric periods with equal interest, as well as artifacts dating to antiquity or post-medieval period, or ethnographic specificities of this region. Working within the association *The Board for Celebration of the 400th Anniversary of Petar Zoranić's Birth*, he conducted a number

¹ Izlaganje o ovoj temi autori su održali na Međunarodnom znanstvenom skupu posvećenom Mati Suiću *Antiquitatis sollemnia antidoron Mate Suić*, Zagreb – Zadar, 3. – 6. studenoga 2015.

² M. DUBOLNIĆ GLAVAN, R. MARŠIĆ, 2019; O životu i djelu L. Jelića više vidi kod G. NOVAK, 1971, 36–38; I. OSTOJIĆ, 1979, 291–314; Š. BATOVIĆ, 1992, 251–252; S. KOVAČIĆ, N. LUČIĆ, 2005.

³ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, R. MARŠIĆ, 2019.

⁴ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, u tisku.

¹ The authors gave a presentation on this subject at the International Scientific Conference dedicated to Mate Suić *Antiquitatis sollemnia antidoron Mate Suić*, Zagreb – Zadar, November 3 – 6, 2015.

² M. DUBOLNIĆ GLAVAN, R. MARŠIĆ, 2019; On life and work of L. Jelić more in: G. NOVAK, 1971, 36–38; I. OSTOJIĆ, 1979, 291–314; Š. BATOVIĆ, 1992, 251–252; S. KOVAČIĆ, N. LUČIĆ, 2005.

³ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, R. MARŠIĆ, 2019.

⁴ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, u tisku.

novovjekovnih kamenih spomenika. Spomenuta građa sakupljena je u crkvi Sv. Križa u Ninu gdje je 1910. godine osnovana „Zbirka Sv. Križa“ (preteča današnjeg Muzeja ninskih starina).⁵ Dugogodišnjim radom u Ninu, Luka Jelić otkrio je i istražio brojne vrijedne lokalitete te pokretne i nepokretne spomenike iz raznih perioda prošlosti. Rezultate istraživanja publicirao je tek djelomično u nekoliko radova objavljenih u periodu 1899. – 1911. godine.⁶

Znatan dio prikupljene građe o ninskom području čini dio njegove bogate „Ostavštine“, koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu. Studija Arhiva dr. Luke Jelića provedena u periodu 2012. – 2015. godine pokazala se vrlo korisnom istraživačkom metodom prikupljanja podataka pri rekonstrukciji kompleksnog procesa romanizacije peregrinske zajednice (*civitas Aenona*) i njezinoj transformaciji u grad antičkog doba (*municipium Aenona*).⁷ Provedeno arhivsko istraživanje otkrilo je mnoštvo podataka o rezultatima Jelićevih terenskih i arhivskih istraživanja te o stanju u prostoru i kulturnim spomenicima Nina i šire okolice koncem 19. i početkom 20. stoljeća. Mogu se istaknuti brojni vrijedni lokaliteti, pojedinačni nalazi i spomenici koji su do danas zaboravljeni ili su izgubljeni, tako da jedini spomen o njima nalazimo upravo u spomenutoj arhivskoj građi.

of excavations in Nin, collecting a corpus of the Roman-era, medieval and post-medieval stone monuments. Mentioned finds were brought to the church of the Holy Cross in Nin where the Collection of the Holy Cross was founded as a predecessor of the present-day Museum of Nin Antiquities.⁵ Over the years of his work in Nin, Luka Jelić discovered and investigated a number of valuable sites as well as archaeological features and small finds from various past periods. He published the research results only partly in few papers published in the period from 1899 to 1911.⁶

A considerable portion of the collected material about the Nin region constitutes a part of his rich “Heritage“, presently kept in the Archaeological Museum in Split. The study of the Luka Jelić Archives undertaken from 2012 to 2015 has proven to be a very useful research method for collecting information in reconstruction of the complex Romanization process of the peregrine community (*civitas Aenona*) and its transformation to a city of antiquity (*municipium Aenona*).⁷ The archival research revealed a plethora of information about the results of Jelić’s field investigations and archival research, and about the field situation and monuments in Nin and its wider surroundings in the late 19th and early 20th century. Many important sites can be singled out, as well as individual finds and monuments that have been forgotten or lost at present, so that their only mention can be found in the mentioned archival material.

⁵ AMS, Arhiv L. Jelića, XXXVII. *Proslava 400. godišnjice P. Zoranića*, sv. 1; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, u tisku.

⁶ L. JELIĆ, 1898; 1900; 1901; 1902; 1911.

⁷ Građa o ninskom području sabrana je u petoj cjelini Jelićeva Arhiva, V. *Nonensia (Nin i okolica)* podijeljenoj u 15 svezaka, Registri I – XV. Studija arhivske građe provedena je u svrhu izrade disertacije M. Dubolnić Glavan, vidi kod M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015.

⁵ AMS, L. Jelić Archives, XXXVII. *Proslava 400. godišnjice P. Zoranića*, vol. 1; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, forthcoming.

⁶ L. JELIĆ, 1898; 1900; 1901; 1902; 1911.

⁷ Material about the Nin region is collected in the fifth whole of the Jelić Archives, V. *Nonensia (Nin and surroundings)* divided in 15 volumes, Registri I – XV. Study of the archival material was undertaken within work on the PhD thesis by M. Dubolnić Glavan, see in M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015.

ARHIVSKI PODATCI: EPIGRAFSKI SPOMENIK IZ PRIVLAKE KOD NINA

Pregledom Arhiva dr. Luke Jelića na više mjesta pronađeni su zapisi o veoma zanimljivom spomeniku kojeg je pronašao u kućama Grbića u Privlaci kod Nina 1903. godine (Karta 1). Riječ je, naime, o dvama kamenim ulomcima, s djelomično sačuvanim tekstom natpisa, koje je Jelić tada i dokumentirao. U njegovoj „Ostavštini“ nalazi se nekoliko fotografija i više bilježaka u kojima se spominje otkriće tog natpisa. Fotografije spomenika (Sl. 1-2) pronađene su naknadnim pregledom spomenute arhive provedenim 2018. – 2019. godine u okviru pripreme za znanstveni skup posvećen L. Jeliću.⁸ Iako se nalaze među nerazvrstanim arhivskim gradivom,⁹ fotografije očigledno čine dio terenske dokumentacije izrađene tijekom arheoloških istraživanja položaja Barbara i crkve sv. Barbare nedaleko od kuća Grbića u Grbić Stanovima u Privlaci. Na slici 1 prikazani su nalazi arhitektonske plastike s položaja ranokršćanske i srednjovjekovne crkve sv. Barbare te s desne strane ponešto izdvojen ulomak predmetnog spomenika. Prema priloženoj fotografiji dalo bi se zaključiti da su spomenici tada dokumentirani, evidentirani i preneseni u Muzej sv. Donata u Zadru (ili eventualno nešto kasnije u Zbirku Sv. Križa u Ninu). Kako je većina spomenika prikazana na fotografiji danas nepoznatog smještaja, nije poznato što se u međuvremenu dogodilo s tim nalazima.

Rukopisna dokumentacija sastoji se od crteža i popratnog teksta (Sl. 3-4), zatim terenskih

⁸ Međunarodni znanstveni skup *Luka Jelić (1864. – 1922.) istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog opusa* održan je 24. listopada 2019. u Zadru, vidjeti kod T. ORŠOLIĆ, M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2019.

⁹ Arhiv Luke Jelića sastoji se od oko 90 svezaka raznovrsnog arhivskog gradiva s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Građa danas nije obrađena ni složena, što dodatno otežava njezin pregled, stoga je moguće da se među nepregledanom građom nalazi još dokumentacije o predmetnim spomenicima. Kao vrstan poliglot, Jelić je svoje zabilješke zapisao na hrvatskom, latinskom, talijanskom i njemačkom jeziku što čini građu vrlo zahtjevnom za istraživanje.

ARCHIVAL INFORMATION: EPIGRAPHIC MONUMENT FROM PRIVLAKA NEAR NIN

Overview of the Luka Jelić Archives revealed several records about a very interesting monument that he found in the Grbić houses in Privlaka near Nin in the year 1903 (Map 1). These are two stone fragments, with partially preserved inscription text, that were documented by Jelić at the time. There are several photographs and notes mentioning the discovery of the inscription in his “Heritage”. Photographs of the monument (Figs. 1-2) were found only in subsequent overview of the mentioned archives conducted in 2018 – 2019 within preparations for a scientific conference dedicated to L. Jelić.⁸ Although they were found among unclassified archival material,⁹ the photographs obviously belong to field documentation made during the archaeological excavations at the position Barbara and the church of St Barbara not far from the Grbić houses in Grbić Stanovi in Privlaka. Figure 1 shows finds of architectural sculpture from the position of the early Christian and medieval church of St Barbara, and on the right side somewhat detached fragment of the analyzed monument. The attached photograph suggests that the monuments were documented, recorded and brought to the Museum of St Donatus in Zadar (or possibly somewhat later to the Collection of the Holy Cross in Nin). Since the location of most monuments from this photograph is unknown, we do not know

⁸ International Scientific Conference *Luka Jelić (1864 – 1922) researcher and scholar: valorization of scholarly work* held on October 24, 2019 in Zadar, see in: T. ORŠOLIĆ, M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2019.

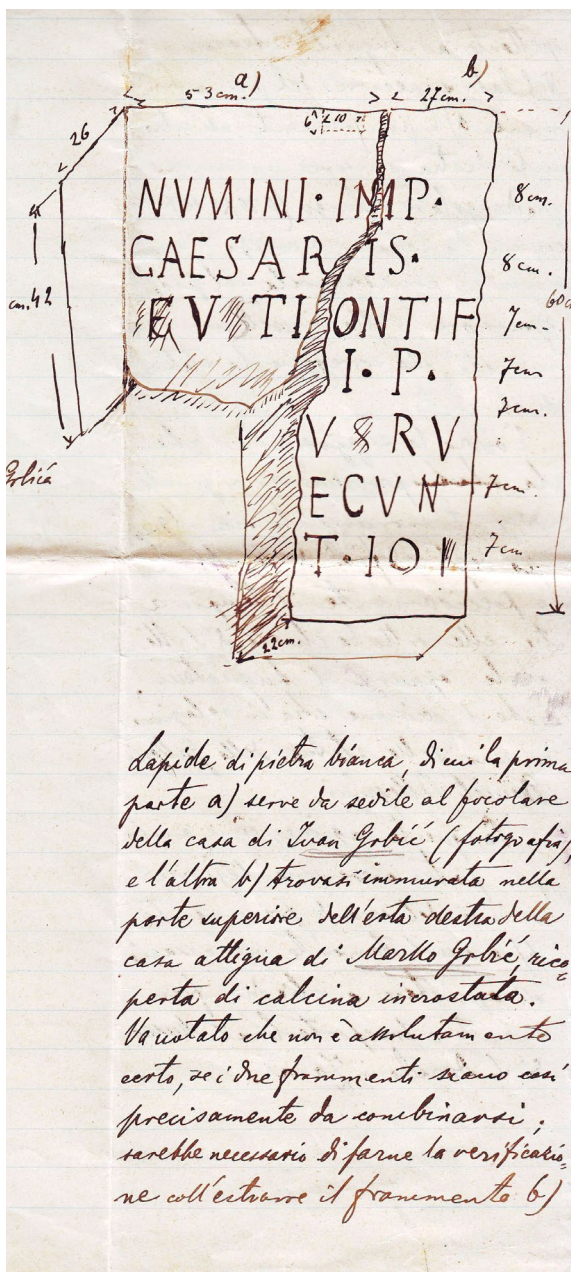
⁹ Luka Jelić Archives consist of about 90 volumes of various archival materials dating to the late 19th and early 20th century. The material has not been processed or classified, additionally aggravating its research so it is possible that more documents about the mentioned monuments could be found among the material that has not been examined. As an excellent polyglot, Jelić wrote his notes in Croatian, Latin, Italian and German making the study of the material a very demanding task.

SLIKA 1. *Fotografija arheoloških nalaza iz zaseoka Grbići u Privlaci početkom 20. stoljeća. S lijeve strane nalazi arhitektonske plastike s položaja Barbara, desno ulomak spomenika s natpisom posvećenim Augustovu numenu (foto: L. Jelić; izvor: AMS, Arhiv L. Jelića)*
FIGURE 1 *Photograph of archaeological finds from the Grbići hamlet in Privlaka in the early 20th century. On the left side are finds of architectural sculpture from the position Barbara, the fragment of the monument bearing the inscription dedicated to the numen Augusti to the right (photo by L. Jelić; source: AMS, L. Jelić Archives)*

SLIKA 2. *Fotografija ulomka spomenika s natpisom posvećenim Augustovu numenu iz zaseoka Grbići u Privlaci (foto: L. Jelić; izvor: AMS, Arhiv L. Jelića)*
FIGURE 2 *Photograph of the monument fragment bearing the inscription dedicated to the numen Augusti from the Grbići hamlet in Privlaka (photo by L. Jelić; source: AMS, L. Jelić Archives)*

SLIKA 3A I 3B. Crtež i podatci o epigrafskom spomeniku iz Privlake pronađeni u Arhivu dr. L. Jelića (izvor: AMS, Arhiv L. Jelića, Reg. XIII-2)
FIGURE 3A AND 3B Drawing and information about the epigraphic monument from Privlaka found in the L. Jelić Archives (photo by L. Jelić; source: AMS, L. Jelić Archives, Reg. XIII-2)

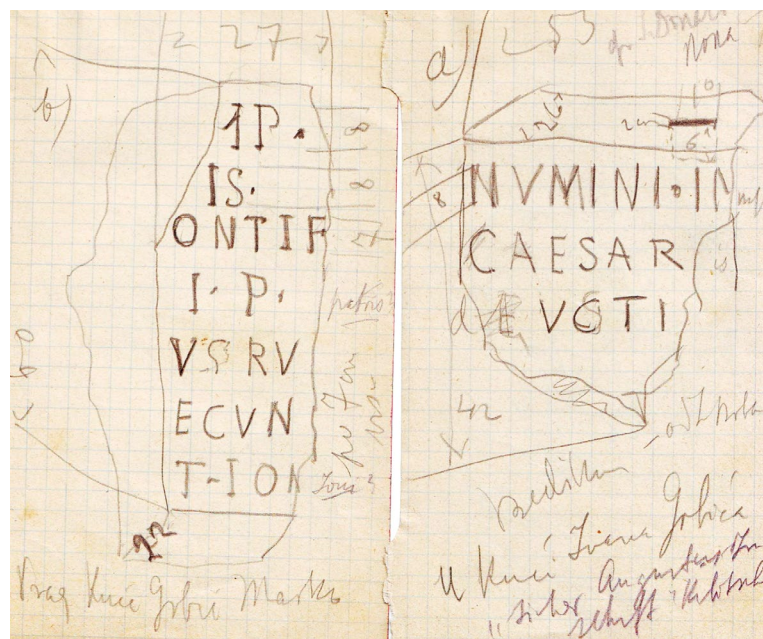
dal muro e comparlo coll'altro. Sembra sia una lapide dedicatoria spettante ad Augusto stesso. Nel lato superiore del primo frammento a) e precisamente all'estremità destra, s'osserva un incavo quadrangolare oblungo (0'10X0'60X0'00) con cui la lapide a mezzo d'aspia metallica era assicurata nel proprio spessore nella rispettiva base murata, che sorreggeva la statua di Augusto.

È ovvia la supposizione, che la statua provenirebbe originale di questo monumento sia il gruppo degli edifici di Trebervac, e precisamente il tempio a tre celle sotto la chiesa di S. Michele, oppure l'Augusteum, e che l'iscrizione stia in relazione con una delle statue della Galleria Danieli-Pellegrini.

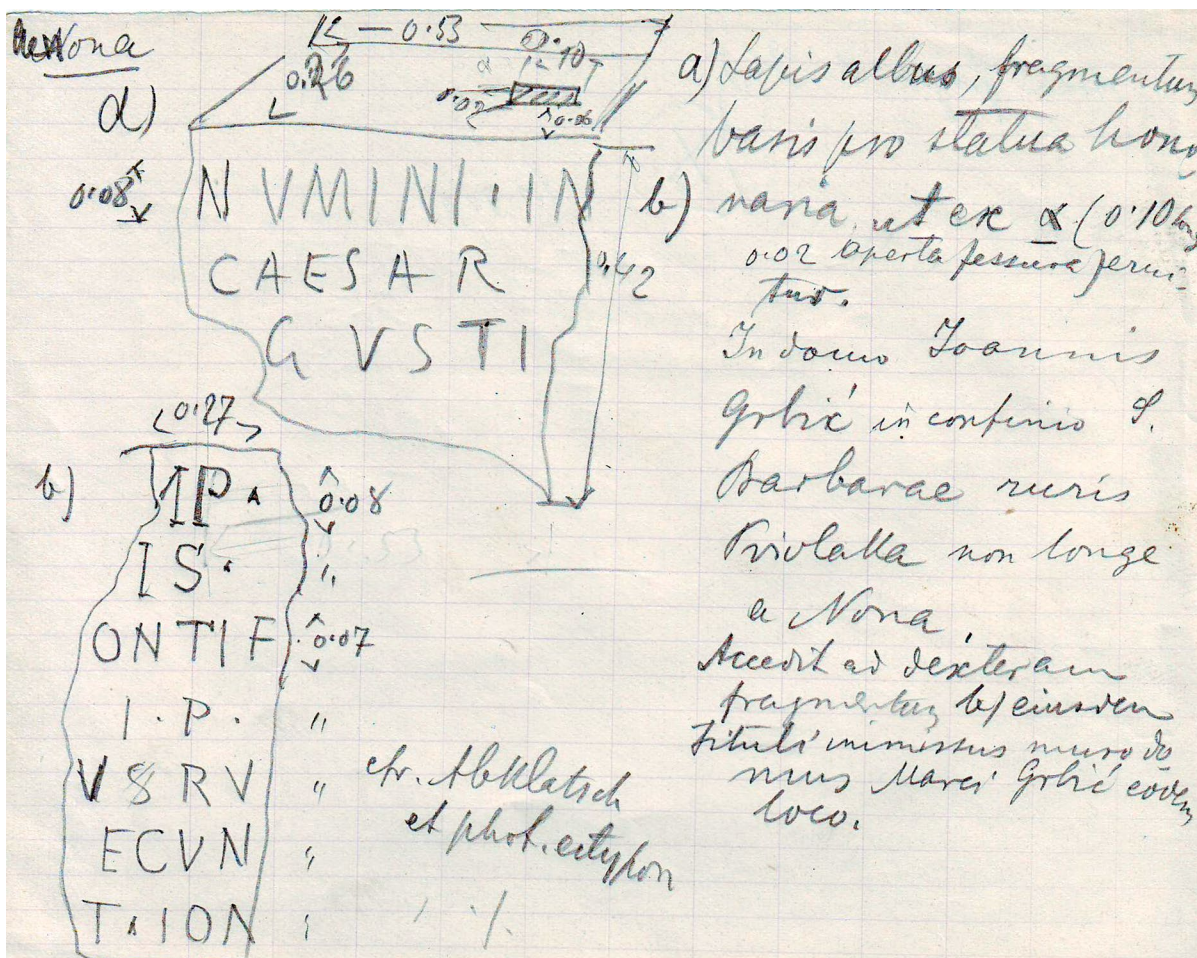
Per questa ragione, come anche per poter avere una lezione sicura del secondo frammento b) è assolutamente necessario di acquistare anche due i frammenti e trasportarli al Museo di S. Donato in Zara.

SLIKA 4. Crtež natpisa iz Privlake, rekonstrukcija prema L. Jeliću (izvor: AMS, Arhiv L. Jelića, Reg. XIII-2; M. Dubolnić Glavan, 2015, sl. 112)
 FIGURE 4 Drawing of the inscription from Privlaka, reconstruction after L. Jelić (source: AMS, L. Jelić Archives, Reg. XIII-2; M. Dubolnić Glavan, 2015, Fig. 112)

SLIKA 5. Natpis iz Privlake, terenske bilješke dr. L. Jelića (izvor: AMS, Arhiv L. Jelića, Reg. XIII-2; M. Dubolnić Glavan, 2015, sl. 113)
 FIGURE 5 The inscription from Privlaka, field notes by L. Jelić (source: AMS, L. Jelić Archives, Reg. XIII-2; M. Dubolnić Glavan, 2015, Fig. 113)

SLIKA 6. Natpis iz Privlake, skice i terenske bilješke dr. L. Jelića (izvor: AMS, Arhiv L. Jelića, XIII-1)

FIGURE 6 The inscription from Privlaka, sketch and field notes by L. Jelić (source: AMS, L. Jelić Archives, XIII-1)

tekstom na talijanskom jeziku pripremljenim za objavu, koji na ovom mjestu donosimo u cijelosti preveden na hrvatski jezik (Sl. 3-4).¹¹

Ploča-spomenik od bijelog kamena od kojeg prvi dio a) služi kao sjedalo pri ognjištu kuće Ivana Grbića (fotografija) i drugi dio b) uzidan u gornjem desnom dijelu praga susjedne kuće Marka Grbića, prekriven kalcificiranim slojem.

Treba primijetiti da se ne može sa sigurnošću reći mogu li se ta dva dijela precizno spojiti u jedno. Bilo bi potrebno napraviti potvrdu tako da se izvuče ulomak b iz zida i usporedi s drugim. Čini se da je to jedan posvetni spomenik koji se odnosi na samog Augusta. Na gornjem dijelu prvog fragmenta a i točno na krajnjem de-

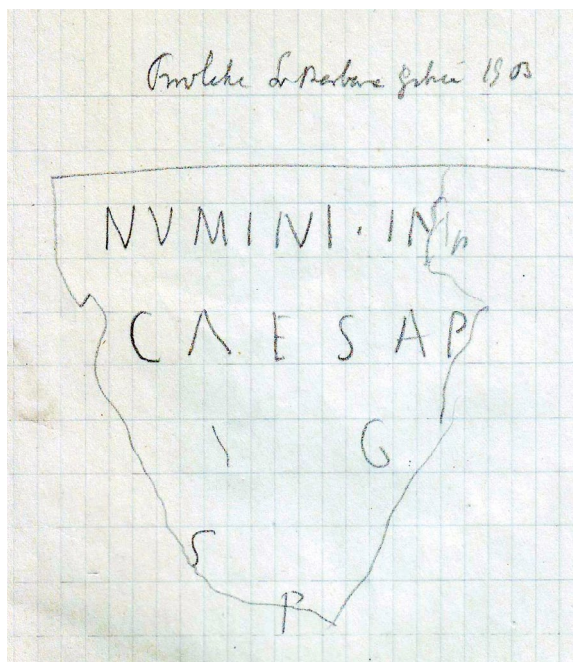
we can single out a drawing of reconstruction of conjoined pieces with accompanying text in Italian prepared for publication, that we present here in entirety, translated to Croatian (Fig. 3-4).¹¹

Slab-monument of white stone the first part of which is used as a) a seat by the hearth in the house of Ivan Grbić (photograph), and the second part b) embedded in the right part of the threshold in the neighboring house of Marko Grbić, covered with a calcified layer.

It is worth mentioning that we cannot state with certainty if these two pieces can be conjoined precisely. Fragment b should be taken out of the wall and compared with fragment a. It seems

¹¹ Podatke o nalazu natpisa Jelić je pripremio za objavu u djelu *Monumentalna povijest Nina*, u kojem je sabrao rezultate dugogodišnjih istraživanja ninskog područja.

¹¹ Information about the finding of the inscription was prepared for publication by L. Jelić in his work *Monumental History of Nin*, in which he collected the results of long-term research of the Nin region.

SLIKA 7. Natpis iz Privlake, skica i terenske bilješke dr. L. Jelića (izvor: AMS, Arhiv L. Jelića, XIII-2)
 FIGURE 7 The inscription from Privlaka, sketch and field notes by L. Jelić (source: AMS, L. Jelić Archives, XIII-2)

snom dijelu vidi se utisnut pravokutni utor (dim $0,10 \times 0,06 \times 0,02$ m) s kojim je taj spomenik po sredini metalnom spojnicom bio vlastitom debljinom uglavljen-osiguran na odgovarajuću stranu osnovice koja je držala u uspravnom položaju Augustov kip.

Očita je pretpostavka da ovaj spomenik prvotno potječe iz grupe građevina na Kreljevcu točnije iz brama s 3 cele ispod crkve sv. Mihovila ili Augusteumu, pa bi se natpis odnosio (ili mogao dovesti u vezu) na jednu od statua iz galerije Danieli-Pellegrini. Iz tog razloga, ali i da bi se mogla dobiti sigurna potvrda, drugog fragmenta b, prijeko je potrebno dobiti oba fragmenta i transportirati ih u Muzej sv. Donata u Zadru.¹²

Podatci o nalazu zabilježeni su i u terenskim bilješkama sa skicama ulomaka i popratnim tekstom o okolnostima nalaza na latinskom jeziku (Sl. 3): *Aenona a) Ulomak finoga bijelog*

¹² M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 348–349, Sl. 112, prema AMS, Arhiv L. Jelića, V. *Nonensia (Nin i okolica)*, Reg. XIII-2, Rimski natpisi. Prijevod teksta s talijanskog jezika: Nikolina Krpina, prof.

to be a votive monument dedicated to Augustus himself. On the upper part of the first fragment, and exactly on the end of the right part one can see an impressed rectangular slot (dimensions $0.10 \times 0.06 \times 0.02$ m) used to wedgelfasten this monument in the middle by a metal clamp on the corresponding side of the base that held Augustus' statue upright.

It is reasonable to assume that this monument was originally associated with the group of buildings in Kreljevac, more precisely with the temple with 3 cellae below the church of St Michael or Augusteum, thus the inscription relates (or could be related) to one of the statues from the Danieli-Pellegrini gallery. Therefore it is absolutely necessary to get both fragments and transport them to the Museum of St Donatus in Zadar.¹²

Information about the find was recorded in the field notes with sketches of the fragments and accompanying text about the circumstances of discovery in Latin (Fig. 3): *Aenona, a) Fragment of a fine white stone for a honorary statue, with a slot (length 10 cm, width 2 cm). In the house of Ivan Grbić, in the area of Sveta Barbara in the village Privlaka near Nin. Fragment b) of the same inscription was embedded in the wall of Marko Grbić's house, on the righthand side, in the same village, compare bad copy and photographs (?)*.¹³

Presented documentation indicates that the monument consisted of two fragments, marked as fragments A and B (Figs. 1-7). Fragment A was found in Ivan Grbić's house where it was used as a seat by the hearth. It was made of white limestone, in irregular square

¹² M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 348-349, Fig. 112, after AMS, L. Jelić Archives, V. *Nonensia (Nin and surroundings)*, Reg. XIII-2, Roman inscriptions. Translation of the text from Italian: Nikolina Krpina, prof.

¹³ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 348, Fig. 113, after AMS, L. Jelić Archives, V. *Nonensia (Nin and surroundings)*, Reg. XIII-2, Field notes. Latin (partly illegible): *Aenona a) Lapis albus, fragmentum bonis pro statua honoraria, utere α (0,10 longe, 0,02 aperta fessura?) eruitur. In domo Joannis Grbić in confinio S. Barbarae ruris Privlaka non longe a Nona. Accedit ad dexteram fragmentum b) eiusdem tituli inimistus(?) murro domus Marci Grbić eodem loco. German (illegible) 'cfr. Abklatsch et phot. eitypon(?)'*.

kamena za počasni kip, s utorom (dužine 10 cm, širine 2 cm). U kući Ivana Grbića, na predjelu Svete Barbare u selu Privlaka nedaleko od Nina. Ulomak b) istog natpisa ugrađen je desno u zidu kuće Marka Grbića na istome mjestu, usporedi lošu kopiju i fotografije(?).¹³

Na temelju priložene dokumentacije možemo zaključiti da se spomenik sastojao od dvaju ulomaka, označenih kao ulomak A i B (Sl. 1-7). Ulomak A pronađen je u kući Ivana Grbića, gdje se rabio za sjedenje uz ognjište. Izrađen je od bijelog vapnenca, nepravilnog kvadratnog oblika, visine 42 cm, širine 53 cm i debljine 26 cm. Ulomak nije sačuvan u cijelosti: u originalu je sačuvan dio prednje plohe spomenika s tekстом natpisa, zatim dio gornje plohe te dio desne bočne plohe, dok su donji dio i lijeva bočna strana spomenika odlomljeni. Stražnja strana ulomka vjerojatno nije sačuvana u originalu. Na vrhu ulomka s desne strane nalazi se utor pravokutnog oblika, dužine 10 cm, širine 2 cm, dubine 6 cm.

Ulomak B pronađen je u kući Marka Grbića uzidan u gornji desni dovratnik kućnog praga. Rađen je od bijelog vapnenca, nepravilnog pravokutnog oblika: visine 60 cm, širine 27 cm i debljine 22 cm. Ulomak nije cjelovito sačuvan: u originalu je sačuvan dio prednje plohe spomenika s tekстом natpisa, zatim dio gornje plohe, dok očuvanost ostalih strana ulomka nije vidljiva.

Prema podacima o mjestu nalaza, dimenzijama i morfološkim karakteristikama, ulomci pokazuju izrazite sličnosti i srodnosti. Oba ulomka izrađena su od istog materijala, kompatibilnog su oblika i dimenzija te se spajaju na gornjem dijelu i čine spomenik kvadratnog oblika. Također, međusobni odnos, veličina,

shape, measuring 42 cm in height, 53 cm in width and 26 cm in thickness. The fragment was not fully preserved, portion of the monument's front side with the inscription text was preserved originally, as well as a part of the upper side and a part of the right lateral side, while lower part and left lateral side of the monument were broken off. Back side of the monument was probably not preserved in the original. At the top of the fragment, on the right side is a rectangular slot, 10 cm long, 2 cm wide, 6 cm deep.

Fragment B was found in the house of Marko Grbić embedded in the upper righthand doorpost of the house threshold. It was made of white limestone, in irregular rectangular shape, measuring 60 cm in height, 27 cm in width and 22 cm in thickness. The fragment is not preserved in entirety: originally a part of the front side of the monument bearing the inscription text was preserved, as well as a part of the upper side, while the state of preservation of the remaining sides of the fragment is not visible.

The fragments exhibit distinct similarities and congruencies regarding information about the findspot, dimensions and morphological characteristics. Both fragments were made of the same material, they are compatible in terms of form and dimensions and they join in the upper part constituting a square monument. Furthermore, mutual relations, size, shape and position of the inscription letters, as well as the text content on both fragments suggest that they belonged to one and the same monument.

DEDICATORY INSCRIPTION TO THE NUMEN OF AUGUSTUS

In the photos and the drawing by Luka Jelić (Figs. 1-4) we can see that the inscription was incised in seven evenly distributed lines. Letters seem to be finely rendered in Roman square capitals, in even dimensions on both

¹³ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 348, Sl. 113, prema AMS, Arhiv L. Jelića, V. *Nonensia* (Nin i okolica), Reg. XIII-2, *Terenke bilješke. Latinski (dijelom nečitko): „Aenona a) Lapis albus, fragmentum bonis pro statua honoraria, utere α (0,10 longe, 0,02 aperta fessura?) eruitur. In domo Joannis Grbić in confinio S. Barbarae ruris Privlaka non longe a Nona. Accedit ad dexteram fragmentum b) eiusdem tituli inimistus(?) murro domus Marci Grbić eodem loco. Njemački (nečitko) ”cfr. Abklatsch et phot. eitypon(?)“.*

oblik i položaj slova natpisa, te sadržaj teksta natpisa na obama ulomcima upućuju na pretpostavku da su činili dio jednog, istog spomenika.

NATPIS S POSVETOM AUGUSTOVU NUMENU

Na fotografijama i crtežu Luke Jelića (Sl. 1-4) vidimo da je natpis izveden u sedam ravnomjerno raspoređenih redova. Čini se da su slova izvedena pravilnom kapitalom i ujednačenih su dimenzija na obama ulomcima (A i B). Dimenzije slova u prvim trima redovima identične su na obama ulomcima: visina slova u prvom i drugom redu iznosi 8 cm, a u trećem 7 cm. Preostala četiri reda teksta natpisa sačuvana su na ulomku B, a visina slova iznosi 7 cm.

Natpis započinje dedikacijom numenu cara, *Numini Imp(eratoris) Caesaris [Au]gu[s]ti*, popraćeno navodom Augustove službe vrhovnog svećenika, *[p]ontif(icis) [maxim]i*, i počasnom titulom oca domovine, *p(atris) [p(atriciae)]*.¹⁴ Zatim slijedi u fragmentima sačuvano imenovanje dedikanta, čiji je kognomen mogao biti *Secundus, Verecundus* i sl. Moguće je da natpis završava formulom *t(estamento) [p]o(ni) i(ussit)*, koja se naslućuje pri kraju natpisa.

Na temelju navedenog, predložimo moguću restituciju natpisa: *Numini Imp(eratoris) / Caesaris / [Au]gu[s]ti pontif(icis) / [maxim]i p(atris) [p(atriciae)] / ---]v[-]ru / [---]ecun/[dus] t(estamento) [p]o(ni) i(ussit)*.

Na spomeniku iz Privlake zapisana je dedikacija carskom numenu (*Numini Imp(eratoris) Caesaris...*), koja jasno pokazuje da je već postojećim Augustovim osobnim vr-

fragments (A and B). Dimensions of the letters in the first three lines are identical on both fragments: height of the letters in the first and second row is 8 cm, and 7 cm in the third row. The remaining four rows of the inscription text were preserved on fragment B, and the letter height is 7 cm.

The inscription starts with a dedication to the imperial numen, *Numini Imp(eratoris) Caesaris [Au]gu[s]ti*, followed by the mention of Augustus' office of the chief high priest *[p]ontif(icis) [maxim]i*, and an honorific Father of the Country, *p(atris) [p(atriciae)]*.¹⁴ Naming of the dedicant was preserved in fragments, indicating that the cognomen might have been *Secundus, Verecundus* etc. The inscription may have ended with a formula *t(estamento) [p]o(ni) i(ussit)*, that may be discerned at the end of the inscription.

On the basis of the aforementioned, we suggest possible reading of the inscription: *Numini Imp(eratoris) / Caesaris / [Au]gu[s]ti pontif(icis) / [maxim]i p(atris) [p(atriciae)] / ---]v[-]ru / [---]ecun/[dus] t(estamento) [p]o(ni) i(ussit)*.

The monument from Privlaka bears a dedication to the imperial numen (*Numini Imp(eratoris) Caesaris...*), clearly indicating that a divine quality was added to all extant personal virtues of Augustus.¹⁵ Namely, *numen* designates a functional characteristic of a god coming out of the possession of divine power, or whatever it is that makes a god a god.¹⁶ There-

¹⁴ Reducirani popis časti ima i određenu databilnu vrijednost, s obzirom na to da je August izabran za vrhovnog pontifika nakon Lepidove smrti 12. godine prije Krista da obnovi tradicionalne rimske vrijednosti. Godine 2. prije Krista Senat mu je dodijelio počasnu titulu *pater patriae*.

¹⁴ The reduced list of honors has a certain significance regarding dating, since Augustus was chosen for *pontifex maximus* after Lepidus' death in the year 12 BC, to renew traditional Roman values. The Senate awarded him an honorific title *pater patriae* in the year 2 BC.

¹⁵ In the year 27 BC, the Senate and the Roman people awarded Augustus with a shield of bravery (*clipeus virtutis*) bearing inscription of his four personal virtues: *virtus, clementia, iustitia* and *pietas*. Gradually other public personal virtues were added (*pax, concordia, providentia, salus, fortuna* and *felicitas*) with a clear propaganda message that there is a victorious leader with outstanding virtues who brought lasting peace and prosperity.

¹⁶ D. Fishwick pointed out that the word *numen* was used not only as an important characteristic of god, but also as metonymy for god himself, see in D. FISHWICK, 1991, 383.

linama pridodana i božanska kvaliteta.¹⁵ Naime, *numen* označava funkcionalno svojstvo boga, koje proizlazi iz posjedovanja božanske moći, tj. ono što boga čini bogom.¹⁶ Stoga je izravnom dodjelom divinizirane apstrakcije živućem caru pridodano bitno svojstvo boga,¹⁷ što je Augusta približilo punoj božanstvenosti koju je trebao postići *post mortem*.¹⁸ Budući da je Augustova božanstvenost već bila sadržana u njegovoj filijaciji (*Divi filius*), on je posjedovao božanski *numen*, ali to ne znači da je bio bog.¹⁹ Zbog te fine distinkcije u definiciji značenja, *numen* je bio prikladan za korištenje u Augustovu kultu, poglavito tijekom njegove vladavine i neposredno nakon smrti i divinizacije.

Štovanje kulta carskog numena može se smatrati začetcima štovanja carske osobe iz vremena prije otvorenog (javnog) uvođenja carskog kulta. U odnosu na istočne provincije institucija carskog kulta oprezno je uvedena u Rimu i u Italiji, jer je August za života tamo provodio politiku kojom je izbjegavao štovanje osobnog kulta. U Italiji je prvo uveden kult Genija, a u posljednjim godinama Augustove vladavine i kult *numen Augusti*. Drži se da je upravo kult Augustova numena ključan za čitav razvoj i postanak carske božanske uzvišenosti.²⁰

Spomenici na kojima je posvjedočen rani kult Augustova numena rijetki su, pa su analogije za ovu vrstu natpisa malobrojne. Kao početak štovanja kulta carskog numena konvencionalno se uzima čin Tiberijeve posvete

fore an important characteristic of god was given to a living emperor by direct award of divinized abstraction,¹⁷ making Augustus one step closer to full divinity that was supposed to be achieved *post mortem*.¹⁸ Since divinity of Augustus had already been contained in the filiation (*Divi filius*), he possessed divine *numen*, but that does not mean he was a god.¹⁹ Due to this fine distinction in the definition of meaning, *numen* was appropriate for using in the cult of Augustus, in particular during his rule and immediately after his death and divinization.

Veneration of the cult of the imperial numen can be seen as a seed of veneration of the imperial person before the imperial cult was introduced openly (publicly). In relation to the eastern provinces, the imperial cult institution was cautiously introduced in Rome and Italy, since Augustus tried to avoid honoring of the personal cult in his lifetime in this region. In Italy first the cult of Genius was introduced, and only in the final years of Augustus' reign also the *numen Augusti* cult. It is believed that exactly the cult of the numen Augusti was crucial for the creation and development of the imperial divine eminence.²⁰

Monuments bearing mention of the early cult of the numen Augusti are rare, as are the analogies for this kind of inscription. The commencement of the veneration of the imperial numen cult is conventionally synchronized with the act of Tiberius' dedication of an altar to the numen of Augustus (*Ara Numinis Augusti*), on January 17, most probably in the year 6, in Rome,²¹ which formalized paying divine honor to Augustus during his lifetime, and continuing after his death.

¹⁵ Godine 27. prije Krista Senat i rimski narod dodijelili su Augustu štit (*clipeus virtutis*) na kojem su zapisane njegove četiri osobne vrline: *virtus*, *clementia*, *iustitia* i *pietas*. Postupno im se pridružuju i druge osobne javne vrline (*pax*, *concordia*, *providentia*, *salus*, *fortuna* i *felicitas*) s jasnom promidžbenom porukom da postoji pobjednički vođa s izvanrednim vrlinama koji je donio trajan mir i napredak.

¹⁶ D. FISHWICK uputio je na to da se riječ *numen* ne rabi samo kao bitno svojstvo boga, nego kao metonimija za samoga boga, vidi kod D. FISHWICK, 1991, 383.

¹⁷ D. FISHWICK, 2007, 247.

¹⁸ D. FISHWICK, 1989, 232; 2014, 50–51.

¹⁹ Ni nakon apoteoze August nije postao bog (*deus*), nego je štovan kao *Divus Augustus*, tako da čak i nakon smrti ostaje samo *inter numina*.

²⁰ D. FISHWICK, 1991, 383–388.

¹⁷ D. FISHWICK, 2007, 247.

¹⁸ D. FISHWICK, 1989, 232; 2014, 50–51.

¹⁹ Not even after the apotheosis did Augustus become a god (*deus*), but he was honored as *Divus Augustus*, so that even after his death he remained only *inter numina*.

²⁰ D. FISHWICK, 1991, 383–388.

²¹ About the altar, reading of the text and dating: L. ROSS TAYLOR, 1937, 185–193; G. ALFÖLDY, 1973, 42–44; D. FISHWICK, 1989, 231–234; 1991, 378.

žrtvenika s dedikacijom Augustovu numenu (*Ara Numinis Augusti*), 17. januara, najvjerojatnije 6. godine, u Rimu,²¹ kojim je formalizirano iskazivanje božanske počasti Augustu tijekom njegova života, a nastavljeno je i nakon njegove smrti.

Dedikacije Augustovu numenu dokumentirane su na svega nekoliko natpisa, a s obzirom na formu (rekonstruirane) dedikacije na spomeniku iz Privlake određenu analogiju nalazimo u gradu *Leptis Magna* (*Numini Imp. Caesaris Divi f. Aug.*),²² u čijem je središtu na monumentalnom natpisu zabilježeno da su članovi lokalnog kolegija (*quindecimviri sacrorum*) posvetili Augustovu numenu više važnih građevinskih objekata (*calchidicum et porticus et portam et viam*).²³ Navodom obnašanja tribunske časti, koju je u trenutku dedikacije August obnašao po trideset četvrti put, natpis je precizno datiran u razdoblje od 1. jula 11. do 30. juna 12. godine po Kristu. Osim potvrde da se ubrzo nakon Tiberijeve posvete u Rimu kult carskog numena proširio do *Leptis Magne*, natpis ne sadrži konkretniji podatak o njegovu štovanju. Na prednjem dijelu mramornog žrtvenika iz Taragone (*Tarraco*) zapisana je samo dedikacija *Numini August(i)*, a na njegovim bočnim stranicama i straga prikazani su *urceus*, *patera* i *lituus*.²⁴

Konkretni podatci o štovanju carskog numena zapisani su na mramornom žrtveniku (*Ara Narbonensis*) podignutom na forumu kolonije *Narbo Martius*, čiji su stanovnici (*plebs Narbonensium*), godine 12. – 13. po Kristu,

Dedications to the numen Augusti are documented on only several inscriptions. Certain analogy for the monument from Privlaka can be found in the city of *Leptis Magna*, considering the form of the (reconstructed) dedication (*Numini Imp. Caesaris Divi f. Aug.*).²² Monumental inscription in the center of this city recorded that the members of the local collegium (*quindecimviri sacrorum*) dedicated several important buildings (*calchidicum et porticus et portam et viam*) to the numen of Augustus.²³ Mention of the tribunician power that Augustus held for the thirty fourth time at the time of dedication, dates the inscription precisely to the period from July 1, 11 to June 30, 12 AD. Except for the confirmation that soon after Tiberius' dedication in Rome the cult of the imperial numen spread to *Leptis Magna*, the inscription does not contain more specific information about its veneration. The front side of a marble altar from *Tarragona* (*Tarraco*) bears only dedication *Numini August(i)*. *Urceus*, *patera* and *lituus* are depicted on its lateral sides and on the back.²⁴

Specific information about the veneration of the imperial numen was inscribed on a marble altar (*Ara Narbonensis*) erected on the forum of the colony of *Narbo Martius*, whose residents (*plebs Narbonensium*) in 12-13 AD fulfilled a vow and made a dedication to the numen Augusti, who ended a dispute between the people and decurions a year earlier (on May 31).²⁵ The inscription offers a detailed descrip-

²¹ O žrtveniku, restituciji teksta i dataciji: L. ROSS TAYLOR, 1937, 185–193; G. ALFÖLDY, 1973, 42–44; D. FISHWICK, 1989, 231–234; 1991, 378.

²² D. FISHWICK, 1991, 378.

²³ J. REYNOLDS, J. B. WARD-PERKINS, 1952, (IRT), 324a: *Numini Imp(eratoris) Caesaris Divi f(ili) Augusti pont(ificis) m[ax(imi) imp(eratoris) XX co(n)s(ulis) XII] I tr(ibunicia) pot(estate) XXXIII calchidicum et porticus et porta et via ab XVvir(is) sacr(or)um [--- dedica]ta est. 324b Iddibal Himilis f(ilius) Caphada Aemilius d(e) s(ua) p(ecunia) f(aciendum) c(uravit) calchidicum et porticus et portam et viam. Za munificenciju je osobito bio zaslužan lokalni uglednik Iddibal Himilis f. Caphada Aemilianus, koji još nije stekao rimsko građansko pravo (IRT 324b-c).*

²⁴ D. FISHWICK, 1991, 379.

²² D. FISHWICK, 1991, 378.

²³ J. REYNOLDS, J. B. WARD-PERKINS, 1952, (IRT), 324a: *Numini Imp(eratoris) Caesaris Divi f(ili) Augusti pont(ificis) m[ax(imi) imp(eratoris) XX co(n)s(ulis) XII] I tr(ibunicia) pot(estate) XXXIII calchidicum et porticus et porta et via ab XVvir(is) sacr(or)um [--- dedica]ta est. 324b Iddibal Himilis f(ilius) Caphada Aemilius d(e) s(ua) p(ecunia) f(aciendum) c(uravit) calchidicum et porticus et portam et viam. Much of the credit for the euergetism went to the prominent local Iddibal Himilis f. Caphada Aemilianus, who still did not obtain Roman citizenship at the time (IRT 324b-c).*

²⁴ D. FISHWICK, 1991, 379.

²⁵ CIL XII, 4333 (=ILS 112): *T. Statilio Taur[o]/ L. Cassio Longino / cos. X k. Octobr. / numini Augusti votum / suscepto a plebe Narbo/nensium in perpetuom..., [Pleb]s Narbonensis*

za ispunjenje zavjeta izvršili posvetu Augustovu numenu, koji je godinu prije (31. maja) okončao neki spor između puka i dekuriona.²⁵ Na natpisu je precizno opisana kulturna praksa i navedene su redovite godišnje svečanosti u kojima su članovi lokalnog kolegija šestorice (trojica vitezova iz lokalnog puka i trojica oslobođenika) bili obvezni da svaki od njih u tri prigode prinese za žrtvu životinju i da pet puta o svojem trošku podijeli tamjan i vino svim stanovnicima, da bi zajednički (*coloni et incolae*) odaslali molitve Augustovu numenu.²⁶ Glavna dvodnevna svečanost odvijala se 23. i 24. septembra kada je slavljen Augustov rođendan.

Posebni obredi štovanja carskog numena zabilježeni su na žrtveniku podignutom na forumu etruskoga grada *Forum Clodii*, što doznajemo iz izvotka municipalnog dekreta datiranog u godinu 18. po Kristu.²⁷ I ondje se kao glavna dvodnevna svečanost (23. – 24. septembra) slavio Augustov rođendan, pri čemu se redovito prinose dvije životinjske žrtve *ad aram quae Numini Augusto dedic(ata) est*.²⁸ Budući da na ovom natpisu *numen* i dalje predstavlja atribut Augusta,²⁹ moguće je da je posveta žrtvenika bila učinjena prije smrti pr-

tion of the cult practice, mentioning regular annual festivities in which the members of the local college of six people (three equestrians from the local plebs and three freedmen) were obliged to sacrifice an animal on three occasions and to share incense and wine to all residents at their own expense five times, so they could pray together (*coloni et incolae*) to the numen Augusti.²⁶ Main two-day festivity happened on 23 and 24 September, when Augustus' birthday was celebrated.

Special rituals of honoring the imperial numen were documented on the altar erected in the forum of the Etruscan city *Forum Clodii*, as stated in the excerpt of the municipal decree dated to the year 18 AD.²⁷ Here as well the main two-day festivity was Augustus' birthday (23-24 September), whereby two animal sacrifices were offered *ad aram quae Numini Augusto dedic(ata) est*.²⁸ Since *numen* in this inscription still stands as the Augustus' attribute,²⁹ it is possible that the altar was dedicated before the death of the first *princeps*.³⁰ Anyhow, the inscription documented the cult practice that included performing several necessary rituals, organization of banquets and public games in

²⁵ CIL XII, 4333 (=ILS 112): *T. Statilio Taur[o]/ L. Cassio Longino / cos. X k. Octobr. / numini Augusti votum / suscepto a plebe Narbo/nensium in perpetuum...*, [*Pleb*]s *Narbonensis a[ram] / numinis Augusti de[di]cavit...* A. LEBÈGUE, 1882, 76–86, 176–184; D. FISHWICK, 1991, 379–380. Žrtvenik (v. 110 cm, š. 58 cm, d. 29 cm) bio je zavjetovan godine 11., 22. septembra.

²⁶ Budući da „božanska snaga“ cara (*numen Augusti*) može primiti žrtvu i molitve, D. Fishwick drži da je „zamišljen kao divinizirana apstrakcija koja se tretira na isti način kao i tradicionalni bog“ (D. FISHWICK, 1991, 385). Stoga, iako August nije bio bog, moć je njegova numena bila tolika jaka da se štuje poput pravih bogova kojima se prinose krvave žrtve i upućuju molitve.

²⁷ CIL XI, 3303 (=ILS 154); D. FISHWICK, 1991, 380.

²⁸ Slavljeni su također rođendani Tiberija (16. novembra), kada je žrtvovano tele, i Livije (30. januara), a spominje se i posveta kipova Augusta, Tiberija i Livije, koja se svečano obilježavala (10. marta) kada je Tiberije, 15. godine, postao *pontifex maximus*.

²⁹ Na ovom natpisu *numen* je popraćen adjektivnim oblikom *Augustum*, pa sintagma glasi *numen Augustum*. Budući da je August tada pokojni i diviniziran, očekivali bismo *numen Divi Augusti*.

a[ram] / numinis Augusti de[di]cavit... A. LEBÈGUE, 1882, 76–86, 176–184; D. FISHWICK, 1991, 379–380. The altar (h. 110 cm, w. 58 cm, l. 29 cm) was dedicated on September 22, 11 AD.

²⁶ Since “the divine power“ of the emperor (*numen Augusti*) can accept sacrifice and prayers, D. Fishwick believes that he was “envisaged as a divinized abstraction that is treated in the same way as the traditional god“ (D. FISHWICK, 1991, 385). Therefore, although Augustus was not god, the power of his numen was so strong that he was honored as true gods that are offered blood sacrifices and prayers.

²⁷ CIL XI, 3303 (=ILS 154); D. FISHWICK, 1991, 380.

²⁸ Other celebrations included birthdays of Tiberius (November 16), when a calf was sacrificed, and Livia (January 30). There is also a mention of dedication of the statues of Augustus, Tiberius and Livia that was celebrated (on March 10) when Tiberius became *pontifex maximus* in the year 15.

²⁹ In this inscription *numen* is accompanied by the adjectival form *Augustum*, so the syntagm reads *numen Augustum*. Since Augustus was dead and divinized at the time, we would have expected *numen Divi Augusti*.

³⁰ Augustus died on August 19, 14 at Nola. Immediately after his death, on September 17, apotheosis was performed at a special Senate session, and the cult of Divine Augustus spread across the Empire.

vog princepsa.³⁰ U svakom slučaju, natpis je dokumentirao kultnu praksu, koja je uključivala izvršavanje više obveznih rituala, organizaciju banketa i javnih igara u čast Augustu i drugim članovima carske familije, tj. organizirano kolektivno štovanje carskog kulta koje se izvodi, redovito i godišnje, na razini municipija.³¹

Budući da se na natpisu iz Privlake iz reduciranog popisa časti razabire da August ima titulu vrhovnog svećenika, a iz nomenklature je razvidno da još nije diviniziran, nastanak natpisa može se okvirno datirati u period između 12. godine prije Krista, kada August postaje *pontifex maximus*, i njegove smrti 14. godine po Kristu.³² Ako pak prihvatimo restituciju s navodom počasne titule oca domovine, koju Senat dodjeljuje Augustu 2. godine prije Krista, dobivamo sljedeći *terminus post quem* za postavljanje dedikacije.

Kao uži kronološki okvir za dataciju spomenika iz Privlake možemo uzeti činjenicu da se manifestacije štovanja ranog kulta Augustova numena javljaju uglavnom u završnom periodu njegove vladavine. Natpis iz Privlake formom dedikacije blizak je onoj iz *Leptis Magne*, ali je svojom mogućom funkcijom usporediv sa žrtvenicima posvećenim Augustovu numenu postavljenim na javnim mjestima u kolonijama *Narbo Martius* i *Tarraco* te municipiju *Forum Clodii*. Prema navedenim primjerima, spomenik iz Privlake s dedikacijom Augustovu numenu možemo okvirno datirati na kraj Augustove vladavine, preciznije između 11. i 14. godine.³³

³⁰ August je umro godine 14., 19. augusta, u Noli. Neposredno nakon njegove smrti, 17. septembra, na posebnoj sjednici Senata provedena je apoteoza, a kult Božanskog Augusta proširio se po cijelom Carstvu.

³¹ U municipalnom kalendaru kao datum posebne svečanosti navodi se i 13. augusta, vjerojatno dan posvete žrtvenika, a slavlje se nastavlja sljedećih šest dana javnim igrama koje su financirali duoviri. Spominje se i organizacija javne gozbe za dekurione, koju je financirao posebni donator (*Q. Cascellius*), a o trošku vrhovnih magistrata u posebnim prigodama dijeljeni su dekurionima tamjan i vino, a narodu i ženama *mulsum et crustula*.

³² M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 351.

³³ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 351.

honor of Augustus and other members of the imperial family, that is organized collective veneration of the imperial cult that is done at the level of the municipium, regularly and annually.³¹

Since the reduced list of honors in the inscription from Privlaka indicates that Augustus had the title of *pontifex maximus*, and the nomenclature reveals he was not divinized at the time, the formation of the inscription can be broadly dated to the period between the year 12 BC when Augustus became *pontifex maximus*, and his death in AD 14.³² If we accept reading with the mention of the honorific title Father of the Country, given to Augustus in 2 BC, we get the following *terminus post quem* for placing the dedication.

To narrow the chronological framework of the monument from Privlaka, we may consider the fact that manifestations of the worship of the early cult of the numen of Augustus appear mostly in the final period of his rule. The inscription from Privlaka is very similar in form of dedication to the one from *Leptis Magna*, but its possible function relates it to altars dedicated to the numen Augusti placed in public spaces in the colonies of *Narbo Martius* and *Tarraco* as well as *Forum Clodii*. Mentioned examples allow dating of the monument from Privlaka with dedication to the numen Augusti to the very end of the reign of Augustus, more precisely between 11 and 14 AD.³³

According to L. Jelić's interpretation, the monument was determined as a base for Augustus' statue that undoubtedly originated from the area of nearby Nin. Although the monument pieces were preserved fragmentari-

³¹ In the municipal calendar, August 13 is mentioned as a date of special celebration, probably as a day when the altar was dedicated, and the festivity continued in the following six days with public games funded by duoviri. There is also a mention of organization of a public feast for decurions, funded by a special donor (*Q. Cascellius*). On special occasions, decurions were given incense and wine, and women and common people *mulsum et crustula* at the expense of high ranking magistrates.

³² M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 351.

³³ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 351.

Prema interpretaciji dr. L. Jelića, spomenik je određen kao baza Augustova kipa, koja, nedvojbeno, potječe s prostora obližnjeg Nina. Iako su ulomci spomenika fragmentarno sačuvani, prema crtežu spojenih ulomaka vidljivo je da čine spomenik kvadratnog oblika (sačuvane dimenzije: visina 60 cm, širina 80 cm, debljina 26 cm). Na vrhu i otprilike po sredini spomenika nalazi se pravokutni utor, koji je očigledno služio za nasad nekoga drugog elementa na spomenik. Dakle, prema interpretaciji Luke Jelića, da je spomenik baza na koju se fiksira Augustov kip, njegova je funkcija jasna. Međutim, s obzirom na sadržaj teksta natpisa u kojem je ključna dedikacija Augustovu numenu, možemo opisati spomenik odrediti i kao središnji dio trodijelnog kompozitnog žrtvenika, a utor udubljen na njegovu vrhu mogao je služiti za fiksiranje profiliranog kruništa,³⁴ gdje se prinosila žrtva prema propisanim pravilima štovanja carskog kulta. Iako se ova naša interpretacija funkcije opisanog spomenika iz Privlake čini logičnom, ipak moramo biti oprezni glede konačnog zaključka, jer bez izravnog pregleda spomenika, kojem očigledno nedostaju donji (postolje) i gornji element, ostajemo samo u sferi nagađanja.

U rukopisu djela *Monumentalna povijest Nina* dr. Luka Jelić razmatra natpis u okviru carskog kulta na prostoru rimske Enone: *Središte augustalnog kulta i augustalstva bijaše carski žrtvenik ara Augusti ili carski hram Augusteum. Po monumentalnom posvetnom natpisu „Numini imperatoris Caesaris Augusti itd.“ kojeg su nam se sačuvala samo dva ulomka (Sl.) očito je da je Nin imao svoj Augusteum i to na najuznositijoj i najotmjjenijoj točki čitavoga grada i glavnoga trga kako to podrštine svjedoče.*³⁵

S prostora ninskog otoka potječu brojni

ly, the drawing of the conjoined pieces clearly shows that they constitute a square-shaped monument (preserved dimensions: height 60 cm, width 80 cm, thickness 26 cm). A rectangular slot is at the top and in the middle of the monument, obviously used for inserting some other element on the monument. Thus, according to Luka Jelić's interpretation, the function of the monument is clear – to support Augustus' statue. However, considering the inscription text marked by crucial dedication to the numen Augusti, we can determine the described monument also as a central part of a composite three-part altar, while the slot at its top might have been used to fix a molded crowning element,³⁴ where a sacrifice was offered in accordance with regulations of the imperial cult worship. Although our interpretation of the function of the described monument from Privlaka seems logical, still we have to be careful about the final conclusion, because without direct autopsy of the monument that evidently misses lower part (base) and upper element, our thesis remains speculative.

In the manuscript of the work *Monumental History of Nin*, dr. Luka Jelić considers the inscription in the context of the imperial cult in the region of Roman Aenona: *The center of the cult of Augustus was the imperial ara Augusti or imperial temple Augusteum. Monumental votive inscription "Numini imperatoris Caesaris Augusti etc." that was preserved on only two fragments (Fig.) reveals that Nin obviously had its Augusteum, on the most prominent and most exalted point in the entire city and the main square as attested by the ruins.*³⁵

The area of the Nin island yielded numerous finds of epigraphic monuments, altars, ele-

³⁴ Stopala kipa obično su postavljena na gornju površinu spomenika tako da što bolje podržavaju njegovu statiku, ali ne i na njezin kraj, što također ide u prilog tezi da je ovdje bio izveden spoj središnjeg dijela s kruništem žrtvenika.

³⁵ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 349–350, prema: AMS, Arhiv L. Jelića, V. *Nonensia (Nin i okolica)*, Reg. III, *Monumentalna povijest Nina*, str. 84.

³⁴ Statue's feet are usually placed on the upper surface of the monument for static purposes, but not on its end which is another argument in favor of the thesis that in this case central part was connected with the altar crowning element.

³⁵ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 349–350, after: AMS, L. Jelić Archives, V. *Nonensia (Nin and surroundings)*, Reg. III, *Monumentalna povijest Nina*, p. 84.

nalazi epigrafskih spomenika, žrtvenika, elemenata arhitektonske dekoracije, skulptura te ostataka arhitekture građevina *in situ*, koji svjedoče o visokoj razini romanizacije enonske zajednice.³⁶ S prostorom ninskog otoka povezuju se nalazi više skulptura od kojih se znatan dio može pripisati programu štovanja i promidžbe careva i članova carske obitelji u okviru štovanja carskog kulta na municipalnoj razini. Pretpostavlja se da su u Enoni bile postavljene najmanje tri grupe službenih carskih skulptura.³⁷ Može se očekivati da su grupe carskih skulptura bile postavljene u nekoj javnoj zgradi u okviru kompleksa foruma: bazilici, kuriji, trijemu ili, što je vjerojatnije, u hramu posvećenom Augustu (*Augusteum*).³⁸ Još od vremena Luke Jelića, pa sve do danas, u literaturi je zastupljeno mišljenje kako su ostatci monumentalnog hrama u Ninu bili u funkciji augusteja.³⁹ Ipak, novija mišljenja o toj temi decidirana su u stavu da je masivno zdanje bilo posvećeno Kapitolijskoj trijadi, te da *Augusteum* treba tražiti na drugom mjestu.⁴⁰ Hramska građevina posvećena Augustu vjerojatno se nalazila u okviru gradskog foruma u blizini mjesta nalaza glasovitih skulptura.⁴¹

Prema interpretaciji Luke Jelića, spomenik iz Privlake mogao bi se odrediti kao baza za nasad Augustove skulpture. Ako je takvo određenje točno, ono bi moglo upućivati na vrijeme stvaranja grupe carskih skulptura na prostoru municipija Enona. Na takav zaključak upućivao bi i monumentalni portret Marka Agripe, vojskovođe i Augustova zeta, koji vrlo vjerojatno potječe s ninskog područja. Portret po karakteru pripada službenoj, dvorskoj umjet-

ments of sculpture and architectural sculpture, and remains of *in situ* buildings that testify to a high level of Romanization of the Aenona community.³⁶ The area of the Nin island is associated with a number of sculptures some of which can be ascribed to the program of veneration and promotion of emperors and members of the imperial family within the veneration of the imperial cult at the municipal level. It is hypothesized that at least three groups of official imperial sculptures were erected in Aenona.³⁷ It is reasonable to assume that the groups of imperial sculptures were placed in a certain public building within the forum complex: basilica, curia, exedra or, more likely, in a temple dedicated to Augustus (*Augusteum*).³⁸ The opinion that the monumental temple in Nin was actually an *Augusteum* has been prevalent in scholarly literature back from the time of Luka Jelić to the present day.³⁹ However, more recent considerations of this topic agree without any doubt that the massive edifice was dedicated to the Capitoline Triad, and that *Augusteum* should be sought for elsewhere.⁴⁰ The temple building dedicated to Augustus was probably located within the city forum near the findspot of the famous sculptures.⁴¹

In accordance with interpretation of Luka Jelić, the monument from Privlaka might be determined as a base for mounting Augustus' sculpture. If this determination is correct, it might suggest time span when the imperial sculptures in the area of the municipium of Aenona were created. Such conclusion would also be supported by a monumental portrait,

³⁶ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 360–366.

³⁷ N. CAMBI, 1998, 47–49; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 155–156.

³⁸ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 341.

³⁹ L. JELIĆ, 1900, 171; 1901, 184; M. SUIĆ, 1969, 92–97; M. SINOBAD, 2008, 247–249.

⁴⁰ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 155–156; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 325–329. Najdetajniji opis hrama u Ninu donosi M. CAGIANO DE AZEVEDO, 1948, 199–225.

⁴¹ N. CAMBI, 1998, 57, bilj. 106; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 328–329, 341–343. Ta građevina još uvijek nije ubirana, no ima indicija za njezino postojanje.

³⁶ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 360–366.

³⁷ N. CAMBI, 1998, 47–49; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 155–156.

³⁸ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 341.

³⁹ L. JELIĆ, 1900, 171; 1901, 184; M. SUIĆ, 1969, 92–97; M. SINOBAD, 2008, 247–249.

⁴⁰ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 155–156; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 325–329. The most detailed description of the temple in Nin is brought by M. CAGIANO DE AZEVEDO, 1948, 199–225.

⁴¹ N. CAMBI, 1998, 57, note 106; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 328–329, 341–343. This building has still not been pinpointed, but there are indications of its presence.

nosti, a prema dataciji u konac 1. stoljeća prije Krista pripadao bi najranijem ciklusu službenih carskih kipova julijevske familije u Enoni.⁴²

Počasni Augustovi kipovi na prostoru provincije Ilirik postavljani su već u posljednjim desetljećima 1. stoljeća prije Krista u okviru njegove jedinstvene i službene promidžbene politike, no Augustov se kip mogao izložiti i poslije, u vrijeme proširivanja skupine, i to kao postumni.⁴³ Stoga bi se na prostoru municipija Enone moglo očekivati postojanje najmanje još jedne skulpture Augusta, jer je postojeća skulptura tipa Prima Porta (koja prikazuje vladara u herojskoj nagosti kao Jupitera) zasigurno nastala postumno, odnosno nakon njegove smrti.⁴⁴

U zadnjim desetljećima vladavine Augusta, poglavito u periodu nakon gušenja ustanka dvaju Batona 9. godine i pacifikacije Ilirika, povećava se broj manifestacija carskog kulta koji će puni zamah uzeti za vladavine Tiberija, Augustova nasljednika.⁴⁵ Stoga spomenik s posvetom Augustovu numenu iz Privlake možemo uvrstiti među najranije manifestacije carskog kulta na prostoru municipija Enone, ali i šire, u okvirima provincije Gornji Ilirik – Dalmacije.

probably found in the Nin region, of Marcus Agrippa, army leader and son-in-law of Augustus. Portrait type belongs to official, court art. According to dating to the late 1st century BC, it belongs to the earliest series of the official imperial statues of the Julian family in Aenona.⁴²

Honorary Augustus' statues in the area of the province of Illyricum were erected as early as the last decades of the 1st century BC within his unified and official propaganda, but Augustus' statue might have been set up later, when the group was extended, as a posthumous statue.⁴³ Therefore at least one more sculpture of Augustus can be expected in the area of the municipium of Aenona, since the existing sculpture of the Prima Porta type (depicting the emperor in heroic nudity as Jupiter) was definitely made posthumously, that is after his death.⁴⁴

In the last decades of the reign of Augustus, particularly in the period after crushing the rebellion of the Batos in the year 9 and pacification of Illyricum, the number of manifestations of the imperial cult increased, only to be in full swing during the rule of Tiberius, Augustus' successor.⁴⁵ Therefore the monument with the dedication to the numen Augusti from Privlaka can be included in the earliest manifestations of the imperial cult in the area of the municipium of Aenona, but also in the wider framework of the province of Upper Illyricum – Dalmatia.

Translation: Marija Kostić

⁴² J. BANKÓ, P. STICOTTI, 1895, 17, br. 17, Sl. 7; N. CAMBI, 1998, 49, 55, bilj. 37; 2005, 19, Sl. 17.

⁴³ N. CAMBI, 1998, 55; M. GLAVIČIĆ, N. CAMBI, 2017, 14.

⁴⁴ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 351.

⁴⁵ M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2008, 418–420.

⁴² J. BANKÓ, P. STICOTTI, 1895, 17, no. 17, Sl. 7; N. CAMBI, 1998, 49, 55, note 37; 2005, 19, Fig. 17.

⁴³ N. CAMBI, 1998, 55; M. GLAVIČIĆ, N. CAMBI, 2017, 14.

⁴⁴ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 351.

⁴⁵ M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2008, 418–420.

SKRAĆENICE / ABBREVIATIONS

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, Accademia litterarum regia Borussica.

EDCS = *Epigraphik – Datenbank Clauss / Slaby*

EDH = *Epigraphische Datenbank Heidelberg*

LITERATURA / REFERENCES

- ALFÖLDY, G., 1973. – Géza Alföldy, Die zwei Lorbeerbäume des Augustus, *Antiquitas*, III, 14, Bonn.
- BATOVIĆ, Š., 1992. – Šime Batović, Luka Jelić, *Zadarska smotra*, 41, 4/5, Zadar, 250–253.
- CAGIANO DE AZEVEDO, M., 1948. – Michelangelo Cagiano De Azevedo, “Aenona” e il suo Capitolium, *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, XXII (1946 – 1947), Roma, 193–226.
- CAMBI, N., 1998. – Nenad Cambi, Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria Antiqua*, 4, Pula, 45–61.
- CAMBI, N., 2000. – Nenad Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Književni krug Split.
- CAMBI, N., 2005. – Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug, Split.
- CRAWLEY QUINN, J., 2010. – Josephine Crawley Quinn, The Reinvention of Lepcis, *Bollettino di Archeologia on line*, I, Volume speciale A/A7/6, XVII International Congress of Classical Archaeology, Meetings between Cultures in the ancient Mediterranean, 22-26 Sept. 2008., Roma, 2010, 52-68, Reg. Tribunale Roma, (posjećeno 05. 08. 2017.), http://www.bollettinodiarcheologiaonline.beniculturali.it/documenti/generale/6_Quinn_paper.
- DUBOLNIĆ GLAVAN, M., 2015. – Martina Dubolnić Glavan, *Civitas Aenona: primjer romanizacije liburnske općine*, doktorska disertacija/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- DUBOLNIĆ GLAVAN, M., MARŠIĆ R., 2019. – Martina Dubolnić Glavan, Robert Maršić, *Krajolici i spomenici zadarskog područja krajem 19. i početkom 20. st. u istraživanjima prof. dr. Luke Jelića / Landscapes and Monuments of Zadar and the Surrounding Areas in the late 19th and early 20th Century in the Research of Professor Luka Jelić*, Katalog izložbe, Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- DUBOLNIĆ GLAVAN, M., u tisku – Martina Dubolnić Glavan, Djelovanje Luke Jelića u Ninu – početci arheoloških istraživanja i rad na kulturno-gospodarskom razvoju ninskog područja, *Zbornik radova znanstvenog skupa Ecclesia Nonensis: prošlost Ninske biskupije*, Zadar – Nin.
- FISHWICK, D., 1989. – David Fishwick, Numen Augusti, *Britannia*, 20, Cambridge, 231–234.
- FISHWICK, D., 1991. – David Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West, Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, vol. II, 1, Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- FISHWICK, D., 2007. – David Fishwick, Numen Augustum, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 160, Bonn, 247–255.
- FISHWICK, D., 2014. – David Fishwick, Augustus and the Cult of the Emperor, *Studia historica – Historia Antiqua*, 32, Salamanca, 50–51.
- GLAVIČIĆ, M., CAMBI, N., 2017. – Miroslav Glavičić, Nenad Cambi, Glava Augusta iz Brinja u svom historijskom i arheološkom kontekstu, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 59, Zagreb – Zadar, 1–19.
- GLAVIČIĆ, M., MILETIĆ, Ž., 2008. – Miroslav Glavičić, Željko Miletić, Critical Approach to the Exhibitions of the Imperial Cult in the Roman Illyricum with Regard to its Early Stage of

- Development, *ARCHAIA: Case Studies on Research Planning, Characterisation, Conservation and Management of Archaeological Sites* (ur./eds.: N. Marchetti, I. Thuesen), *BAR International Series* 1877, Oxford, 417–426.
- JADRIĆ-KUČAN, I., 2011. – Ivana Jadrić-Kučan, *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- JELIĆ, L., 1898. – Luka Jelić, Thesaurus ecclesiae cathedralis Nonensis in Dalmatia, *Compte rendu du Quatrième Congrès Scientifique International des Catholiques tenu à Fribourg (Suisse) du 16 au 20 août 1897*, Fribourg, 1–5.
- JELIĆ, L., 1900. – Luka Jelić, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s., IV, Zagreb, 156–171.
- JELIĆ, L., 1901. – Luka Jelić, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* n. s., god. V, Zagreb, 184–192.
- JELIĆ, L., 1902. – Luka Jelić, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s. god. VI, Zagreb, 103–116.
- JELIĆ, L., 1911. – Luka Jelić, *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu iz dobe hrvatskih narodnih vladara* knj. 1, Djela JAZU, knj. 19, Zagreb.
- KOVAČIĆ, S., LUČIĆ, N., 2005. – Slavko Kovačić, Nikša Lučić, Jelić Luka, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6 (I – Kal), Leksikografski zavod Miroslav Krleža (ur./ed.: T. Macan), Zagreb, 2005.
- LEBÈGUE, A., 1882. – Albert Lebègue, Inscription de l'ara Narbonensis, *Revue Archéologique*, Nouvelle Série, Vol. 43, Paris.
- NOVAK, G., 1971. – Grga Novak, O životu i radu Luke Jelića, u/in: *Proslava 900-godišnjice Krešimirove darovnice o našem moru (1069-1969)*, Posebna izdanja Instituta JAZU u Zadru, (ur./ed.: V. Maštrović), Zadar, 1971, 36–38.
- ORŠOLIĆ T., DUBOLNIĆ GLAVAN M. (ur./eds.), 2019. – Tado Oršolić, Martina Dubolnić Glavan, Međunarodni znanstveni skup Luka Jelić (1864. – 1922.) istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog opusa, *Knjiga sažetaka / International Scientific Conference Luka Jelić (1864 – 1922) Explorer and Scientist: Valorization of Scientific Work*, *Book of abstracts*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Zadru, Zadar.
- OSTOJIĆ, I., 1979. – Ivan Ostojić, Don Luka Jelić – život i djela, "Kačić" *Zbornik franjevačke provincije presvetog otkupitelja*, 11, Split, 291–316.
- ROSS TAYLOR, L., 1937. – Lily Ross Taylor, Tiberius' Ovatio and the Ara Numinis Augusti, *The American Journal of Philology*, Vol. 58, No. 2, University of Pennsylvania, 185–193.
- REYNOLDS, J., WARD-PERKINS, J. B., 1952. – J. Reynolds, John Brian Ward-Perkins, *Inscriptions of Roman Tripolitania* (IRT), British School at Rome, Roma.
- SINOBAD, M., 2008. – Marko Sinobad, Kapitolijski hramovi u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica*, 31 (2007), Zagreb, 221–263.
- SUIĆ, M., 1969. – Mate Suić, Antički Nin (*Aenona*) i njegovi spomenici, *Povijest Grada Nina*, (ur./eds.: G. Novak, V. Maštrović), Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zadar, 61–104.

NEOBJAVLJENI ARHIVSKI IZVORI / UNPUBLISHED ARCHIVAL SOURCES

Arheološki muzej u Splitu (AMS), Arhiv Luke Jelića:
 Cjelina V, *Nona (Nin i okolica)*, Registar I – XV.
 Cjelina XXXVII. *Proslava 400. godišnjice P. Zoranića*, sv. 1.

POSVETA GENIJU CARSKE KUĆE (GENIUS DOMUS AUGUSTA) IZ ONEJA

DEDICATION TO THE IMPERIAL FAMILY'S GENIUS (GENIUS DOMUS AUGUSTA) FROM ONEUM

IVANA JADRIĆ-KUČAN

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
sijadric@gmail.com

IVANA BANOVAČ

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
ibanov00@gmail.com

UDK: 904(497.583Solin)“652“
904(398Salona)

DOI: 10.15291/archo.3989

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2022-06-29

KLJUČNE RIJEČI:

Salona, Oneum, Tiberije, Druz, Cohors I Gallica Voluntariorum, pokrajinski carski kult, Genius domus Augusta

Članak¹ donosi sliku carskog štovanja u rimskom Oneju pri čemu je glavna pozornost usmjerena na žrtvenik Božanskog Augusta, božice Rome i Genija carske obitelji (Genius domus Augusta). Riječ je o vrlo zanimljivom kulturnom spomeniku, ne samo zbog njegove višestruke posvećenosti nego i zbog činjenice da ga podiže pomoćna vojna jedinica, Cohors I Gallica Voluntariorum, što je ujedno i njezin prvi spomen u provinciji Dalmaciji.

KEY WORDS:

Salona, Oneum, Tiberius, Drusus, Cohors I Gallica Voluntariorum, provincial imperial cult, Genius domus Augusta

This paper¹ provides a picture of imperial worship in Roman Oneum, wherein the primary focus is on an altar dedicated to Divus Augustus, the goddess Roma and the imperial family's Genius (Genius domus Augusta). This is a rather intriguing cult artefact, not only because of its multiple dedications, but also due to the fact that it was installed by an auxiliary military unit, Cohors I Gallica Voluntariorum, which is also the first time this cohort was mentioned in the province of Dalmatia.

¹ Izlaganje o ovoj temi autori su održali na Međunarodnom znanstvenom skupu *Kralj Artur i Lucije Artorije Kast u Podstrani – od antičkih tragova do turističke ikone*, Podstrana, 10. – 12. listopada, 2019.

¹ The authors delivered a paper on this topic at the International Seminar on “King Arthur and Lucius Artorius Castus in Podstrana – From Antique Traces to a Tourism Icon,” Podstrana, 10–12 October, 2019.

Rimski Genij (*Genius*) bio je personalno božanstvo koje je štovano kao posebna snaga u čovjeku, ono božansko u njemu. Tradicionalno su samo otac obitelji (*pater familias*), a prije toga vjerojatno samo vrhovni poglavar roda (*gens*) imali Genija, kojeg bi naslijedio najstariji sin, a tek u kasnijim vremenima smatralo se da svi muškarci i žene od rođenja imaju vlastite Genije, odnosno Junone (*Iunones*). Pod njegovom zaštitom osoba je živjela od samog rođenja, pa sve do svoje smrti.² Također su po definiciji nekih znanstvenika bili i životna snaga ili čuvari duše. Štovanje Genija igralo je vrlo važnu ulogu u svakodnevnom životu rimskog čovjeka. Genij oca obitelji (*Genius pater familias*) svakog rimskog domaćinstva primaio je redovite žrtve kao dio obiteljskog kulta, te se štovao kao dio svakodnevnih kućnih obreda, obično izvođenjem žrtva ljevanica, tj. libacija. Također se njime osiguravala plodnost, a time i kontinuitet čitave obitelji. Nadalje, u danima važnim za obitelj, poput rođenja djeteta ili sklapanja braka dobivao je posebne žrtve. Uz svakodnevna redovna žrtvovanja Geniju, rođendan pojedinca bio je glavni kulturni dan njihova Genija, te bi svaki Rimljanin na svoj rođendan obavljao obrede u čast njemu.³ Svi članovi obitelji, njihovi prijatelji i kućni robovi sudjelovali su u ovim kulturnim obredima, koji su bili obavljani u kućnim svetištima – lararijima (*lararium*).⁴ Ona su mogla imati oblik malog hrama – edikule, niše, ili su mogla biti oslikana na zidu. Genij se prikazivao poput muškarca odjevenog u togu rimskog svećenika, kako stoji između dva Lara, tj. kipova kućnih predaka. Antički izvori⁵ donose nam podatke da se prikazivao i u obliku zmije, za koju pojedini znanstvenici iznose mišljenje kako ona predstavlja prikaz Genija mjesta (*Genius loci*),

The Roman *Genius* was a personal deity revered as the special power within a person, the divine within him or her. Traditionally only a familial patriarch (*pater familias*), and prior to that probably only the supreme head of a *gens* had a *Genius*, which was inherited by the eldest son, and only in later periods was it believed that all men and women had their own respective *Genius* or *Iunona* (*Iunones*). An individual lived under its protection from the moment of birth until death.² Furthermore, according to the definition of certain scholars, they were also a life force and guardians of the soul. The reverence for the *Genius* played a vital role in the everyday lives of Roman people. The *Genius* of the family father (*Genius pater familias*) in each Roman household received regular sacrifices as a part of the family's cult, and it was worshipped as a component of everyday household rituals, normally by performing sacrificial libations. They also ensured fertility, and thereby the continuity of the entire family. Moreover, special offerings were made on important days for the family, such as the birth of a child or the conclusion of marriage. Besides everyday sacrifices to the *Genius*, the birthday of an individual was the primary cult day of his/her *Genius*, and every Roman conducted rituals on his or her birthday in honour of the *Genius*.³ All members of a family, their friends and household slaves participated in these cult rituals, which were conducted in household shrines, *lararia* (sing. *lararium*).⁴ The latter could have had the form of a small temple/aedicule or a niche, or they could have simply been painted onto a wall. The *Genius* was depicted as a man wearing the toga of a Roman priest standing between two *Lares*, i.e., statues of household ancestors. Classical sources⁵ indicate that it was also portrayed as a

² Petron, *Cena Trim.* 25; Plin., *HN*, 2.16.

³ J. SUESS, 2007, 3, 44–49.

⁴ *Lararia* je opći pojam kojim se moderni znanstvenici koriste za označavanje svetišta za kućne bogove. Izraz je izveden iz naziva još jednog božanstva kućnog čuvara, Lara, koji se često smatra duhom mrtvih predaka. Više o tome: J. SUESS, 2007, 4.

⁵ Liv., *Ab Urbe Condita* 26.19.7; Suet., *Caes.*, 94,9; Verg., *Aen.*, 5,95.

² Petron, *Cena Trim.* 25; Plin., *HN*, 2.16.

³ J. SUESS, 2007, 3, 44–49.

⁴ *Lararia* is a general term that modern scholars use to designate a shrine for household gods. It is derived from the name of another household guardian deity, *Lares*, which is often deemed the spirit of deceased ancestors. More on this: J. SUESS, 2007, 4.

⁵ Liv., *Ab Urbe Condita* 26.19.7; Suet., *Caes.*, 94,9; Verg., *Aen.*, 5,95.

a ne Genija glave rimske obitelji (*Genius pater familias*).⁶ Osim Genija čovjeka, svojevrstnog dobrog duha čuvara koji ga je pratio kroz život i određivao mu sudbinu, u rimskome su svijetu i određena mjesta, kao npr. svetišta, sveti gajevi ili cijeli gradovi, imala svojeg zaštitnika mjesta, *Genius loci*.

Osnivanjem Rimskog Carstva kult Genija povezuje se s ličnosti cara, te kao *Genius principis* postupno dobiva sve veću važnost, iz privatne sfere širi se u javnu sferu i postaje dio službenog rimskog carskog kulta. Iako se prije smatralo da se to zbilo u vrijeme cara Augusta i njegove reorganizacije kulta *compita* 7. g. pr. Kr.,⁷ u novije vrijeme prevladava mišljenje da dolaskom Oktavijana Augusta na vlast njegov Genij još nije bio uključen u državni službeni rimski kult, te neizostavni dio carskog štovanja postaje u vrijeme njegovih nasljednika. Ittai Gradel smatra da se to zbilo u vrijeme cara Klaudija, i to početkom njegove vladavine, 42. godine.⁸ Naime car Klaudije morao je raditi više nego bilo koji car prije njega kako bi učvrstio obiteljske veze s Augustom. Ovo je bez sumnje bio i jedan od motiva deifikacije njegove bake Livije, Augustove supruge, iako je to bilo izričito protiv želja i postupaka njegova strica, cara Tiberija. Baka Livija bila je njegova jedina veza s carem Augustom. Vjerojatno je to bila i motivacija koja stoji iza promocije Genija i povezanosti njegova kulta s božanskim carevima (*divi*), naglašavajući da je on Genija naslijedio od cara Augusta kao novi *princeps*. Zsuzsanna Várhelyi pak smatra da je službeni kult carskog Genija počeo poslije, u doba cara Nerona,⁹ dok Jessica Suess upućuje na to da je Genij mogao biti i prije uključen u državni rimski kult, tj. u vrijeme Klaudijeva prethodnika, cara Kaligule.¹⁰ Carevi su se koristili njime kao dijelom svojih religijskih programa, posebno u vrijeme kada

serpent, about which some scholars have posited that it represents the 'genius of the place' (*Genius loci*), rather than the *Genius pater familias*.⁶ Besides the Genius of an individual person, a sort of guardian spirit that accompanied him or her for life and dictated his/her fate, in the Roman world certain places, such as shrines, sacred groves or entire cities, had their own protector, the *Genius loci*.

The establishment of the Roman Empire's cult of Genius was linked to the personage of the emperor, and as the *Genius principis* it gradually gained increasing importance, spreading from the private to the public sphere and becoming part of the official Roman imperial cult. Even though it was earlier believed that this had occurred during the reign of Emperor Augustus and his reorganisation of the cult *compita* in 7 BC,⁷ more recently the prevailing view has been that when Octavian Augustus assumed power his Genius had not yet been incorporated into the official Roman state cult, and that it became an essential component of imperial worship during the reign of his successors. Ittai Gradel believed that this had occurred in the time of Emperor Claudius at the beginning of his reign in 42 AD.⁸ This is because Emperor Claudius had to do more than any of his predecessors to reinforce his familial ties to Augustus. This was doubtless also one of the motives for the deification of his grandmother Livia, the wife of Augustus, even though this explicitly contradicted the wishes and actions of his uncle, Emperor Tiberius. His grandmother Livia was his sole link to Emperor Augustus. This was furthermore the likely motive behind the promotion of the Genius and the connection between its cult and that of the divine emperors (*divi*), stressing that, as the new *princeps*, he had inherited the Genius from Emperor Augustus. Zsuzsanna Várhelyi, however, believed that the official cult of the imperial Genius began later, during Nero's

⁶ G. BOYCE, 1937, 18; T. FRÖHLICH, 1991, 56-61; J. SUESS, 2007, 39.

⁷ L. ROSS TAYLOR, 1975, 152; D. FISHWICK, 1993a, 84.

⁸ I. GRADEL, 2002, 182.

⁹ Z. VÁRHELYI, 2010, 188-192.

¹⁰ J. SUESS, 2007, 60-62.

⁶ G. BOYCE, 1937, 18; T. FRÖHLICH, 1991, 56-61; J. SUESS, 2007, 39.

⁷ L. ROSS TAYLOR, 1975, 152; D. FISHWICK, 1993a, 84.

⁸ I. GRADEL, 2002, 182.

SLIKA 1. Prikaz položaja antičkog Oneja (<http://www.google.com/earth>)

FIGURE 1 The position of Roman-era Oneum marked (<http://www.google.com/earth>)

su pokušali opravdati svoje pravo na Augustovo nasljedstvo. Uvrštenjem kulta Genija cara u službeni državni kult službena zakletva obavljena je u čast Jupiteru, božanskim carevima (*divi*) i carevu Geniju. Osim zaštite samog cara on time postaje i zaštitnik cijelog rimskog naroda, o njemu ovise blagostanje i napredak cijelog Rimskog Carstva. Uz Genija cara štovao se i Genij carske obitelji, tj. *Genius domus Augusta*, o čemu nam svjedoči i potvrda iz Oneja, kojoj je u ovim redovima dana posebna pozornost.

Rimski *Oneum* smjestio se 21 km jugoistočno od glavnog grada provincije Dalmacije, Salone, ponad današnjeg grada Omiša. Njegov precizan mikrolokacijski položaj u početku je bio dosta upitan, međutim niz slučajnih arheoloških nalaza otkrivenih u selu Boraku, zaseoku Baučićima, potvrdili su lokaciju antičkog Oneja, te sam perimetar naselja (Sl. 1).

Preciznije, riječ je o dobro sačuvanoj poligonalnoj kuli zidanoj izduženim uslojenim pravokutnim blokovima, smještenoj južno od ceste, za koju možemo pretpostaviti da je ostatak fortifikacija naselja (*castellum*) iz republikanskog vremena. Nadalje, gradnjom suvremene ceste u 20. stoljeću presječen je obrambeni zid, koji je

reign,⁹ while Jessica Suess indicated that the Genius may have been incorporated into the imperial cult even earlier, i.e., during the reign of Claudius' predecessor, Caligula.¹⁰ The emperors used it as a part of their religious programmes, particularly when they attempted to justify their right to the Augustan legacy. By incorporating the cult of the emperor's Genius into the official state cult, a formal vow was made in honour of Jupiter, the divine emperors (*divi*) and the emperor's Genius. Besides safeguarding the emperor himself, it thereby became the protector of the entire Roman nation, and the welfare and progress of the entire Roman Empire depended on it. Besides the emperor's Genius, the imperial family's Genius, i.e., *Genius domus Augusta*, was also worshipped, to which the evidence from Oneum, the focus of particular attention in this paper, also testifies.

Roman Oneum was located 21 km south-east of the Dalmatian provincial capital, Salona, above the present-day town of Omiš. Its precise micro-location was initially rather uncertain;

⁹ Z. VÁRHELYI, 2010, 188-192.

¹⁰ J. SUESS, 2007, 60-62.

SLIKA 2. Pogled na Baučiće (foto: I. Banovac)
 FIGURE 2 View of Baučići (photo: I. Banovac)

više sličio nasipu, čija je širina prelazila više od 2 m (Sl. 2).

Također, obilaskom zaseoka Baučića možemo zamijetiti da su se pojedini mještani pri gradnji svojih kuća koristili i materijalom iz njihove neposredne blizine, tj. antičkim spolijama, među kojima se razaznaju kameni pravokutni blokovi s plastičnom bunjom i anatirozom, dijelovi natpisa pisanih klasičnom kapitalom, a također na više mjesta otkriveni su zidovi koji su pripadali stambenoj arhitekturi rimskog Oneja.¹¹ Prethodno navedeni arheološki ostatci potvrdili su da se rimski Onej zaista nalazio na mjestu ranijeg delmatskog naselja u zaseoku Baučićima ponad Omiša, smještenog na ušću rijeke Cetine. Zašto je baš naselje bilo smješteno na toj poziciji, pokazuje nam njegov geografsko-strateški položaj koji je omogućavao kontrolu riječnog prijelaza preko rijeke Cetine, ali i važnih putova koji su vodili iz unutrašnjosti Poljica prema moru, te nadzor plovidbe Bračkim kanalom, što je bilo od krucijalne važnosti za stanovnike tog naselja.

Antički i epigrafički izvori pokazuju da je na

however, a series of chance archaeological discoveries in the village of Borak, in its Baučići hamlet, confirmed the location of Oneum and the settlement's actual perimeter (Fig. 1).

Specifically, there is a well-preserved polygonal tower made of oblong layered rectangular blocks, situated south of the road, which we may presume to have been remains of the settlement's fortifications (*castellum*) from the Republic period. Furthermore, the construction of a modern road in the 20th century cut through the defensive wall, which bears greater similarity to an embankment with a width exceeding 2 m (Fig. 2).

When touring the hamlet of Baučići, it may be observed that when building their houses individual local residents used the materials in the immediate vicinity, i.e., Roman-era spolia, among which rectangular drystone blocks with an anathyrosis and parts of inscriptions written in Roman square capitals may be discerned, while at several places walls that belonged to the residential architecture of Roman Oneum have been discovered.¹¹ The aforementioned archaeological remains confirmed that Roman

¹¹ V. KOVAČIĆ, 1987, 8-9; B. MIMICA, 2003, 499.

¹¹ V. KOVAČIĆ, 1987, 8-9; B. MIMICA, 2003, 499.

teritoriju Oneja živjela zajednica Onastina, a prostor današnjih Poljica bio je u rimsko doba podijeljen između tri teritorijalne zajednice (*civitates*): Pituntina, Nerastina¹² i Onastina. Njih spominju i drugi antički pisci, međutim s učestalošću koja se ne čini razmjerna njihovu realnom značenju, te je Slobodan Čače pretpostavio da je tijekom 2. i 1. st. pr. Kr. jedan dio zajednica koji je obitavao duž srednjodalmatinske obale, a koji su zabilježeni u helenističkim vrelima, kao što su Hilejci, Bulini, Nestejci, uspio preživjeti kao autonoman politički entitet, što je i rezultiralo posebnim spominjanjem triju malih općina koje su izvorno mogle pripadati Nestejcima.¹³

Čuveni grčki povjesničar Strabon donosi da Delmati imaju do pedeset „spomena vrijednih“ naselja – *katoikiai*, od kojih su neki i gradovi.¹⁴ Nadalje, rimski pisac Plinije Stariji u svojem djelu *Naturalis Historia* nabrajajući zajednice koje su pripadale salonitanskom konventu,¹⁵ spominje kaštele – *castellum*, među kojima donosi Onej¹⁶:

Petunt in eam iura viribus discriptis in decurias CCCXLII Delmatae, XXV Deuri, CCXXXIX Ditiones, CCLXIX Maezei, LII Sardeates. In hoc tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilitata proeliis castella. Petunt et ex insulis Issaei, Solentini, Separi, Epetini. Ab his castella Peguntium, Nerate, Oneum.

U njoj (Saloni) traže pravdu oni kojih su sile popisane po dekurijsima¹⁷: Delmati s 342, Deuri

¹² CIL 3, 12794, Nerastini; CIL 3, 8472, Narestini.

¹³ S. ČAČE, 2001, 99.

¹⁴ B. GABRIČEVIĆ, 1953, 111.

¹⁵ Popisivanje Delmata, Ditiona, Mezeja, Sardeata i drugih naroda u unutrašnjosti provincije Dalmacije, prema uvriježenom mišljenju, nije počelo prije kasnijeg Augustova doba. Epigrafički nalazi pokazuju da je temeljiti ustroj rimske uprave započeo s namjesnikom Dolabelom, od 14. do 20. g. (J. J. WILKES 1969, 82, 169, 442; A. STARAC, 2000, II, 43; S. ČAČE, 2001, 98). Suprotno mišljenje donosi Alföldy koji smatra da ustroj valja povezati s podjelom provincije Ilirik na provincije Panoniju i Dalmaciju (G. ALFÖLDY, 1961).

¹⁶ Plin., *HN*, III, 142.

¹⁷ Prevladava mišljenje da je riječ o domorodačkim društvima zajednicama poput bratstva na temelju kojih su

Oneum was truly at the site of an earlier Delmataean settlement in the hamlet of Baučići above Omiš, situated at the mouth of the Cetina River. Why this settlement was situated at precisely this place is indicated by its geographic-strategic position, which facilitated control of the ford over the Cetina, but also the vital routes that led from the interior of Poljica to the sea, as well as supervision of maritime traffic in the Brač Channel, which was crucial to the settlement's inhabitants.

Classical and epigraphic sources indicate that a community of Onastini lived in the territory of Oneum, and that during the Roman era the area of today's Poljica was divided into three territorial communities (*civitates*): Pituntini, Nerastini¹² and Onastini. They were also mentioned by other Classical writers, albeit with a frequency that does not seem to comport to their actual significance, and Slobodan Čače assumed that during the 2nd and 1st centuries BC a part of the communities that had resided along the central Dalmatian coast, which had been recorded in Hellenistic sources, such as the Hylli, Bulini or Nesti, managed to survive as an autonomous polity, which also resulted in special mention of the three small municipalities that may have originally belonged to the Nesti.¹³

The renowned Greek historian Strabo noted that the Delmataeans had up to fifty “noteworthy” settlements – *katoikiai*, of which some were even cities.¹⁴ Furthermore, the Roman writer Pliny the Elder, in his *Naturalis Historia*, when listing the communities that belonged to the Salonitan *conventus*,¹⁵ mentioned fortresses (*castel-*

¹² CIL 3, 12794, Nerastini; CIL 3, 8472, Narestini.

¹³ S. ČAČE, 2001, 99.

¹⁴ B. GABRIČEVIĆ, 1953, 111.

¹⁵ The generally accepted opinion is that censuses of the Delmataeans, Ditiones, Maezaei, Sardeates and other peoples in the provincial interior of Dalmatia did not begin prior to the late Augustan era. Epigraphic finds indicate that the thorough organisation of Roman administration began with Consul Dolabella, from 14 to 20 AD (J. J. WILKES 1969, 82, 169, 442; A. STARAC, 2000, II, 43; S. ČAČE, 2001, 98). An opposing view was put forth by Alföldy, who believed that its organisation should be linked to the division of the province of Illyricum into the provinces of Pannonia and Dalmatia (G. ALFÖLDY, 1961).

s 25, *Ditioni* s 239, *Mezeji* s 269, *Sardeati* s 52. U tom području su *Burnum*, *Andetrij*, *Tribulij* (vjerojatno *Tilurij*), utvrde proslavljene po bojovima. S otoka pripadaju i *Isejci*, *Solentini*, *Separi* i *Epetini*. Nakon ovih su kašteli *Pegunt* (treba: *Pitunt*¹⁸), *Nerate*, *Onej*.¹⁹

Plinijev precizni popis autohtonih zajednica na prostoru današnje srednje Dalmacije kao najbrojnije donosi *Delmate*, pa se valja upitati kakav je bio njihov međusobni odnos sa zajednicama *Onastina*, *Pituntina* i *Nerastina*. Prije spomenuto mišljenje S. Čače pruža vrlo uvjerljive argumente za to kako poseban spomen njihovih triju općina može biti pokazatelj da one ne pripadaju delmatskoj zajednici, bez obzira na sigurnu činjenicu da su kao i svi autohtoni narodi srednje Dalmacije bili etnički povezani s *Delmatima*,²⁰ već su one vjerojatno očuvale svoju autonomiju pod rimskom zaštitom, a dijelom su ušle u zajednicu s *Isejcima* (*Salona*), te time nisu bile čvrsto integrirane u delmatsku političku zajednicu.²¹ Novije razmišljanje o tome donose Željko Miletić i Silvia Bekavac, koji smatraju da je riječ o ustrojbenim

lum), among them *Oneum*¹⁶:

“*Petunt in eam iura viribus discriptis in decuri-
as CCCXLII Delmatae, XXV Deuri, CCXXXIX
Ditiones, CCLXIX Maezei, LII Sardeates. In hoc
tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium, no-
bilitata proeliis castella. Petunt et ex insulis Issaei,
Solentini, Separi, Epetini. Ab his castella Pegun-
tium, Nerate, Oneum*”

“To this colony [of *Salona*] the *Delmataei*,¹⁷ whose men are drawn up into 342 administrative groups [*decuriae*] appeal for justice, also the 25 groups of *Deuri*, the 239 of *Ditiones*, 269 *Maezaei*, and the 52 groups of *Sardeates*. In this district are *Burnum*, *Andetrium*, and *Tribulium*, [probably *Tilurium*], fortresses that are famous for battles. Island peoples also belonging to the same jurisdiction are the *Issaeans*, *Colentini*, *Separi* and *Epetini*. After these come the fortresses of *Peguntium* [this should be: *Pituntium*¹⁸], *Nareste* and *Onium*.¹⁹”

Pliny's precise list of indigenous communities in the territory of today's central Dalmatia cites the *Delmataeans* as the most numerous,

Rimljani izradili popis prema kojemu su se utvrđivale različite obaveze pokorenih zajednica, tj. visina tributa, broj novaka, utvrđivanje daljnjih obaveza itd. (G. ALFÖLDY, 1965, 166; J. J. WILKES, 1969, 185; A. STIPČEVIĆ, 1974, 164–165). Suprotno ovom mišljenju B. Gabričević se slaže s tvrdnjom *Rostovtzeffa*, koji *dekurije* poistovjećuje s *gensom*, čime bi one bile manje zajednice, dinarske skupine srodnih ljudi, nešto kao današnji zaseoci (B. GABRIČEVIĆ, 1953, 114). Nadalje, S. Čače smatra da je *dekurija* jedinica koja je proizašla iz nekog rodovskog ili plemenskog (tribalnog) uređenja, čime odgovara dinarskom bratstvu ili nekoj sličnoj skupini. Usporedbom s konventima sjeverozapadne Hispanije gdje je u sklopu triju konvenata (*lucenski*, *brakarski* i *asturički*) bilo oko 685 000 „slobodnih ljudi“ dolazi do prosudbe da je *dekurija* mogla imati najmanje oko 300 do 350 ljudi. Time bi *Delmati* imali najmanje oko 100 000 ljudi (S. ČAČE, 2010, 76–78).

¹⁸ Prema terminacijskom natpisu koji spominje etnik *inter Nerastinos et Pituntinos...* (CIL 3, 12794), te drugim spomenima u izvorima, toponim *Peguntium* mogao bi se rekonstruirati na predloženi način.

¹⁹ S. ČAČE, 2001, 92–93.

²⁰ S. ČAČE, 2001, 99. Između delmatskih zajednica i primorskih domorodačkih zajednica razlika je u tradiciji i civilizacijskom razmaku. Za pripadnost *Delmatima* kod M. ZANINOVIĆ, 1966, 33; R. KATIČIĆ, 1963, 255–292.

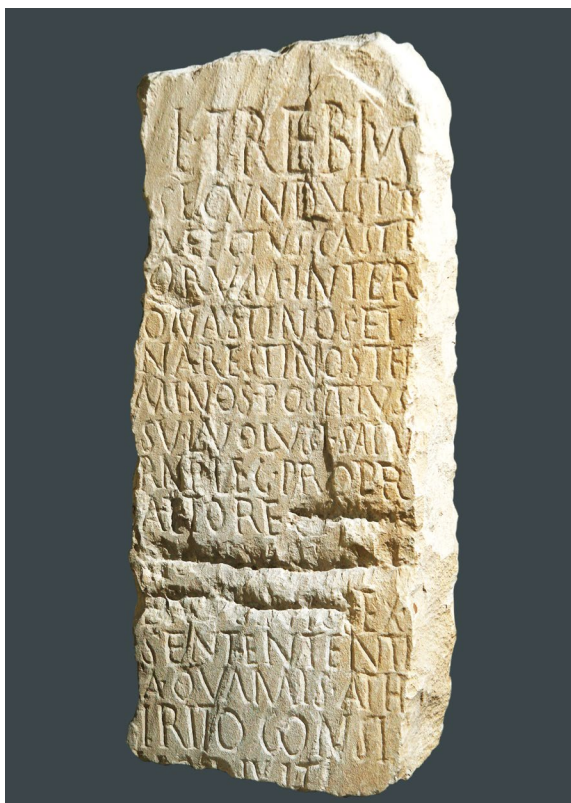
²¹ S. ČAČE, 2001, 100.

¹⁶ Plin., *HN*, III, 142.

¹⁷ The prevailing view is that these were native social communities such as fraternities on which basis the Romans compiled a census according to which various duties were assigned to the subjugated communities, i.e., the amount of tribute, the number of recruits, determination of further obligations, etc. (see G. ALFÖLDY, 1965, 166; J. J. WILKES, 1969, 185; A. STIPČEVIĆ, 1974, 164–165). By contrast, B. Gabričević agreed with *Rostovtzeff*, who equated the *decuries* with a *gens*, whereby they would have been smaller communities, Dinaric groups of people tied by kinship, something like present-day hamlets (B. GABRIČEVIĆ, 1953, 114). Furthermore, S. Čače believed that the *decury* was a unit that emerged from some racial or tribal organisation, whereby it would correspond to a Dinaric fraternity or similar group. A comparison with the *conventi* of north-western Hispania, where there were approximately 685,000 “free people” within three *conventi* (*Lucensis*, *Bracarensis* and *Asturicensis*), leads to the supposition that a *decury* could have encompassed 300 to 350 people at a minimum. The *Delmataeans* thus had at least 100,000 people (S. ČAČE, 2010, 76–78).

¹⁸ According to a boundary inscription which mentions the ethnic designation “*inter Nerastinos et Pituntinos...*” (CIL 3, 12794), and other mentions in these sources, the toponym *Peguntium* may be reconstructed as suggested.

¹⁹ S. ČAČE, 2001, 92–93.

SLIKA 3. Terminacijski natpis iz Sumpetra u Jesenicama, Arheološki muzej Split (foto: T. Seser)
 FIGURE 3 Boundary inscription from Sumpetar in Jesenice, Archaeological Museum in Split (photo: T. Seser)

teritorijalnim jedinicama nižeg ranga (*pagus*) koje su činile dio salonitanskog teritorija, zbog čega nisu imale status autonomnih *civitates peregrinorum*, a Plinijev termin *castellum* za označavanje Petuntija, Naresta i Oneja nema vojno značenje, nego se odnosi na sakralne dominante navedenih *pagusa*.²²

Teritorij Oneja protezao se s objiju strana rijeke Cetine, te su se mogli kontrolirati svi važni putovi koji su vodili iz srednjih Poljica prema moru. Na jugu je vjerojatno sezao do položaja Vrulje (Dupci), gdje je graničio s područjem naronitanskog sudbenog konventa.²³ Granica između Onastina i susjednih zajednica Nerastina bila je uređena cijelom njezinom dužinom odlukom namjesnika L. Voluzija Saturnina u doba cara Kaligule između 37. i 41. godine,²⁴ o

so it would be worthwhile to examine their relations with the Onastini, Pituntini and Nerastini communities. Slobodan Čače's aforementioned opinion offers persuasive arguments for the possibility that the specific mention of their three municipalities may have been an indicator that even though they were definitely ethnically linked to the Delmataeans²⁰ like all other indigenous peoples of central Dalmatia, they did not belong to the Delmataean community, rather they had probably preserved their autonomy under Roman patronage and partially joined a community with the Issaeans (Salona), and were thus not firmly integrated into the Delmataean polity.²¹ More recent opinions on this have been put forth by Željko Miletić and Silvia Bekavac, who believe that these were lower-level organised territorial units (*pagi*) that formed a part of Salonitan territory, which is why they did not have the status of autonomous *civitates peregrinorum*, while Pliny's term *castellum* to designate Petuntium, Naresta and Oneum does not have a military meaning, rather they refer to the sacral dominants of these *pagi*.²²

The territory of Oneum extended outward from both banks of the Cetina River, whence it could oversee all major routes that led from central Poljica to the sea. In the south it probably extended to the site of Vrulje (Dupci), where it bordered the territory of the Naronitan juridical *conventus*.²³ The boundary between the Onastini and the neighbouring Nerastini was regulated over its entire extent by decree of Consul Lucius Volusius Saturninus during Caligula's reign between 37 and 41 AD,²⁴ to which the boundary inscription found on the

²² S. BEKAVAC, Ž. MILETIĆ, 2018, 195–203.

²³ J. VUČIĆ, 2006, 169

²⁴ F. Bulić datira natpis u 37./38. g. (F. BULIĆ, 1889, 150).

²⁰ S. ČAČE, 2001, 99. The difference between the Delmataean communities and the littoral native communities was based on tradition and level of civilisational advancement. On belonging to the Delmataeans see M. ZANINOVIĆ, 1966, 33; R. KATIČIĆ, 1963, 255–292.

²¹ S. ČAČE, 2001, 100.

²² S. BEKAVAC, Ž. MILETIĆ, 2018, 195–203.

²³ J. VUČIĆ, 2006, 169

²⁴ F. Bulić dated the inscription to 37/38 AD (F. BULIĆ, 1889, 150).

SLIKA 4. Prikaz položaja Salone i Oneja (<http://www.google.com/earth>)

FIGURE 4 Locations of Salona and Oneum (<http://www.google.com/earth>)

čemu nam svjedoči terminacijski natpis pronađen na brežuljku Grebenu iznad današnjeg naselja Sumpetra u Jesenicama²⁵ (Sl. 3):

*L(ucius) Trebius / Secundus prlaefectus castrorum inter / Onastinos et / Narestinos terminos pos(u)it ius/su L(uci) Volusi Satu/rni(ni) leg(ati) pro prlaetore C(ai) Ca[es]lari[s] Au[g]u[sti] Gl[e]rmanici ex / sentent[is]ila quam is athlirito (sic) consillio dixit (vac).*²⁶

Onej se nalazio u neposrednoj blizini Salone, glavnog grada provincije Dalmacije, te je bitno sagledati i njihov međusobni odnos (Sl. 4). Osnivanjem rimske kolonije u Saloni utvrđene su i granice njezina plodnog zemljišta, tj. napravljena je limitacija salonitanskog agera.²⁷ Poznato je da se teritorij kolonije u početku protezao od Kaštel Staroga, gdje je graničio s teritorijem Tragurija, pa do rijeke Žrnovnice na istoku, gdje je graničio s teritorijem Pituntina. Time je zahvaćao područje današnjeg Kašte-

greben hillock above the modern settlement of Sumpetar in Jesenice testifies²⁵ (Fig. 3):

*L(ucius) Trebius / Secundus prlaefectus castrorum inter / Onastinos et / Narestinos terminos pos(u)it ius/su L(uci) Volusi Satu/rni(ni) leg(ati) pro prlaetore C(ai) Ca[es]lari[s] Au[g]u[sti] Gl[e]rmanici ex / sentent[is]ila quam is athlirito (sic) consillio dixit (vac).*²⁶

Oneum was in the immediate vicinity of Salona, the capital city of the Dalmatian province, so examining their mutual relationship is essential (Fig. 4). Once a Roman colony was established in Salona, the boundaries of its fertile lands were also laid down, i.e., the centuriation of the Salonitan ager was done.²⁷ It is a known fact that the colony's territory initially extended from today's Kaštel Stari, where it bordered the territory of Tragurium, to the Žrnovnica River in the east, where it bordered Pituntini territory. It thus encompassed the area of the present-day

²⁵ A. JAGENTEUFEL, 1958, 20; F. BULIĆ, 1889, 150.

²⁶ CIL 3, 8472; „Lucije Trebije Sekund je po zapovjedi Lucija Voluzija Saturnina, legata cara Kaligule (Gaj Cezar August Germanik), postavio granične natpise između Onastina i Nerastina na temelju odluke što ju je donio na vijeću.” Terminacijski natpis čuva se u Arheološkom muzeju Split.

²⁷ O tome kada je i kako Salona postala kolonijom dosta je pisano, pri čemu je izneseno više različitih teorija, no većina se slaže da su je osnovali Cezar ili August između 47. i 27. g. pr. Kr.

²⁵ A. JAGENTEUFEL, 1958, 20; F. BULIĆ, 1889, 150.

²⁶ CIL 3, 8472; “Lucius Trebius Secundus, at the command of Lucius Volusius Saturninus, legate of Gaius Caesar Augustus Germanicus [Emperor Caligula], set the boundary inscriptions between the Onastini and Nerastini pursuant to the decision made by the council.” The boundary inscription is held in the Archaeological Museum in Split.

²⁷ Much has been written about when Salona became a colony, wherein several differing theories have been put forth, but most agree that it had been established by Caesar or Augustus between 47 and 27 BC.

SLIKA 5. Katastarski kamen međaš s nepoznate pozicije u Podstrani, Arheološki muzej Split, inv. br. A 3328 (foto: T. Seser)

FIGURE 5 A cadastral boundary stone from an unknown location in Podstrana, Archaeological Museum in Split, inv. no. A 3328 (photo: T. Seser)

lanskog, Solinskog i Splitskog polja, a prema zaleđu je vjerojatno sezao do Kozjačkog bila i Klisa.²⁸ Nešto manje od polovice agera bilo je organizirano u centurije.²⁹

Međutim, poslije se ager Salone proširio na područje Pituntina, današnje Podstrane, o čemu svjedoči sačuvani rimski kamen – međaš, *cippus terminus* koji je pripadao limitaciji agera.³⁰

²⁸ M. SUIĆ, 1996, 366.

²⁹ Obradivo zemljište (*pars qua falx et arater ierit*) najprije se premjerilo i podijelilo u veće parcele (*per limite sin centurias*) mrežom ravnih međusobno jednako udaljenih paralelnih linija (*limites*) koje su se sjekle pod pravim kutom (*omnis limitum conexio rectis angulis continetur*). Na taj način dobivene su veće parcele, centurije, koje su uobičajeno bile pravilnog kvadratnog oblika stranica 2 400 stopa (710,4 m).

³⁰ CIL 3, 12794; M. SUIĆ, 1996, 305. U vrijeme cara Augusta na raskrižju svakog karda i dekumana postavljani su ni-

plains of Kaštela, Solin and Split, and it probably extended to Kozjačko Bilo and Klis in the interior.²⁸ Slightly less than half of the ager was organised into centuries.²⁹

However, later Salona's ager expanded into Pituntini territory, in present-day Podstrana, which is confirmed by a preserved Roman boundary stone, *cippus terminus*, installed during the ager's centuriation.³⁰ This is a stone shaped like an irregular pilaster that is rectangular in section, bearing the designations DII and KI on its two neighbouring sides, while a *decussis* is carved onto its upper base at a right angle (Fig. 5).

Its branches run in the direction of the corresponding cardus and decumanus.³¹ This centuriation may be associated with the second phase of colonizing activities in the Salona area which were conducted by Emperor Claudius, and which may be ascribed to the spread of the Salonitan ager in the territory of Tragurium, where the emperor settled his retired soldiers (veterans) in Siculi, today's Kaštel Štafilic.³² Scholarly discourse on matters pertaining to the status of these communities and their territorial and administrative relationships with Salona are rather complex.³³ Whether Onastini territory was incorporated into the Salonitan ager in

²⁸ M. SUIĆ, 1996, 366.

²⁹ Arable land (*pars qua falx et arater ierit*) was first surveyed and subdivided into larger lots (*per limite sin centurias*) in a network of straight equidistant parallel lines (*limites*) which intersected at right angles (*omnis limitum conexio rectis angulis continetur*). In this manner larger lots, centuries, were made, which ordinarily had a standard quadratic shape with sides measuring 2,400 feet (710.4 m).

³⁰ CIL 3, 12794; M. SUIĆ, 1996, 305. During the reign of Augustus, low *cippi* were installed at the intersection of every cardus and decumanus. Each of these had a *decussis* carved onto the upper base, i.e., two lines that intersected at a right angle, of which one ran in the direction of the decumanus and the other in the direction of the cardus.

³¹ M. SUIĆ, 1996, 368. Only certain boundaries were fully marked in this part of the ager, while the rest only contained the most necessary data, because everyone certainly knew where the CM and DM led and how far an individual region extended from the ager. The seat of this new part of the Salonitan ager (*umbilicus*) was somewhere in today's village of Podstrana.

³² M. SUIĆ, 1996, 368.

³³ D. MARŠIĆ, 2003, 436; I. BORZIĆ, 2014, 83.

Riječ je o kamenu koji ima oblik nepravilnog pilastra kvadratnog presjeka, koji na dvjema susjednim stranama nosi oznake DII i KI, dok je na njegovoj gornjoj osnovici urezan *decussis* pod pravim kutom (Sl. 5).

Njegovi kraci idu u pravcu odgovarajućeg karda i dekumana.³¹ Ovu limitaciju mogli bismo povezati s drugom fazom kolonizatorske djelatnosti na prostoru Salone koju je provodio car Klaudije, a kojoj možemo pripisati širenje salonitanskog agera na teritorij Tragurija, gdje je car u Sikulima, današnjem Kaštel Štafiliću naselio svoje umirovljene vojnike, tj. veterane.³² Znanstvene rasprave o pitanjima koja se odnose na status ovih zajednica, te njihove teritorijalne i administrativne odnose sa Salonom, prilično su složene.³³ Je li teritorij Onastina bio uključen u salonitanski ager u njegovoj drugoj fazi, kad se ager salonitanske kolonije širi do teritorija Pituntina, i dalje je predmet rasprave. Tako Mate Suić donosi da je kastel Onej (*castellum*) bio utvrđeno stalno napučeno naselje, zajedničko sjedište više rodovskih općina (*vici*) međusobno srodnih po podrijetlu, te njegov teritorij nije bio uključen u salonitanski ager.³⁴ Međutim, prema novijem razmišljanju, prethodno već spomenutom, riječ je o teritorijalnoj jedinici nižeg ranga (*pagus*) unutar salonitanskog teritorija, s kastelom Onejem kao njegovom sakralnom dominantom. Time su i navedeni terminacijski natpisi i limitacija dio unutrašnje salonitanske mreže granica posjeda, a širenje centurija na prostor tih triju općina nije rezultiralo promjenom njihova administrativnog karaktera.³⁵

ski cipusi koji su na gornjoj osnovici imali urezan *decussis*, to jest dvije linije koje su se sjekle pod pravim kutom, od kojih je jedna išla u pravcu dekumana, a druga u pravcu karda.

³¹ M. SUIĆ, 1996, 368. U ovom dijelu agera bile su potpuno naznačene samo neke međe, a ostale su sadržavale tek najpotrebnije podatke, jer su jamačno svi znali kuda vodi KM, tj. DM i do kud se proteže pojedina regija iz agera. Središte tog novog dijela salonitanskog agera (*umbilicus*) nalazilo se negdje u današnjem selu Podstrani.

³² M. SUIĆ, 1996, 368.

³³ D. MARŠIĆ, 2003, 436; I. BORZIĆ, 2014, 83.

³⁴ M. SUIĆ, 2003, 86.

³⁵ S. BEKAVAC, Ž. MILETIĆ, 2018, 195–205.

its second phase, when the Salonitan colony's ager expanded to Pituntini territory, is still the topic of debate. Thus, Mate Suić asserted that the Oneum *castellum* was a fortified permanently inhabited settlement, the common seat of several tribal communities (*vici*) with common ancestry, and their territory was not incorporated into the Salonitan ager.³⁴ According to more recent already noted opinions, however, this was a lower-ranking territorial unit (*pagus*) inside Salonitan territory, with the Oneum *castellum* as its sacral dominant. In the same vein, the aforementioned boundary inscriptions and centuriations were part of the internal Salonitan network of property lines, and the expansion of the centuries into the area of the three municipalities did not result in a change in their administrative character.³⁵

Its importance and significance are reflected in the archaeological remains which show that it was probably the location of a shrine dedicated to the provincial imperial cult.³⁶ These consist of two inscriptions, one mentioning Emperor Tiberius, dated to 33/34 AD,³⁷ and the other, from 51/52 AD, Publius Anteius Rufus, the provincial consul of Dalmatia during the reign of Emperor Claudius.³⁸ Besides these, a marble head of Emperor Tiberius was also found, which was probably made after 14 AD, i.e., after the emperor's ascent to the throne³⁹ (Fig. 6), and an altar dedicated to Divus Augustus and the god-

³⁴ M. SUIĆ, 2003, 86.

³⁵ S. BEKAVAC, Ž. MILETIĆ, 2018, 195–205.

³⁶ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 224–228; 2014, 165–178.

³⁷ F. BULIĆ, 1914, 104. *Imp(eratori) Tiberio Cae]sari, Div[i Aug(usti)] f(ilio), Divi Iuli [nep(oti), Augu]sto, pont(ifici) [max(imo)], cos. V, imp. V [III, trib(unicia)] pot(estate) XXXV, au[guri, XV vir]o sacris fa[ciundis VII viro] epu[lonum]...*

³⁸ F. BULIĆ, 1908, 3. *[Ti(berio) Cla]udio Drusi f(ilio), Caisa[re Aug(usto) Germ(anico) pon]tifice m[aximo trib(unicia) pot(estate)] XI imp(eratore) XVIII, co(n)s(ule) V] censori, p(atre) [p(atriciae) curante P(ublio)] Anteio Ru[ffo leg(ato) Aug(usti) pro pr(aetore) prov(inciae) Dalm(atiae)].* In the inscription, *Caesar* is written as *Caisar*. The reason is that the diphthong was written as AI instead of AE during the reign of Claudius (45–54 AD), after which time this spelling disappeared. It was built into the courtyard wall of the house belonging to Michela Šaban, no. 140, in Omiš.

³⁹ N. CAMBI, 1997, 73–74; 2005, 35, Fig. 41.

O važnosti i njegovu značenju vidimo i iz arheoloških ostataka koji pokazuju da je ovdje vjerojatno bilo svetište pokrajinskog carskog kulta.³⁶ Riječ je o dvama natpisima, na jednom se spominje car Tiberije, datira se u 33./34. godinu,³⁷ a na drugom iz 51./52. godine spominje se Publije Antej Ruf, namjesnik provincije Dalmacije u doba cara Klaudija.³⁸ Osim njih pronađena je i mramorna glava cara Tiberija koja je nastala vjerojatno nakon 14. godine, to jest nakon careva uspona na prijestolje³⁹ (Sl. 6), te žrtvenik Božanskog Augusta i božice Rome čija je stražnja strana posvećena Geniju.⁴⁰

Budući da je na teritoriju Oneja i okolnom području živjelo i brojno peregrinsko stanovništvo, za njih je bez sumnje moralo biti organizirano pokrajinsko carsko štovanje. Uz prethodno navedene spomenike potvrdu pronalazimo i u samom položaju njegova kulturnog središta izvan urbanog areala grada, što je bila uobičajena praksa za kulturno središte pokrajinskog carskog kulta. Pokrajinski nivo štovanja u zapadnom dijelu Rimskog Carstva započinje u vrijeme kada carski kult još nije bio konačno razdijeljen na središnji (rimski), provincijski i municipalni nivo. U toj ranoj fazi cjelokupnog razvoja carskog kulta on je još zasebna manifestacija koja se uvodi na teritorije naroda koje su nedavno pokorili Cezar i Oktavijan August, a s vremenom je postao dio provincijskoga carskoga kulta. Pokrajinska razina kulta bila je ustanovljena u onim područjima koja

des Roma, which had a dedication to the Genius on its back.⁴⁰

Since a numerous peregrine population lived in the territory of Oneum and its vicinity, provincial imperial worship doubtlessly had to have been organised for them. Besides the previously mentioned monuments, confirmation thereof can also be found in the very location of its cult centre outside of the town's urban area, which was the customary practice for the cult centres of the provincial imperial cult. The provincial level of worship in the Roman Empire's western section began at a time when the imperial cult had still not been broken down into the central (Roman), provincial and municipal levels. In this early phase of the imperial cult's overall development, it was still a separate affair that was introduced to the territories of peoples who had recently been subjugated by Caesar and Octavian Augustus, and with time it became a component of the provincial imperial cult. The cult's provincial level was instituted in those territories that were deemed less peaceful and less secure by the Roman authorities. It was only after a certain area had been pacified that all communities could be consolidated and worship at the province-wide level could be organised. The provincial cult thereby served as a political means to more easily foster acceptance of Roman authority among the peregrine populace and its further spread to surrounding territories.⁴¹ At this level of worship, the function of the provincial assemblies as the organisers of worship was assumed by the provincial juridical *conventi*,⁴² but

³⁶ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 224-228; 2014, 165-178.

³⁷ F. BULIĆ, 1914, 104. *Imp(eratori) Tiberio Cae[sari], Div[i Aug(usti)] f(ilio), Divi Iuli [nep(oti), Augu]sto, pont(ifici) [max(imo)], cos. V, imp. V [III, trib(unicia)] pot(estate) XXXV, au[guri], XV vir[o] sacris f[aciundis] VII viro[epu]lonum]...*

³⁸ F. BULIĆ, 1908, 3. *[Ti(berio) Cla[udio] Drusi f(ilio), Caisa[re] Aug(usto) Germ(anico) pon[tifice] m[aximo] trib(unicia) pot(estate)] XI imp(eratore) XVIII, co(n)s(ule) V] censori, p(atre) [p(atriciae) curante P(ublio)] Anteo Ru[fo] leg(ato) Aug(usti) pro pr(aetore) prov(inciae) Dalm(atiae)]. Na natpisu je *Caesar* napisan kao *Caisar*. Razlog je oblik pisanja diftonga AI umjesto AE koji se rabio u vrijeme cara Klaudija (45. - 54. g.), nakon čega nestaje. Bio je ugrađen u zid dvorišta kuće Michele Šaban, br. 140 u Omišu.*

³⁹ N. CAMBI, 1997, 73-74; 2005, 35, Sl. 41.

⁴⁰ F. BULIĆ, 1908, 5, 6; N. CAMBI, 1997, 73-74; I. JADRIĆ-KUČAN, 2014, 168-170.

⁴⁰ F. BULIĆ, 1908, 5, 6; N. CAMBI, 1997, 73-74; I. JADRIĆ-KUČAN, 2014, 168-170.

⁴¹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 104-129.

⁴² A central court, *conventus iuridicus*, was organised for peregrine communities that did not have municipal status and were under the jurisdiction of a neighbouring municipium. Only a few older provinces had data on the organisation of juridical *conventi* with a census of their ethnic (territorial) communities. These were Hispania Citerior and Hispania Ulterior (organised in 197 BC), Illyricum (167 BC) and Asia (133 BC). The later administrative organisation of the Roman provinces probably discarded the sub-division into *conventi*, because judicial and other legal affairs were assumed by other institutions. It is also interesting that the *conventi* were not organised in the other older provinces

SLIKA 6. Portret cara Tiberija iz Omiša, Gradski muzej Omiš (foto: I. Jadrić-Kučan)

FIGURE 6 Portrait of Emperor Tiberius from Omiš, Omiš Town Museum (photo: I. Jadrić-Kučan)

su bila nemirnija i nesigurnija za rimsku vlast. Tek kad je neki prostor bio pacificiran moglo je doći do okupljanja svih zajednica i do organiziranja štovanja na nivou cijele provincije. Time je pokrajinski kult služio kao političko sredstvo lakšem prihvaćanju rimske vlasti među peregrinskim stanovništvom i njezinu daljnjem širenju na okolna područja.⁴¹ Na ovom nivou štovanja funkciju provincijskih skupština kao organizatora štovanja preuzimali su provincijski sudski konventi,⁴² ali to

⁴¹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 104–129.

⁴² Za peregrinske zajednice koje nisu imale municipalnog

this was not necessarily the rule.⁴³ The province of Dalmatia was sub-divided into three juridical *conventi*: Scardonitan, Salonitan and Naronitan, and provincial imperial worship was instituted at their level. The cult's seat for the Salonitan juridical *conventus* was, based on what has been specified above, Oneum. Its cultic monuments have been covered in great detail in the Croatian scholarly literature,⁴⁴ so that they shall only be briefly mentioned herein. The sole exception will be the altar of Divus Augustus and the goddess Roma, and the Genius, to which we have decided to accord particular attention due to the interpretation of the second part of its inscription, which differs from what has been accepted in the scholarship up to this point. The monument was discovered in the hamlet of Baučići above Omiš at the beginning of the 20th century. It is made of the local limestone, with a height of 1.06 m, width of 0.63 m and thickness of 0.58 m, and it has inscriptions engraved on its front and back sides. A dedication to Divus Augustus and the goddess Roma is engraved on the front (Fig. 7):

[Div]o Aug(usto) et [Romae] / sacru[m].

This is standard reverence for the goddess Roma and a living emperor, who was now, after the emperor's death, linked to Divus Augustus.⁴⁵ The goddess Roma was the personification of the Roman populace (*Populus Romanus*), the divine presentation of Romans

(Gallia Narbonensis, Sicilia, Sardinia and Corsica).

⁴³ The earliest trace of a provincial cult can be found in north-western Spain with the establishment of the tree altars (*arae Sestianae*). Their physical remains were not discovered, but literary sources show that they were dedicated to Augustus (*Augusto dicatae*). Ptol., *Geog*, 2, 6, 3. Σηρον βωμοί; Pompon. Mela 3, 13. *In Astyrum litore Noega est oppidum et tres arae, quas Sestianas vocant, in paeninsula sedent et sunt Augusti nomine sacrae*; Plin., *HN*, 4, 3. *Celtici cognomine Neri et super Tamarci, quorum in paeninsula tres arae Sestianae Augusto dicatae...*

⁴⁴ F. BULIĆ, 1914, 104; 1908, 3; A. NOVAKOVIĆ, 1991, 129-135; 2006, 29-47; N. CAMBI, 1997, 73-74; 2005, 35, Fig. 41; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2008, 417-426; V. GOTOVAC, 1991/1992, 53-61; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 224-228; I. JADRIĆ-KUČAN, 2014, 168-170.

⁴⁵ D. FISHWICK, 1993b, 310; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 291-297.

nije moralo biti pravilo.⁴³ Provincija Dalmacija bila je podijeljena u tri sudska konventa: skardonitanski, salonitanski i naronitanski, te je na njihovu nivou bilo uvedeno provincijsko carsko štovanje. Kulturno središte za salonitanski sudbeni konvent na temelju navedenog vjerojatno je bio Onej. Njegovi kulturni spomenici detaljno su obrađeni u našoj znanstvenoj literaturi,⁴⁴ zbog čega su ovom prigodom samo navedeni. Iznimku tomu čini jedino žrtvenik Božanskog Augusta i božice Rome, te Genija, kojemu smo ovom prigodom odlučile dati posebnu pozornost, zbog interpretacije drugog dijela natpisa, koja se razlikuje od dosad znanstveno uvažene. Spomenik je pronađen početkom 20. stoljeća u zaseoku Baučićima iznad Omiša. Napravljen je od lokalnog kamena vapnenca, visine 1,06 m, širine 0,63 m, debljine 0,58 m, te ima isklesane natpise na prednjoj i stražnjoj strani. Na prednjoj strani žrtvenika izvedena je posveta Božanskom Augustu i božici Romi (Sl. 7):

[Div]o Aug(usto) et [Romae] / sacru[m].

uređenja i nisu se nalazile pod sudskom nadležnosti nekoga susjednog municipija, bilo je organizirano centralno sudište, sudski konvent (*conventus iuridicus*). Samo nekoliko starijih provincija sadrži podatak o organizaciji sudbenih konvenata s popisom pripadajućih etničkih (teritorijalnih) zajednica. To su bile *Hispania Citerior* i *Hispania Ulterior* (organizirane 197. pr. Kr.), provincija Ilirik (167. pr. Kr.) i provincija Azija (133. g. pr. Kr.). Kasnija administrativna organizacija rimskih provincija vjerojatno je napustila podjelu prema konventima, jer su sudske i ostale pravne poslove preuzele druge ustanove. Zanimljivo je također da konventi nisu bili organizirani i u ostalim starijim provincijama (Narbonska Galija, Sicilija, Sardinija i Korzika).

⁴³ Najraniji trag provincijskog carskog kulta nalazimo u sjeverozapadnoj Španjolskoj utemeljenjem triju oltara (*arae Sestianae*). Njihovi materijalni ostatci nisu otkriveni, no literarni izvori pokazuju da su bili posvećeni Augustu (*Augusto dicatae*). Ptol., *Geog.* 2, 6, 3. Σηροτων βωμοί; Pompon. Mela 3, 13. *In Astyrum litore Noega est oppidum et tres arae, quas Sestianas vocant, in paeninsula sedent et sunt Augusti nomine sacrae*; Plin., *HN*, 4, 3. *Celtici cognomine Neri et super Tamarci, quorum in paeninsula tres arae Sestianae Augusto dicatae...*

⁴⁴ F. BULIĆ, 1914, 104; 1908, 3; A. NOVAKOVIĆ, 1991, 129-135; 2006, 29-47; N. CAMBI, 1997, 73-74; 2005, 35, Sl. 41; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2008, 417-426; V. GOTOVAČ, 1991/1992, 53-61; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 224-228; 2014, 168-170.

themselves, and she grew from her primary function as the personification of the Roman people into the primary symbol of the Roman Empire.⁴⁶ Worship of the goddess Roma was organised as part of the imperial cult, and the earliest known temple in the territory of today's Croatia was built in the colony of Pola. It was dedicated to Roma and Emperor Augustus, *templum Romae et Augusto Caesari Divi filio Patri Patriae*. Evidence for its veneration in Dalmatia has also been confirmed in Aequum, Doclea,⁴⁷ Šipovo at Jajce⁴⁸ and the municipium of Bistua.⁴⁹ Although linking it to an already deceased divine emperor was not customary in imperial worship, such examples nonetheless existed, particularly during the early Principate.⁵⁰ In the late Principate, their cult was also recorded in the province of Dalmatia in Šipovo, near Jajce.⁵¹ The aforementioned dedication on the altar from Oneum was engraved after the death of Augustus, during the reign of Emperor Tiberius. As opposed to this inscription, in which its restoration is fairly certain, the inscription on its back side is slightly more complicated, for it reads as follows (Fig. 8):

[]M GENI[]
[] VGVSTAM
[] LLICA VOL
[]
[]

Vedrana Gotovac, who wrote the first thorough publication of this monument, restored it as follows:⁵²

[Ara]m Geni[o lloc(i) / A]ugustam / ...] / llica Vol (...) / <sacravit vel consecravit>

⁴⁶ R. J. MELLOR, 1981, 218; D. FISHWICK, 1993a, 132.

⁴⁷ J. J. WILKES 1969, 252-254; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 292.

⁴⁸ E. IMAMOVIĆ, 1977, 191.

⁴⁹ CIL 3, 12767.

⁵⁰ CIL 5, 3936; CIL 10, 131, 5393; CIL 12, 3180.

⁵¹ E. IMAMOVIĆ, 1977, 191; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 294. This is a piece of a limestone beam with a fragmentary inscription: [Divo] [Au]gusto et [Romae] / s(acrum).

⁵² V. GOTOVAČ, 1991/1992, 53.

SLIKA 7. Žrtvenik Božanskog Augusta i Božice Rome (prednja strana) iz Omiša, Gradski muzej Omiš (foto: I. Jadrić-Kučan)

FIGURE 7 Altar of Divus Augustus and the goddess Roma (front) from Omiš, Omiš Town Museum (photo: I. Jadrić-Kučan)

Riječ je o uobičajenom štovanju božice Rome i živućeg cara, koje je sada, nakon careve smrti povezano s Božanskim Augustom.⁴⁵ Božica Roma bila je personifikacija rimskog naroda (*Populus Romanus*), božanska prezentacija samih Rimljana, a iz svoje primarne funkcije kao personifikacije rimskog naroda prerasla je u primarni simbol Rimskog Carstva.⁴⁶ Štovanje kulta božice Rome bilo je organizirano kao dio carskog kulta, a najraniji poznati hram na našem području sagrađen joj je u koloniji Pola. Bio je posvećen Romi i caru Augustu, *templum Romae et Augusto Caesari Divi (filio) Patri Patriae*. Njezino štovanje u provinciji Dalmaciji posvjedočeno je još u Ekvumu, Dokleji,⁴⁷ Šipovu kod Jajca⁴⁸ i municipiju Bistue⁴⁹. Iako njezino povezivanje s već umrlim, božanskim carem, nije bilo uobičajeno

⁴⁵ D. FISHWICK, 1993b, 310; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 291-297.

⁴⁶ R. J. MELLOR, 1981, 218; D. FISHWICK, 1993a, 132.

⁴⁷ J. J. WILKES, 1969, 252-254; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 292.

⁴⁸ E. IMAMOVIĆ, 1977, 191.

⁴⁹ CIL 3, 12767.

Imperial altar to the Genius of the place (dedicated by) (...)llica Vol (...)

She thereby deemed that the inscription was commissioned by a female dedicant who, based on her name,⁵³ was probably of Liburnian origin and belonged to a higher social class, while she called the altar *Augusta* (majestic, imperial) in order to connect it to the inscription on the front. By doing so she expressed her deep reverence for Emperor Augustus.⁵⁴ Moreover, as a newcomer in an unfamiliar place she felt the need to address that place's protector (*Genius loci*), whereby she hoped to be better accepted in her new community.⁵⁵

A different opinion was included in *L'Année épigraphique*,⁵⁶ which was also cited in the *Epigraphic Database Heidelberg* (HD039963),⁵⁷ and their restoration is:

[Ara]m Geni[o -] / [--A]ugustam / [coh(ors) ? Ga?]llica vol(untariorum?) / [-----] (?)

Furthermore, Agustín Jiménez de Furundrena, in his article on *Cohors I Gallica equitata civium romanorum*, stated that it emerged from *Cohors I Gallica Voluntariorum*, which is in fact mentioned on the altar from Omiš.⁵⁸ He further asserted that the unit had received its insignia on 22 April, but that the precise year is not known, and even though its origin is still rather unclear, judging by the altar from Omiš it was probably recruited during the reign of Emperor Augustus. Upon the conclusion of the Augustan era, it was deployed to Illyricum, probably between 15-20 AD, and then at some point between the reigns of Tiberius and Claudius it was transferred to the province of Tarraconensis.⁵⁹

⁵³ The suffix *-ica* from her initial name and the first letters *Vol* from the second part of her name would indicate her indigenous origin.

⁵⁴ V. GOTOVAC, 1991/1992, 53-61.

⁵⁵ V. GOTOVAC, 1991/1992, 53.

⁵⁶ AE 1996, 1206b.

⁵⁷ The EDH online database (accessed on 2 May 2020).

⁵⁸ A. JIMÉNEZ DE FURUNDRENA, 2007, 77-107.

⁵⁹ A. JIMÉNEZ DE FURUNDRENA, 2007, 77.

u carskom štovanju, takvih je primjera ipak bilo, osobito u vrijeme ranog principata.⁵⁰ U kasnom principatu njihov kult zabilježen je u provinciji Dalmaciji još u Šipovu kod Jajca.⁵¹ Navedena posveta na žrtveniku iz Oneja klesana je nakon Augustove smrti, u vrijeme cara Tiberija. Za razliku od ovog natpisa, gdje je njegova restitucija prilično jasna, natpis na stražnjoj strani malo je kompliciraniji, te glasi (Sl. 8).

[]M GENI[]
[] VGVSTAM
[] LLICA VOL
[]
[]

Vedrana Gotovac, koja donosi prvu temeljitiju objavu spomenika, restituira ga na sljedeći način:⁵²

[*Ara*]m *Geni*[*o lloc(i) / A*]ugustam / ...]/ *llica Vol* (...)/ <*sacravit vel consecravit*>

Carsku aru Geniju mjesta (posvetila je) (...)
llica Vol (...)

Time smatra da je natpis podignula dedikantica koja je prema svojem imenovanju vjerojatno bila liburnskog podrijetla,⁵³ pripadala je imućnijem društvenom sloju, a žrtvenik je nazvala ara *Augusta* (uzvišenim, carskim) da bi ga povezala s prednjim natpisom. Ovim činom izrazila je svoje duboko poštovanje prema caru Augustu.⁵⁴ Nadalje, kao došljakinja u novi kraj imala je potrebu da se obrati zaštitniku mjesta (*Genius loci*), čime se nadala da će biti što bolje prihvaćena u novoj sredini.⁵⁵

Drugo razmišljanje donosi se u *L'Année*

SLIKA 8. Žrtvenik s posvetom Geniju carske obitelji (stražnja strana) iz Omiša, Gradski muzej Omiš (foto: I. Jadrić-Kučan)

FIGURE 8 Altar with a dedication to the imperial family's Genius (rear side) from Omiš, Omiš Town Museum (photo: I. Jadrić-Kučan)

Based on the preceding, we may state that the reading of the inscription in this manner is truly far more logical than that proposed by Vedrana Gotovac. Since it is clearly apparent that the third line of the inscription ends with the letters *vol*, which is not the name of a woman, because a dedicant, whether male or female, would have stated his or her full name, then it is more likely an abbreviation that is generally used for *Voluntariorum*, i.e., a volunteer cohort. Since the letters *llica* have been preserved before the abbreviation *vol*, it truly may refer to the aforementioned cohort, and the dedication may have been commissioned by *cohors I Gallica Voluntariorum*. Furthermore, its naming shows us two vital data points. The first is that it was a volunteer unit which in Jiménez de Furundrena's view was urgently recruited from the ranks of Roman citizens in Italy in order to assist the Roman army in the defence of the border on the Rhine after the disastrous defeat of Publius Quinctilius Varus in 9 AD, and was quickly deployed there in order to stand in for the anni-

⁵⁰ CIL 5, 3936; CIL 10, 131, 5393; CIL 12, 3180.

⁵¹ E. IMAMOVIĆ, 1977, 191; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 294. Riječ je o ulomku grede od vapnenca s fragmentarnim natpisom: [*Divo*] [*Au*]gusto et [*Romae*] / *s(acrum)*.

⁵² V. GOTOVAČ, 1991/1992, 53.

⁵³ Sufiks *-ica* od njezina početnog imena i početna slova *Vol* od drugog dijela imena upućuju na njezino autohtono podrijetlo.

⁵⁴ V. GOTOVAČ, 1991/1992, 53–61.

⁵⁵ V. GOTOVAČ, 1991/1992, 53.

épigraphique,⁵⁶ koje prenosi i *Epigraphic Database Heidelberg* (HD039963),⁵⁷ a njihova restitucija glasi:

[Ara]m Geni[o -] / [---A]ugustam / [coh(ors) ? Ga?]llica vol(untariorum?) / [-----] (?)

Nadalje, Agustin Jiménez de Furundrena u svojem članku o kohorti *I Gallica equitata civium romanorum* navodi da je ona nastala iz *Cohors I Gallica Voluntariorum*, koja se upravo spominje na žrtveniku iz Omiša.⁵⁸ Dalje kaže da je jedinica primila svoje insignije 22. travnja, no ne zna se točno koje godine, te iako je njezino podrijetlo još dosta nejasno, sudeći prema žrtveniku iz Omiša, vjerojatno je unovačena u vrijeme cara Augusta. Po završetku Augustova doba poslana je u Ilirik, vjerojatno između 15. i 20. godine, te je u nekom trenutku, između Tiberijeva i Klaudijeva vremena premještena u provinciju *Tarraconensis*.⁵⁹

Time iz prethodno navedenog možemo reći da je čitanje natpisa na navedeni način zaista mnogo logičnije od onoga kojeg je prije predložila Vedrana Gotovac. Budući da je jasno vidljivo da 3. redak natpisa završava slovima *vol*, nije riječ o imenu ženske osobe, jer bi zasigurno dedikant ili dedikantica naveli svoje puno ime, već je vjerojatnije riječ o skraćenici koja se uglavnom odnosi na *Voluntariorum*, tj. kohorte Dobrovoljaca. Kako su na natpisu ispred skraćenice *vol* sačuvana slova *llica*, zaista bi mogla biti riječ o prethodno spomenutoj kohorti, te je posvetu postavila *cohors I Gallica Voluntariorum*. Nadalje, njezino imenovanje pokazuje nam dva važna podatka. Prvi je taj da je riječ o dobrovoljačkoj jedinici koja je prema mišljenju Jiménez de Furundrena bila žurno unovačena od rimskih građana Italije da bi pomogla rimskoj vojsci u obrani granice na Rajni nakon katastrofalnog poraza Publija Kvintilija

hilated auxiliary units and reinforce the border, which is why it was recruited on 22 April in 10 AD.⁶⁰ We know that the origins of the volunteer units were diverse and that they either consisted of genuine volunteers or those who were just called “volunteers” because they were freedmen for whom recruitment and deployment to a battlefield were conditions for obtaining Roman citizenship. Since Emperor Augustus believed that it would have been inappropriate to recruit freedmen into legions, special formations, i.e., “volunteer cohorts” were established for them.⁶¹ Classical sources tell us that the volunteer cohorts were recruited during 6 and 9 AD. The first time due to the Illyrian uprising, and the second time due to the defeat of Varus in the Teutoburg Forest. Germanicus took them with him when Emperor Augustus sent him to assist Tiberius in Pannonia. Thus, if we take into account the statements made by Roman historian Cassius Dio⁶² and the Roman writer and officer Velleius Paterculus, that during 7 AD the forces of 10 legions, 70 cohorts, 14 alae, 10,000 veterans, a high number of volunteers and numerous cavalrymen of Thracian King Rhoemetalses and his brother Rhescuporis gathered at an unidentified location (probably Siscia),⁶³ but also that the cohorts *VI et VIII Voluntariorum* were registered in Dalmatia,⁶⁴ one may speculate that in the early phases of pacification there were several *Voluntariorum* cohorts in the province of Dalmatia, of which some may have also been rather quickly disbanded, so that they left no or very few epigraphic traces. One of them may have been the aforementioned *cohors I Gallica Voluntariorum*,⁶⁵ so that this would be its first mention in the province of Dalmatia.

⁵⁶ AE 1996, 1206b.

⁵⁷ Epigrafska online baza podataka EDH (posjećeno 2. 5. 2020.).

⁵⁸ A. JIMÉNEZ DE FURUNDRENA, 2007, 77–107.

⁵⁹ A. JIMÉNEZ DE FURUNDRENA, 2007, 77.

⁶⁰ A. JIMÉNEZ DE FURUNDRENA, 2007, 78.

⁶¹ S. MESIHOVIĆ, 2015, 1451; S. MESIHOVIĆ, 2018, 384.

⁶² *Dio Cass.*, LV, 30, 16; 31, 1.

⁶³ *Vell. Pat.*, II, CXI, 3–4; CXII, 4; Velej Paterkul, 2006, 121.

⁶⁴ CIL 3, 9724 [2706]; CIL 3, 9732; CIL 3, 13187; CIL 3, 13975; CIL 3, 143361 [10182]; CIL 3, 14930... D. TONČI- NIĆ, 2004, 147–157.

⁶⁵ We take this opportunity to thank our dear colleagues for their selfless assistance: Anamarija Kurilić, Nikola Cesarik and Ivan Matijević. Their constructive comments greatly eased the writing of this article.

Vara 9. godine, te je ubrzo tamo poslana, kako bi zamijenila uništene pomoćne jedinice i ojačala granicu, zbog čega je mogla biti unovačena 22. travnja 10. godine.⁶⁰ Znamo da je podrijetlo dobrovoljačkih jedinica bilo različito, a činili su ih ili pravi dobrovoljci ili oni koji su samo nazvani „dobrovoljcima“ jer su bili oslobođenici kojima je uvjet za dobivanje rimskog građanskog prava bilo novačenje i odlazak na ratište. Budući da je car August smatrao da bi bilo nedostojno unovačiti oslobođenike u legije, za njih su formirane posebne formacije, tj. „dobrovoljačke kohorte“.⁶¹ Iz antičkih izvora doznajemo da su kohorte dobrovoljaca regrutirane tijekom 6. i 9. godine. Prvi put zbog ustanka u Iliriku, a drugi put zbog Varova poraza u Teutoburškoj šumi. Njih je sa sobom doveo Germanik, kada ga je car August poslao u pomoć Tiberiju u Panoniju. Dakle, ako uzmemo u obzir navod rimskog povjesničara Kasija Diona,⁶² te rimskog pisca i časnika Veleja Paterkula, da se tijekom 7. godine na neimenovanom mjestu (vjerojatno Sisciji) okupila snaga od 10 legija, 70 kohorti, 14 ala, 10 000 veterana, velik broj dobrovoljaca, te brojna konjica tračkog kralja Remetalka i njegova brata Raskiporisa,⁶³ ali i da su u provinciji Dalmaciji zabilježene kohorte *VI et VIII Voluntariorum*,⁶⁴ može se pomišljati da je u ranim fazama pacifikacije na području provincije Dalmacije bilo više kohorti *Voluntariorum*, od kojih su neke možda bile brzo i raspuštene, pa nisu ostavile nikakve epigrafske tragove ili su ih ostavile vrlo malo. Jedna od njih mogla je biti navedena *cohors I Gallica Voluntariorum*,⁶⁵ čime bi ovo bio i njezin prvi spomen u provinciji Dalmaciji.

Drugi podatak dobivamo iz njezina apelativa

⁶⁰ A. JIMÉNEZ DE FURUNDRENA, 2007, 78.

⁶¹ S. MESIHOVIĆ, 2015, 1451; S. MESIHOVIĆ, 2018, 384.

⁶² *Dio Cass.*, LV, 30, 16; 31, 1.

⁶³ *Vell. Pat.*, II, CXI, 3-4; CXII, 4; Velej Paterkul, 2006, 121.

⁶⁴ CIL 3, 9724 [2706]; CIL 3, 9732; CIL 3, 13187; CIL 3, 13975; CIL 3, 143361 [10182]; CIL 3, 14930... D. TONČI- NIĆ, 2004, 147-157.

⁶⁵ Ovom prigodom zahvaljujemo na nesebičnoj pomoći našim dragim kolegama: Anamariji Kurilić, Nikoli Cesariku i Ivanu Matijeviću. Njihove konstruktivne diskusije uvelike su nam olakšale pisanje ovog članka.

Another data point is provided by its appellative *Gallica*, which means that the unit engaged in combat in the province of Gallia, and the territory of Germania at the time was under the military jurisdiction of the province of Gallia Belgica. Moreover, the designation of the cohort in this manner was the customary practice during the reign of Emperors Augustus and Tiberius, and in this case probably indicated that they completed their wartime service and recorded their successes in that region, which is why it acquired the epithet *Gallica*. Thus, its original name was *cohors I Voluntariorum*, which, after its successes in the territory of Gallia, was changed to *Cohors I Gallica Voluntariorum*, and even later it further was awarded with the epithet *civium Romanorum* due to the significance of its members. At the end of the Flavian dynasty or, less likely, under Emperor Trajan, it was transformed into a mixed military unit, *I Gallica equitata civium romanorum*.⁶⁶

It would be logical to assume that the dedication was made by the cohort's commander as its most important member. However, keeping in mind that until the reign of Emperor Augustus the law known as *Lex Fannia Sumptuaria* from 161 BC⁶⁷ stipulated how much a Roman family could and was allowed to spend for certain religious observances, it is quite possible that similar rules applied to the Roman army as well, and these may have continued into the time of the early Principate. Sacrifices to the gods thus had to be as modest as possible⁶⁸ in order to avoid excessiveness by military institutions, and “ordinary” soldiers as individuals rarely made sacrifices in honour of a god or dedicated an altar to one, and preferred to do so as groups in their military units.⁶⁹

Even in the later period of the Roman Empire there are examples that show entire units rais-

⁶⁶ A. JIMÉNEZ DE FURUNDRENA, 2007, 77-107.

⁶⁷ V. J. ROSIVACH, 2006, 1-15.

⁶⁸ Which did not constitute any less piety for Romans.

⁶⁹ Y. LE BOHEC, 1994, 236-237. Most votive dedications were recorded during the time of the early Principate.

Gallica, koji označava da se borila na području provincije Galijske, a znamo da je područje Germanija tada spadalo u vojni okrug provincije Galijske Belgike. Nadalje, imenovanje kohorte na ovaj način bila je uobičajena praksa u vrijeme cara Augusta i Tiberija, te u ovom slučaju vjerojatno označava da je svoja prva ratna djela i uspjehe postigla na tom području, zbog čega je i dobila epitet *Gallica*. Stoga bi njezin izvorni naziv bio *cohors I Voluntariorum*, koji je nakon njezinih uspjeha na području Galijske preimenovan u *Cohors I Gallica Voluntariorum*, a poslije je zbog značenja njezinih ljudi, nagrađena epitetima *civium Romanorum*, te krajem flavijevske dinastije ili manje vjerojatno pod carem Trajanom pretvorena je u miješanu vojnu jedinicu, *I Gallica equitata civium romanorum*.⁶⁶

Nadalje, logično bi bilo pretpostaviti da posvetu postavlja zapovjednik kohorte kao njezin najvažniji član, međutim imajući u vidu da je zakon *Lex Fannia Sumptuaria* iz 161. g. pr. Kr.⁶⁷ određivao sve do vremena cara Augusta koliko je rimska obitelj mogla i smjela potrošiti za određene religijske svetkovine, vrlo je moguće da su se slična pravila odnosila i na rimsku vojsku, a ista su se mogla nastaviti i u vrijeme ranog principata. Stoga su žrtve bogovima trebale biti što skromnije⁶⁸ da bi se izbjegla rastrošnost vojnih institucija, te su „obični“ vojnici kao pojedinci vrlo rijetko žrtvovali u čast bogu ili mu posvećivali žrtvenike, a radije su to radili u grupi svoje vojne jedinice.⁶⁹

I u kasnijem periodu Rimskog Carstva imamo primjere koji pokazuju kako cijele postrojbe podižu votivne žrtvenike (HD027808⁷⁰; HD033069⁷¹; HD022712⁷²; HD053048⁷³;

ing votive altars (HD027808⁷⁰; HD033069⁷¹; HD022712⁷²; HD053048⁷³; HD04350), and it is interesting to note that three of them were tied to the imperial cult, specifically dedications on altars addressed to the discipline of an emperor/emperors (*Disciplinae Augustae / Augustorum*) and the *Genius loci* (Fig. 9). Emperor Hadrian reformed military discipline and thereby possibly deserves credit for this cult.⁷⁴

Furthermore, Vedrana Gotovac's proposed reading of the inscription as *Aram Genio loci Augustam* also contains some inconsistencies.⁷⁵ The *Genius loci*, i.e., the Genius of the place, was the protector of that place and it could hardly be the *Genius loci* of something else, so it is thereby difficult to link it to *Augustam*. What would be more logical – and there are confirmations of this in Classical sources and epigraphic inscriptions – is a dedication to the Genius of the imperial house, i.e., the *Genius domus Augusta*. A bronze tablet from the province of Baetica, which has been dated to 19/20 AD, contains the phrase *domum Augustam*⁷⁶, while the dedications *Genio domus Augustae* can be seen in inscriptions from the provinces of Africa Proconsularis⁷⁷ and Numidia,⁷⁸ which leads to the conclusion that the Genius in the inscription from Oneum does not refer to a place, but rather to the imperial family, *domus Augusta*, so that the inscription would read (Fig. 10):

⁶⁶ A. JIMÉNEZ DE FURUNDRENA, 2007, 77–107.

⁶⁷ V. J. ROSIVACH, 2006, 1–15.

⁶⁸ Što za Rimljane nije predstavljalo ništa manju pobožnost.

⁶⁹ Y. LE BOHEC, 1994, 236–7. Najviše zavjetnih posveta vojnih jedinica zabilježeno je u vrijeme ranog principata.

⁷⁰ RIB 1127: *Discipuli/nae / Augustorum / leg(io) / II / Aug(usta)*

⁷¹ RIB 2169: *Coh(ors) I / Baetasi(or)um / c(ivium) R(omanorum)*

⁷² RIB 2092: *Discip(linae) / Aug(ustae) / coh(ors) II / Tungr(or)um / mil(iaria) eq(uitata) c(ivium) L(atinorum)*

⁷³ CIL 13, 7736: *[Genio] loci coh(ors) VI[I] / [Raetorum eq] uit(ata) Anton(iniana) / [votum solvit m]erito*

⁷⁰ RIB 1127: *Discipuli/nae / Augustorum / leg(io) / II / Aug(usta)*

⁷¹ RIB 2169: *Coh(ors) I / Baetasi(or)um / c(ivium) R(omanorum)*

⁷² RIB 2092: *Discip(linae) / Aug(ustae) / coh(ors) II / Tungr(or)um / mil(iaria) eq(uitata) c(ivium) L(atinorum)*

⁷³ CIL 13, 7736: *[Genio] loci coh(ors) VI[I] / [Raetorum eq] uit(ata) Anton(iniana) / [votum solvit m]erito*

⁷⁴ G. L. IRBY-MASSIE, 1999, 53. The earliest example of its worship was recorded in the province of Britannia precisely during Hadrian's reign, and dedications were made to the discipline of Emperors Hadrian, Antoninus Pius, Severus and Caracalla, which is rather interesting, because each of these emperors was active in Britannia, or participated in military campaigns or in the restoration of the *limes*.

⁷⁵ V. GOTOVAC, 1991/92, 53.

⁷⁶ HD002024... *erga domum Augustam et consen/su(s) universorum...*

⁷⁷ HD012472. *Gen[io do] / mus Aug(ustae) / sacrum*

⁷⁸ CIL 8, 6945. *Genio domus / Aug(ustae) sac(rum)*

SLIKA 9. Žrtvenik posvećen *Disciplini cara*, RIB 2092 (foto: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD022712>)

FIGURE 9 Altar dedicated to the *Discipline of the Emperor*, RIB 2092 (photo: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD022712>)

HD04350), a zanimljivo je primijetiti da su čak tri od njih bila povezana s carskim kultom, konkretnije posvete na žrtvenicima upućene su *disciplini cara/careva* (*Disciplinae Augustae / Augustorum*) i Geniju mjesta (*Genius loci*) (Sl. 9). Car Hadrijan reformirao je vojnu disciplinu i time je možda bio zaslužan za njezin kult.⁷⁴

Nadalje, čitanje natpisa koje je predložila Vedrana Gotovac kao *Aram Genio loci Augustam* također pruža neke nelogičnosti.⁷⁵ *Genius loci*, tj. Genij mjesta bio je zaštitnik mjesta i on teško može biti Genij mjesta nečeg drugog, te ga je time i teško povezati s *Augustam*. Ono što

⁷⁴ G. L. IRBY-MASSIE, 1999, 53. Najraniji primjer njezina štovanja zabilježen je u provinciji Britaniji upravo iz Hadrijanova vremena, a posvete su upućene disciplini careva Hadrijana, Antonina Pija, Severa, Karakale, što je vrlo zanimljivo jer je svaki od navedenih careva bio aktivan u Britaniji, ili sudjelovanjem u vojnim kampanjama ili u programu obnove limesa.

⁷⁵ V. GOTOVAC, 1991/1992, 53.

[Ara]m Genio / [dom(um) A]ugustam / [coh(ors) Ga]llica Vol(untariorum)

In his biography of Emperor Augustus, Suetonius noted that on behalf of the Roman senators, Valerius Messala beseeched the gods to grant happiness and prosperity to Augustus and his family.⁷⁹ Worship of the imperial family thus doubtlessly played a major role in imperial worship. Inscriptions dedicated to the imperial family were installed throughout the Roman provinces, and its worship was an integral component of the imperial cult. This is also confirmed by numerous epigraphic monuments that specify its worship as *domus Augusta*, of which one confirmation was recorded in Salona,⁸⁰ *domus imperatoris*, and *domus divina*, which has also been confirmed in Salona.⁸¹ A divine quality was ascribed to it pursuant to this naming, whereby it was elevated above the ordinary human level. Despite the fact that *domus divina* pertained primarily to the divine Augustus (*Divus Augustus*), at least initially, veneration was also directed at the living members of his family.⁸² It would appear that its worship came into more general use during the late Flavian era.⁸³ By the end of

⁷⁹ Suet., *Aug.*, 58. 2.

⁸⁰ HD064100. [Pro sal(ute) d(omini) n(ostri) et totius dom]us Aug(ustae) et / [senatus ampliss(imi) populi]q(ue) R(omani) et sple[ni]/[didiss(imae) col(oniae) Salonitan(ae) F?]ab(ius) Gamba(?) / [---]us Aur(elius) Apo/[laustus --- P]innus Aur(elius) / [--- aedem? Victo]ri(ae) vetu/[state collapsam re]f[ec]erunt / [--- d(ecreto)] d(ecurionum) fel(icit[er]?)

⁸¹ HD056632; -----] (?) / [I(n)? h(onorem)? d(omus)?] d(ivinae?) Deo [---] / Plar[es? ---] / Vale[---] / so[lv---?] / [-----?]; I. MATIJEVIĆ, 2008, 194-196.

⁸² This is apparent in the dedicatory inscriptions containing the dedication *pro salute domus divinae*, which particularly appeared in the 2nd and 3rd centuries. Until this time, *domus divina* appeared to mean slightly more than the divine house, and it is difficult to conceive that someone besides a living individual could be encompassed by the expression *pro salute*. The expression *totiusque domus divinae* was clearly emphasised to cover the remaining members of the imperial house who were not explicitly indicated in a given inscription. In Britannia there was the variant *in honorem domus divinae* (v. D. FISHWICK, 1991, 427, 431).

⁸³ J.-C. RICHARD, 1978, 1122. It is believed that Domitian's *domus divina* (*Gens Flavia*) proclaimed the divine nature of all of its members during Domitian's lifetime. Domitian built the *templum gentis Flaviae*.

je logičnije i za što imamo potvrde u antičkim izvorima i epigrafskim natpisima jest posveta Geniju carske kuće, odnosno *Genius domus Augusta*. Na brončanoj tabuli iz provincije Beticke, koja se datira u 19./20. godinu navedena je konstrukcija *domum Augustam*,⁷⁶ dok su posvete *Genio domus Augustae* posvjedočene na natpisima iz provincije Afrike Prokonzularis⁷⁷ i provincije Numidije,⁷⁸ što nas sve navodi na zaključak da se na natpisu iz Oneja Genij ne odnosi na mjesto, već na carsku kuću, *domus Augusta*, te bi time tekst natpisa glasio (Sl. 10):

[Ara]m Genio / [dom(um) A]ugustam / [coh(ors) Ga]llica Vol(untariorum)

Svetonije u životopisu o caru Augustu donosi da je Valerije Mesala u ime svih rimskih senatora uputio molitve bogovima za sreću i blagoslov Augusta i njegove kuće.⁷⁹ Time je štovanje carske obitelji bez sumnje imalo veliku ulogu u carskom štovanju. Natpisi carskoj obitelji podizani su diljem rimskih provincija, a njezino štovanje bilo je sastavni dio carskog kulta. To nam potvrđuju i brojni epigrafski spomenici koji donose njezino štovanje kao *domus Augusta* od kojih je jedna potvrda zabilježena u Saloni,⁸⁰ *domus imperatoris*, te *domus divina*, koja je također potvrđena u Saloni.⁸¹ Ovim imenovanjem pripisuje joj se božansko svojstvo čime se ona izdiže iznad obične ljudske razine. Unatoč činjenici što se *domus divina* odnosila poglavito na Božanskog Augusta (*Divus Augustus*), barem inicijalno, štovanje je bilo upućeno i živućim čla-

⁷⁶ HD002024... *erga domum Augustam et consen/su(s) universorum...*

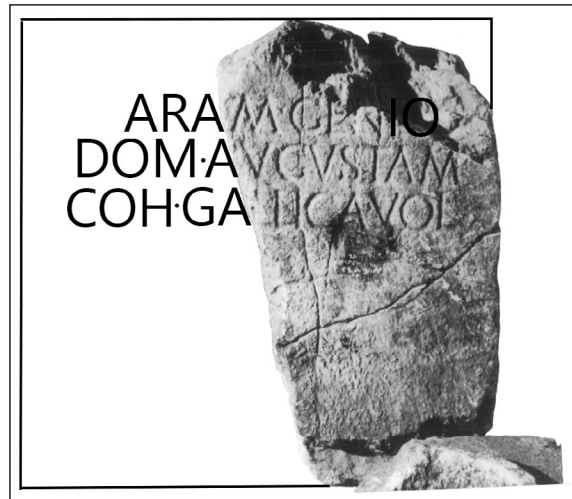
⁷⁷ HD012472. *Gen[io do]/mus Aug(ustae) / sacrum*

⁷⁸ CIL 8, 6945. *Genio domus / Aug(ustae) sac(rum)*

⁷⁹ Suet., *Aug.*, 58. 2.

⁸⁰ HD064100. *[Pro sal(ute) d(omini) n(ostri) et totius domus Aug(ustae) et / [senatus ampliss(imi) populi]q(ue) R(omani) et sple[n]/[didiss(imae) col(oniae) Salonitan(ae) F?]ab(ius) Gamba(?) / [---]us Aur(elius) Apo/[laustus --- P]innus Aur(elius) / [--- aedem? Victo]riae vetu/[state collapsam refece]runt / [--- d(ecreto)] d(ecurinonum) fel(icitate?)*

⁸¹ HD056632; -----(?) / [I(n)? h(onorem)? d(omus)?] d(ivinae?) Deo [---] / Plar[es? ---] / Vale[---] / so[lv---?] / [-----?; I. MATIJEVIĆ, 2008, 194–196.

SLIKA 10. Rekonstrukcija natpisa sa stražnje strane žrtvenika iz Omiša (izradió N. Cesarik)

FIGURE 10 Reconstruction of the inscription from the rear side of the altar from Omiš (made by N. Cesarik)

the 2nd century the term became a standard practice, particularly in military inscriptions in the territory of the Rhine and the upper Danube.⁸⁴ Under the Antoninian and Severan dynasties, divine ancestors had crucial importance to the authority of their reigns, so literary and epigraphic texts registered numerous mentions.⁸⁵ Deific honours were served for the *domus divina*, whereby it had the status which the emperor himself had during the time of the early Roman Empire.⁸⁶ The cult of the “divine house” was thus worshipped parallel to the cult of the emperor, but alive and divine. Care for it was taken by specially appointed priests and priestesses, as well as religious associations, *cultores domus divinae*. Dedications “*pro salute domus divinae*”, i.e., for their health,⁸⁷ or “*in/ ob honorem domus divinae*”⁸⁸ signifying loyalty to the ruling house, were quite often made for it.

Epigraphic monuments show that the earliest trace of *domus divina* appeared during the

⁸⁴ D. FISHWICK, 1991, 429; 1993b, 344.

⁸⁵ During the reign of Severus Alexander, the list reached a number of 23 members.

⁸⁶ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 379.

⁸⁷ HD004487; HD014312; HD022839; HD023646; HD066676; HD066677; HD075415...

⁸⁸ HD069968; HD000361; HD000635; HD001422; HD001422...

novima obitelji.⁸² Čini se da njezino štovanje dolazi više u općenitiju uporabu u kasnom flavijevskom dobu.⁸³ Od kraja 2. stoljeća termin je postao standardna praksa, posebno u vojnim natpisima područja Rajne ili gornjeg Dunava.⁸⁴ Pod dinastijom Antonina i Severa božanski predci bili su od ključne važnosti za autoritet njihove vladavine, pa literarni i epigrafski zapisi bilježe brojne spomene.⁸⁵ Za *domus divina* služene su božanske počasti, pa je time ona imala status koji je u vrijeme ranog Rimskog Carstva imao sam car.⁸⁶ Time je kult „božanske kuće“ štovan paralelno s kultom cara, a uključivao je sve članove carske obitelji, žive i božanske. Brigu o njemu vodili su posebno imenovani svećenici i svećenice, ali i vjerska udruženja, *cultores domus divinae*. Vrlo često su joj podizane posvete *pro salute domus divinae* odnosno za njihovo zdravlje⁸⁷ ili *in/ ob honorem domus divinae*⁸⁸ označavajući time lojalnost vladajućoj kući.

Epigrafski spomenici pokazuju da se najraniji trag *domus divina* javlja u doba cara Tiberija,⁸⁹ a upravo u njegovo vrijeme štovanje

reign of Emperor Tiberius,⁸⁹ and it was precisely during his tenure that worship of the imperial cult throughout the province of Dalmatia experienced a genuine blossoming thanks to his consuls Publius Cornelius Dolabella and Lucius Volusius Saturninus. In the city of Rome, they were themselves members of the priestly collegium, *sodales Titii*, which saw to the worship of Divus Augustus, so they were well apprised of imperial worship, and it was precisely due to their knowledge of its ideology and power that they actively advocated for the cult's promotion and its establishment in numerous cities in the province of Dalmatia. The rich archaeological materials dated to their era show that imperial worship in the provinces had taken root. In Dolabella's time, a shrine to the imperial cult in Narona was built, a cult was established in Epidaurum and a group of imperial statues of the Julio-Claudian family in Narona was formed, while during the tenure of his successor Volusius Saturninus imperial worship was introduced in Argyruntum and Enona.⁹⁰

The sources also indicate that it was precisely during this period that a very important event for the Dalmatian province occurred. This was the stay of the son of Tiberius, Drusus (Drusus Iulius Caesar), who visited Issa and, on this occasion, built or expanded a training field (*campus*) in the city,⁹¹ to which an inscription from Vis testifies (Fig. 11).⁹²

⁸² To vidimo po posvetnim natpisima na kojima je zabilježena posveta *pro salute domus divinae*, koja se posebno javlja u 2. i 3. stoljeću. Do ovog vremena *domus divina* čini se da je značio malo više nego božanska kuća, i teško da je netko osim živućih osoba mogao biti uključen nakon izraza *pro salute*. Izraz *totiusque domus divinae* jasno je istaknut da pokrije preostale članove carske kuće koji nisu eksplicitno naznačeni u određenom natpisu. U Britaniji imamo varijantu *in honorem domus divinae* (v. D. FISHWICK, 1991, 427, 431).

⁸³ J.-C. RICHARD, 1978, 1122. Smatra da je Domicijanova *domus divina* (*Gens Flavia*) proglasila svoju božansku prirodu svih članova kuće već u vrijeme Domicijanova života. Domicijan je sagradio *templum gentis Flaviae*.

⁸⁴ D. FISHWICK, 1991, 429; 1993b, 344.

⁸⁵ U doba Aleksandra Severa lista je dostigla broj od 23 člana.

⁸⁶ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 379.

⁸⁷ HD004487; HD014312; HD022839; HD023646; HD066676; HD066677; HD075415...

⁸⁸ HD069968; HD000361; HD000635; HD001422; HD001422...

⁸⁹ HD004316; D. FISHWICK, 1991, 423, 434; C. ANDO, 2000, 311. Najraniji zapis o *domus divina* javlja se u *Nasium* u provinciji Belgici gdje joj je bio podignut oltar, ubrzo nakon pada Sejana (CIL 1 3, 4635: ... *pro perpetua salute / divinae domus*). Poznat je slučaj iz grada Afrodizije, gdje je familija Tiberija Klaudija Diogena (*T. Claudius Diogenes*) u znak zahvalnosti za dobitak rimskog građanskog prava, sagradila razrađeni kompleks u čast Augustu i njegovoj obitelji. Kompleks je uključivao portretnu galeriju članova

⁸⁹ HD004316; D. FISHWICK, 1991, 423, 434; C. ANDO, 2000, 311. The earliest written record on the *domus divina* appeared in *Nasium* in the province of Belgica, where an altar was erected soon after the fall of Sejanus (CIL 1 3, 4635: ...*pro perpetua salute / divinae domus*). A case from the city of Aphrodisia is known, where the family of Tiberius Claudius Diogenes, as an expression of gratitude for obtaining Roman citizenship, built a well-appointed complex in honour of Augustus and his family. The complex was exclusively a portrait gallery of members of the divine house (*domus divina*), personified portrayals of the province and people depicted in ethnic attire.

⁹⁰ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 144-159, 137-138, 238-272; 2018, 243-258.

⁹¹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 83-95; 2011, 228-233.

⁹² HD016153. *Drusus Caesar T[i](beri) Aug(usti) f(ilius) divi / Augusti nepos co(n)s(ul) de[si]g(natus) iterum / pontifex augur camp[um] dedit / Publio Dolabella leg(ato) pro [praetore]*.

carskog kulta u čitavoj provinciji Dalmaciji doživljava pravi procvat, zahvaljujući njegovim namjesnicima Publiju Korneliju Dolabeli i Luciju Voluziju Saturninu. Oni su i sami u gradu Rimu bili članovi svećeničkog kolegija *sodales Titii*, koji se brinuo za štovanje Božanskog Augusta, čime su bili jako dobro upućeni u carsko štovanje, te su se upravo poznavanjem njegove ideologije i moći aktivno zalagali za promicanje kulta i za njegovo osnivanje unutar brojnih gradova provincije Dalmacije. Bogata arheološka građa iz njihova perioda pokazuje da je carsko štovanje unutar provincije uzelo maha. U vrijeme Dolabele gradi se svetište carskog kulta u Naroni, osniva se kult u Epidauru i formira se skupina carskih kipova julijevsko-klaudijevske obitelji u Naroni, a u doba njegova nasljednika Voluzija Saturnina uvodi se carsko štovanje u Argirunt i Enonu.⁹⁰

Također, iz izvora doznajemo da se upravo u to vrijeme dogodio još jedan vrlo važan događaj za provinciju Dalmaciju. Bio je to boravak Tiberijeva sina Druza (*Drusus Iulius Caesar*) koji je posjetio Issu i tom prigodom izgradio ili proširio vježbalište (*campus*) u gradu,⁹¹ o čemu nam svjedoči natpis iz Visa (Sl. 11).⁹²

Antički pisac Tacit spominje da je Druz boravio u Iliriku kako bi stekao naklonost trupa i vojničku vještinu između dvaju konzulata, to jest 18. godine.⁹³ Nakon toga odlazi u Germaniju da bi pomogao bratu Germaniku u ratu protiv germanskih plemena, za koji im Senat odobrava takozvani „mali trijumf“,⁹⁴ a nakon iznenadne smrti Germanika 19. godine i njegova pogreba u Rimu odlazi natrag svojim ilirskim legijama.⁹⁵ Kako se na natpisu pronađenom u Visu spomi-

The Classical writer Tacitus mentioned that Drusus had stayed in Illyricum in order to curry favour with the troops and gain military experience between the two consulates, i.e., in 18 AD.⁹³ After that he departed for Germania to assist his brother Germanicus in the wars against the Germanic tribes, for which the Senate approved a so-called “minor triumph”,⁹⁴ and after the unexpected death of Germanicus in 19 AD and his funeral in Rome, he returned to his Illyrian legions.⁹⁵ Since he is described in the inscription found in Vis as *consul designatum iterum*, which has been dated to 20 AD, it is believed that Drusus resided here in 19 and 20 AD, i.e., after his brother’s funeral and prior to the commencement of his second consulate in May of 20 AD.⁹⁶ We thereby see that Tiberius’ son resided in the province of Illyricum with interruptions for roughly three years, and that he actively toured its centres and saw to the establishment of the imperial cult, which is also confirmed by his imperial sculpture found in Osor (Fig. 12), which was installed precisely during the time when Drusus was staying in Dalmatia,⁹⁷ as was likely the case for this altar from Omiš, which had already been suggested previously by the authors of the *L’Année épigraphique*,⁹⁸ and Agustín Jiménez de Furundrena.⁹⁹

The inscriptions on the altar from Oneum were engraved on both sides, and the altar was probably originally placed where it could be viewed from all sides. It should also be noted that the selection of an altar as a cult monument was particularly important. Namely, since the very beginning of the Republic, the cus-

božanskog doma (*domus divina*), personificiranih prikaza provincija i ljudi prikazanih u svojoj etničkoj odjeći.

⁹⁰ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 144–159, 137–138, 238–272; 2018, 243–258.

⁹¹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 83–95; 2011, 228–233.

⁹² HD016153. *Drusus Caesar T[i(beri) Aug(usti) f(ilius) divi] / Augusti nepos co(n)s(ul) de[sig(natus) iterum] / pontifex augur camp[um] dedit / Publio Dolabella leg(ato) pro [pratore].*

⁹³ Tac., *Ann.*, 2, 44; 2, 53; 3, 7.

⁹⁴ Tac., *Ann.*, 2, 64. *ut...ovantes urbem introirent.*

⁹⁵ Tac., *Ann.*, 3, 7. *et Drusus Illyricos ad exercitus profectus est.*

⁹³ Tac., *Ann.*, 2, 44; 2, 53; 3, 7.

⁹⁴ Tac., *Ann.*, 2, 64. *“ut...ovantes urbem introirent.”*

⁹⁵ Tac., *Ann.*, 3, 7. *“et Drusus Illyricos ad exercitus profectus est.”*

⁹⁶ Tac., *Ann.*, 3, 19. ...on 28 May he entered Rome to ovations (*ovatio*), after which he temporarily departed from the city (*Fasti Ost.*; CIL 14, 244.) see *K. Jun. Drusus [Caesar] triumphavit ex Ill[yrico].*

⁹⁷ N. CAMBI, 1998, 46; 2000, 39; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 141–142.

⁹⁸ AE 1996, 1206b.

⁹⁹ A. JIMÉNEZ DE FURUNDRENA, 2007, 78.

SLIKA 11. Natpis iz Visa sa spomenom Tiberijeva sina Druza, Arheološki muzej Split (foto: I. Jadrić-Kučan)
 FIGURE 11 *Inscription from Vis mentioning Drusus, the son of Tiberius, Archaeological Museum in Split*
 (photo: I. Jadrić-Kučan)

nje kao *consul designatum iterum* koji se datira u 20. godinu, smatra se da je Druz tu boravio 19. i 20. godine, to jest nakon pogreba brata i prije nastupa svojeg drugog konzulata u svibnju 20. godine.⁹⁶ Time vidimo da je Tiberijev sin boravio na području provincije Ilirik u prekidima oko tri godine, te je aktivno obilazio njezina središta i brinuo se za uspostavljanje carskog kulta, što nam potvrđuje i njegova carska skulptura pronađena u Osoru (Sl. 12), koja je bila postavljena upravo u vrijeme kad je sam Druz boravio u Dalmaciji,⁹⁷ ali vjerojatno i ovaj žrtvenik iz Omiša, što su već prije nas i sugerirali autori *L'Année épigraphique*,⁹⁸ te Agustín Jiménez de Furundrena.⁹⁹

Natpisi na žrtveniku iz Oneja izvedeni su s objiju strana, te je njegov izvorni položaj vjerojatno bilo moguće obići sa svih strana. Također valja naglasiti kako je osobito bio važan i odabir oltara kao kulturnog spomenika. Naime, već od početka Republike uobičajeno mjesto

tomary place of worship was the Greco-Etruscan temple, but under Emperor Augustus the altar form once again came into fashion. Emperor Augustus saw the importance of such a structure, which now rested on the models of Hellenistic monuments; therefore, altars were built: *ara Fortunae Reducis*,¹⁰⁰ *ara Cererae Matris* and *ara Ops Augustae*,¹⁰¹ and the famed *ara Pacis Augustae* on the Campus Martius.¹⁰²

We can ultimately make the following conclusion. While the inscription on the front of the altar is dedicated to Divus Augustus and the goddess Roma, the inscription on the rear side was a dedication made by an entire unit, *Cohors I Gallica Voluntariorum*, to no less than the Genius of the Tiberian imperial family, which thereby received a vow and part of the imperial worship together with Divus Augustus. The introduction of their worship in the Dalmatian province's less

⁹⁶ Tac., *Ann.*, 3, 19. ... 28. svibnja ulazi u slavlju u Rim (*ovatio*), nakon što je bio privremeno napustio grad (*Fasti Ost.*; CIL 14, 244.) v. K. Jun. Drusus [Caesar] triumphavit ex Ill[yrice].

⁹⁷ N. CAMBI, 1998, 46; 2000, 39; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 141-142.

⁹⁸ AE 1996, 1206b.

⁹⁹ A. JIMÉNEZ DE FURUNDRENA, 2007, 78.

¹⁰⁰ Dio Cass., 54, 10. The altar was raised by the Roman Senate in 19 AD next to the Porta Capena in Rome in honour of the return of Augustus from the East, when he entered the city on 12 October. The *Augustalia* was celebrated at this altar.

¹⁰¹ CIL 1², 240, 324. The altar was erected by Emperor Augustus in 7 AD, probably in honour of Livia.

¹⁰² The Altar of Augustan Peace was made at the Senate's behest from 13 to 9 BC in order to celebrate the return of Augustus from Hispania and Gallia.

štovanja bio je grčko-etruski hram, no pod carem Augustom oltarna forma vratila se u modu. Car August uvidio je važnost takve strukture, koja sada počiva na uzorima hele-nističkih monumentalnih spomenika, pa se stoga grade oltari: *ara Fortunae Reducis*,¹⁰⁰ *ara Cererae Matris* i *ara Ops Augustae*¹⁰¹ te slavna *ara Pacis Augustae* na Marsovu polju.¹⁰²

Za kraj možemo zaključiti sljedeće. Dok je natpis s prednje strane žrtvenika posvećen Božanskom Augustu i božici Romi, ovaj sa stražnje strane posvetila je cijela jedinica, *Cohors I Gallica Voluntariorum*, i to ni više ni manje nego Geniju Tiberijeve carske obitelji, koja je time uz Božanskog Augusta postala primatelj vota i dio carskog štovanja. Uvođenje njihova štovanja u slabije romanizirana ili nemirnija područja provincije Dalmacije trebalo je pripomoći što lakšem prihvaćanju rimske vlasti. Ovo je bio početak onoga što je poslije igralo ključnu ulogu u priznavanju rimske vlasti, štovanje cara sa strane provincija koje je postalo izraz lojalnosti prema caru i Rimskom Carstvu. Nadalje, posveta se može povezati i s Druzovim boravkom u Iliriku. Podizanje ili obnova vježbališta, postavljanje carskih kipova, carskih posveta, te dodjeljivanje vojnih odlikovanja bio je bez sumnje propagandni materijal s pomoću kojeg je carev sin i mogući prijestolonasljednik nastojao steći što veću popularnost, ali i što bolje životno iskustvo.

SLIKA 12. Portret Tiberijeva sina Druza iz Osora, Gradski muzej Osor (foto: Z. Ettinger Starčić)

FIGURE 12 Portrait of the son of Tiberius, Drusus, from Osor, Osor Town Museum (photo: Z. Ettinger Starčić)

Romanised or less pacified territories was meant to foster easier acceptance of Roman authority. This was the beginning of something that would later play a vital role in the recognition of Roman authority, the worship of the emperor by the provinces which became an expression of its loyalty to the emperor and the Roman Empire. Moreover, the dedication can also be linked to the stay of Drusus in Illyricum. The construction or renovation of an exercise ground, the installation of imperial statues, imperial dedications and the conferral of military decorations were without doubt propaganda materials whereby the emperor's son and potential heir to the throne attempted to gain greater popularity, as well as greater life experience.

*Translation and proof-reading:
ETNOtrend d.o.o*

¹⁰⁰ *Dio Cass.*, 54, 10. Oltar je podignuo rimski Senat 19. g. pr. Kr. kraj porta Capena u Rimu u čast Augustovu povratku s istoka kada je ulazio u grad 12. listopada. Kod ovog oltara slavljen je *Augustalia*.

¹⁰¹ CIL I², 240, 324. Oltar je podignuo car August 7. g., vjerojatno u čast Liviji.

¹⁰² Oltar Veličanstvenog mira napravljen je po naredbi Senata od 13. do 9. st. pr. Kr. da bi se proslavio povratak Augusta iz Hispanije i Galije.

ANTIČKI IZVORI / CLASSICAL SOURCES

Dio Cass., <i>Fasti Ost.</i> ,	Dio Cassius <i>Fasti Ostienses</i>
Liv., <i>Ab urbe condita</i>	Livius, <i>Ab urbe condita</i>
Petron., <i>Cena Trim.</i>	Petronius, <i>Cena Trimalchionis</i>
Plin., <i>HN</i>	Plinius, <i>Naturalis Historia</i>
Pompon. Mela	Pomponius Mela
Ptol., <i>Geog.</i>	Ptolemaeus mathematicus, <i>Geographia</i>
Suet., <i>Caes.</i>	Suetonius, <i>Caesar</i>
Suet., <i>Aug.</i>	Suetonius, <i>Divus Augustus</i>
Tac., <i>Ann.</i>	Tacitus, <i>Annales</i>
Verg., <i>Aen.</i>	Virgil, <i>Aeneid</i>
Vell. Pat.	Velleius Paterculus

KRATICE / ABBREVIATIONS

AE = *L'Année épigraphique, Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine*, Paris
 CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, Accademia litterarum regia Borussica

LITERATURA / REFERENCES

- ALFÖLDY, G., 1961. – Géza Alföldy, Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9, Budapest, 121–151.
- ALFÖLDY, G., 1965. – Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ANDO, C., 2000. – Clifford Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.
- BEKAVAC, S., MILETIĆ, Ž., 2018. – Silvia Bekavac, Željko Miletić, Castles of Petuntium, Neraste and Oneum: Sacral Centres of Pagi in the Territory of Salona, *Sacralization of Landscape and Sacred Places. Proceedings of the 3rd International Scientific Conference of Medieval Archaeology of the Institute of Archaeology, Zagreb, 2nd and 3rd June 2016* (ur./eds.: J. Belaj, M. Belaj, S. Krznar, T. Sekelj Ivančan, T. Tkalčec), Institut za arheologiju, Zagreb, 195–203.
- BORZIĆ, I., 2014. – Igor Borzić, Podstrana i karakteristike njezinog pejzaža i geografije u antici, *Lucius Artorius Castus and the King Arthur Legend. Proceedings of the International Scholarly Conference from 30th of March to 2nd of April 2012.* (ur./eds: N. Cambi, J. Matthews), Književni krug, Split, 111–130.
- BOYCE, G. K., 1937. – George K. Boyce, Corpus of the Lararia of Pompeii, *Memoirs of the American Academy in Rome*, 14, Rome, 5–112.
- BULIĆ, F., 1889. – Frane Bulić, Iscrizioni inedite, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 12, Split, 145–151.
- BULIĆ, F., 1890. – Frane Bulić, Iscrizioni inedite (Dubrava di Poljica), *Bullettino di archeologia e*

- storia dalmata*, 13, Split, 145–150.
- BULIĆ, F., 1908. – Frane Bulić, Iscrizione dell'legatus Aug. pro. praetore P. Antei Rufus trovata a Oneum (Omiš, Almissa), *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 31, Split, 3–8.
- BULIĆ, F., 1914. – Frane Bulić, Iscrizione dell'imperatore Tiberio trovata in Oneum (Omiš, Almissa), *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 37, Split, 104–105.
- CAMBI, N., 1997. – Nenad Cambi, Svetište (Augusteum) u Oneu (*Oneum*)?, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 35 (22) (1995/1996), Zadar, 71–81.
- CAMBI, N., 1998. – Nenad Cambi, Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historia Antiqua*, 4, Pula, 45–63.
- CAMBI, N., 2000. – Nenad Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Književni krug, Split.
- CAMBI, N., 2005. – Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug, Split.
- ČAČE, S., 2001. – Slobodan Čače, Plinije kao izvor za povijest srednje Dalmacije do druge polovice 1. st. po Kr., *Zbornik pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Supplement 1, Rijeka, 91–104.
- ČAČE, S., 2010. – Slobodan Čače, *Discripti in decurias* (Plin. Nat. Hist. 3, 134-143) – uređenje osvojenih područja pod Augustom, *Scripta Branimiro Gabričević dicata* (ur./eds.: J. Dukić, A. Milošević, Ž. Rapanić), Trilj, 57– 81.
- FISHWICK, D., 1991. – Duncan Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, II/1, Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- FISHWICK, D., 1993a – Duncan Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, I/1, Brill, Leiden – New York – Köln.
- FISHWICK, D., 1993b – Duncan Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, I/2, Brill, Leiden – New York – Köln.
- FRÖHLICH, T., 1991. – Thomas Fröhlich, *Lararien- und Fassadenbilder in den Vesuvstädten: Untersuchungen zur 'volkstümlichen' pompejanischen Malerei*, P. von Zabern, Mainz.
- GABRIČEVIĆ, B., 1953. – Branimir Gabričević, Dvije ilirske općine s područja Vrlike, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55, Split, 103–120.
- GLAVIČIĆ, M., MILETIĆ, Ž., 2008. – Miroslav Glavičić, Željko Miletić, Critical Approach to the Exhibitions of the Imperial Cult in the Roman Illyricum with Regard to its Early Stage of Development, *ARCHAIA. Case Studies on Research Planning, Characterisation, Conservation and Management of Archaeological Sites* (ur./eds.: N. Marchetti, I. Thuesen), BAR International Series 1877, Archaeopress, Oxford, 417–426.
- GOTOVAČ, V., 1991/1992. – Vedrana Gotovac, Antički žrtvenik s dva natpisa iz Omiša, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 31 (17), Zadar, 53–61.
- GRADEL, I., 2002. – Ittai Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford University Press, Oxford.
- HARMON, D. P., 1978. – Daniel P. Harmon, The Family Festivals of Rome, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 2, 16/2, De Gruyter, Berlin – New York, 1592–1603.
- IMAMOVIĆ, E., 1977. – Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- IRBY-MASSIE, G. L., 1999. – Georgia L. Irby-Massie, *Military religion in Roman Britain*, Brill, Leiden – Boston – Köln.
- JADRIĆ-KUČAN, I., 2010. – Ivana Jadrić-Kučan, Štovanje carskog kulta u Issi, *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu* (=Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 26), Zagreb – Split, 83–94.
- JADRIĆ-KUČAN, I., 2011. – Ivana Jadrić-Kučan, *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*,

- doktorska disertacija/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- JADRIĆ-KUČAN, I., 2014. – Ivana Jadrić-Kučan, Rimski carski kult na području od Salone do Oneja, *Lucius Artorius Castus and the King Arthur Legend. Proceedings of the International Scholarly Conference from 30th of March to 2nd of April 2012.* (ur./eds: N. Cambi, J. Matthews), Split, Književni krug, 165–178.
- JADRIĆ-KUČAN, I., 2018. – Ivana Jadrić-Kučan, Imperial cult in the Roman Province of Dalmatia During the Reign of Emperor Tiberius, *The Century of the Brave: Archaeology of the Roman Conquest and the Indigenous Resistance in Illyricum During the time of Augustus and his Heirs*, FF Press, Zagreb, 243–257.
- JAGENTEUFEL, A., 1958. – Adolf Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*, Schriften der Balkankommission, 12, Wien.
- JIMÉNEZ DE FURUNDRENA, A., 2007. – Agustín Jiménez de Furundaren, Historia y prosopografía de la *Cohors I Gallica equitata civium Romanorum, Aquila legionis: cuadernos de estudios sobre el Ejército Romano*, 9, Logrono, 77–107.
- KATIČIĆ, R., 1963. – Radoslav Katičić, Das mitteldalmatisches Namengebiet, *Živa antika*, 12/2, Skoplje, 255–292.
- KOVAČIĆ, V., 1987. – Vanja Kovačić, *Omiš-razvoj starog naselja*, magistarski rad/MA Thesis, Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, Zagreb.
- LE BOHEC, Y., 1994. – Yann Le Bohec, *The Imperial Roman Army*, Routledge, London.
- MARŠIĆ, D., 2003. – Dražen Maršić, Antička naselja Pituntium, Neraste i Oneumu, *Histria Antiqua*, 11, Pula, 435–448.
- MATIJEVIĆ, I., 2008. – Ivan Matijević, Neobjavljeni natpisi iz Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 101, Split, 187–219.
- MELLOR, R. J., 1981. – Ronald Mellor, The Goddess Roma, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 2, 17/2, Berlin – New York, 950–1030.
- MESIHOVIĆ, S., 2015. – Salmedin Mesihović, *Orbis Romanus*, Sarajevo.
- MESIHOVIĆ, S., 2018. – Salmedin Mesihović, *Bitka za Ilirik*, Bathinus, Sarajevo.
- MIMICA, B., 2003. – Bože Mimica, *Omiška krajina, Poljica, Makarsko primorje od antike do 1918. g.*, Vitagraf, Rijeka.
- NOVAKOVIĆ, A., 1991. – Ante Novaković, Rimski car u Omišu, *Mosorska vila*, 1/1, Omiš, 129–135.
- NOVAKOVIĆ, A., 2006. – Ante Novaković, Svjedočanstva najstarije prošlosti, *Omiš i Poljica*, Naklada Ljevak, Zagreb, 29–47.
- RICHARD, J.-C., 1978. – Jean-Claude Richard, Recherches sur certains aspects du culte impérial: Les funérailles des empereurs Romains aux deux premiers siècles de notre ère, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 2, 16/2, Berlin – New York, 1121–1134.
- ROSIVACH, V. J., 2006. – Vincent J. Rosivach, The “Lex Fannia Sumptuaria of” 161 BC, *The Classical Journal*, 102/1, 1–15.
- ROSS TAYLOR, L., 1975. – Lilly Ross Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor* [reprint izdanja iz 1931 / Facsimile of 1931 edition], Porcupine Press, Middletown.
- STARAC, A., 2000. – Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II*, Monografije i katalozi, 10/2, Arheološki muzej Istre, Pula.
- STIPČEVIĆ, A., 1974. – Aleksandar Stipčević, *Iliri (povijest, život, kultura)*, Školska knjiga, Zagreb.
- SUESS, J., 2007. – Jessica Suess, *The Congregation of the Genius Augusti*, doktorska disertacija / PhD Thesis, University of Oxford.

- SUIĆ, M., 1996. – Mate Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj Jadranskoj obali, *Odabrani radovi iz starije povijesti Hrvatske – Opera selecta*, Matica hrvatska, Zadar.
- SUIĆ, M., 2003. – Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb.
- TONČINIĆ, D., 2004. – Domagoj Tončinić, Votivna ara iz Tilurija, *Opuscula archaeologica*, 28, Zagreb, 147–157.
- ZANINOVIĆ, M., 1966. – Marin Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, I dio, Politička povijest i teritorijalna rasprostranjenost, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 4(2), Sarajevo, 27–92.
- VÁRHELYI, Z., 2010. – Zsuzsanna Várhelyi, *The religion of senators in the Roman Empire: Power and the Beyond*, Cambridge University Press, Cambridge.
- VELEJ PATERKUL, G., 2006. – Gaj Velej Paterkul, *Rimska povijest* (prijevod Josip Miklič), Antibarbarus, Zagreb.
- VUČIĆ, J., 2006. – Jakov Vučić, *Ecclesia Naronitana / Prostor i granice*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 98, Split, 159–169.
- WILKES, J. J., 1969. – John Joseph Wilkes, *Dalmatia*, Routledge, London.

INTERNETSKI IZVORI / INTERNET SOURCES

EDH – Epigraphic Database Heidelberg (<https://edh.ub.uni-heidelberg.de/>)

RIB – Roman Inscriptons of Britain (<https://romaninscriptionsofbritain.org>)

UN'ISCRIZIONE INEDITA ED ALCUNE NOTE DI TOPOGRAFIA ANTICA DI PREKO SULL'ISOLA DI UGLJAN

NEOBJAVLJENI NATPIS I NEKOLIKO BILJEŽAKA O ANTIČKOJ TOPOGRAFIJI PREKA NA OTOKU UGLJANU

AN UNPUBLISHED INSCRIPTION AND SOME NOTES ON THE ANCIENT TOPOGRAPHY OF PREKO ON THE ISLAND OF UGLJAN

BOŽANA MALETIĆ

Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana
Pontifical Institute of Christian Archaeology
Via Napoleone III, 1
IT-00185 Roma
bozanamaletic@gmail.com

MATTEO POLA

Sapienza Università di Roma
Sapienza University of Rome
Piazzale Aldo Moro, 5
IT-00185 Roma
matteo.pola@uniroma1.it

UDK: 904:003.071](497.581.1)(210.7Ugljan)“652“

DOI: 10.15291/archo.3990

ARTICOLO SCIENTIFICO ORIGINALE / IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Ricevuto / Priljeno / Received: 2022-03-30

PAROLE CHIAVE:

*epigrafia, iscrizione,
Dalmazia, età romana,
Ugljan*

L'isola di Ugljan ha restituito le tracce di un importante passato, collegabile direttamente allo sviluppo del vicino centro urbano di Zara. Di primaria importanza risultano i resti della centuriazione, riconosciuti su tutta l'isola, e di diverse realtà insediative di tipo residenziale/produttivo di età romana (villae rusticae), tra cui spicca l'esempio ben noto di Muline. Un notevole complesso a carattere residenziale è stato individuato anche nell'abitato di Preko, con fasi di frequentazione dal II secolo fino ad inizi VI secolo.

Durante un recente sopralluogo al cimitero della chiesa della Madonna del Rosario in Preko è stata individuata un'epigrafe funeraria inedita di età romana. Nel presente contributo si fornisce una prima edizione dell'iscrizione ed una sua contestualizzazione all'interno del panorama storico e archeologico dell'isola. La nuova epigrafe, per caratteri formali e formulario, può essere inquadrata cronologicamente tra la fine I secolo e la prima metà del II secolo.

Nello stesso cimitero si conserva un grande sarcofago con coperchio a spioventi, databile

all'età tardoantica, che insieme ad un capitellino ad imposta con croce incisa reimpiiegato nella facciata della chiesa odierna, suggerisce una probabile presenza di un precedente edificio di culto paleocristiano nell'area. A questa prima chiesa può essere riferito l'agiotponimo di S. Andrea, che designava la zona fino alla prima età moderna. In facciata, la chiesa della Madonna del Rosario, le cui forme attuali risalgono al Settecento, presenta anche un importante rilievo di età romana, riutilizzato come architrave. L'insieme di questi elementi permette di intravedere un trend di spiccata continuità di occupazione dell'area di Preko dall'età romana fino ai giorni nostri, con un'importante fase di età tardoantica.

KLJUČNE RIJEČI:

epigrafija, natpis, Dalmatia, antika, Ugljan

Iznimno bogat povijesni razvitak Ugljan može zahvaliti izravnoj povezanosti s obližnjim urbanim središtem, gradom Zadrom. Od posebne važnosti ističu se ostatci centurijacije, zabilježeni na čitavom otoku, te antički stambeno-gospodarski centri (villae rusticae), među kojima je najpoznatiji primjer zasigurno onaj u Mulinama. Jedan takav antički kompleks prepoznat je i u mjestu Preku, a njegove različite adaptacije svjedoče o kontinuitetu života od 2. do početka 6. stoljeća.

Pri nedavnom arheološkom rekognosciranju Preka na groblju crkve Gospe od Ružarija pronađen je dosad neobjavljeni rimski nadgrobni natpis. Članak donosi njegovu restituciju i interpretaciju uz povijesnu i arheološku panoramu otoka. Formular i karakter natpisa smještaju ga u kronološki okvir između kraja 1. i prve polovice 2. stoljeća.

Na istom groblju nalazi se i kasnoantički sarkofag na dvije vode, koji uz impost-kapitel s ugraviranim križem na pročelju današnje crkve sugerira mogućnost postojanja ranije starokršćanske na njezinu mjestu. Ona je vjerojatno bila posvećena sv. Andriji, na što upućuje i hagiotoponim ovog područja, u upotrebi sve do ranog novog vijeka. Ostatke pročelja današnje crkve Gospe od Ružarija, nastale u 18. stoljeću, krasi i izniman rimski reljef, upotrijebljen kao arhitrav ulaznih vrata. Sve navedeno ide u prilog trendu kontinuiranog eksploatiranja područja Preka od rimskog doba do danas, s osobito važnom fazom kasne antike.

KEY WORDS:

epigraphy, inscription, Dalmatia, antiquity, Ugljan

The historical background of Ugljan is closely related to the development of Zadar as a nearby urban center. Centuriation remains, recorded across the entire island, are particularly significant, as well as ancient residential and agricultural hubs (villae rusticae), the one in Muline being the most renowned. One such complex was recognized in the Preko settlement, while its various adaptations testify to life continuity from the 2nd to the early 6th century.

A recent archaeological field survey in Preko enabled the identification of an unpublished Roman funerary inscription at the cemetery of the church of Our Lady of the Rosary. The paper presents its reading and interpretation within the historical panorama of the island. The form and characteristics of the inscription date to the period between the late 1st and the first half of the 2nd century.

The same cemetery yielded a late antique sarcophagus with a gable roof that, alongside an impost capital with an engraved cross on the front of the present-day church, suggests a possibility of the presence of an earlier early Christian church. It was probably dedicated to St Andrew, as indicated by a hagiotoponym of this region, used until the Early Modern Period. The present-day church of Our Lady of the Rosary, built in the 18th century is as well, decorated by a Roman relief, used as an architrave of the front door. All the aforementioned elements enable noticing a trend of significant interest in the Preko, from the Roman period to the present, with an especially interesting phase of Late Antiquity.

INTRODUZIONE

Lo sviluppo storico particolarmente ricco dell'isola di Ugljan può essere attribuito alla sua posizione geografica nelle immediate vicinanze della città di Zara, con la quale forma ancora oggi un insieme ininterrotto (Fig. 1). Quest'isola di medie dimensioni, abbastanza densamente popolata, appare storicamente dominata dalla fortezza di S. Michele, impostata su uno dei rilievi del suo lato meridionale al servizio del monitoraggio delle importanti vie marittime e della difesa della fertile area interna dell'isola, nonché della stessa città di Zara e del suo entroterra.

La prima menzione dell'isola nelle fonti può probabilmente essere riconosciuta nella *Naturalis Historia* di Plinio, che con l'assunto «*contra Iader est Lissa*» sembra riferirsi proprio ad Ugljan, che all'epoca doveva essere un tutt'uno con la contigua isola di Pašman¹. Nel medioevo l'isola era generalmente chiamata *insula S. Michaelis*, mentre il nome Ugljan (*terra Gylani*) è menzionato per la prima volta nel 1249, da cui poi seguono numerose varianti del nome². Un toponimo meno intrigante risulta quello di uno dei sette insediamenti dell'isola, Preko, al centro del presente contributo, traducibile letteralmente come «dall'altra parte». Ciò corrisponde, propriamente, alla posizione di questo piccolo ma interessante centro demico rispetto alla città di Zara e al mare che li divide.

Fattori antropici hanno lasciato una traccia evidente dello sviluppo culturale dell'intera isola sin dall'età preistorica, e ne evidenziano gli strettissimi rapporti con la vicina città³. Ciò fu particolarmente evidente, per l'età romana, quando M. Suić, per primo, sulla linea del lavoro di J. P. Bradford del 1947 sulla centuriazione di Zara, propose di riconoscerne le tracce anche su Ugljan. Come ha dimostrato recentemente

¹ Plinius, NH 3, 152. Sulla possibile identificazione, vedi: S. ČAČE, 1995, 36-40.

² P. SKOK, 1950, 103-106; N. JAKŠIĆ, 1989, 83-102. Per un elenco delle derivazioni del nome dell'isola e dell'abitato di Ugljan nelle fonti storiche, vedi: D. IVŠIĆ, 2014, 122-124. Sulla toponimia di Ugljan in generale: V. SKRAČIĆ, 2007.

³ Per Ugljan in età preistorica vedi: Š. BATOVIĆ, 2012.

UVOD

Iznimno bogat povijesni razvitak Ugljan može zahvaliti prije svega geografskom smještaju u neposrednoj blizini Zadra, s kojim čini neraskidanu cjelinu još i danas (Sl. 1). Ovim srednje velikim i relativno gusto naseljenim otokom sigurno dominira utvrda sv. Mihovila, smještena na njegovoj južnoj strani, u službi nadzora nad akvatorijem i obrani plodnog područja otoka kao i samog grada Zadra i njegova zaleđa.

Pisana povijest bilježi prvo spominjanje otoka, možda već od strane Plinija Starijeg u 1. stoljeću, na koje se vjerojatno zajedno s Pašmanom odnosi navod *contra Iader est Lissa*.¹ U srednjem vijeku otok nosi naziv *insula S. Michaelis*, dok se ime Ugljan (*terra Gylani*) prvi put spominje 1249., iz čega potom slijede brojne inačice naziva. Manje intrigantan toponim jednog od njegovih sedam naselja je Preko, koji odgovara pravcu položenosti u odnosu na Zadar, a to je točno onaj na drugoj strani (preko puta), u ovom slučaju preko mora, i ovdje u središtu znanstvenog priloga.²

Ipak, antropogeni čimbenici ostavili su zamjetan trag kulturnog razvoja čitavog otoka još od prapovijesti.³ To je posebno uočeno nakon 1947., kada J. P. Bradford raspoznaje ostatke antičke centurijacije na širem zadarskom području koja je pak, kako je to nedavno dokazao M. Kadi, obuhvaćala čitav otok bez obzira na njegovu prirodnu, fizičku odvojenost u odnosu na ostatak agera.⁴

Na rubovima ovih raspoznatljivih prostor-

¹ Plinius, NH 3, 152. O mogućoj identifikaciji, vidi: S. ČAČE, 1995, 36-40.

² P. SKOK, 1950, 103-106; N. JAKŠIĆ, 1989, 83-102. Za popis podrijetla imena otoka i naselja Ugljana u povijesnim izvorima vidi: D. IVŠIĆ, 2014, 122-124. Općenito o toponimiji: V. SKRAČIĆ, 2007.

³ O Ugljanu u prapovijesti vidi: Š. BATOVIĆ, 2012.

⁴ O centurijaciji Ugljana: M. SUIĆ, 1955, 16; M. SUIĆ, 1956, 8; A. R. FILIPI, 1962, 309-310; D. MARŠIĆ, 1992, 115; M. KADI, 2016; M. KADI, 2019. O komparativnom odnosu između agera Zadra i Salone: J. BARAKA PERICA, 2021 (u tisku). Autori srdačno zahvaljuju profesorici Josipi Baraka Perica što im je ustupila na čitanje članak prije objavljivanja.

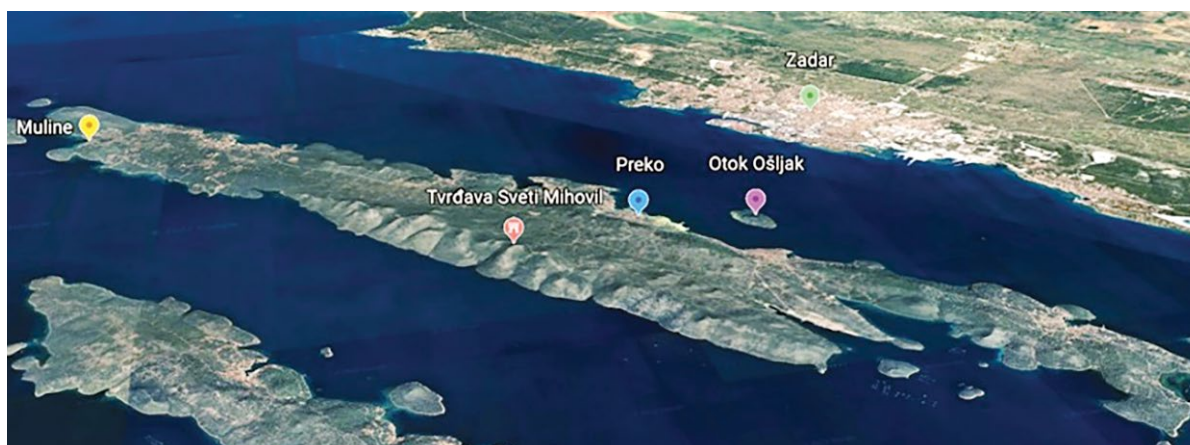

FIGURA 1 Posizione dell'isola di Ugljan rispetto alla città di Zara (elaborazione B. Maletić)

SLIKA 1. Položaj otoka Ugljana u odnosu na grad Zadar (izradila B. Maletić)

M. Kadi, la centuriazione comprendeva l'intera isola a prescindere dalla sua naturale divisione fisica rispetto al resto dell'*ager*⁴.

Ai margini delle determinanti spaziali della centuriazione si dovettero formare delle *villae rusticae*, tra le quali l'esempio più famoso è sicuramente quello di *Muline*, che risulta ad oggi una delle poche realtà dell'isola indagate compiutamente a livello archeologico⁵. Oltre che in queste realtà insediative rurali, l'antropizzazione storica dell'isola trova una chiara conferma nella fruizione degli antichi porti nelle baie di *Muline*, *Jankovo*, *Vrulje* e *Činiti*, nonché nello sfruttamento dell'antica cava posta sulla costa occidentale di *Preko*⁶.

L'odierno abitato di *Preko*, seppur mai indagato integralmente, mostra dei caratteri particolarmente interessanti. Qui, in un'area dell'abitato denominata *Dvorine* o *Marcelića dvori*, durante degli scavi archeologici preventivi del 2004, 2006

nih markera, često nastaju *villae rusticae*, među kojima je sigurno najpoznatiji primjer onaj u *Mulinama*, jedan od rijetkih arheološki istraženih na otoku.⁵ Osim u ovim ruralnim naseljima, antropizacija tijekom povijesti ima jasnu potvrdu u korištenju starih luka u uvalama *Muline*, *Jankovo*, *Vrulje* i *Činiti*, kao i u iskorištavanju starog kamenoloma smještenog na zapadnoj obali *Preka*.⁶

Upravo se kao posebno zanimljivo nameće *Preko*, gdje je zaštitnim arheološkim iskopavanjima 2004., 2006. i 2007. godine otkriven antički gospodarski kompleks na širem dijelu položaja zvanog *Dvorine* ili *Marcelića dvori*. Prepoznati su ostatci veće količine keramičkog materijala datiranog od 2. do prve polovice 6. stoljeća po Kr.,⁷ kao i čitav niz zidova te sistem suspenzura hipokausta i ostalih elemenata koji upućuje na to da je riječ o važnom lokalitetu koji je tijekom duljeg vremena doživljavao adaptacije.⁸

⁴ Sulla centuriazione di Ugljan: M. SUIĆ, 1955, 16; 1956, 8; A. R. FILIPI, 1962, 309-310; D. MARŠIĆ, 1992, 115; M. KADI, 2016; M. KADI, 2019. Sul rapporto comparativo tra *ager* di Zara e quello di Salona: J. BARAKA PERICA 2021 (in c. s.). Gli autori ringraziano cordialmente la professoressa Josipa Baraka Perica per avergli permesso la lettura dell'articolo prima della pubblicazione.

⁵ M. SUIĆ, 1960; 1996. Nel centro abitato di Ugljan sono noti i resti di possibili centri produttivi nelle posizioni *Gospodska gomila*, *Punta Supetra*, *Batalaža*, nonché sull'isolotto di *Ošljak*, nella giurisdizione di *Preko*: M. SUIĆ 1974, 55; P. VEŽIĆ 1992, 311; V. BEGOVIĆ, I. SCHRUNK, 2002, 119; 2003, 100; M. SUIĆ, 2003, 333.

⁶ Z. BRUSIĆ, 1974, 67; M. JURJEVIĆ, 2010, 59. Su vari ritrovamenti di età romana, età tardoantica e medievale: A. R. FILIPI, 1962, 304-311.

⁵ M. SUIĆ, 1960; 1996. U naseljenom središtu Ugljana poznati su ostatci mogućih proizvodnih središta na lokacijama *Gospodska gomila*, *Punta Supetra*, *Batalaža*, kao i na otočiću *Ošljaku*, koji je u nadležnosti *Preka*: M. SUIĆ 1974, 55; P. VEŽIĆ 1992, 311; V. BEGOVIĆ, I. SCHRUNK 2002, 119; V. 2003, 100; M. SUIĆ, 2003, 333.

⁶ Z. BRUSIĆ, 1974, 67; M. JURJEVIĆ, 2010, 59. O različitim nalazima iz rimskog, kasnoantičkog i srednjovjekovnog doba: A. R. FILIPI, 1962, 304-311.

⁷ S. GLUŠČEVIĆ et al., 2007; M. JURJEVIĆ, 2010, 59.

⁸ S. GLUŠČEVIĆ et al., 2007. U sklopu znanstvenog skupa „Preko i njegovo područje“ (25. – 26. lipnja 2021.), Smiljan Gluščević, znanstveni voditelj iskapanja, predstavio je ovaj arheološki kompleks izlaganjem naslovljenim *Dvori-*

e 2007 effettuati per la posa della canalizzazione, è stato scoperto un antico complesso a probabile funzione residenziale/produttiva, caratterizzato da una lunga occupazione databile, grazie alla presenza di una grande quantità di materiale ceramico, dal II secolo fino alla prima metà del VI secolo d.C.⁷ Lo scavo ha riportato alla luce una serie complessa di strutture murarie, insieme ad un ambiente con sistema di *suspensurae* per un ipocausto e a strutture idrauliche di varia natura⁸.

Un'analisi mirata della topografia del moderno abitato di Preko sembra rivelare quanto la divisione dell'antica centuriazione possa averne influenzato la pianificazione. È ben noto che la centuriazione abbia svolto un ruolo fondamentale sulla localizzazione di alcuni importanti resti monumentali rilevabili a livello archeologico nell'*ager Iadertinus*, sia nell'entroterra che sull'isola di Ugljan, come nel caso emblematico della già ricordata *villa rustica* di Muline⁹. Appare quindi ipotizzabile una situazione simile anche per il complesso rintracciato in centro a Preko, che risulta sorgere significativamente su una linea nord-sud passante anche dalla chiesa romanica di S. Giovanni e dalla chiesa cimiteriale della Madonna del Rosario, poste alle due estremità dell'abitato.

È evidente che il centro di Preko manifesti una grande potenzialità archeologica, che trova parziali conferme anche dai risultati delle ricognizioni svolte nell'abitato e nei suoi dintorni nell'ambito della ricerca dottorale dell'autrice, in cui sono stati individuati diversi frammenti di scultura architettonica e di sarcofagi. Ciò

Unutar topografske analize Preka primijećeno je da je podjela antičke centurijacije mogla utjecati na moderno urbanističko planiranje. Poznato je da je centurijacija odigrala temeljnu ulogu u pozicioniranju nekih važnih spomeničkih ostataka zadarskog agera, kako u unutrašnjosti tako i na otoku Ugljanu, kao što je to u amblematicnom slučaju spomenute vile rustike u Mulinama.⁹ Stoga se čini da je slična situacija zamisliva i u slučaju gospodarskog kompleksa u središtu Preka, koji je smješten na liniji sjever-jug koja prolazi uz, na jednoj strani naselja, romaničku crkvu sv. Ivana te, na drugoj strani, grobljansku crkvu Gospe od Ružarija.

Evidentno je da antičko vrijeme donosi čitav niz podataka o Preku, pa je tako rekognosciranjem za potrebe doktorata autorice primijećen veći broj ulomaka arhitektonske plastike na više lokacija, na što upućuje i spomen iz bilježnice usmene predaje don Josipa Marcellića, nažalost neobjavljene i često nepoznate arheološke građe Preka još uvijek prisutne u mnogim kućama i vrtovima otočana.¹⁰

Ipak, zamjetan je nedostatak epigrafskih spomenika, s obzirom na to da su na čitavom otoku do sada poznati podatci tek o natpisu pronađenom u mjestu Kalima, ugrađenom u zid dvorišta župne crkve te onom Flavije Saturnine na sarkofagu danas smještenom u dvorištu Turističke zajednice u Preku.¹¹ Upravo je zato posebno oduševljenje pri obilasku crkve i groblja Gospe od Ružarija u Preku kod autora izazvao pod jutarnjim suncem primijećen natpis, djelomično prekriven nadgrobnom pločom obiteljske grobnice Šime Košte, smje-

⁷ S. GLUŠČEVIĆ et al., 2007; M. JURJEVIĆ, 2010, 59.

⁸ S. GLUŠČEVIĆ et al., 2007. Nell'ambito dell'incontro scientifico "Preko i njegovo područje", (25.-26. lipnja 2021.), Smiljan Gluščević, il direttore scientifico dello scavo, ha presentato questo complesso archeologico con un intervento dal titolo "Dvorine – rimska ladanjska (?) vila u Preku i nova razmišljanja o antičkom gospodarstvu na otoku Ugljanu": cfr. S. GLUŠČEVIĆ, 2021. Sembra che ogni tanto la ricchezza archeologica di Preko "riemerge" in modo più o meno sporadico, come nel caso della recente scoperta di una moneta dell'imperatore Claudio. Questa ed altro materiale numismatico è stato presentato da Mato Ilkić e Jakov Vučić nello stesso incontro: cfr. M. ILKIĆ, J. VUČIĆ, 2021.

⁹ Vedi, ad esempio, per un riferimento grafico della situazione di Muline: M. KADI, 2019, 102, fig. 5.

ne – rimska ladanjska (?) vila u Preku i nova razmišljanja o antičkom gospodarstvu na otoku Ugljanu: usp. S. GLUŠČEVIĆ, 2021. Izgleda da svako malo arheološko bogatstvo Preka „ponovno izroni“ manje-više sporadično, kao u slučaju nedavnog otkrića kovanice cara Klaudija. Ovaj i drugi numizmatički materijal na istom su skupu predstavili Mato Ilkić i Jakov Vučić: usp. M. ILKIĆ, J. VUČIĆ, 2021.

⁹ Za grafički prikaz situacije u Mulinama, vidi, na primjer: M. KADI, 2019, 102, sl. 5.

¹⁰ J. MARCELLIĆ, 1924.

¹¹ CIL 3, 15049 (*Iader*); A. KURILIĆ, 1994, 229–230; S. ČAČE, 2007, 51. O sarkofagu vidi: N. CAMBI, 2012, 2018.

richiama alla memoria le indicazioni del tacuino di tradizioni orali di don Josip Marčelić, sacerdote originario di Preko vissuto a cavallo tra Ottocento e Novecento, dove si menziona una cospicua mole di materiale archeologico, purtroppo inedito e per lo più sconosciuto, presente in molte case e giardini dell'abitato¹⁰.

A prescindere da ciò, già in passato è stata lamentata l'assenza notevole di monumenti epigrafici, in quanto sull'intera isola sono note solo un frammento di iscrizione inserito nel muro del cortile della chiesa parrocchiale di Kali e la nota epigrafe del sarcofago di *Flavia Saturnina*, oggi posizionato nel cortile dell'ufficio turistico di Preko¹¹. Proprio per questo, i due autori hanno provato uno speciale entusiasmo quando, visitando la chiesa e il cimitero della Madonna del Rosario a Preko sotto il sole radente mattutino, hanno fortuitamente individuato un'iscrizione reimpiegata nella pavimentazione moderna posta sul fianco nord della chiesa e parzialmente coperta dalla tomba della famiglia di Šime Košta (Fig. 2).

LA CHIESA DELLA MADONNA DEL ROSARIO

In età tardoantica si evidenziano degli importanti cambiamenti sull'isola, resi evidenti dalle ricerche sul complesso paleocristiano di Muline e sulla chiesa di S. Maria Maggiore di Ošljak, sulla piccola isola omonima di fronte a Preko¹². Questi due casi sono esplicitivi di un processo generale di cristianizzazione dell'isola, che dovette risultare abbastanza capillare e cronologicamente in linea rispetto a quello riscontrabile nel centro urbano di Zara.

Seguendo una tale linea interpretativa è possibile considerare come probabile l'ipotesi, già avanzata in letteratura, di una fondazione pale-

FIGURA 2 Contesto di conservazione dell'epigrafe -segnata in rosso- nel cimitero della chiesa della Madonna del Rosario (foto degli autori)

SLIKA 2. Kontekst očuvanja nadgrobnog natpisa – označen crveno – na groblju crkve Gospe od Ružarija (foto: autori)

štene sjeverno od crkve u njezinoj neposrednoj blizini (Sl. 2).

CRKVA GOSPE OD RUŽARIJA

Kasnoantičko razdoblje unosi ipak nešto primjetnije promjene na otoku, najbolje dokumentirane kroz istraživanja starokršćanskog kompleksa u Mulinama te crkve Gospe od Ošljaka na istoimenom otočiću u blizini Preka.¹² Ova dva primjera pružaju viziju općeg procesa kristijanizacije otoka koji je svakako morao biti obuhvatniji i kronološki u skladu s onim u gradu Zadru.

¹⁰ J. MARČELIĆ, 1924.

¹¹ CIL 3, 15049 (*Iader*); A. KURILIĆ, 1994, 229-230; S. ČAČE, 2007, 51. Sul sarcofago vedi: N. CAMBI, 2012; 2018.

¹² M. SUIĆ, 1960; P. VEŽIĆ, 1992; A. UGLEŠIĆ, 2002, 93-94, 86-92; P. VEŽIĆ, 2005, 82-85, 109.

¹² M. SUIĆ, 1960; P. VEŽIĆ, 1992; A. UGLEŠIĆ, 2002, 93-94, 86-92; P. VEŽIĆ, 2005, 82-85, 109.

FIGURA 3 Veduta panoramica di Preko con la chiesa della Madonna del Rosario (foto degli autori)

SLIKA 3. Panoramski prikaz Preka s crkvom Gospe od Ružarija (foto: autori)

ocristiana alla base dell'odierna chiesa cimiteriale della Madonna del Rosario (Fig. 3)¹³. La chiesa, nelle sue forme attuali, fu costruita nella seconda metà del Settecento, in un momento che sancì la nascita della parrocchia di Preko ed il suo conseguente distacco dalla giurisdizione della vicina parrocchia di Sutomišćica¹⁴. L'esistenza di un precedente edificio ecclesia-

Ovdje se uklapa i pretpostavka o, kako je to već prije u literaturi predloženo, starokršćanskoj crkvi sv. Andrije u Preku, koja bi trebala biti na mjestu današnje grobišne crkve Gospe od Ružarija (Sl. 3).¹³ Potonja je izgrađena u drugoj polovici 18. stoljeća kao župna crkva Preka, odvojivši se tako od župe Sutomišćica.¹⁴ Na mišljenje o postojanju ranije starokršćanske crkve na njezinu mjestu navode nas naj-

¹³ N. JAKŠIĆ, 1989, 99-100; A. UGLEŠIĆ, 2002, 92-93; P. VEŽIĆ, 2005, 107. Sull'assunto di antichità della chiesa si fonda anche l'ipotesi di un suo stretto legame con la fortificazione tardoantica di S. Michele, nel classico rapporto, ben individuabile in molti casi, tra fondazioni ecclesiastiche e *castra*: N. JAKŠIĆ, 1989, 100-101; A. UGLEŠIĆ, 2002, 94. Agli autori sembra comunque più plausibile, vista l'innegabile posizione dominante del *castrum*, di considerare la presenza originaria di una possibile altra chiesa, posta direttamente dentro al *castrum* stesso o forse nelle sue immediate vicinanze, rispetto ad una fondazione posta in linea d'aria a più di 2 km, sulla costa opposta dell'isola. Sul rapporto tra chiese e *castra* in *Dalmazia*: B. MALETIĆ (in c. s.).

¹⁴ C. F. BIANCHI, 1880, 107; N. JAKŠIĆ, 1989, 100; M. STAGLIČIĆ, 1994, 43. È interessante come J. Marčelić ricordi il presunto trasferimento ed il riutilizzo, nella nuova chiesa parrocchiale, di un'antica soglia pertinente ad una chiesa dedicata a S. Marcella, fondazione archeologicamente non confermata e di cui non sono reperibili altre notizie se non quelle riportate dallo stesso autore. Questo avvenimento, lungi dal poter essere confermato, sembra suggestivamente derivato da un *topos* agiografico ricorrente, utilizzato dall'autore per sottolineare le radici antiche della chiesa di Preko: J. MARČELIĆ, 1924, 19.

¹³ N. JAKŠIĆ, 1989, 99-100; A. UGLEŠIĆ, 2002, 92-93; P. VEŽIĆ, 2005, 107. Na pretpostavci o starosti crkve zasniva se i teza o njezinoj uskoj vezi s kasnoantičkom utvrdom sv. Mihovila, u klasičnom odnosu, dobro prepoznatljivom u mnogim primjerima, između crkvenih građevina i *castra*: N. JAKŠIĆ, 1989, 100-101; A. UGLEŠIĆ, 2002, 94. Imajući u vidu nepobitni dominantni položaj *castruma*, autorima se, ipak, čini logičnija pretpostavka da je izvorno postojala neka druga crkva, smještena izravno unutar samog *castruma* ili možda u njegovoj neposrednoj blizini, nego građevina smještena na više od 2 km udaljenosti zračne linije, na suprotnoj obali otoka. O odnosu između crkvi i *castra* u Dalmaciji: B. MALETIĆ (u tisku).

¹⁴ C. F. BIANCHI, 1880, 107; N. JAKŠIĆ, 1989, 100; M. STAGLIČIĆ, 1994, 43. Zanimljivo je kako J. Marčelić spominje navodno prebacivanje i ponovnu uporabu u novoj župnoj crkvi starog praga koji je pripadao crkvi posvećenoj sv. Marcellu, građevini koja nije arheološki potvrđena i o kojoj nisu dostupni drugi podatci osim onih koje donosi sam autor. Ovaj događaj, daleko od mogućnosti da bude potvrđen, čini se sugestivno potaknut učestalim hagiografskim *toposom*, kojim se autor koristi kako bi podcrtao antičke korijene crkve u Preku: J. MARČELIĆ, 1924, 19.

FIGURA 4 Elementi antichi nel cimitero della Madonna del Rosario: A) capitello ad imposta reimpiegato nella facciata della chiesa (rilievo G. Misto); B) sarcofago tardoantico; C) rilievo romano di spoglio riutilizzato come architrave del portale maggiore della chiesa (fotografie degli autori)

SLIKA 4. Antički elementi na groblju Gospe od Ružarija: A) impost-kapitel ugrađen u pročelje crkve (crtež G. Misto); B) kasnoantički sarkofag; C) rimski reljef iskorišten kao spolija za arhitrav ulaznih vrata crkve (foto: autori)

stico nella stessa zona sembrerebbe supportato dal ricordo, registrato nella documentazione medievale, dell'agiotoponimo di S. Andrea, a lungo utilizzato per designare l'intera baia nota per la presenza di saline, e, più precisamente, secondo una fonte del 1442, per l'area posta di fronte all'isolotto di Galevac (Školjić)¹⁵. Ad una chiesa precedente di fondazione paleocristiana può essere in effetti riferito il capitellino ad imposta, con incisa una croce accerchiellata, inserito come *spolium* nella facciata della chiesa moderna (Fig. 4a)¹⁶. Si noti, inoltre, come la

prije spominjanja u povijesnim izvorima, definirajući smještaj crkve sv. Andrije uz morsku obalu u predjelu sa solanama, i to preciznije prema zapisu iz 1442. godine, nasuprot otočiću Galevcu (Školjić).¹⁵ U prilog ovoj tezi osim hagonima crkve ide i dobro poznati spolij impost-kapitela s križem, smješten nad polukružnim prozorom pročelja današnje crkve (Sl 4a).¹⁶ Jednako tako, na crkvi pripadajućem groblju prisustvo starokršćanskog sarkofaga s poklopcem na dvije vode, koji se može datirati

¹⁵ N. JAKŠIĆ, 1989, 99-100.

¹⁶ N. JAKŠIĆ, 1989, 100; A. UGLEŠIĆ, 2002, 92-93; P. VE-

¹⁵ N. JAKŠIĆ, 1989, 99-100.

¹⁶ N. JAKŠIĆ, 1989, 100; A. UGLEŠIĆ, 2002, 92-93; P. VEŽIĆ, 2005, 107.

presenza del grande sarcofago con coperchio a doppio spiovente, databile tra V e VII secolo, conservato nel cimitero, comprovi definitivamente una frequentazione di età tardoantica dell'area (Fig. 4b)¹⁷.

Un altro importante *spolium*, in questo caso di età romana, contraddistingue la facciata della chiesa moderna. Si tratta dell'architrave marmoreo del portone d'ingresso, che mostra un bel rilievo a girali d'acanto riconducibile su base stilistica al periodo tra la tarda età flavia e l'età antonina, che, come tale, risulta vicino per cronologia all'iscrizione appena scoperta nel cimitero (Fig. 4c)¹⁸.

L'ISCRIZIONE NEL CIMITERO DELLA CHIESA DELLA MADONNA DEL ROSARIO

[---]++
[a]nn(orum) XXII h(ic) s(itus/a) e(st)
Primigenia mate[r]
infelix{s} [---]
+[---]

« ... di anni 22, qui è deposto/a, Primigenia madre infelice ... »

L'epigrafe si conserva nel cimitero di Preko, reimpiegata nella pavimentazione moderna

ŽIĆ, 2005, 107.

¹⁷ N. JAKŠIĆ, 1989, 100; A. UGLEŠIĆ, 2002, 92. Analizzando il materiale tardoantico del monastero di S. Paolo eremita a Školjić, Ante Uglešić ha riconosciuto frammenti di scultura architettonica paleocristiana e ha suggerito la loro possibile provenienza dalla chiesa di S. Andrea: cfr. A. UGLEŠIĆ, 2021. Gli autori ringraziano il professor Uglešić per nuove informazioni su questi reperti. Pavuša Vežić ha proposto di ricollegare alla presunta chiesa paleocristiana di S. Andrea anche il frammento di colonnina da finestra con capitello, un tempo reimpiegato nel muro nord della chiesa romanica di S. Giovanni a Preko e ora al Museo Archeologico di Zara: P. VEŽIĆ, 2005, 107, 165 cfr. J. VUČIĆ, 2018, 188-189. Oltre a quello di *Flavia Saturnina*, sono noti anche altri sarcofagi tardoantichi vicino all'ufficio turistico: P. VEŽIĆ, 2005, 107.

¹⁸ N. JAKŠIĆ, 1989, 100. Il rilievo trova un confronto diretto con l'esemplare murato in uno dei pilastri interni della Chiesa di S. Donato a Zara: D. MARŠIĆ, M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 56-57, 84, sl. 22.

između 5. i 7. stoljeća, definitivno dokazuje korištenje ovog prostora u kasnoj antici (Sl. 4b).¹⁷

Drugi pak važan rimski spolij krasi pročelje današnje crkve. Riječ je o mramornom nadvratniku ulaznih vrata, s reljefom s fitomorfim motivom, kojeg je stilski moguće pripisati razdoblju između kasnog flavijevskog i antoninovskog doba te nas upravo kao takav navodi na promišljanje o kronološkoj povezanosti s novootkrivenim natpisom na groblju crkve (Sl. 4c).¹⁸

NATPIS NA GROBLJU CRKVE GOSPE OD RUŽARIJA

[---]++
[a]nn(orum) XXII h(ic) s(itus/a) e(st)
Primigenia mate(r)
Infelix {s} [---]
+ [---]
„... s 22 godine, ovdje je položen/a, Primigenia nesretna majka...“

Pronađeni nadgrobni natpis nalazi se na groblju u Preku te je upotrijebljen pri popločavanju dvorišta sjeverno od same crkve (Sl. 5, 6). Ovaj predio, u odnosu na čitav areal groblja, izgleda tek sporadično ispunjen novijim grobovima. Natpis je uklesan na kamenoj ploči

¹⁷ N. JAKŠIĆ, 1989, 100; A. UGLEŠIĆ, 2002, 92. Analizirajući kasnoantički materijal iz Samostana sv. Pavla pustinjaka na Školjiću, Ante Uglešić prepoznao je fragmente starokršćanske arhitektonske skulpture i sugerirao da možda potječu iz crkve sv. Andrije. Usp. A. UGLEŠIĆ, 2021. Autori zahvaljuju profesoru Uglešiću na novim informacijama o ovim nalazima. Pavuša Vežić iznio je mišljenje da je s pretpostavljenom starokršćanskom crkvom sv. Andrije povezan i fragment prozorskog stupića s kapitelom, koji je nekada bio ugrađen u sjeverni zid romaničke crkve sv. Ivana u Preku, a sada se nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru. P. VEŽIĆ, 2005, 107, 165. cfr. J. VUČIĆ, 2018, 188-189. Osim sarkofaga Flavije Saturnine poznati su i drugi kasnoantički sarkofazi u blizini zgrade Turističke zajednice. P. VEŽIĆ, 2005, 107.

¹⁸ N. JAKŠIĆ, 1989, 100. Reljef je izravno usporediv s primjerkom ugrađenim u jedan od pilastara u unutrašnjosti crkve sv. Donata u Zadru. D. MARŠIĆ, M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 56-57, 84, sl. 22.

FIGURA 5 Epigrafe conservata nel cimitero della chiesa della Madonna del Rosario (foto degli autori)

SLIKA 5. Nadgrobni natpis sačuvan na groblju crkve Gospe od Ružarija (foto: autori)

del cortile posto lungo il fianco nord della chiesa (Fig. 5, 6). Quest'area, rispetto all'interno cimitero, appare solo sporadicamente occupata da tombe moderne. Il supporto su cui è incisa l'iscrizione è una lastra in pietra calcarea locale, del tutto simile alle altre utilizzate per la pavimentazione del cortile (Fig. 2). Non si esclude quindi la possibilità che un'indagine attenta di tutta l'area pavimentata, che preveda il capovolgimento delle lastre, possa rivelare altri epitaffi antichi.

La lastra in questione appare in uno stato decisamente frammentario, dovuto in principale modo alla perdita della parte superiore, segata in senso obliquo rispetto alla disposizione del testo iscritto. Inoltre, una delle tombe nel cortile, coprendola parzialmente, ne oblitera la parte terminale. Il bordo destro della lastra risulta fortemente abraso, se non addirittura rifilato, mentre l'unico bordo mediamente conservato sembra essere quello sinistro. Attualmente la lastra misura circa 45 x 18 cm,

od lokalnog vapnenca, sličnoj ostalim korištenim pri popločavanju (Sl. 2). Stoga nije isključena mogućnost da bi pomno istraživanje cijelog prostora, što bi uključivalo i podizanje ploča, rezultiralo pronalaskom drugih epigrafskih spomenika.

Natpisna ploča pronađena je u djelomično fragmentiranom stanju, ponajprije zbog neočuvanosti gornjeg dijela teksta. Osim toga, jedan od grobova u dvorištu, koji je djelomično pokriva, čini nečitkim njezin završni dio. Desni rub ploče jako je oštećen ili čak odrezan, pa se čini da je jedini bolje sačuvani dio onaj lijevi. Dimenzije vidljivog dijela ploče su oko 45 x 18 cm, dok joj je debljina oko 6-7 cm. Drugu stranu natpisne ploče nije bilo moguće pregledati.

Površina na kojoj se nalazi natpis bila je prikladno pripremljena za bolje urezivanje teksta. S obzirom na navedenu fragmentarnost, nedostaju početni i završni dio natpisa. Sačuvana su samo dva i pol retka teksta, u kojima su na

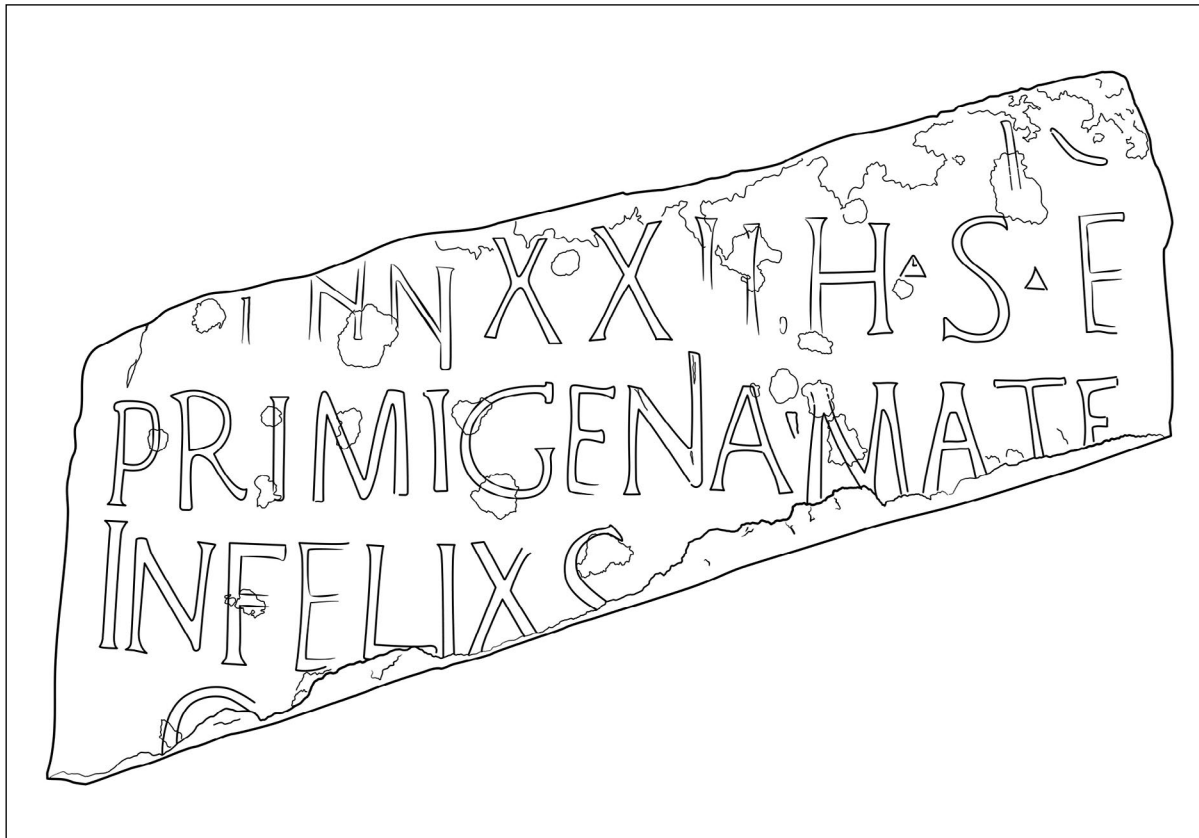

FIGURA 6 Epigrafe conservata nel cimitero della chiesa della Madonna del Rosario (rilievo G. Misto)

SLIKA 6. Nadgrobní natpis sačuvan na groblju crkve Gospe od Ružarija (crtež G. Misto)

per uno spessore, da quanto verificabile, di circa 6-7 cm. Non è stato possibile visionarne il retro.

La superficie iscritta si presenta appositamente levigata a formare un piano idoneo a ricevere il testo epigrafico. Dato il carattere frammentario della lastra, il testo appare lacunoso sia nella parte superiore che in quella inferiore. Si conservano tendenzialmente solo due righe e mezza di testo, in cui le lettere appaiono, a tratti, fortemente abrase. Si riconoscono, inoltre, alcuni lacerti di lettere pertinenti alla parte terminale di una riga superiore (in alto a destra), per il resto completamente scomparsa a causa del taglio dell'epigrafe, e la parte apicale di una lettera pertinente alla prima parola di una riga inferiore, la cui restante parte dovrebbe conservarsi al di sotto della tomba moderna che attualmente la copre.

L'epigrafe è redatta in una capitale attuariale elegante piuttosto curata. Per quel che è pos-

pojedini dijelovima slova jako slabo vidljiva. Osim toga, prepoznaju se pojedini fragmenti slova koja pripadaju završnom dijelu gornjeg retka (gore desno) i vrh jednog slova koji pripada prvoj riječi donjeg retka, a čiji bi preostali dio mogao biti sačuvan ispod groba koji ga trenutno pokriva.

Natpis je uklesan stilom *actuarialia elegans*. Po onome što je moguće analizirati s obzirom na popriličnu fragmentiranost, tekst ima dobar *ordinatio*, osim vjerojatne desne uvlake u posljednjem sačuvanom retku. Modul teksta je pravilan s dosta ujednačenom visinom slova (između 4,8 cm do 5,2 cm). Iznimke čine zadnji okomiti dio slova *n* u *Primigenia*, čiji je produžetak opravdan kao naznaka poveznice *n-i* i početno *i* u riječi *infelix*, koje je također blago produženo. Pored toga primjetno je nepravilno korištenje znakova interpunkcije u obliku lastavičjeg repa.

Na početnom dijelu nadgrobnog natpisa koji nedostaje vjerojatno je bilo ime pokojnika ili

sibile considerare data la forte frammentarietà, il testo segue una buona *ordinatio*, a parte un possibile rientro a destra nell'ultima riga conservata. Il modulo risulta regolare, con lettere di altezza abbastanza uniforme (compresa tra i 4,8 cm a 5,2 cm). Fanno eccezione l'ultimo tratto verticale della *n* in *Primigenia*, il cui allungamento è giustificato come segnalazione del nesso *n-i*, e la *i* iniziale di *infelix*, anch'essa leggermente più allungata. Si riscontra, inoltre, l'uso non regolare di interpunzioni a coda di rondine.

Nella parte iniziale perduta dell'epigrafe doveva apparire il nome del defunto o della defunta, di cui non è possibile stabilire il genere, che doveva essere declinato al nominativo o, meno probabilmente, al dativo di dedica. Il testo procede, nella prima riga interamente conservata, con l'indicazione canonica degli anni vissuti dal defunto (o defunta), a cui segue la formula locativa abbreviata *h(ic) s(itus/a) e(st)*. L'indicazione degli anni è espressa dall'abbreviazione per sospensione *[a]nn-*, di cui rimangono solo le due *n*, che può essere sciolta nella forma al genitivo plurale *[a]nn(orum)*. Questo perché i lacerti della parte inferiore delle due lettere poste in fondo alla riga precedente, per il resto del tutto perduta, non sembrano corrispondere alla parte terminale del verbo *vixit*¹⁹, anche se rimangono comunque di difficile interpretazione.

Dopo la formula locativa, appare il nome della dedicante dell'epitaffio, *Primigenia*, designata come madre infelice del defunto (o defunta). Da notare l'uso di un singolo *cognomen* per indicare la dedicante e la mancanza della *r* finale in *mater*, dovuta, sembra, non ad una abbreviazione per sospensione quanto piuttosto alla forte abrasione del bordo destro della lastra. Segue l'aggettivo *infelix*, posto all'inizio della terza riga conservata, che sembra presentare la geminazione della *x* finale in *x^s*²⁰.

¹⁹ La presenza di questo verbo avrebbe previsto lo scioglimento di *[a]nn-* nella forma all'accusativo plurale *[a]nn(os)*.

²⁰ Lo stesso fenomeno si riscontra in *Dalmatia*, espressamente per la parola *infelix*, in ILJug 3, 2940 (dall'isola di Šolta,

pokojnice vjerojatno navedeno u nominativu ili, manje vjerojatno, u dativu posvete. Tekst se nastavlja u prvom, potpuno sačuvanom retku, uobičajenim podatkom o godinama koje je proživio pokojnik (ili pokojnica), nakon čega slijedi skraćena formula oznake mjesta *h(ic) s(itus/a) e(st)*. Godine su iskazane skraćivanjem izostavljanjem *[a]nn-*, od čega ostaju samo dva *n*, što bi se moglo protumačiti oblikom genitiva množine *[a]nn(orum)*. Tomu je tako zbog djelomično sačuvanih slova na kraju prethodnog, potpuno izgubljenog retka, koja ne odgovaraju završnom nastavku glagola *vixit*,¹⁹ iako ih je, doduše, teško interpretirati.

Nakon oznake mjesta pojavljuje se ime dedikantice natpisa, *Primigenia*, koja je opisana kao nesretna majka pokojnika (ili pokojnice). Primjetno je da se rabi samo jedan *cognomen* za označavanje dedikantice i nepostojanje završnog *r* u *mater*, vjerojatno ne toliko zbog skraćivanja izostavljanjem, koliko zbog jako oštećenog desnog ruba ploče. Na početku trećeg sačuvanog retka slijedi pridjev *infelix*, koji, čini se, predstavlja geminaciju finalnog *x* u *x^s*.²⁰ Ostatak retka je nečitljiv jer je prekriven grobom obitelji Košta, što ne isključuje mogućnost kako završno *s* možda odgovara početku neke druge riječi, kao što je ime drugog dedikanta (*S[eptimi...]*, *S[ever...]*, ili nešto slično), ili početak nekog drugog izraza (kao *s[ibi et]*, ili nešto slično).

Tekst se najvjerojatnije završavao glagolom koji izražava čin dedikantice u odnosu na pokojnika (ili pokojnicu) i na njegov/njezin pokop, kao *posuit* ili *fecit*. Gornji dio zadnjeg sačuvanog slova teksta mogao bi se interpretirati kao *c*, *g* ili *o*. Ovo slovo, prvo koje se vidi u cijelom retku, nije poravnano s lijevim rubom, kao što je slučaj s ostatkom teksta, nego

¹⁹ Prisutnost ovoga glagola bila bi pretpostavka za tumačenje *[a]nn-* oblikom akuzativa množine *[a]nn(os)*.

²⁰ Ista se pojava nalazi u *Dalmatiji*, i to posebno u slučaju riječi *infelix*, u ILJug 3, 2940 (s otoka Šolte, između ostalog, na jednom nadgrobnom natpisu posvećenom preminulom sinu jedne *[infelics]sim(a) mater, infelix(s) genetrix*). Općenito, o učestalim konsonantskim fenomenima, poput geminacije: V. VÄÄNÄNEN, 1981, 123–127.

Il resto della riga appare illeggibile in quanto coperto dalla tomba moderna, il che non permette di escludere che la *s* finale possa invece corrispondere all'inizio di un'altra parola, come il nome di un secondo commemorativo (*S[eptimi...]*, *S[ever...]*, o simili), o l'inizio di un'altra espressione (come *s[ibi et]*, o simile).

Il testo doveva concludersi con un verbo che esprime l'azione della dedicante nei confronti del defunto (o defunta) e della sua sepoltura, come *posuit* o *fecit*. La parte apicale dell'ultima lettera conservata sembra interpretabile come una *c*, una *g* o una *o*. Questa lettera, la prima visibile di tutta la riga, non appare allineata sul bordo sinistro come il resto del testo, ma risulta alquanto spostata verso destra, lasciando libero uno spazio corrispondente ad una o due lettere. Ciò potrebbe essere dovuto alla perdita dell'inizio della parola a colpa di una forte abrasione²¹. È altrimenti supponibile un semplice scarto nell'impaginato regolare del testo, giustificabile presumendo che questa riga possa corrispondere a quella finale dell'intero componimento²².

Sebbene frammentaria, l'epigrafe mostra alcuni elementi interessanti, a partire dalla ben nota formula *hic situs/a est*, attestata negli epitaffi di età romana in diverse regioni dell'Impero²³. Questa formula si riscontra in nume-

tra l'altro in un'epigrafe dedicata al figlio defunto da una [*infelics*]sim(a) mater, [*infelix*]{s} genetrix). In generale, sui fenomeni consonantici ricorrenti come la geminazione: V. VÄÄNÄNEN, 1981, 123-127.

²¹ In questo caso, interpretando il lacerto di lettera come una *o*, si potrebbe ipotizzare uno scioglimento in [*p*]o[*suit*].

²² In tal modo, considerando il lacerto come parte di una *c*, si potrebbe ipotizzare uno scioglimento nel verbo *c[uravit]*, ben attestato in *Dalmatia*, spesso abbreviato e nella formula "*facendum/ponendum curavit*". Si veda, a titolo di esempio: CIL 3, 14006 (*Iadera*); N. CESARIK, L. DRAHOTUSKY BRUKETA, 2020, 33 (dintorni di Drniš); CIL 3, 9031 (*Salona*); CIL 3, 1851 = CINar 2, 181 (*Narona*). Meno probabile appare uno scioglimento nella nota formula *c[ontra v(otum) p(osuit)]*, non attestata in *Dalmatia*, ma presente in modo abbastanza frequente, anche se per cronologie più tarde, nella contigua provincia della *Venetia et Histria*. Cfr. i casi da Aquileia: CIL 5, 1198 = InscrAqu 1, 1087; CIL 5, 1650 = InscrAqu 3, 3199; CIL 5, 1676 = InscrAqu 3, 3103 = G. VERGONE, 2007, 3.

²³ Vedi, in generale: J. M. LASSIÈRE, 2005, 230; A. BUONOPANE, 2021, 202.

je ponešto uvučeno prema desno, ostavljajući slobodan prostor koji odgovara jednom ili dvama slovima. To bi možda moglo biti zbog gubitka početka riječi uslijed snažne abrazije.²¹ Također, može se pretpostaviti da je riječ tek o višku prostora u uobičajenom slaganju teksta, opravdanom ako se pretpostavi da bi ovaj redak mogao odgovarati zadnjem retku cijelog natpisa.²²

Premda fragmentiran, ovaj nadgrobni natpis sadrži neke zanimljive elemente, počevši od dobro poznate formule *hic situs/a est*, potvrđene u natpisima iz rimskog razdoblja u različitim pokrajinama Carstva.²³ Ova se formula susreće u brojnim nadgrobni natpisima antičke provincije *Dalmatiae*, gdje se pojavljuje, kao što je uobičajeno i drugdje potvrđeno, bilo u proširenom bilo u skraćenom obliku *H S E*, i to na kraju ili u otprilike središnjem dijelu teksta.²⁴ Kao i na novom natpisu iz Preka, gdje je ova formula u skraćenom obliku postavljena nakon brojčane oznake godina pokojnika (ili, u nekim slučajevima, godina koje se odnose na *militēs*, na *stipendium*, odnosno na godine službe) i neposredno prije naznake o dedikantu, isti slučaj pronalazimo u čak šesnaest primjera s područja *Tiluriuma*,²⁵ četrnaest s pod-

²¹ U ovom slučaju, ako se fragment slova interpretira kao *o*, može se pretpostaviti da je riječ o [*p*]o[*suit*].

²² Na taj način, ako se fragment tumači kao dio slova *c*, može se pretpostaviti da je riječ o glagolu *c[uravit]*, sa sigurnošću potvrđenom u *Dalmatiji*, često skraćenom i u formuli *facendum/ponendum curavit*. Kao primjer vidjeti: CIL 3, 14006 (*Iadera*); N. CESARIK, L. DRAHOTUSKY BRUKETA, 2020, 33 (okolica Drniša); CIL 3, 9031 (*Salona*); CIL 3, 1851 = CINar 2, 181 (*Narona*). Manje je vjerojatno da je riječ o formuli *c[ontra v(otum) p(osuit)]*, koja nije potvrđena u *Dalmatiji*, ali je dosta često prisutna, iako u kasnijim razdobljima, u susjednoj provinciji *Venetia et Histria*. Usp. primjere iz Akvileje: CIL 5, 1198 = InscrAqu 1, 1087; CIL 5, 1650 = InscrAqu 3, 3199; CIL 5, 1676 = InscrAqu 3, 3103 = G. VERGONE, 2007, 3.

²³ Općenito o tome u: J. M. LASSIÈRE, 2005, 230; A. BUONOPANE, 2021, 202.

²⁴ O uporabi formule u *Dalmatiji*: G. ALFÖLDY, 1969, str. 28. Autor je upozorio na to kako formula, potvrđena u južnoj *Dalmatiji*, ponajviše u 1. stoljeću i u unutrašnjosti provincije sve do 3. stoljeća, biva uobičajena osobito u natpisima koji se odnose na vojnike. EDCS donosi čak 183 potvrđena slučaja korištenja takve formule u cijeloj rimskoj provinciji.

²⁵ CIL 3, 9725; CIL 3, 2716 = Legio-VII, 46; CIL 3, 9729 = AE 2008, 17; CIL 3, 2723; CIL 3, 9733 = Legio-VII, 8; CIL

rose epigrafi dell'antica provincia di *Dalmatia*, dove appare, come usualmente attestato anche altrove, sia in forma estesa che abbreviata in *H S E*, e sia in fondo al componimento che in posizione più o meno centrale nel testo²⁴. Come nella nuova epigrafe di Preko, la formula, abbreviata, è posta dopo il numerale degli anni vissuti dai defunti (o, in alcuni casi relativi a dei *milites*, dello *stipendium*, cioè degli anni di servizio) e appena prima dell'indicazione del dedicante, in ben sedici esempi dalla zona di *Tilurium*²⁵, quattordici dalla zona di *Bigeste*²⁶, undici dall'area di *Burnum*²⁷, sette da *Salona*²⁸, quattro dalla stessa area di *Zara*²⁹, e in diversi altri casi da differenti località della provincia³⁰.

Riguardo al nome *Primigenia*, abbastanza comune nell'onomastica latina³¹, esso appare

ručja *Bigeste*,²⁶ jedanaest s područja *Burnuma*,²⁷ sedam iz *Salone*,²⁸ četiri s područja *Zadra*²⁹ i u drugim primjerima iz različitih mjesta provincije.³⁰

Ime *Primigenia* dosta je uobičajeno u latinskoj onomastici,³¹ a pojavljuje se često i u natpisima provincije *Dalmatiae*,³² gdje je spomenuto na čak sedam primjera iz *Salone* i okolice.³³

Osobitost vrijedna spomena odnosi se na izraz bliske povezanosti između pokojnika i dedikantice, koji je iskazan binomom *mater infelix*. Nesretne majke, dedikantice, spominju se u brojnim primjerima *Orbisa Antiquusa*. Osobito se za *Dalmatiju* bilježe četiri zanimljiva primjera.³⁴ *Cinnamis* se brine za pokop kćeri

²⁴ Sull'uso della formula in *Dalmatia*: G. ALFÖLDY, 1969, 28. L'autore segnalava come la formula, attestata in *Dalmatia* meridionale soprattutto nel I secolo e nell'interno della provincia ancora fino al III secolo, risultasse particolarmente comune nelle iscrizioni relative a soldati. EDCS riporta ben 183 casi attestati dell'uso della di tale formula nell'intera provincia romana.

²⁵ CIL 3, 9725; CIL 3, 2716 = Legio-VII, 46; CIL 3, 9729 = AE 2008, 17; CIL 3, 2723; CIL 3, 9733 = Legio-VII, 8; CIL 3, 9737 = Legio-VII, 34; CIL 3, 9739 (cfr. D. GRBIĆ, 2014, 69); CIL 3, 9741 = Legio-VII, 68; CIL 03, 14931 = Legio-VII, 29; CLE, 2123; ILJug 3, 1942; ILJug 3, 1949 = Legio-VII, 14; ILJug 3, 1951; ILJug 3, 1953; AE 1999, 1231; Legio-VII, 1.

²⁶ AE 2000, 1174; AE 2000, 1178; AE 2000, 1179; ILJug 3, 1921 = Legio-VII, 63; ILJug 3, 1923; ILJug 3, 1929; ILJug 3, 1933; Legio-VII, 60 = AE 2003, 1330; CIL 3, 8486; CIL 03, 08492; CIL 3, 08495; CIL 3, 8491; ILJug 1, 115 = AE 2009, 1013; ILJug 1, 116 (cfr. D. GRBIĆ, 2014, 189).

²⁷ CIL 3, 2835; CIL 3, 2839; CIL 3, 13251; CIL 3, 14997,1; ILJug 2, 837; ILJug 2, 842; ILJug 2, 847; CIL 3, 14997,2 = ILJug 3, 2813; CIL 3, 9897; CIL 3, 9923a; CIL 3, 6416.

²⁸ CIL 3, 2014 = Legio-VII, 10 = AE 2010, 1166; CIL 3, 8577; CIL 3, 2017; CIL 3, 2033 = Legio-VII, 18; CIL 3, 2559; ILJug 3, 2601 = Legio-VII, 51.

²⁹ ILJug 2, 884; Lupa, 22987; Lupa, 23038; Lupa, 23216.

³⁰ Si segnalano tre casi dall'area di *Municipium Magnum* (CIL 3, 9796; cfr. D. GRBIĆ, 2014, 188); ILJug 2, 756; CIL 3, 9816), tre casi da Dugopolje (AE 1994, 1355; AE 1994, 1357; AE 2002, 1118), due casi dall'area di *Narona* (CIL 3, 1813 = CINar 1, 32 = Legio-VII, 16; ILJug 2, 659 = CINar 2, 158), due dall'area di *Municipium Malvesatium* (CIL 3, 14611 = ILJug 3, 1474; AE 2018, 1261), uno dall'area di *Aequum* (CIL 3, 9760), uno da *Acrvium* (CILGM, 11 = AE 2011, 904), uno da Lisičići (CIL 3, 13860), uno da Margegaj (CIA, 1 = LIA, 3) ed uno da Tubići (ILJug 3, 1471). Sono noti, inoltre, due casi di provenienza ignota, uno conservato al Museo archeologico di Spalato (Legio-VII, 76) ed uno perduto (CIL 3, 10151).

³¹ L. KAJANTO, 1982, 74-77.

3, 9737 = Legio-VII, 34; CIL 3, 9739 (cfr. D. GRBIĆ, 2014, 69); CIL 3, 9741 = Legio-VII, 68; CIL 03, 14931 = Legio-VII, 29; CLE, 2123; ILJug 3, 1942; ILJug 3, 1949 = Legio-VII, 14; ILJug 3, 1951; ILJug 3, 1953; AE 1999, 1231; Legio-VII, 1.

²⁶ AE 2000, 1174; AE 2000, 1178; AE 2000, 1179; ILJug 3, 1921 = Legio-VII, 63; ILJug 3, 1923; ILJug 3, 1929; ILJug 3, 1933; Legio-VII, 60 = AE 2003, 1330; CIL 3, 8486; CIL 03, 08492; CIL 3, 08495; CIL 3, 8491; ILJug 1, 115 = AE 2009, 1013; ILJug 1, 116 (usp. D. GRBIĆ, 2014, 189).

²⁷ CIL 3, 2835; CIL 3, 2839; CIL 3, 13251; CIL 3, 14997,1; ILJug 2, 837; ILJug 2, 842; ILJug 2, 847; CIL 3, 14997,2 = ILJug 3, 2813; CIL 3, 9897; CIL 3, 9923a; CIL 3, 6416.

²⁸ CIL 3, 2014 = Legio-VII, 10 = AE 2010, 1166; CIL 3, 8577; CIL 3, 2017; CIL 3, 2033 = Legio-VII, 18; CIL 3, 2559; ILJug 3, 2601 = Legio-VII, 51.

²⁹ ILJug 2, 884; Lupa, 22987; Lupa, 23038; Lupa, 23216.

³⁰ Riječ je o trima primjerima s područja *Municipium Magnum* (CIL 3, 9796; cfr. D. GRBIĆ, 2014, 188); ILJug 2, 756; CIL 3, 9816), trima primjerima iz Dugopolja (AE 1994, 1355; AE 1994, 1357; AE 2002, 1118), dvama primjerima s područja *Narone* (CIL 3, 1813 = CINar 1, 32 = Legio-VII, 16; ILJug 2, 659 = CINar 2, 158), dvama s područja *Municipium Malvesatium* (CIL 3, 14611 = ILJug 3, 1474; AE 2018, 1261), jednome iz zone *Aequum* (CIL 3, 9760), jednome iz *Acrvium* (CILGM, 11 = AE 2011, 904), jednome iz Lisičića (CIL 3, 13860), jednome iz Margegaja (CIA, 1 = LIA, 3) i jednome iz Tubića (ILJug 3, 1471). Osim toga, poznata su još dva slučaja nepoznate provenijencije, jedan se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (Legio-VII, 76), a jedan je izgubljen (CIL 3, 10151).

³¹ L. KAJANTO, 1982, 74-77.

³² Za različite primjere pogledati: G. ALFÖLDY, 1969, s. v. *Primigenius*, 271.

³³ CIL 3, 13183; CIL 3, 13022; CIL 3, 13942; CIL 3, 14825; CIL 3, 2075 = AE 2018, 1274; CIL 3, 2544 = AE 2003, 1281; ILJug 2, 726; ILJug 3, 2200.

³⁴ Rodbinska veza između dedikantice i pokojnika je, s druge strane, dosta uobičajena karakteristika u nadgrobni natpisima provincije. O potvrđama obiteljskih veza u natpi-

attestato con una buona ingerenza nell'epigrafia della *Dalmatia*³², di cui si ricordano, in particolare, ben sette casi da *Salona* e dintorni³³.

Una particolarità degna di nota, infine, risiede nell'espressione del legame affettivo tra defunto e dedicante, esplicitato nel binomio *mater infelix*. Madri infelici, dedicanti del sepolcro dei figli, si ricordano variamente in numerosi esempi da tutto l'*Orbis Antiquus*. Per la *Dalmatia*, in particolare, si segnalano altre quattro interessanti attestazioni³⁴: *Cinnamidis* cura la sepoltura della figlia *Agria Annucla*, di soli tre mesi, nell'*Ager Salonitanus*³⁵; *Dracontilla* depone la figlia *Lupa*, di quindici anni, ad *Epetium*³⁶; *Aelia Iusta* cura la sepoltura della figlia *Iulia Cara*, morta a venticinque anni a *Raetinium*³⁷; una madre infelice piange la morte del figlio insieme al consorte in località Mali Mošunj, nell'estremo hinterland della provincia romana³⁸.

L'epigrafe di Preko rappresenta un importante seppur piccolo tassello per la ricostruzione del panorama storico dell'isola di Ugljan. Le caratteristiche formali dell'iscrizione, nonché le affinità rintracciate a livello di formulario con la rosa di confronti presentata, permettono di proporre una datazione tra la fine del I

Agriae Annuclae stare samo tri mjeseca u *Ageru Salonitanus*;³⁵ *Dracontilla* ukupa petnaestogodišnju kćer *Lupu* u *Epetium*;³⁶ *Aelia Iusta* brine se za pokop kćeri *Iuliae Carae*, preminule u dobi od dvadeset pet godina u *Raetinium*;³⁷ dok jedna nesretna majka oplakuje smrt sina zajedno sa suprugom na području današnjeg Malog Mošunja, u krajnoj unutrašnjosti rimske provincije.³⁸

Nadgrobnii natpis iz Preka predstavlja mali, ali važan, dio za rekonstrukciju povijesti otoka Ugljana. Formalna obilježja natpisa, kao i uočene sličnosti na razini formula uz predstavljene analogne primjere omogućuju prijedlog datiranja između kraja 1. i prve polovice 2. stoljeća.³⁹ Pronalazak natpisa na groblju u Preku, iako u funkciji spolija, potvrđuje pretpostavke da je riječ o izvanrednom primjeru topografskog kontinuiteta pokapanja na ovom prostoru, i to od rimskog razdoblja do današnjih dana.

Kontinuitet se može potvrditi barem do kasnoantičkog doba, zahvaljujući sarkofagu s poklopcem na dvije vode, koji se dandanas nalazi na groblju između novih grobova (Sl. 4b) te nadasve vjerojatnim starokršćanskim

³² Si veda, per le diverse attestazioni: G. ALFÖLDY, 1969, s. v. *Primigenius*, 271.

³³ CIL 3, 13183; CIL 3, 13022; CIL 3, 13942; CIL 3, 14825; CIL 3, 2075 = AE 2018, 1274; CIL 3, 2544 = AE 2003, 1281; ILJug 2, 726; ILJug 3, 2200.

³⁴ Il legame parentale tra dedicanti e defunti appare, d'altra parte, una caratteristica abbastanza comune nell'epigrafia funeraria della provincia. Sulle attestazioni dei legami familiari nelle epigrafi della *Liburnia*, con le percentuali relative alle dediche da parte di madri nei confronti dei figli: A. KURILIĆ, 1995 (vedi, in particolare, Appendici I-II).

³⁵ CIL 3, 2162.

³⁶ CIL 3, 8515.

³⁷ ILJug 1, 221 = ILJug 1, 224 = AE 1990, 789.

³⁸ ILJug 3, 1603. La variante con aggettivo al superlativo, *infelicissima mater*, è attestata, oltre al caso riportato in nota 20, in diversi esempi da *Salona*: CIL 03, 01989 = ILJug 3, 02077; CIL 03, 2273 = AE 2013, 1190; CIL 3, 2309; CIL 3, 2597; CIL 3, 6555; CIL 3, 9003; CIL 3, 9080; CIL 3, 14284,1; ILJug 3, 2212; ILJug 3, 2743. E in altre località della provincia: CIL 3, 14322,14 (*Aenona*); CIL 3, 9889a (*Alveria*); CIL 3, 3125 (*Arba*); AE 2003, 1339 (*Asseria*); AE 2003, 1341 (*Asseria*); AE 2007, 1106 (*Asseria*); CIL 3, 1877 = CINar 2, 210 (*Narona*); CIL 3, 8441 = CINar 2, 101 (*Narona*); CILGM, 116 = AE 2011, 902 (*Doclea*).

sima provincije *Liburnia*, s postotcima koji se odnose na posvete majki svojoj djeci: A. KURILIĆ, 1995 (pogledati posebice, Priloge I-II).

³⁵ CIL 3, 2162.

³⁶ CIL 3, 8515.

³⁷ ILJug 1, 221 = ILJug 1, 224 = AE 1990, 789.

³⁸ ILJug 3, 1603. Inačica s pridjevom u superlativu, *infelicissima mater*, potvrđena je, osim u slučaju navedenom u bilješci 20, u različitim primjerima iz *Salone*: CIL 03, 01989 = ILJug 3, 02077; CIL 03, 2273 = AE 2013, 1190; CIL 3, 2309; CIL 3, 2597; CIL 3, 6555; CIL 3, 9003; CIL 3, 9080; CIL 3, 14284,1; ILJug 3, 2212; ILJug 3, 2743. I u drugim mjestima provincije: CIL 3, 14322,14 (*Aenona*); CIL 3, 9889a (*Alveria*); CIL 3, 3125 (*Arba*); AE 2003, 1339 (*Asseria*); AE 2003, 1341 (*Asseria*); AE 2007, 1106 (*Asseria*); CIL 3, 1877 = CINar 2, 210 (*Narona*); CIL 3, 8441 = CINar 2, 101 (*Narona*); CILGM, 116 = AE 2011, 902 (*Doclea*).

³⁹ Treba primijetiti kako je tipično arhaičnim elementima, poput formule *h(ic) s(itus/a) e(st)* i vjerojatnog korištenja *annorum* umjesto *vixit annos*, suprotstavljen eksplicitni izraz afektivne povezanosti, u ovom slučaju roditeljske, između pokojnika i dedikanta, što je element koji se češće nalazi u natpisima koji se datiraju barem od 2. stoljeća, pa nadalje. O dataciji dalmatinskih natpisa prema formularu: G. ALFÖLDY, 1969, 28–30.

secolo d. C. e la prima metà del successivo³⁹. Il suo ritrovamento presso il cimitero di Preko, sebbene in stato di evidente riutilizzo, permette di avvalorare l'ipotesi di una straordinaria tenuta topografica della funzione sepolcrale dell'intera area dall'età romana fino ai giorni nostri.

Questa continuità appare comprovata almeno a partire dall'età tardoantica, dalla presenza del grande sarcofago con coperchio a spioventi, tutt'oggi conservato nel cimitero tra le tombe moderne (fig. 4b), e, in particolare, dalla probabile origine paleocristiana della chiesa della Madonna del Rosario⁴⁰. A Preko sarebbe quindi rintracciabile un esempio del ben noto fenomeno della nascita di edifici di culto cristiano nell'ambito di precedenti aree necropolari non cristiane⁴¹. In ultima analisi, questa teoria permette di valutare la possibile origine autoctona del notevolissimo *spolium* con girali d'acanto riutilizzato come architrave nella chiesa moderna⁴², che potrebbe essere stato pertinente, in origine, ad un importante monumento romano dell'isola, forse identificabile con un grande mausoleo anticamente impiantato nell'area.

korijenima crkve Gospe od Ružarija.⁴⁰ U Preku bi, dakle, mogla biti riječ o dobro poznatoj pojavi nastanka kršćanskog kulturnog zdanja na prostoru prijašnje nekropole, koja potom postaje groblje, ali bez evidentnih dokaza kontinuiteta.⁴¹ U konačnici, ova teorija omogućava i pretpostavku o lokalnom podrijetlu vrlo važnog *spoliuma* s akantovim lišćem ponovno iskorištenog kao arhitrav u novoj crkvi,⁴² koji je vjerojatno izvorno mogao pripadati nekom važnom rimskom spomeniku na otoku, odnosno identificirati se kao dio mauzoleja izgrađenog na području nekropole u antičkom razdoblju.

Prijevod: Živko Nižić

³⁹ Si noti come ad elementi tipicamente arcaici, come la presenza della formula *h(ic) s(itus/a) e(st)* e l'utilizzo probabile di *annorum* invece di *vixit annos*, si contrapponga l'espressione esplicita del legame affettivo, in questo caso parentale, tra defunto e dedicante, elemento che più comunemente si ritrova in epitaffi databili almeno dal II secolo in avanti. Sulla datazione delle iscrizioni dalmate sulla base del formulario: G. ALFÖLDY, 1969, 28-30.

⁴⁰ Cfr. *supra*.

⁴¹ La bibliografia e i casi accertati sono innumerevoli: si veda il classico U. M. FASOLA, V. FIOCCHI NICOLAI, 1989, e più di recente, tra gli altri, A. M. YASIN, 2005. Sulle dinamiche di cristianizzazione dell'arcipelago dalmata: J. BARAKA, 2012; J. BARAKA PERICA, 2014.

⁴² Cfr. *supra*, nota 18.

⁴⁰ Cfr. *supra*.

⁴¹ Bibliografija i potvrđeni primjeri su mnogobrojni: vidjeti U. M. FASOLA, V. FIOCCHI NIVOLAI, 1989, i od novijih, između ostalih, A. M. YASIN, 2005. O dinamičkim kristijanizacijama dalmatinskog arhipelaga: J. BARAKA, 2012; J. BARAKA PERICA, 2014.

⁴² Usp. *supra*, bilj. 18.

ABBREVIAZIONI / SKRAĆENICE / ABBREVIATIONS

AE = *L'Année Épigraphique*.

CIA = ANAMALI, S., et al., 2009. - Anamali Skender - Ceka Hasan - Deniaux, Élisabeth, *Corpus des inscriptions latines d'Albanie*, École française de Rome, Roma.

CIL = *Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin.

CILGM = MARTINOVIĆ, J. J., 2011. - Jovan J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori. Corpus Inscriptionum Latinarum et Graecarum Montenegri*, Matica crnogorska, Kotor.

CINar 1 = *Corpus inscriptionum Naronitanorum vol. I*, Macerata 1999.

CINar 2 = *Corpus inscriptionum Naronitarum vol. II*, Roma 2020.

CLE = *Carmina Latina Epigraphica*, Leipzig 1930.

EDCS = Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby

ILJug = *Inscriptiones Latinae, quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*, Ljubljana 1986.

InscrAqu = BRUSIN, J. B., 1991-1993. - Giovanni Brusin, *Inscriptiones Aquileiae*, Deputazione di storia patria per il Friuli, Udine.

Legio VII = TONČINIĆ, D., 2011. - Domagoj Tončinić, *Monuments of Legio VII in the Roman province of Dalmatia*, Arheološki muzej u Splitu, Split.

LIA = EHMIG, U., et al. 2012. - Ulrike Ehmig – Rudolf Haensch, *Die Lateinischen Inschriften aus Albanien (LIA)*, Dr. Rudolf Habelt GmbH Antiquariat Buchhandlung Verlag, Bonn.

Lupa = F. HARL, O. HARL, www.ubi-erat-lupa.org (picture database of antique stone monuments)

OPEL = *Onomasticon provinciarum europae latinarum*, Wien

BIBLIOGRAFIA / LITERATURA / REFERENCES

ALFÖLDY, G., 1969. – Géza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Carl Winter, Universitätsverlag, Heildeberg.

BARAKA, J., 2012. – Josipa Baraka, *Civitates, castra e siti isolani dell'arcipelago dalmata: topografia cristiana e realtà insediative*, doktorska disertacija/tesi di dottorato/PhD Thesis, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Roma – Città del Vaticano, 2012.

BARAKA PERICA, J., 2014. – Josipa Baraka Perica, *Chiese battesimali rurali dell'arcipelago dalmata*, *Rivista di archeologia cristiana*, 89, Roma – Città del Vaticano, 123–172.

BARAKA PERICA, J. (in c.s./u tisku) – Josipa Baraka Perica, *Agers of ancient colonies in Late Antiquity: examples of Salona and Iader*, *Salona od godine 119. prije Krista do kasne antike (Split, 23.-25. rujna 2019)*, (in c.s./u tisku/in press).

BATOVIĆ Š., 2012. – Šime Batović, *O prapovijesti otoka Ugljana*, *Prošlost i sadašnjost otoka Ugljana – Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru, Preku i Kalima od 1. do 3. prosinca 1994.*, Matica hrvatska, Zadar, 215–389.

BEGOVIĆ, V., SCHRUNK, I., 2002. – Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, *Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 19, Zagreb, 113–130.

BEGOVIĆ, V., SCHRUNK, I., 2003. – Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, *Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 20, Zagreb, 95–112.

BIANCHI, C. F., 1880. – Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana II*, Tipografia di G. Woditzka, Zadar.

- BRUSIĆ Z., 1974. – Zdenko Brusić, Rezultati podmorskih istraživanja u Zadarskom arhipelagu, *Zadarsko otočje: zbornik*, (ur./ed. V. Uranija), Narodni muzej, Zadar, 65–69.
- BUONOPANE, A., 2021. – Alfredo Buonapane, *Manuale di epigrafia latina*, Edizione ampliata, Carocci, Roma.
- CAMBI, N., 2012. – Nenad Cambi, Un sarcofago crittocristiano dell'isola di Ugljan (Preko) in Dalmazia, *Le plaisir de l'art du Moyen Âge. Commande, production et réception de l'œuvre d'art. Mélanges en hommage à Xavier Barral I Altet*, Paris, 90–93.
- CAMBI, N., 2018. – Nenad Cambi, Kriptokršćanski sarkofazi u Dalmaciji, *Archaeologia Adriatica*, 12 (1), Zadar, 305–319.
- CESARIK, N., DRAHOTUSKY BRUKETA, L., 2020. – Nikola Cesarik, Luka Drahotusky Bruketa, The inscription of cohorts III Alpinorum from Cecela near Drniš (Dalmatia) and the question of the roman military presence in Petrovo polje during the principate, *Journal of Ancient History and Archaeology*, 7(2), Cluj-Napoca, 32–45.
- ČAČE S., 1995. – Slobodan Čače, Plinije o otocima južne Liburnije (Nat. hist. 3, 140-141 i 152), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 34(21), Zadar, 11–46.
- ČAČE S., 2007. – Slobodan Čače, Prilog poznavanju naseljenosti otoka Ugljana u prapovijesti i antici, *Toponimija otoka Ugljana*, (ur./ed. V. Skračić), Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja, Zadar, 47–56.
- FASOLA, U., FIOCCHI NICOLAI, V., 1989. – Umberto Fasola, Vincenzo Fiocchi Nicolai, Le necropoli durante la formazione della città cristiana, *Publications de l'École Française de Rome*, 123(1), Roma, 1153–1205.
- FILIPPI, A. R., 1962. – Amos Rube Filipi, Arheološko topografske crtice iz Ugljana, *Diadora*, 2, Zadar, 303–311.
- GLUŠČEVIĆ, S. et. al., 2007. – Smiljan Gluščević, Marina Jurjević, Dušanka Romanović, Zaštitno arheološko istraživanje u Ulici don Vida Dunatova u Preku na otoku Ugljanu, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXIX/2007, 1, Zagreb, 98–108.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2021. – Smiljan Gluščević, Dvorine – rimska ladanjska (?) vila u Preku i nova razmišljanja o antičkom gospodarstvu na otoku Ugljanu, *Znanstveni skup Preko i njegovo područje*, (25.-26. lipnja 2021), Zadar-Preko: Knjiga sažetaka, 24.
- GRBIĆ, D., 2014. – Dragana Grbić, *Tribal communities in Illyricum. Pre-urban administrative structures in the Roman provinces between the Adriatic and the Danube (first - third centuries)*, Institute for Balkan studies, Belgrad.
- ILKIĆ, M., VUČIĆ, J., 2021. – Mate Ilkić, Jakov Vučić, Numizmatički nalazi sa širega područja Preka, *Znanstveni skup Preko i njegovo područje*, (25.-26. lipnja 2021), Zadar-Preko: Knjiga sažetaka, 27.
- IVŠIĆ, D., 2014. – Dubravka Ivšić, Predijalni toponimi na zadarskome području, *Folia onomastica Croatica*, 23, Zadar, 95–142.
- JAKŠIĆ N., 1989. – Nikola Jakšić, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 28(15), Zadar, 83–102.
- JURJEVIĆ, M., 2010. – Marina Jurjević, Krovne opeke (tegulae) s pečatom iz Preka na otoku Ugljanu, *Diadora*, 24, Zadar, 5–80.
- KADI, M., 2016. – Marijan Kadi, *Centurijacija otoka Ugljana – rimski katastar*, Sveučilište u Zadru i općina Preko, Zadar-Preko.
- KADI, M., 2019. – Marijan Kadi, Centurijacija otoka Ugljana, nastavak istraživanja, *Kartografija i geoinformacije*, 18(31), Zagreb, 98–107.

- KAJANTO, L., 1982. – Liro Kajanto, *The latin cognomina*, Societas Scientiarum Fennica, Helsinki.
- KURILIĆ A., 1994. – Anamarija Kurilić, Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 36, 191–246.
- KURILIĆ A., 1995. – Anamarija Kurilić, Obitelj u ranorimskoj Liburniji, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 34(21), Zadar, 47–83.
- MALETIĆ, B., *Castra ed edifici di culto cristiani: il caso della Dalmatia*, *Congres international d'Historie et d'Archeologie: perchement et realites fortifiees en Mediterranee et en Europe v -x siecles - Formes, rythmes, fonctions et acteurs* (Roquebrune-sur Argens, 2019.), (in c.s./u tisku/in press).
- MARCELIĆ, J., 1924. – Josip Marcelić, *Preko-Povijesne, geografske, folklorističke i kulturne crtice*, Dubrovačka Hrvatska tiskara, Dubrovnik.
- MARŠIĆ D., 1992. – Dražen Maršić, Prilog poznavanju limitacije agera antičkog Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 32(19), Zadar, 105–116.
- MARŠIĆ, D., DUBOLNIĆ GLAVAN, M., 2015. – Dražen Maršić, Martina Dubolnić Glavan, Dva primjerka arhitektonske dekoracije u formi pilastra iz Jadera i Enone, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 57, Zadar, 41–91.
- SKOK, P., 1950. – Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Jadranski institut JAZU, Zagreb.
- SKRAČIĆ, V., 2007. – Vladimir Skračić, *Toponimija otoka Ugljana*, Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja, Zadar.
- STAGLIČIĆ, M., 1994. – Marija Stagličić, Barokna obnova sakralne arhitekture na otoku Ugljanu. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 18, 35–47.
- SUIĆ M., 1955. – Mate Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, *Zbornik radova Instituta za historijske nauke u Zadru*, 1, Zadar, 1–36.
- SUIĆ, M., 1956. – Mate Suić, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, *Starohrvatska prosvjeta*, 5, Zagreb, 7–19.
- SUIĆ M., 1960. – Mate Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, *Ljetopis JAZU*, 64, Zagreb, 230–249.
- SUIĆ M., 1974. – Mate Suić, Zadarski otoci u antici, *Zadarsko otočje: Zbornik*, Zadar, 47–64.
- SUIĆ M., 1996. – Mate Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, *Odabrani radovi iz starije povijesti Hrvatske, opera selecta, Arheološki muzej u Zadru*, Zadar, 659–688.
- SUIĆ, M., 2003. – Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb.
- UGLEŠIĆ, A., 2002. – Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju, Zadarska nadbiskupija, Zadar.
- UGLEŠIĆ, A., 2021. – Ante Uglešić, Najraniji kršćanski tragovi na području Preka, *Znanstveni skup Preko i njegovo područje, (25.-26. lipnja 2021)*, Zadar-Preko: Knjiga sažetaka, 58.
- VÄÄNÄNEN, V., 1981. – Veikko Väänänen, *Introduzione al latino volgare*, Pàtron, Bologna.
- VERGONE, G., 2007. – Giuseppe Vergone, *Le epigrafi lapidarie del Museo paleocristiano di Monastero (Aquileia)*, Editreg, Trieste.
- VEŽIĆ, P., 1992. – Pavuša Vežić, Vela Gospa na Ošljaku, *Diadora*, 14, Zadar, 311–324.
- VEŽIĆ, P., 2005. – Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva – Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Arheološki muzej, Zadar.
- YASIN, A. M., 2005. – Ana Marie Yasin, Funerary monuments and collective identity: From Roman family to Christian community, *The Art Bulletin*, 87(3), New York, 433–457.

RADIONIČKI PEČATI NA ITALSKOJ TERA SIGILATI IZ ZATONA KOD ZADRA

WORKSHOP STAMPS ON ITALIC TERRA SIGILLATA FROM ZATON NEAR ZADAR

DINO TARAS

Arheološki muzej u Zadru
Archaeological Museum Zadar
Trg opatice Čike 1
HR-23000 Zadar
1dinatoras@gmail.com

UDK: 902.034:738](497.581.1Zaton)“652“

DOI: 10.15291/archo.3991

PRETHODNO PRIOPĆENJE / PRELIMINARY REPORT

Primljeno / Received: 2021-6-21

KLJUČNE RIJEČI:

*antika, Zaton, terra
sigillata, pečati*

U članku se obrađuje dio arheološke građe prikupljene prilikom sustavih podvodnih istraživanja antičke luke u Zatonu na položaju rt Kremenjača, provedenih od strane Odjela podvodne arheologije Arheološkog muzeja u Zadru. Istraživanja su sa većim ili manjim prekidima odvijala od kraja šezdesetih godina prošlog stoljeća do 2019. godine. Tijekom dugogodišnjih istraživanja u luci su pronađeni osim mnoštva raznovrsnih arheoloških nalaza i ostaci tri brodske konstrukcije sa šivenim oplatama, kao i ostaci lukobrana. Obradeni keramički nalazi predstavljaju ulomke raznih tipova italske i sjevernoitalske sigilatne produkcije označenih radioničarskim pečatima sa istraživanja od kraja šezdesetih godina prošlog stoljeća do 2012. godine. Uvid u radioničarske pečate pronađene u podmorju Zatonu donosi popis poznatih radioničarskih pečata prisutnih na 39 ulomaka tanjura i 38 ulomaka zdjelica kao i neke dosad nepoznate, sa fotografijama i obrisima istih raspoređenih u tablicama prema tipovima posuda. U korpusu obradenih posuda prevladavaju sjevernoitalske radionice, iako je zapravo najviše neidentificiranih radionica, dok je radionica sa najviše primjeraka ona sa pečatom M. S. MOSCHVS.

KEY WORDS:

*antiquity, Zaton, terra
sigillata, stamps*

The paper deals with some of the archaeological finds collected in the systematic underwater excavations of the ancient port in Zaton at Cape Kremenjača, conducted by the Department of Underwater Archaeology of the Archaeological Museum in Zadar. The excavations were organized intermittently from the late 1960s to 2019. In this long-term research, the port yielded a number of diverse archaeological finds and the remains of three sewn-plank boats, as well as the breakwater remains. Analyzed pottery comprises fragments of various types of Italic and northern Italic sigillata production bearing workshop stamps, recovered in the excavations from the late 1960s to 2012. Examination of the workshop stamps found on the seabed of Zaton resulted in a list of known workshop stamps on 39 plate sherds and 38 cup sherds, as well as some hitherto unknown types, with photographs and outlines arranged in tables by vessel types. Northern Italic workshops are dominant among analyzed vessels, though unidentified workshops are actually most numerous. The workshop with the stamp M. S. MOSCHVS produced most examples in the assemblage.

UVOD

Kao luka koja je funkcionirala nekoliko stoljeća, lokalitet rt Kremenjača u Zatonu iznjedrilo je velik broj raznovrsnih nalaza na svjetlo dana.¹ U toj količini najraznovrsnijeg materijala ističe se i italska tera sigilata, kao keramički nalaz koji se javlja već od ranog augustovskog doba. Intenzivna crvena boja ovih posuda, kao i kvaliteta njihove izrade, pa i činjenica da je određenom broju ovih posuda sačuvan keramičarski pečat zahtijevaju da se građa stručno i znanstveno obradi kako bi se upotpunila slika o distribuciji i trgovini istih ili sličnih posuda na istočnoj obali Jadrana. Posude s radioničkim pečatima obrađene su fotografski, a pečati fotografski i grafički kako bi se što bolje razaznala imena na radioničkim pečatima. Riječ je o cjelovitim ili fragmentiranim ulomcima iz svih istraživanja na rtu Kremenjači do 2013. godine koji sadržavaju cjeloviti pečat ili njegov dio.

TERA SIGILATA

Tera sigilata skupni je izraz kojim nazivamo jednu vrstu antičkog (rimskog) finog stolnog posuđa koja dolazi u glatkoj ili reljefnoj varijanti, s premazom s unutrašnje i vanjske strane. Riječ je o predmetima izrađenima od kvalitetne i pročišćene gline u kojoj se makroskopski uočavaju vrlo male primjese. Crveni premaz je ostakljen / sinteriziran, što posude čini vodonepropusnima te varira u nijansama.² Sam pojam uvodi Francesco Rossi pri opisanju posuda ukrašenih figuralnim prikazima pronađenih na lokalitetu Cincelli kod Arezza – *sigillum* označava male keramičke ili gipsane figurice koje su se izmjenjivale za vrijeme rimskog praznika *Sigillaria*.³

Ova vrsta kvalitetnog posuđa izrađivana

¹ Z. BRUSIĆ, 1968; 1980; S. GLUŠČEVIĆ, 1984; 1986; 2007; S. GLUŠČEVIĆ et al., 2006; D. TARAS, 2015.

² A. KONESTRA, 2016, 133.

³ G. PUCCI, 1996, 365.

INTRODUCTION

As a port that was functional for several centuries, Cape Kremenjača in Zaton yielded a considerable number of various finds.¹ In this abundance of most diverse finds, Italic *terra sigillata* stands out as a ceramic category appearing as early as the early Augustan period. Intense red color of these vessels as well as exceptional quality of their rendering, but also the fact that workshop stamps have been preserved on some of the specimens, demand professional and scholarly analysis of the material in order to complement the image of distribution and trade of the identical or similar vessels on the eastern Adriatic coast. Vessels with workshop stamps underwent photographic analysis, while stamps were subjected to both photographic and graphic examination to make reading of the names on workshop stamps as accurate as possible. Analyzed material comprised all complete or fragmentary pieces containing an entire stamp or its fragment recovered from all excavations at Cape Kremenjača until 2013.

TERRA SIGILLATA

Terra sigillata is a general term for a type of Roman fine tableware in plain or relief-decorated variant, with a slip on the inner and outer surfaces. These objects are made of high quality, purified clay with macroscopically visible inclusions. Red slip is glazed/sintered resulting in waterproof vessels in varying shades.² The term was introduced by Francesco Rossi in describing vessels decorated with figural scenes found at the site of Cincelli near Arezzo. *Sigillum* denotes small ceramic or plaster figurines that were exchanged during the Roman holiday called *Sigillaria*.³

¹ Z. BRUSIĆ, 1968; 1980; S. GLUŠČEVIĆ, 1984; 1986; 2007; S. GLUŠČEVIĆ et al., 2006; D. TARAS, 2015.

² A. KONESTRA, 2016, 133.

³ G. PUCCI, 1996, 365.

je u kalupu i na lončarskom kolu. Premaz je nanošen kistom ili umakanjem, a karakteristična boja i kvaliteta proizvoda dolazi od postupka pečenja – ovdje je riječ o posebnim pećima gdje se topli zrak kanalizirao prema vrhu kupole peći i dalje izvan nje. Time je postignuto ravnomjerno zagrijavanje prostora za pečenje, a izbjegnut je kontakt dima s keramikom. Tera sigilata pekla se na temperaturi od 920 °C do 1100 °C, a nakon pečenja posuđe je ostavljeno da se hladi u pećima nekoliko dana, prirodnim putem.⁴

Na nastanak glatke sigilate aretinskog i sjevernoitalskog područja utjecala su dva elementa: lokalna proizvodnja fine stolne keramike i tehnološki impuls s Bliskog istoka. Fina stolna glatka keramika s crnim premazom (*Ceramica a vernice nera* – CVN) pojavljuje se na tlu Italije pod utjecajem grčke tradicije slikane keramike.⁵ Daljnjim razvojem nastaje *Campana A, B i C*, keramika koju je izdvojio i kategorizirao N. Lamboglia.⁶ Ova je keramika (CVN) bila osnova na kojoj nastaje i južnoitalska i srednoitalska tera sigilata krajem 1. stoljeća pr. Kr., u posljednjoj četvrtini stoljeća.⁷ Na sjeveru italskog poluotoka keramika s crnim premazom ima različit razvoj, u početku povezan s grčko-etruskim središtima Adrijom i Spinom. Osnovna karakteristika keramike s crnim premazom sjevernoitalskog područja je homogenost proizvoda, pogotovo u kasnijoj fazi.⁸ Jasno je, dakle, da je kompletna italska produkcija sigilate naslonjena na lokalnu proizvodnju keramike s crnim premazom. Otvorena još uvijek ostaju pitanja zašto, kada i gdje crveno posuđe zamjenjuje crno.⁹

Povijesni izvori koji spominju proizvodnju tere sigilate konkretni su u svojim navodima: Plinije Stariji u *Prirodopisu* (*Naturalis Historia*) u XXXV. knjizi navodi gradove poznate

This kind of high quality ware was made in a mold and on a potter's wheel. The slip was applied by a brush or by dipping. Characteristic color and quality of the product was related to firing process – special kilns were used canalizing air towards the top of the kiln dome and further out. Thus firing space was evenly heated without any contact between pottery and smoke. *Terra sigillata* was fired at temperatures from 920° C to 1100° C. After firing, vessels were left in the kilns for several days, to cool naturally.⁴

The appearance of plain *sigillata* from the Arretine and northern Italic region was influenced by two important elements: local production of fine tableware and technological impulse from the Near East. Fine black glazed pottery (*Ceramica a vernice nera* – CVN) emerged in Italy under the influence of the Greek tradition of painted pottery.⁵ Further development resulted in *Campana A, B* and *C* pottery distinguished and categorized by N. Lamboglia.⁶ This pottery (CVN) was a foundation for both southern and central Italic *terra sigillata* by the end of the 1st century BC, in the last quarter of the century.⁷ In the northern part of the Italian peninsula, black glazed pottery had different development, at first associated with Greek Etruscan centers Adria and Spina. The main characteristic of black glazed pottery of the northern Italic region is homogeneity of the products, in particular in the later phase.⁸ Thus it is obvious that the complete Italic production of *sigillata* stems from the local production of black glazed ware. Why, when and where red vessels replaced their black counterparts, remains unknown.⁹

Historical sources mentioning the *terra sigillata* production are rather specific: Pliny the

⁴ I. BORZIĆ, 2010, 88–89; F. PATURZO, 1996.

⁵ D. P. S. PEACOCK, 1982, 114–115.

⁶ N. LAMBOGLIA, 1950.

⁷ I. BORZIĆ, 2010, 97; G. PUCCI, 1985, 380 i dalje.

⁸ G. OLCESE, 1998, 12–14.

⁹ Za cjelovitu raspravu pogledati I. BORZIĆ, 2010, 90–123.

⁴ I. BORZIĆ, 2010, 88–89; F. PATURZO, 1996.

⁵ D. P. S. PEACOCK, 1982, 114–115.

⁶ N. LAMBOGLIA, 1950.

⁷ I. BORZIĆ, 2010, 97; G. PUCCI, 1985, 380 ff.

⁸ G. OLCESE, 1998, 12–14.

⁹ For comprehensive discussion see I. BORZIĆ, 2010, 90–123.

po keramičarskoj proizvodnji, prije svega *Arretium* (Arezzo), južnoitalski *Surrentum* (Sorrento), sjevernoitalske gradove *Hast* i *Pollentia*, *Adria* te *Mutina* (Modena). Od gradova koji nisu na italskom tlu ističe hispanski *Saguntum*, maloazijski *Pergam* i azijski *Tralles*, kao i posude s egejskog otoka Kos.¹⁰ Ostali izvori koji spominju područja proizvodnje su: Marzial, Skolii Persiju, Pseudo-Virgil, Izidor iz Seville i drugi.¹¹

Arheološki nam podatci za sada daju malo drukčiju sliku o mogućim proizvodnim centrima. Arezzo je potvrđen kao vodeće središte proizvodnje italske glatke i reljefne tera sigilate, u vremenu od treće četvrtine 1. stoljeća pr. Kr. do treće četvrtine 1. stoljeća po. Kr. Na južnoitalskom području poznato je nekoliko središta, od kojih je najistaknutije *Pozzuoli* (Puteoli).¹² Ostala su redom *Calvi Vecchia* (Cales), okolica grada *Venusia* (Venosa),¹³ Ortona i Korfinij u Napuljskom zaljevu.¹⁴ Na srednjointsalskom području (Lacij / bliža okolica Rima, Umbrija) ističu se Rim, *Prima Porta* (Celsa), Vasanello kod Orta, Scoppieto kod Todija te San Cassiano u dolini rijeke Tevere.¹⁵ Ostale srednjointsalske radionice uglavnom su manjeg karaktera, a njihovi su se proizvodi plasirali na regionalno tržište. Po važnosti se u ovom kraju ističe i Pisa, gdje neki majstori iz Arezza otvaraju svoje filijale.¹⁶

Na sjevernoitalskom prostoru (padski prostor) proizvodnja tera sigilate je bila izrazito velika – oko 350 pretpostavljenih radionica, iako ih je manji broj točno utvrđenih. U Faenzi je pronađen keramičarski škart nekoliko majstora, kao i vrlo oskudni tragovi keramičarskih peći.¹⁷ Prema arheološkim nalazima,

Elder in his *Natural History* (*Naturalis Historia*), Book XXXV, lists cities renowned for pottery production, primarily *Arretium* (Arezzo), *Surrentum* (Sorrento) in southern Italy, *Hast* and *Pollentia*, *Adria* and *Mutina* (Modena) in northern Italy. Out of non-Italian cities, he mentions *Saguntum* in Hispania, *Pergam* in Asia Minor and *Tralles* in Asia, as well as the ware from the Aegean island of Kos.¹⁰ Other sources that mention production areas are: Martial, Skolii Persio, Pseudo-Virgil, Isidor of Seville and others.¹¹

Archaeological evidence has so far offered somewhat different image of the possible production centers. Arezzo has been attested as the major center of the production of Italic plain and relief decorated *terra sigillata* in the time span from the third quarter of the 1st century BC to the third quarter of the 1st century AD. Southern Italy yielded several centers, the most prominent being *Pozzuoli* (Puteoli),¹² but also *Calvi Vecchia* (Cales), area of the city of *Venusio* (Venosa),¹³ Ortona and Corfinium in the Bay of Naples.¹⁴ Rome, *Prima Porta* (Celsa), Vasanello near Orto, Scoppieto near Todi and San Cassiano in the Tevere River Valley stand out in the central Italic region (Latium / Rome region, Umbria).¹⁵ Other central Italic workshops had smaller scope, and their products supplied regional market. Pisa is especially important in this region, where some master potters opened their branch workshops.¹⁶

In the northern Italic region (Padan region) the production of *terra sigillata* flourished – there were about 350 assumed workshops, though not as many have been precisely located. Pottery waste discarded by several potters was found in Faenza, as well as meager trac-

¹⁰ PLIN., *Nat. hist.*, 35.46.

¹¹ A. KONESTRA, 2016, 140.

¹² A. FABER, 2004, 171; P. H. KENRICK, 2004.

¹³ OCK, 2000, 202, type 687-389.

¹⁴ L. MAZZEO SARACINO, 2000, 31-32; A. FABER, 2003, 172-173.

¹⁵ G. OLCESE, 2003, 280-281; M. BERGAMINI, M. L. MANCA, 2008, 347-358.

¹⁶ I. BORZIĆ, 2010, 92-93; OCK, 2000, 30-31.

¹⁷ I. BORZIĆ, 2010, 94; OCK, 2000, 28.

¹⁰ PLIN., *Nat. hist.*, 35.46.

¹¹ A. KONESTRA, 2016, 140.

¹² A. FABER, 2004, 171; P. H. KENRICK, 2004.

¹³ OCK, 2000, 202, type 687-389.

¹⁴ L. MAZZEO SARACINO, 2000, 31-32; A. FABER, 2003, 172-173.

¹⁵ G. OLCESE, 2003, 280-281; M. BERGAMINI, M. L. MANCA, 2008, 347-358.

¹⁶ I. BORZIĆ, 2010, 92-93; OCK, 2000, 30-31.

radioničke centre smještamo i u gradove Bolognu i Ravenu, dok se u Akvileji pretpostavlja proizvodnja tere sigilate, makar bez (zasad) konkretnih dokaza.¹⁸ Važno je napomenuti i da neki aretinski majstori otvaraju filijale i na sjevernoitalskom prostoru.¹⁹

Kasnopadska (Tardopadana) sigilata je proizvođena u centrima koji se vjerojatno smještaju sjevernije od rijeke Po (veći dio današnje regije Pijemont, dolina Aosta, kanjon Ticino i regija Lombardija). Riječ je o padanskoj produkciji koja se odvijala od 2. polovice 1. stoljeća do 1. polovice 2. stoljeća, i karakterizira je novi repertoar oblika i ukrasa. Ovaj tip sigilate odlikuje područje tržišta (sj. Italija i podunavske regije, rijetko i mediteransko tržište), karakteristični fabrikati, favoriziranje novih oblika kao i novi način označavanja radionica.²⁰

Aretinska se sigilata u početku distribuirala najčešće kretanjem rimske vojske na tlu Hispanije, Germanije i Galije, iako pojava prvih sigilatnih proizvoda na tim područjima nije nužno povezana s kretanjem rimske vojske tim provincijama. Nakon što je aretinska sigilata postala prepoznata kao proizvod vrhunske kvalitete, većinom se širila na zapadnom Mediteranu, u unutrašnjosti Galije i u Germaniji. Razlog tomu leži u geografskom položaju glavnih luka izvoza (Pisa, Ostia, Puteoli) koje su smještene na zapadnoj obali italskog poluotoka, a time im je zapadnomediteranski prostor logično tržište.²¹

Distribucija sjevernoitalskog sjevernoitalske sigilate uglavnom se pružala prema okolnim područjima (provincijama) – Norik, Dalmacija i Panonija. Prvi primjerci povezani su s osnivanjem ranih rimskih naselja na tim područjima gdje se proizvodi tih radionica šire osnovnim riječnim i cestovnim pravcima, iz središta pomorske trgovine poput Akvileje i

es of pottery kilns.¹⁷ Archaeological evidence suggests workshop centers also in the cities of Bologna and Ravenna while the *terra sigillata* production is assumed in Aquileia, though without specific evidence so far.¹⁸ It is worth mentioning that some Arretine potters opened branch offices in the northern Italic region.¹⁹

Tardo-Padana (“late Padan”) sigillata was produced in the centers located most likely to the north of the Po River (larger part of the present-day region of Piedmont, Aosta Valley, Ticino canyon and the Lombardy region). It was Padan production taking place from the second half of the 1st century to the first half of the 2nd century, specific for a new repertory of forms and decorations. This type of sigillata is characterized by the specific market region (northern Italy and the Danube region, rarely Mediterranean market), characteristic fabrics, acceptance of new forms and new manner of marking the workshops.²⁰

Arretine *sigillata* was at first distributed most often with the Roman army moving in Hispania, Germania and Gaul, although the appearance of the first sigillata products in these regions was not necessarily associated with the army movements. After Arretine ware became a recognizable high quality product, it mostly spread in the western Mediterranean, Germania and the inland of Gaul owing to the position of the main export ports (Pisa, Ostia, Puteoli) located on the western coast of the Italian peninsula, making the western Mediterranean area their target market.²¹

Distribution of northern Italic *sigillata* mostly encompassed the surrounding regions (provinces) – Noricum, Dalmatia and Panonia. The first examples are associated with foundation of the early Roman settlements in these regions where the products of these

¹⁸ I. BORZIĆ, 2010, 94; F. SCOTTI MASELLI, 1984, 64.

¹⁹ I. BORZIĆ, 2010, 103.

²⁰ S. FILIPOVIĆ, M. CRNKOVIĆ ŠULJUG, 2017, 100–101; I. BORZIĆ, A. ETEROVIĆ BORZIĆ, 2015, 19.

²¹ I. BORZIĆ, 2010, 105; E. ETTLINGER 1987.

¹⁷ I. BORZIĆ, 2010, 94; OCK, 2000, 28.

¹⁸ I. BORZIĆ, 2010, 94; F. SCOTTI MASELLI, 1984, 64.

¹⁹ I. BORZIĆ, 2010, 103.

²⁰ S. FILIPOVIĆ, M. CRNKOVIĆ ŠULJUG, 2017, 100–101; I. BORZIĆ, A. ETEROVIĆ BORZIĆ, 2015, 19.

²¹ I. BORZIĆ, 2010, 105; E. ETTLINGER 1987.

Altina, kao i Riminija i Ravene.²²

Razlika između aretinske i sjevernoitalske sigilate očituje se u više segmenata: oblik, ukras, distribucija, sirovina (kemijski sastav keramike), ali i epigrafski podatci – pečati na posuđu. Na aretinskim primjercima epigrafski su podatci raznoliki: zastupljena su imena robova, oslobođenika, slobodnih građana. Iz analize ovih se podataka može stvoriti uvid u dublje sfere organizirane proizvodnje, prodaje i distribucije sigilatnog posuđa. Na sjevernoitalskoj glatkoj sigilati nalazimo najčešće jednostavan pečat koji donosi ime jedne osobe, uglavnom u kognomenu, nomen s gentilicijem (rjeđe) ili u sistemu *tria nomina* (najrjeđe). Na kasnopadanskoj sigilati *tria nomina* pečati se skraćuju na inicijale. Razlog tomu je veličina radionice, u kojoj je osoba s pečata bila vlasnik i upravitelj, ili sam majstor obrtnik.²³ Oblik pečata na italskoj sigilati u najranijoj je fazi četvrtast, a može sadržavati i više istih pečata radijalno postavljenih na dno posude. U razdoblju od 15. do 10. godine pr. Kr. četvrtasti se pečat pojavljuje na sredini dna posude, često s natpisom u dvama redovima. Nakon razdoblja 15.–10. godine pr. Kr. *in planta pedis* tip pečata postaje standard, a zbog svojih dimenzija uvjetuje skraćivanje imena.²⁴

Sirovina, tj. sastav i izgled keramike izrađene na području italskog poluotoka uobičajeno je podijeljen na tri glavne fature (fabrikata) – A, B i C, koje su izdvojene na sigilatnom materijalu iz Magdalensberga. Faktura A povezuje se s aretinskom proizvodnjom, dok su B i C fature povezane sa sjevernoitalskom proizvodnjom. Kemijskim su sastavom istovjetne, ali izgledom i bojom drukčije, što upućuje na različite metode izrade posuda i pečenje.²⁵

U članku su predstavljeni primjerci posuda glatke sigilate s radioničkim pečatima, nađeni tijekom višegodišnjih arheoloških istraživanja

workshops spread via main river routes and roads, from the centers of maritime trade such as Aquileia and Altino, or Rimini and Ravenna.²²

The difference between Arretine and northern Italic plain *sigillata* can be noticed in several segments: form, decoration, distribution, raw material (chemical composition of the pottery), but also epigraphic data – stamps on the ware. Epigraphic information on the Arretine specimens is diverse: there are names of slaves, freedmen, free citizens. Analysis of this information offers an insight into deeper spheres of the organized production, trade and distribution of sigillata ware. On the northern Italic plain *sigillata* we usually find a simple stamp bearing a name of one person, usually in form of *cognomen*, *nomen* with *gentilicium* (less common) or in the *tria nomina* type of name (least common). On Tardo-Padana sigillata, *tria nomina* stamps are reduced to initials due to the size of the workshop in which the person mentioned on the stamp was an owner and a manager, or the master potter himself.²³ The shape of the stamp on the Italic *sigillata* is square in the earliest phase, and there can be several identical stamps in radial distribution on the vessel base. In the period from 15 to 10 BC square stamp was in the middle of the vessel base, often with an inscription in two lines. After the period 15 – 10 BC, the *in planta pedis* stamp type became standard, and due to its dimensions the name was shortened.²⁴

Raw material, that is the composition and appearance of the pottery made in the territory of the Italian peninsula was a basis for classification into three main fabrics - A, B and C, that were differentiated on the sigillata finds from Magdalensberg. Fabric A is associated with the Arretine production while fabrics B and C are related to the northern Italic production. They are identical in chemical com-

²² I. BORZIĆ, 2010, 105–106.

²³ I. BORZIĆ, 2010, 106–107.

²⁴ A. KONESTRA, 2016, 188–189, za detaljniji prikaz razvoja pečata vidi cijelo poglavlje 8.

²⁵ M. SCHINDLER, S. SCHEFFENEGGER, 1977.

²² I. BORZIĆ, 2010, 105–106.

²³ I. BORZIĆ, 2010, 106–107.

²⁴ A. KONESTRA, 2016, 188–189, for a more detailed development of stamps see the entire chapter 8.

u podmorju Zatona (rt Kremenjača), luke antičke *Aenone*. Morfološka klasifikacija ovih posuda temeljena je na tipologiji koju donosi *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*. Tako su u korpusu glatke tere sigilate s radioničkim pečatima prisutna dva tipa tanjura (*Consp.* 3 – 11 komada, s još 12 ulomaka dna, i *Consp.* 21 – 6 komada; 10 ulomaka dna tanjura neodređenog tipa) i 5 tipova zdjelica (*Consp.* 26 – 1 komad, *Consp.* 27 – 3 komada, *Consp.* 29 – 2 komada, *Consp.* 34 – 10 komada, *Consp.* 36 – 1 komad; 21 ulomak dna zdjelice neodređenog tipa).

TANJURI

Conspectus 3

Tanjur *Consp.* 3²⁶ veoma je čest i popularan oblik tanjura na prstenastoj nozi. Obod je najčešće blago zadebljan i zaobljen. Stijenke tanjura su zakošene, a dno je ravno, na visokoj prstenastoj nozi. Na dnu se često pojavljuju koncentrične kanelure, a moguće su i profilacije na dodiru dna i bočnih stranica (Sl. 1).

Ovaj je oblik tanjura među najdugovječnijim formama italske sigilatne produkcije. Na osnovi podataka s lokaliteta Magdalensberg i Bolsena ovaj se tip tanjura javlja prije sredine 1. stoljeća, a dobiva na popularnosti u drugoj polovici 1. stoljeća. Zadržava se dugo i traje tijekom 2. stoljeća, a u drugoj je polovici 2. stoljeća bio ograničen na italski prostor. Proizvodnja je utvrđena na području Kampanije i Etrurije, kao i na sjevernoitalskom prostoru. Ovaj oblik tanjura predstavlja italsku verziju južnoglaskog Dragendorff 18 oblika.²⁷ Razvoj započinje tipom s blago zaobljenim gornjim dijelom stijenke u 1. stoljeća (*Consp.* 3.1), a od sredine stoljeća počinje prevladavati tip s ravnom i zakošenom

position but they differ in appearance and color, suggesting different methods of manufacture and firing.²⁵

The paper presents examples of plain *sigillata* ware with workshop stamps, recovered over the course of several years of underwater archaeological investigations in Zaton (Cape Kremenjača), the port of Roman-era Aenona. Morphological classification of these vessels is based on typology brought by *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*. In the assemblage of plain *terra sigillata* with workshop stamps we find two types of plates (*Consp.* 3 – 11 pieces, with 12 more base fragments, and *Consp.* 21 – 6 pieces; 10 base fragments of an undefined plate type) and 5 cup types (*Consp.* 26 – 1 piece, *Consp.* 27 – 3 pieces, *Consp.* 29 – 2 pieces, *Consp.* 34 – 10 pieces, *Consp.* 36 – 1 piece; 21 base fragments of an undefined cup type).

PLATES

Conspectus 3

The plate type *Consp.* 3²⁶ is a very common and popular form of plate on a ring base. The rim is usually slightly thickened and rounded. The plate walls are slanted and the base is flat, on high ring base. Concentric grooves are often found on the base, and there can also be moldings at the junction of the base and wall (Fig. 1).

This plate form belongs to the longest lasting shapes of the Italic *sigillata* production. Judging from the finds from the sites of Magdalensberg and Bolsena, this plate type occurs before the mid-1st century AD, and gains popularity in the second half of the 1st century AD. It was in use for quite a while lasting throughout the 2nd century. It became limited to the northern Italic area in the second half of the

²⁶ Tipološka klasifikacija / konkordanca: Pucci 13, 19; Mazzeo Saracino 25, 26A, 27A; Godineau 34, 43.

²⁷ CONSPECTUS, 1990, 56; P. M. KENRICK, 1985, 176–181; L. MAZZEO SARACINO, 1985, 205–206; G. PUCCI, 1985, 388.

²⁵ M. SCHINDLER, S. SCHEFFENEGGER, 1977.

²⁶ Typological classification / concordance: Pucci 13, 19; Mazzeo Saracino 25, 26A, 27A; Godineau 34, 43.

SLIKA 1. Tanjur tipa *Consp. 3* (foto: D. Taras)FIGURE 1 Plate type *Consp. 3* (photo: D. Taras)

stijenkom (*Consp.* 3.2-3).²⁸ Na prostoru Istre i Dalmacije ovaj primjerak dokumentiran je na lokalitetima Burnum, osorska nekropola (Kavanela), krčka nekropola (Vrt Šinigoj), Naron, Silba – Grebeni, Pula (*Campus Martius*; Sv. Teodor, Brioni (Val Catena) i Dragonera).²⁹

Devet primjeraka iz Zatona pripada tipu *Consp.* 3.2 (245H, 1362H, 1363H, 1364H, 2526H, 3279H, 5405H, 6829H, 6900H) (Tablica 1). Još dva primjerka su morfološki slična, a razlikuju se u premazu i obradi oboda. Jedan primjerak (324H) najmanjih je dimenzija među obrađenim primjercima, s plitkom i širom kanelurom ispod neprofiliranog oboda s vanjske strane. Premaz je smeđe boje. Drugi primjerak (3296H) najvećih je dimenzija među obrađenim primjercima, sa široko izvijenim neprofiliranim obodom. Premaz je djelomično sačuvan, tamnosmeđe boje, a pečat deformiran s jedne strane (završava trokutasto).

Dvanaest primjeraka dna s radioničkim pečatima također pripada tipu *Consp.* 3 na osnovi oblika dna s nogom ili početka zakošene stranice tanjura (Tablica 2).

2nd century. The production was ascertained in the regions of Campania and Etruria, as well as in the northern Italic area. This plate form represents an Italic version of the south Gaulish form *Dragendorff* 18.²⁷ The development started with a type with gently rounded upper part of the wall in the 1st century AD (*Consp.* 3.1). From the mid-century the type with flat and slanted wall became prevalent (*Consp.* 3.2-3).²⁸ In the regions of Istria and Dalmatia this type was recorded at the sites of Burnum, necropolis of Osor (Kavanela), necropolis of Krk (Šinigoj garden), Naron, Silba – Grebeni, Pula (*Campus Martius*; Sv. Teodor, Brioni (Val Catena) and Dragonera).²⁹

Nine examples from Zaton belong to the type *Consp.* 3.2 (245H, 1362H, 1363H, 1364H, 2526H, 3279H, 5405H, 6829H, 6900H) (Table 1). Two more examples are similar in morphological terms, but they differ regarding the slip and rim rendering. One example (324H) has the smallest dimensions

²⁸ CONSPECTUS, 1990, 56.

²⁹ A. KONESTRA, 2016, 210.

²⁷ CONSPECTUS, 1990, 56; P. M. KENRICK, 1985, 176-181; L. MAZZEO SARACINO, 1985, 205-206; G. PUCCI, 1985, 388.

²⁸ CONSPECTUS, 1990, 56.

²⁹ A. KONESTRA, 2016, 210.

Conspectus 21

Tanjur *Consp.* 21³⁰ dolazi u nekoliko sličnih varijanti. Obod je blago zadebljan i zaobljen. Stijenka je okomita, nekad blago zakošena te na prijelazu u dno s vanjske strane ima zaobljenu profilaciju / rebro. S unutrašnje strane između stijenke i dna nalazi se konveksni prijelaz. Dno je ravno ili blago konveksno u sredini, katkad ukrašeno koncentričnim plitkim kanelurama i nalazi se na visokoj prstenastoj nozi.

Ovaj oblik tanjura pojavljuje se u kasnoaugustovsko vrijeme, a popularnost mu raste od sredine stoljeća.³¹ Proizvodnja je utvrđena na čitavom italskom području uključujući i kasnoitalske radionice. Također, proizvodnja ovog tanjura utvrđena je u Loronu,³² jednom od najvećih rimskih keramičarsko-opekarskih proizvodnih centara na tlu današnje Istre.³³ Sjevernoitalska produkcija ovog tipa karakterizirana je *in planta pedis* pečatima kao i odsustvom dekorativnih aplika na stijenkama,³⁴ a distribuciju bilježimo na panonskim i noričkim prostorima, dok je duž Mediterana utvrđena i ostala proizvodnja.³⁵ Na istočnoj obali Jadrana ovaj je tip nađen na sljedećim lokalitetima: Naronu (*Augusteum* i Popove Bare), Burnum, Pula (*Campus Martius*), Brioni (uvala Verige), Krk (*Fulfinum*), Osor i Tilurij.³⁶

Zatonski primjerci pripadaju podtipu *Consp.* 21.3.1-2, najčešćoj varijanti ovog tipa tanjura (Sl. 2).³⁷ Jedan primjerak pripada podtipu *Consp.* 21.3.2 na osnovi blago zakošene

in the analyzed sample, with a shallow and wide groove under an unprofiled rim on the outside. The slip is brown. The other example (3296H) is the biggest among all analyzed pieces, with a wide everted unprofiled rim. The dark brown slip is partially preserved, and the stamp is deformed on one side (with a triangular ending).

Twelve examples of bases with workshop stamps also belong to the type *Consp.* 3, as indicated by the shape of a ring base or the segment of a slanted wall of the plate (Table 2).

Conspectus 21

The plate type *Consp.* 21³⁰ comes in several similar variants. The rim is slightly thickened and rounded. The wall is vertical, occasionally gently slanted and has rounded molding or a rib at the transition to the base on the outside. A convex transition is on the inside between the wall and base. The base is flat or slightly convex in the middle, sometimes decorated with concentric shallow grooves, sitting on high ring base.

This plate form appeared in the late Augustan period, and became increasingly popular from the mid-century.³¹ The production was recorded in the entire Italic region, including the late Italic workshops. Furthermore, the production of this type of plate was attested in Lorun,³² one of the biggest Roman ceramic and brick production centers in the area of present-day Istria.³³ Northern Italic production of this type is characterized by the *in planta pedis* stamps as well as the lack of decorative appliqués on the walls.³⁴ Their distribution is recorded in the Pannonian and Noricum regions, while production from other Italian ar-

³⁰ Tipološka klasifikacija / konkordanca: *Pucci* 9, 10-14; *Mazzeo Saracino* 20A, 20B; *Barocelli* 3; *Berenice* B215; *Hayes* 11B, 11D.

³¹ CONSPECTUS, 1990, 88.

³² A. KONESTRA, 2016, 240; P. MAGGI, 2001, 133, fig. 4.

³³ K. DŽIN, 2011, 69-70.

³⁴ CONSPECTUS, 1990, 88.

³⁵ A. KONESTRA, 2016, 240; L. MAZZEO SARACINO, 1985, 202-203.

³⁶ I. BORZIĆ, 2010, 148; A. KONESTRA, 2016, 240-241; R. MAKJANIĆ, 1985, 41, 53, T.2; A. KONESTRA 2015, 160, Tab. 6, 201, T. 6:3.

³⁷ CONSPECTUS, 1990, 88.

³⁰ Typological classification / concordance: *Pucci* 9,10-14; *Mazzeo Saracino* 20A, 20B; *Barocelli* 3; *Berenice* B215; *Hayes* 11B, 11D.

³¹ CONSPECTUS, 1990, 88.

³² A. KONESTRA, 2016, 240; P. MAGGI, 2001, 133, fig. 4.

³³ K. DŽIN, 2011, 69-70.

³⁴ CONSPECTUS, 1990, 88.

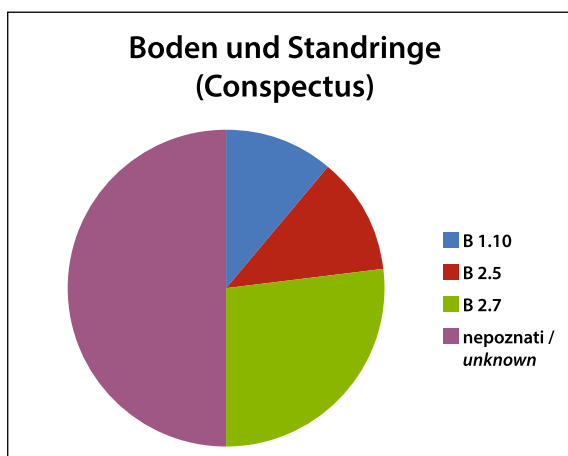

SLIKA 2. Tanjur tipa *Conspectus* 21 (foto: D. Taras)
 FIGURE 2 Plate type *Conspectus* 21 (photo: D. Taras)

stijenke, dok ostali pripadaju podtipu *Consp.* 21.3.1. Svi primjerci tanjura na sredini dna imaju *in planta pedis* pečat (Tablica 3).

Tanjuri nedefiniranih tipova

Broj sigilatnih tanjura s radioničkim pečatom veći je od prije prebrojenih – obrađeno je još deset ulomaka dna tanjura na prstenastim nogama koje nije moguće morfološki

SLIKA 3. Grafikon raspodjele tanjura nedefiniranih tipova prema obliku dna s nogom (priredio: D. Taras)
 FIGURE 3 Plates of undefined types by ring foot shape (author: D. Taras)

as is ascertained all over the Mediterranean.³⁵ The following sites on the eastern Adriatic coast yielded this type: Naronia (*Augusteum* and *Popove Bare*), Burnum, Pula (*Campus Martius*), Brioni (Verige bay), Krk (*Fulfinum*), Osor and Tilurium.³⁶

The examples from Zaton belong to the subtype *Consp.* 21.3.1-2, as the most common variant of this plate type (Fig. 2).³⁷ One specimen belongs to the subtype *Consp.* 21.3.2 on the basis of slightly slanted wall, while the other can be classified to the subtype *Consp.* 21.3.1. All plate examples have the *in planta pedis* stamp in the middle of the base (Table 3).

Plates of undefined types

The number of sigillata plates with workshop stamps is bigger than the previously mentioned examples, ten more sherds of plate

³⁵ A. KONESTRA, 2016, 240; L. MAZZEO SARACINO, 1985, 202-203.

³⁶ I. BORZIĆ, 2010, 148; A. KONESTRA, 2016, 240-241; R. MAKJANIĆ, 1985, 41, 53, T. 2; A. KONESTRA 2015, 160, Tab. 6, 201, T. 6:3.

³⁷ CONSPECTUS, 1990, 88.

povezati s određenim tipovima. Zajednička karakteristika svih primjeraka je ravno dno s unutrašnje strane te *in planta pedis* radionički pečat (Tablica 4). Dna tanjura su podijeljena prema klasifikaciji dna u *Boden und Standringe* poglavlju u *Conspectusu*,³⁸ s najviše identificiranih primjeraka (4 komada) u B 2.7 podtipu dna tanjura na prstenastoj nozi. Podtip B 1.10 broji jedan primjerak, a B 2.5 jedan primjerak (Sl. 3). Na ostalim ulomcima dna nisu sačuvane prstenaste noge s pomoću kojih bi se odredio podtip.

ZDJELICE

Conspectus 34

Zdjelica *Consp. 34*³⁹ čest je oblik u korpusu sigilatnih zdjelica nađenih u Zatonu. Obod je najčešće nenaglašen, na zatonskim primjercima katkad profiliran plitkom kanelurom ispod oboda. Gornji i donji dio posude dijeli plastično rebro, manje ili više naglašeno, horizontalno ili nagnuto prema dolje. Donji dio zdjelice je poluloptast (*Consp. 34.1.1-3*) ili zakošen (*Consp. 34.2.1-2*). Dno je izvana i iznutra zaobljeno, na plitkoj i manje-više zakošenoj prstenastoj nozi. Pojas između oboda i rebra može i ne mora biti ukrašen aplikama, ili žlijebljenjem pri obodu (Sl. 4).

Ovaj se oblik zdjelice razvija na srednjoi-talskom području iz oblika zdjelice tipa *Consp. 33*⁴⁰ oko 20. godine po. Kr., dok se razvijeni oblici (istaknutije i zakošeno rebro) pojavljuju i u sjevernoitalskoj i kasnopadanskoj proizvodnji.⁴¹ Aretinski primjerci ukrašeni su aplikama (spirale, maske, rozete...) i ruletiranjem, dok sjevernoitalske katkad ukrašavaju samo aplikacije.⁴² Ovaj tip zdjelice raširen je i

³⁸ CONSPECTUS, 1990, 153–164.

³⁹ Tipološka klasifikacija / konkordanca: *Dragendorff 24/25; Ohlenroth 8; Goudineau 38; Haltern 12; Pucci 37,3-6.9-11; Berenice B212; Mazzeo 15A.*

⁴⁰ Tipološke analogije / konkordanca: *Goudineau 38a; Haltern 12; Berenice B211.*

⁴¹ CONSPECTUS, 1990, 112.

⁴² L. MAZZEO SARACINO, 1985, 199.

bases on ring feet were examined that could not be ascribed to certain types in morphological terms. Common characteristic of all these examples is a flat base on the inside and the *in planta pedis* workshop stamp (Table 4). Bases of the plates were divided in accordance with the classification of bases in the chapter *Boden und Standringe* in *Conspectus*,³⁸ with the biggest number of identified examples (4 pieces) in the subtype B 2.7 of plate bases on ring foot. The subtype B 1.10 is represented with only one example, as well as the subtype B 2.5 1. Subtype could not be determined for other base fragments as their ring feet were not preserved (Fig. 3).

CUPS

Conspectus 34

The *Consp. 34* cup type³⁹ is a common form in the assemblage of sigillata cups recovered from Zaton. The rim is usually inconspicuous, on the examples from Zaton there is occasionally a shallow groove underneath it. The upper and lower part of the vessel are divided by an embossed rib, more or less protruding, horizontal or slanted downwards. The lower part of the cup is hemispherical (*Consp. 34.1.1-3*) or slanted (*Consp. 34.2.1-2*). The base is rounded on both inner and outer side, on a shallow and more or less slanted ring base. The belt between the rim and the rib can be decorated, but not necessarily, with appliqués, or grooving at the rim (Fig. 4).

This cup form developed in the central Italic region from the cup form *Consp. 33*⁴⁰ around AD 20 while the more developed forms (with more distinct and more slanted rib) appeared also in the northern Italic and late Padan pro-

³⁸ CONSPECTUS, 1990, 153–164.

³⁹ Typological classification / concordance: *Dragendorff 24/25; Ohlenroth 8; Goudineau 38; Haltern 12; Pucci 37,3-6.9-11; Berenice B212; Mazzeo 15A.*

⁴⁰ Typological analogies/ concordance: *Goudineau 38a; Haltern 12; Berenice B211.*

SLIKA 4. Različite dimenzije zdjelica tipa *Conspectus 34* (foto: D. Taras)

FIGURE 4 Various dimensions of the *Conspectus 34* cups (photo: D. Taras)

čest oblik na području čitavog Mediterana te na sjevernoitalskom i dunavskom području,⁴³ uključujući Magdalensberg, Emonu i Carnuntum. Na području istočne obale Jadrana nađen je na nekoliko lokaliteta: Pula (*Campus Martius*, Sv. Teodor), Bakar, Crikvenica, Krk (Porta Pisana, Vrt Šinigoj), Stinica, Osor (Kavanela), Pag (Caska), Burnum, Tilverij, Naronna.⁴⁴

Četiri primjerka iz Zatona pripadaju tipu *Consp.* 34.1 s konkavnim donjim dijelom posude (3280H, 6879H, 6880H, 6882H). Od tih četiriju primjeraka jedan (6882H) ukrašen je aplikom u obliku rozete, na suprotnim stranama okomite stijenke, a rebro je zakošeno prema dolje. Ostali primjerci imaju horizontalno naglašeno rebro. Šest primjeraka pripada tipu *Consp.* 34.2 sa zakošenim donjim dijelom posude (230H, 234H, 307H, 309H, 1198H, 6881H). Svi su neukrašeni. Svi primjerci imaju manje-više zakošeno rebro prema dolje (Tablica 5).

duction.⁴¹ Arretine examples were decorated by appliqués (spirals, masks, rosettes...) and rouletting, while northern Italic ones are occasionally decorated by appliqués only.⁴² This type of cup is widespread and common in the entire Mediterranean and in the northern Italic and Danubian regions,⁴³ including the sites such as Magdalensberg, Emona and Carnuntum. In the area of the eastern Adriatic coast it was found at several sites, Pula (*Campus Martius*, Sv. Teodor), Bakar, Crikvenica, Krk (Porta Pisana, Šinigoj garden), Stinica, Osor (Kavanela), Pag (Caska), Burnum, Tilverium, Naronna.⁴⁴

Four examples from Zaton belong to the type *Consp.* 34.1 with concave lower part of the vessel (3280H, 6879H, 6880H, 6882H). Out of these four examples, one (6882H) was decorated by a rosette-shaped appliqué on the opposite sides of the vertical wall, and the

⁴³ CONSPECTUS, 1990, 112.

⁴⁴ I. BORZIĆ, 2010, 164; A. KONESTRA, 2016, 263; R. MAKJANIĆ, 1985, 42; M. GRISONIĆ, N. STEPAN, 2017, 84; I. OŽANIĆ ROGU LJIĆ, 2011, 31; M. UGARKOVIĆ, A. KONESTRA, 2018, 81.

⁴¹ CONSPECTUS, 1990, 112.

⁴² L. MAZZEO SARACINO, 1985, 199.

⁴³ CONSPECTUS, 1990, 112.

⁴⁴ I. BORZIĆ, 2010, 164; A. KONESTRA, 2016, 263; R. MAKJANIĆ, 1985, 42; M. GRISONIĆ, N. STEPAN, 2017, 84; I. OŽANIĆ ROGU LJIĆ, 2011, 31; M. UGARKOVIĆ, A. KONESTRA, 2018, 81.

Conspectus 26

Zdjelica tipa *Consp.* 26⁴⁵ jedini je primjerak ovog tipa s radioničkim pečatom iz Zatona. Obod ove bikonične zdjelice je nenaglašen, katkad profiliran ispod gornjeg dijela oboda plitkom kanelurom. Gornji dio zdjelice je katkad ukrašen aplikama. Prijelaz u donji dio također može biti ukrašen, ruletiranjem ili jednostavnim plitkim kanelurama. Donji dio je zakošen (*Consp.* 26.1-2) ili zaobljen (*Consp.* 26.3-4). Noga je plitka i prstenasta, profilirana na razne načine. Unutrašnja strana dna varira oblikom od konveksnog, ravnog do konkavnog oblika.

rib is slanted downwards. The remaining examples have horizontally emphasized rib. Six specimens belong to the type *Consp.* 34.2 with slanted lower part of the vessel (230H, 234H, 307H, 309H, 1198H, 6881H). They are all undecorated. All examples have a rib more or less slanted downwards (Table 5).

Conspectus 26

Zaton yielded only one cup of the type *Consp.* 26⁴⁵ with a workshop stamp. Rim of this biconical cup is inconspicuous, occasionally profiled by a shallow groove under the upper part of the rim. The upper part of the cup can

SLIKA 5. Zdjelica tipa *Conspectus* 26 (foto: D. Taras)
FIGURE 5 Cup type *Conspectus* 26 (photo: D. Taras)

Ovaj oblik zdjelice nastaje u italiskim i sjevernoitalskim radionicama početkom 1. stoljeća, a traje do sredine 1. stoljeća kada je zamjenjuje zdjelica tipa *Consp.* 27.⁴⁶ Raširen je širom carstva.⁴⁷ Na širem području istočne obale Jadrana nije česta pojava, nađen je u manjim količinama na lokalitetima: Bakar (nekropola),

be decorated with appliqués. Transition to the lower part can also be decorated, by rouletting or simple shallow grooves. Lower part is slanted (*Consp.* 26.1-2) or rounded (*Consp.* 26.3-4). The foot is shallow and annular, profiled in different ways. Inner side of the base varies in form from convex, flat to concave.

This cup form was created in the Italic and

⁴⁵ Tipološke analogije / konkordanca: *Haltern* 15a; *Goudineau* 20 i 33; *Mazzeo* 17a; *Pucci* 29.1; *Berenice* B. 229A.

⁴⁶ I. BORZIĆ, 2010, 152.

⁴⁷ CONSPECTUS, 1990, 98.

⁴⁵ Typological analogies/ concordance: *Haltern* 15a; *Goudineau* 20 and 33; *Mazzeo* 17a; *Pucci* 29.1; *Berenice* B. 229A.

Zadar, Narona, Tilurij, Burnum (Amfiteatar; Castrum).⁴⁸

Zatonski primjerak pripada tipu *Consp.* 26.1.2. Zdjelica nije ukrašena, iako postoji mogućnost da su se aplikacije nalazile na danas rekonstruiranim dijelovima posude (Sl. 5; Tablica 6, 1).

Conspetus 27

Zdjelica tipa *Consp.* 27⁴⁹ razlikuje se od prije spomenutog tipa *Consp.* 26 po oblikovanju oboda – posude ovog tipa imaju različito profilirani horizontalno istaknuti obod. Od ukrasa može biti prisutno ruletiranje, i to na obodu (*Consp.* 27.3.1). Također, katkad su prisutne profilacije gornjeg dijela posude ili prijelaza iz gornjeg u donji dio posude u obliku plitkih kanelura (*Consp.* 27.2.1-2).

Ovaj oblik zdjelice nastaje u radionicama na italskom poluotoku kao i u Lorunu⁵⁰ tijekom drugog desetljeća 1. stoljeća, s vrhuncem proizvodnje u 2. četvrtini 1. stoljeća.⁵¹ Ovaj oblik zdjelice trajao je do početka 2. stoljeća.⁵² Na širem području izvan italskog poluotoka zdjelica tipa *Consp.* 27 prilično je česta pojava i nalazi se u većem broju na više lokaliteta: Emona, Carnuntum, Uvala Marić, Brioni (Uvala Verige), Pula (*Campus Martius*), Krk (*Fulfinum*), Osor (nekropola), Zadar (nekropola), podmorje uvale Male Stinice kraj Jablanca, Burnum (Principija; Amfiteatar; Castrum), Tilurij, Narona i dr.⁵³

Zatonski primjerci (3 komada) ne pokazuju višestruke profilacije. Jednostavan ukras kanelurom ispod prijelaza iz gornjeg u donji dio posude svrstava ih u tip *Consp.* 27.1 (Sl. 6; Tablica 6, 2–4).

northern Italic workshops in the early 1st century AD, lasting until the mid-1st century AD when it was replaced by the *Consp.* 27 cup type.⁴⁶ It was widespread across the Empire.⁴⁷ It is not a common find in the wider region of the eastern Adriatic coast, but few pieces were recorded at the sites of Bakar (necropolis), Zadar, Narona, Tilurium, Burnum (Amfiteatar; Castrum).⁴⁸

The example from Zaton belongs to the type *Consp.* 26.1.2. The cup is not decorated though it is possible that there were appliqués on the presently reconstructed parts of the vessel (Fig. 5; Table 6, 1).

Conspetus 27

The cup type *Consp.* 27⁴⁹ differs from the previously mentioned type *Consp.* 26 in rim rendering – vessels of this type have horizontally pronounced rim profiled in different ways. Decorations might include rouletting on the rim (*Consp.* 27.3.1). Sometimes there are also moldings on the upper part of the vessel or at the transition from the upper to the lower part in shape of shallow grooves (*Consp.* 27.2.1-2).

This cup form was created in the workshops on the Italian peninsula as well as in Lorun in the second decade of the 1st century AD,⁵⁰ reaching the peak of the production in the 2nd quarter of the 1st century AD.⁵¹ This cup form lasted until the early 2nd century AD.⁵² The cups *Consp.* 27 are quite common in the wider region outside the Italian peninsula, evidenced more substantially at a number of sites: Emona, Carnuntum, Marić cove, Brioni (Verige bay), Pula (*Campus Martius*), Krk (*Fulfinum*), Osor (necropolis), Zadar (necropolis), seabed

⁴⁸ A. KONESTRA, 2016, 251; I. BORZIĆ, 2010, 153; R. MAKJANIĆ, 1985, 45, T. V/2.

⁴⁹ Tipološke analogije / konkordanca: *Goudineau 41; Pucci 29.7-13; Mazzeo 17B; Berenice B 229B.*

⁵⁰ L. MAZZEO SARACINO, 1985, 200–201; CONSPECTUS, 1990, 100; P. MAGGI, 2001, 134, fig. 6.

⁵¹ I. BORZIĆ, 2010, 153.

⁵² L. MAZZEO SARACINO, 1985, 201; 2000, 36, fig. 2.

⁵³ A. KONESTRA, 2015, 160, Tab. 6, 201, T. 6:7; 2016, 252; I. BORZIĆ, 2010, 154–156; R. MAKJANIĆ, 1985, 41; I. MIHOLJEK, I. STOJEVIĆ, 2012, 151.

⁴⁶ I. BORZIĆ, 2010, 152.

⁴⁷ CONSPECTUS, 1990, 98.

⁴⁸ A. KONESTRA, 2016, 251; I. BORZIĆ, 2010, 153; R. MAKJANIĆ, 1985, 45, T. V/2.

⁴⁹ Typological analogies/ concordance: *Goudineau 41; Pucci 29.7-13; Mazzeo 17B; Berenice B 229B.*

⁵⁰ L. MAZZEO SARACINO, 1985, 200–201; CONSPECTUS, 1990, 100; P. MAGGI, 2001, 134, fig. 6.

⁵¹ I. BORZIĆ, 2010, 153.

⁵² L. MAZZEO SARACINO, 1985, 201; 2000, 36, fig. 2.

SLIKA 6. Zdjelica tipa *Conspectus* 27 (foto: D. Taras)
 FIGURE 6 Cup type *Conspectus* 27 (photo: D. Taras)

Conspectus 29

Zdjelica tipa *Consp.* 29⁵⁴ jednostavna je cilindrična zdjelica na širokoj i plitkoj profiliranoj prstenastoj nozi. Obod je horizontalno proširen i može biti profiliran. Tijelo je ukrašeno plitkim i uskim horizontalnim kanelurama.

Ovaj oblik zdjelice nastaje u aretinskim radionicama i karakterističan je srednjoitalski proizvod, iako se proizvodi i u sjevernoitalskim radionicama, rijetko.⁵⁵ Vrijeme nastanka smješta se krajem augustovskog doba, a vrhunac proizvodnje doživljava tijekom tiberijevsko-klaudijevskog doba, kada se izvozi na sjevernoitalsko područje, kao i u Norik i Panoniju.⁵⁶ Na ostalim područjima carstva ovaj se oblik također pojavljuje, ali nigdje u velikom broju.⁵⁷ Vremenski, ovaj se oblik zdjelice pojavljuje i do početka 2. stoljeća, najvjerojatnije u kasnoitalskoj i kasnopadanskoj proizvodnji.⁵⁸

Zatonski primjerci (2 komada) pokazuju

of Mala Stinica cove near Jablanac, Burnum (Principia; Amphitheatre; Castrum), Tilurium, Naronna etc.⁵³

The examples from Zaton (3 pieces) do not exhibit multiple moldings. Simple decoration of groove under the transition from the upper to lower part of the vessel classifies them to the type *Consp.* 27.1 (Fig. 6; Table 6, 2-4).

Conspectus 29

The cup type *Consp.* 29⁵⁴ is a simple cylindrical cup on a wide and shallowly profiled ring base. The rim is horizontally widened and can be profiled. The body is decorated with shallow and narrow horizontal grooves.

This cup form was created in the Arretine workshops and it is a characteristic central Italic product, though it is also manufactured in the northern Italic workshops, but rarely.⁵⁵ These cups were produced from the late Augustan era, and the production peaked during

⁵⁴ Tipološke analogije / konkordanca: *Goudineau* 41b; *Pucci* 39; *Mazzeo* 21; *Dragendorff* 4; *Ritterling* IIB; *Berenice* 226B.

⁵⁵ I. BORZIĆ, 2010, 157; G. PUCCI, 1985, 397.

⁵⁶ L. MAZZEO SARACINO, 1985, 203; G. PUCCI, 1985, 397; *CONSPLECTUS*, 1990, 104.

⁵⁷ *CONSPLECTUS*, 1990, 104.

⁵⁸ I. BORZIĆ, 2010, 157.

⁵³ A KONESTRA, 2015, 160, Tab. 6, 201, T. 6:7; 2016, 252; I. BORZIĆ, 2010, 154-156; R. MAKJANIĆ, 1985, 41; I. MIHOLJEK, I. STOJEVIĆ, 2012, 151.

⁵⁴ Typological analogies/ concordance: *Goudineau* 41b; *Pucci* 39; *Mazzeo* 21; *Dragendorff* 4; *Ritterling* IIB; *Berenice* 226B.

⁵⁵ I. BORZIĆ, 2010, 157; G. PUCCI, 1985, 397.

SLIKA 7. Zdjelica tipa *Conspectus 29* (foto: D. Taras)
 FIGURE 7 Cup type *Conspectus 29* (photo: D. Taras)

jednostavno profiliranu okomitu stijenku posude s horizontalno istaknutim obodom zaravnjenim na vrhu, čime ih smještamo u podtip *Consp.* 20.1.1 (Sl. 7; Tablica 6, 5–6).⁵⁹

Conspectus 36

Zdjelica tipa *Consp.* 36⁶⁰ jednostavna je poluloptasta zdjelica na plitkoj manje ili više profiliranoj prstenastoj nozi. Obod je najčešće nenaglašen, može biti jednostavno profiliran. Tijelo može biti ukrašeno ruletiranim pojašom, rijetko kada aplikom.

Ovaj oblik zdjelice nastaje na italskom poluotoku razvojem iz zdjelice tipa *Lamboglia 21* keramike s crnim premazom.⁶¹ Vrijeme nastanka smješta se dosta rano, već između 30. i 20. godine pr. Kr., dok se na sjevernoitalskom području pojavljuje oko 20. godine pr. Kr.⁶² Najveću popularnost dobiva tijekom

the Tiberian-Claudian period when they were exported to the northern Italy region, as well as to Noricum and Pannonia.⁵⁶ This form appears in other parts of the Empire, but not in large quantities.⁵⁷ In terms of chronology, this cup form is present until the beginning of the 2nd century AD, most probably in the late Italic and late Padan production.⁵⁸

The examples from Zaton (2 pieces) exhibit simply profiled vertical wall with horizontally pronounced rim flattened at the top, thus belonging to the subtype *Consp.* 20.1.1 (Fig. 7; Table 6, 5-6).⁵⁹

Conspectus 36

The cup type *Consp.* 36⁶⁰ is a simple hemispherical cup on a shallow, more or less profiled ring base. The rim is usually inconspic-

⁵⁹ CONSPECTUS, 1990, 104.

⁶⁰ Tipološke analogije / konkordanca: *Haltern 6; Goudineau 21; Pucci 31/1-5; Mazzeo 2 i 23; Berenice B228A; Dragendorff 40; Ritterling 8.*

⁶¹ I. BORZIĆ, 2010, 164.

⁶² C. GOUDINEAU, 1968, 291; G. PUCCI, 1985, 394, T. CXXIX/ 2-8.

⁵⁶ L. MAZZEO SARACINO, 1985, 203; G. PUCCI, 1985, 397; CONSPECTUS, 1990, 104.

⁵⁷ CONSPECTUS, 1990, 104.

⁵⁸ I. BORZIĆ, 2010, 157.

⁵⁹ CONSPECTUS, 1990, 104.

⁶⁰ Typological analogies/ concordance: *Haltern 6; Goudineau 21; Pucci 31/1-5; Mazzeo 2 and 23; Berenice B228A; Dragendorff 40; Ritterling 8.*

SLIKA 8. Zdjelica tipa *Conspectus* 36 (foto: D. Taras)
 FIGURE 8 Cup type *Conspectus* 36 (photo: D. Taras)

prve polovice 1. stoljeća, kada se razvija podtip s vertikalnijim gornjim dijelom stijenke.⁶³ Ovaj oblik zdjelice traje do sredine 2. stoljeća, s pojedinim primjercima otkrivenima u grobnim kontekstima 3. stoljeća.⁶⁴

Zatonski primjerak pokazuje nenaglašeni obod jednostavno profiliran tankom kanelurom pod vrhom i okomiti gornji dio stijenke zdjelice, čime ga smještamo u podtip *Consp.* 36.4.2 (Sl. 8; Tablica 6, 7).⁶⁵

Zdjelice nedefiniranih tipova

Broj ulomaka sigilatnih zdjelica neidentificiranog tipa s radioničkim pečatom mnogo je veći od prije prebrojenih zdjelica definiranog tipa. Obradeno je više od dvadeset dna zdjelica na profiliranim prstenastim nogama koje nije moguće morfološki povezati s određenim tipovima. Zajednička karakteristika svih primjeraka je konkavno dno s unutrašnje strane

uous, it can be simply profiled. The body can be decorated with a band of rouletting, or less commonly with an appliqué.

This cup form was created on the Italian peninsula developing from the cup type *Lamboglia* 21 of black glazed ware.⁶¹ It appeared as early as between 30 and 20 BC, and in the northern Italic region around 20 BC.⁶² It was most popular in the first half of the 1st century AD when a subtype with vertical upper part of the wall developed.⁶³ This cup form lasted until the mid-2nd century AD, though certain examples were recovered from the 3rd-century grave contexts.⁶⁴

The example from Zaton is characterized by an inconspicuous rim simply profiled by a thin groove under the edge and vertical upper part of the cup wall, thus belonging to the subtype *Consp.* 36.4.2 (Fig. 8).⁶⁵

⁶³ I. BORZIĆ, 2010, 164–165; L. MAZZEO SARACINO, 1985, 204, T. LXIII/12–20.

⁶⁴ A. KONESTRA, 2016, 266; M. LAVIZZARI PEDRAZZINI, 1985, 361; L. MAZZEO SARACINO, 1985, 204–205.

⁶⁵ CONSPECTUS, 1990, 114.

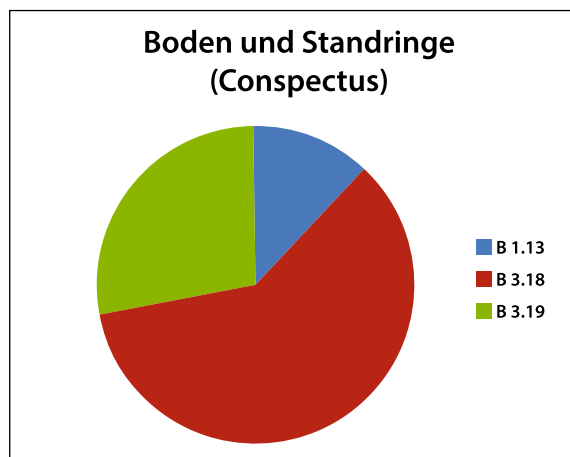
⁶¹ I. BORZIĆ 2010, 164.

⁶² C. GOUDINEAU, 1968, 291; G. PUCCI, 1985, 394, T. CXXIX/ 2–8.

⁶³ I. BORZIĆ, 2010, 164–165; L. MAZZEO SARACINO, 1985, 204, T. LXIII/12–20.

⁶⁴ A. KONESTRA, 2016, 266; M. LAVIZZARI PEDRAZZINI, 1985, 361; L. MAZZEO SARACINO, 1985, 204–205.

⁶⁵ CONSPECTUS, 1990, 114.

SLIKA 9. Grafikon raspodjele zdjelica nedefiniranih tipova prema obliku dna s nogom (priređio: D. Taras)
 FIGURE 9 Cups of undefined types by ring foot shape (author: D. Taras)

te *in planta pedis* radionički pečat (Tablica 7).

Dna zdjelica su podijeljena prema klasifikaciji dna u *Boden und Standringe* poglavlju u *Conspectusu*,⁶⁶ s najviše primjeraka (12 komada) u B 3.18 podtipu dna zaobljene zdjelice na prstenastoj nozi. Podtip B 3.19 broji 6 primjeraka, a B 3.13 3 primjerka (Sl. 9).

PEČATI

Označavanje posuda pečatima majstora seže u doba prije nastanka tere sigilate – prve pečate majstora nalazimo na crno glaziranim posudama. Pečati majstora na sigilatnim posudama različiti su s obzirom na mjesto i vrijeme proizvodnje keramičkih posuda. Na posudama iz doba Rimske Republike odlikuju se četvrtastim oblicima koji su radijalno raspoređeni po dnu posude, s monogramom samog majstora sastavljenog od dvaju ili više slova. S vremenom se oblik pečata mijenja – pravokutnici se povećavaju tako da u njih stane ime majstora (katkad i radnika) u dva reda. Tijekom sredine i kraja Augustova vremena pojavljuju se i drukčiji oblici pečata: ovalni (katkad unutar vegetabilnog vijenca – radionica u Puteoli), kao i trolisni, četverolisni i oni u obliku *ta-*

Cups of undefined types

The number of sherds of unidentified sigillata cups with workshop stamps is much bigger than the previously listed cups of known types. Over twenty cup bases on profiled ring bases were studied that could not be associated morphologically with certain types. Common trait of all the examples is a base concave on the inside and the *in planta pedis* workshop stamp (Table 7).

Cup bases were divided according to the classification of bases in *Boden und Standringe* in *Conspectus*,⁶⁶ with most examples (12 pieces) in the B 3.18 subtype of the base of a rounded cup on ring base. The B 3.19 subtype is represented with 6 examples, and B 3.13 with 3 examples (Fig. 9).

STAMPS

Marking vessels with potter's stamps dates back to the time before the emergence of *terra sigillata*. The first stamps of master potters were found on black glazed pottery. Potter's stamps on sigillata ware differ with regard to place and time of manufacture of the pottery vessels. On the vessels dating to the Roman Republic, they are characterized by square forms in radial distribution on the vessel base, with a potter's monogram consisting of two or more letters. Over time the stamp form changed: rectangles were enlarged so that they could fit master potter's (occasionally also worker's) name in two lines. In the middle and late part of the Augustan period other forms of stamps appeared such as oval examples (sometimes in a vegetal wreath – workshop in Puteoli), as well as trefoil, quatrefoil forms, or the ones in shape of *tabula ansata* (all three shapes are characteristic of the master Ateius' workshop).⁶⁷

⁶⁶ CONSPECTUS, 1990, 153–164.

⁶⁶ CONSPECTUS, 1990, 153–164.

⁶⁷ CONSPECTUS, 1990, 147.

bulae ansatae (sva tri oblika karakteristična za radionicu majstora Ateja).⁶⁷

Najčešći oblik pečata u vrijeme nakon Augusta je oblik stopala (*in planta pedis*) s imenom. Pojavljuje se između 15. i 20. godine, u vrijeme kada prestaje import italske sigilate na sjeverna područja. Raširen je po čitavoj mediteranskoj regiji, dok je na sjeveru (Galija, Germanija) rijetka pojava. Relativno male dimenzije ovakvog pečata ograničile su dužinu teksta unutar pečata: nalazimo samo *cognomen*, *cognomen* s jednim do dva inicijala *tria nominae*, ili cijeli *tria nomina* u inicijalima.⁶⁸

Razlozi za stavljanje imena majstora na posude su višestruki: oznaka kvalitete koju majstor garantira svojim pečatom, lakša kontrola proizvodnje, reklama.⁶⁹

Gotovo svi pečati na sigilatnim posudama iz Zatona pripadaju tipu *in planta pedis*, samo je jedan u formi *tabulae ansatae*, anepigrafski. Od 70 pečata, jedan je pisan grčkim pismom, ostali su latinični. Osam je pečata u potpunosti nečitljivo, dok se kod ostalih 63 vidi barem jedno slovo.

ALB(N?) (6893H) – Pečat je na dnu zdjelice neodređenog oblika. Vjerojatno je riječ o majstoru iz Padske nizine pod imenom Albanus, koji se pojavljuje u prvoj polovici 1. stoljeća.⁷⁰ Također, spomen istog imena nalazimo na dnu tanjura s osorske nekropole, ali u obliku __BANI.⁷¹ Isto se ime pojavljuje i u bazi podataka RGZM pod OCK brojem 61.8, na više lokaliteta: Magdalensberg, Valli Gr. Veronesi.⁷²

AT^EREN^T (3788H), **AT^ER_N^T** (6892H) – Pečat je na dnu zdjelice neodređenog oblika. Riječ je o sjevernoitalskom majstoru pod imenom A. Terentius,⁷³ čiji se proizvodi pojavljuju tijekom cijele prve polovice 1.

The most common stamp form in the period after Augustus is the shape of a footprint (*in planta pedis*) with a name. It appeared between AD 15 and 20, when import of the Italic sigillata to the northern regions ceased. It was widespread in the entire Mediterranean region while it rarely appears in the north (Gaul, Germania). Relatively small dimensions of this stamp limited the size of the text within the stamp: we find only *cognomen*, *cognomen* with one or two initials of *tria nomina*, or entire *tria nomina* in initials.⁶⁸

There are several reasons for writing the name of the potter on the vessel: to mark the high quality that the potter guarantees with his stamp, to facilitate the control of the manufacture, or merely to advertise.⁶⁹

Almost all stamps on sigillata ware from Zaton belong to the *in planta pedis* type. Only one anepigraphic example is in the *tabula ansata* form. Out of 70 stamps, one was written in the Greek alphabet, all others are in the Latin script. Eight stamps are completely illegible, while at least one letter is recognizable on the remaining 63 examples.

ALB(N?) (6893H) – Stamp on the base of a cup of undefined form. Probably it refers to a potter known as Albanus from the Po Valley, appearing in the first half of the 1st century AD.⁷⁰ The same name is mentioned on the base of a plate from the necropolis of Osor, only in form __BANI.⁷¹ The identical name can also be found in the RGZM database under OCK number 61.8, at several sites: Magdalensberg, Valli Gr. Veronesi.⁷²

AT^EREN^T (3788H), **AT^ER_N^T** (6892H) – Stamps on the base of a cup of undefined form. The stamp bears a mention of a northern Italic potter named A. Terentius,⁷³

⁶⁷ CONSPECTUS, 1990, 147.

⁶⁸ CONSPECTUS, 1990, 148.

⁶⁹ G. FULLE, 1997, 31.

⁷⁰ OCK, 2000, 86, br. 61.8.

⁷¹ R. MAKJANIĆ, 1985, 56, br. 46.

⁷² RGZM, OCK 61.7.

⁷³ OCK, 2000, 421, br. 2066.6 (inv. br. 3788H), br. 2066.7 (inv. br. 6892H).

⁶⁸ CONSPECTUS, 1990, 148.

⁶⁹ G. FULLE, 1997, 31.

⁷⁰ OCK, 2000, 86, no. 61.8.

⁷¹ R. MAKJANIĆ, 1985, 56, no. 46.

⁷² RGZM, OCK 61.7.

⁷³ OCK, 2000, 421, no. 2066.6 (inv. no. 3788H), no. 2066.7 (inv. no. 6892H).

stoljeća. Većina njegovih proizvoda pronađena je na emilijsko-venetskom području, kao i na okolnim područjima koja gravitiraju prema sjevernoitalskom području poput Norika, Panonije i Dalmacije.⁷⁴

CCLOSA^B (6872H) – Pečat je na dnu tanjura nepoznatog tipa (*Consp.* B 2.7). Riječ je o aretinskom majstoru pod imenom C. Clo(dius) Sabi(nus), koji je djelovao u drugoj polovici 1. stoljeća.⁷⁵ Njegovi proizvodi nađeni su na lokalitetima na cijelom italskom poluotoku i šire, kao npr. u Emoni⁷⁶ i Sisciji⁷⁷.

IANVARI (6864H) – Pečat na dnu tanjura tipa *Consp.* 3. Riječ je o sjevernoitalskom majstoru pod imenom Ianuarius, koji je djelovao u dolini rijeke Po.⁷⁸ Njegovi su proizvodi nađeni na Magdalensbergu⁷⁹ i Emoni⁸⁰.

H^EXOR (6876H) – Pečat na dnu tanjura neodređenog tipa. Riječ je o sjevernoitalskom majstoru pod imenom Hexor, koji je djelovao u dolini rijeke Po.⁸¹ Njegovi su proizvodi nađeni na južnoitalskom području (Ordon⁸²) i na sjevernoitalskom području i gravitirajućim provincijama (Altino⁸³, Aquileia⁸⁴, Russi⁸⁵, Emona⁸⁶).

LA[T]NI (4073H), **LATNI** (2681H), **LATNI** (2679H) – Pečat na dnu zdjelice neodređenog tipa. Riječ je o sjevernoitalskom majstoru pod imenom Latinus, koji je djelovao u dolini rijeke Po u drugoj polovici 1.

whose products were present throughout the first half of the 1st century AD. Most of his products were found in the Emilia-Veneto region, as well as in the surrounding areas of the northern Italic region such as Noricum, Pannonia and Dalmatia.⁷⁴

CCLOSA^B (6872H) – Stamp on the base of a plate of unknown type (*Consp.* B 2.7) referring to an Arretine potter known as C. Clo(dius) Sabi(nus), who was active in the second half of the 1st century AD.⁷⁵ His products were found at the sites on the entire Italian peninsula and beyond, for instance in Emona⁷⁶ and Siscia.⁷⁷

IANVARI (6864H) – Stamp on the base of the plate type *Consp.* 3 referring to a northern Italic potter named Ianuarius, who worked in the Po Valley.⁷⁸ His products were found in Magdalensberg⁷⁹ and Emona.⁸⁰

H^EXOR (6876H) – Stamp on the base of a cup of undefined type referring to a north Italic potter known as Hexor, who worked in the Po Valley.⁸¹ His products were found in the south Italic region (Ordon⁸²), the northern Italic region and nearby provinces (Altino,⁸³ Aquileia,⁸⁴ Russi,⁸⁵ Emona⁸⁶).

LA[T]NI (4073H), **LATNI** (2681H), **LATNI** (2679H) – Stamps on the base of a cup of undefined type referring to a northern Italic potter named Latinus, who worked in the Po Valley in the second half of the 1st century

⁷⁴ M. SCHINDLER, S. SCHEFFENEGGER, 1977, 259–260; S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, 1998, 250–251; P. M. KENRICK, 2000, 51 (Fig. 5); VASA RUBRA, 2007, 230; I. BORZIĆ, 2013, 140.

⁷⁵ OCK, 2000, 185, br. 589.1.

⁷⁶ LJ. PLESNIČAR-GEC, 1972, 249, grob 715; T. CLXIV, 715.4.

⁷⁷ R. KOŠČEVIĆ, R. MAKJANIĆ, 1995, 52, sl. 33/ 9a-b, T. 63.129.

⁷⁸ OCK, 2000, 252, br. 962.

⁷⁹ M. SCHINDLER, S. SCHEFFENEGGER, 1977, T. 104.1.

⁸⁰ LJ. PLESNIČAR-GEC, 1972, 122, grob 730; T. CLXVIII, 730.7.

⁸¹ OCK, 2000, 250, 945.1.

⁸² M. VANDERHOEVEN, 1988, 67, br. 232.

⁸³ G. L. RAVAGNAN, 1985, 195, br. 115.

⁸⁴ OCK, 2000, 250, 945 (660).

⁸⁵ L. MAZZEO SARACINO, 1977, 102, fig. 14, 16 (br. 1050).

⁸⁶ S. PETRU, 1972, T. 36.17, grob 549.2.

⁷⁴ M. SCHINDLER, S. SCHEFFENEGGER, 1977, 259-260; S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, 1998, 250-251; P. M. KENRICK, 2000, 51 (Fig. 5); VASA RUBRA, 2007, 230; I. BORZIĆ 2013, 140.

⁷⁵ OCK, 2000, 185, no. 589.1.

⁷⁶ LJ. PLESNIČAR-GEC, 1972, 249, grave 715, T. CLXIV, 715.4.

⁷⁷ R. KOŠČEVIĆ, R. MAKJANIĆ, 1995, 52, fig. 33/ 9a-b, T. 63.129.

⁷⁸ OCK, 2000, 252, no. 962.

⁷⁹ M. SCHINDLER, S. SCHEFFENEGGER, 1977, T. 104.1.

⁸⁰ LJ. PLESNIČAR-GEC, 1972, 122, grave 730, T. CLXVIII, 730.7.

⁸¹ OCK, 2000, 250, 945.1.

⁸² M. VANDERHOEVEN, 1988, 67, no. 232.

⁸³ G. L. RAVAGNAN, 1985, 195, no. 115.

⁸⁴ OCK, 2000, 250, 945 (660).

⁸⁵ L. MAZZEO SARACINO, 1977, 102, fig. 14, 16 (no. 1050).

⁸⁶ S. PETRU, 1972, T. 36.17, grave 549.2.

stoljeća.⁸⁷ Njegovi su proizvodi nađeni u Altinu⁸⁸ i Poetoviu⁸⁹.

L_MC_ (6871H) – Pečat na dnu tanjura tipa *Consp.* 3. Moguće je da nije riječ o italskoj sigilati, već o lokalnom majstoru pod imenom L. M() Co() s područja *Poetovia*.⁹⁰

L · P · P (2876H) – Pečat na dnu zdjelice tipa *Consp.* 26. Moguće je da je riječ o majstoru pod imenom L. Petro(nius) Pud(ens), koji je djelovao u drugoj polovici 1. stoljeća. Pečati u ovom obliku nađeni su u Pompejima.⁹¹

L RAS · GE(R) (6898H) – Pečat na dnu zdjelice neodređenog tipa. Riječ je o majstoru pod imenom L. Ras() Ger(), vjerojatno s područja Etrurije.⁹² Djelovao je od 30. do 70. godine. Pečat ovog oblika nađen je na nekoliko posuda u Rimu,⁹³ dok je na bližim područjima nađen u Poetoviu⁹⁴ i Emoni⁹⁵.

MANNE (1343H) – Pečat na dnu zdjelice tipa *Consp.* 29. Riječ je o srednjoitalskom majstoru pod imenom Manneius, koji je djelovao na području Arezza i Torrite di Siene, od 30. do 70. godine.⁹⁶ Pečat ovog oblika nađen je na posudama u Aquilei, Arezzu, Bolseni, Chiusi, Torrita di Siena, dok je na području današnje Hrvatske nađen u Osijeku.⁹⁷

MOC? (6870H) – Pečat na dnu tanjura tipa *Consp.* 3. Riječ je o sjevernoitalskom majstoru pod imenom M. O() C() koji je djelovao oko sredine 1. stoljeća.⁹⁸ Pečat ovog oblika nađen je na sjevernoitalskom području (Locarno, Malesco), dok je na području današnje Hrvatske nađena posuda s pečatom ovog majstora u Sisku.⁹⁹

MOSCI (3280H) – Pečati na dnu zdjelice

AD.⁸⁷ His products were found in Altino⁸⁸ and Poetovio.⁸⁹

L_MC_ (6871H) – Stamp on the base of a *Consp.* 3 plate. It is possible it was not Italic *sigillata*, but a product of a local potter named L. M() Co() from the area of *Poetovio*.⁹⁰

L · P · P (2876H) – Stamp on the base of a *Consp.* 26 cup. Possibly it refers to a potter named L. Petro(nius) Pud(ens), who was active in the second half of the 1st century AD. Stamps of this form were found in Pompeii.⁹¹

L RAS · GE(R) (6898H) – Stamp on the base of a cup of undetermined type referring to a potter named L. Ras() Ger(), probably from the Etruria region.⁹² He was active from AD 30 to 70. Stamp of this form was found on several vessels in Rome,⁹³ and closer to our region in Poetovio⁹⁴ and Emona.⁹⁵

MANNE (1343H) – Stamp on the base of a *Consp.* 29 cup referring to a central Italic potter named Manneius, who was active in the area of Arezzo and Torrita di Siena, from AD 30 to 70.⁹⁶ Stamp of this form was found on the vessels in Aquileia, Arezzo, Bolsena, Chiusi, Torrita di Siena, while the region of present-day Croatia is represented by a find from Osijek.⁹⁷

MOC? (6870H) – Stamp on the base of a *Consp.* 3 plate referring to a northern Italic potter named M. O() C() who was active around the mid-1st century AD.⁹⁸ Stamp of this form was found in the northern Italic region (Locarno, Malesco), while the region of present-day Croatia is represented by a vessel with this potter's stamp from Sisak.⁹⁹

⁸⁷ OCK 2000, 250, br. 1022.2.

⁸⁸ G. L. RAVAGNAN, 1985, 209, br. 214.

⁸⁹ OCK, 2000 260, br. 1022.2.

⁹⁰ OCK, 2000 266, br. 1070.1; I. MIKL CURK, 1976, T 7.30.

⁹¹ OCK, 2000 326, br. 1431.7.

⁹² OCK, 2000, 352, br. 1620.2.

⁹³ E. SCHINDLER-KAUDELKA, 1984, no. 63.

⁹⁴ OCK, 2000, 352, no. 1620.

⁹⁵ S. PETRU, 1972, 137, pl. 107.1, br. 435.

⁹⁶ OCK, 2000, 272, 1099.13.

⁹⁷ D. GABLER, 1973, 41 br. 9, sl. 5.5.

⁹⁸ OCK, 2000, 306, br. 1307.1.

⁹⁹ R. KOŠČEVIĆ, R. MAKJANIĆ, 1995, 53, sl. 33.22, T. 66.188.

⁸⁷ OCK 2000, 250, no. 1022.2.

⁸⁸ G. L. RAVAGNAN, 1985, 209, no. 214.

⁸⁹ OCK, 2000 260, no. 1022.2.

⁹⁰ OCK, 2000 266, no. 1070.1; I. MIKL CURK, 1976, T. 7.30.

⁹¹ OCK, 2000 326, no. 1431.7.

⁹² OCK, 2000 352, no. 1620.2.

⁹³ E. SCHINDLER-KAUDELKA, 1984, No. 63.

⁹⁴ OCK, 2000, 352, no. 1620.

⁹⁵ S. PETRU, 1972, 137, pl. 107.1, no. 435.

⁹⁶ OCK, 2000, 272, 1099.13.

⁹⁷ D. GABLER, 1973, 41 no. 9, fig. 5.5.

⁹⁸ OCK, 2000, 306, no. 1307.1.

⁹⁹ R. KOŠČEVIĆ, R. MAKJANIĆ, 1995, 53, fig. 33.22, T. 66.188.

tipa *Consp.* 34. Riječ je o sjevernoitalskom majstoru pod imenom M. S. Moschvs, koji je djelovao nakon 15. godine. Pečati ovog oblika nađeni su na sjevernoitalskom području (Rovigo, Polesine, Budrio).¹⁰⁰

MSMOSC (5405H), **_MOSC** (6862H), **_MOSC** (4090H), **MSMO__** (6865H), **M(R?)MOSC** (4280H), **M · S__** (6886H), **M · S · M** (5402H), **M · S · M** (6889H) – Pečati na dnu tanjura *Consp.* 3, *Consp.* 21, nepoznatog tipa tanjura, zdjelice *Consp.* 36 i na dvama neodređenim tipovima zdjelice. Riječ se o kasnijoj varijanti pečata majstora pod imenom M. S. Moschvs, koji je datiran u vrijeme od 30. do 50. godine i dalje. Nađen je na više sjevernoitalskih lokaliteta (Bologna, Verona, Aquileia, Padova),¹⁰¹ dok su izvan italskog poluotoka nađene posude s pečatom ovog majstora u Magdalensbergu, Emoni,¹⁰² Apsorusu¹⁰³ i (vjerojatno) Sisciji¹⁰⁴. Pečati ovog majstora najbrojniji su od svih nađenih na lokalitetu u Zatonu.

MSPAC (6890H) – Pečat na dnu zdjelice neodređenog tipa. Riječ je o sjevernoitalskom majstoru pod imenom M. S() Pac(), koji je djelovao nakon 15. godine.¹⁰⁵ Pečat ovog oblika nađen je na malom broju lokaliteta na italskom tlu (Russi¹⁰⁶, Altino¹⁰⁷).

RIV[I] (3271H) – Pečat na dnu tanjura neodređenog tipa. Riječ je o sjevernoitalskom majstoru pod imenom Rivvs, koji je djelovao nakon 15. godine. Specijalizirao se za izradu tanjura, pečat ovog oblika nalazimo na rijetkim sjevernoitalskim lokalitetima (Adria¹⁰⁸, Russi¹⁰⁹) i na Magdalensbergu¹¹⁰.

MOSCI (3280H) – Stamp on the base of a *Consp.* 34 cup referring to a northern Italic potter named M. S. Moschvs, who was active after AD 15. Stamps of this form were found in the northern Italic region (Rovigo, Polesine, Budrio).¹⁰⁰

MSMOSC (5405H), **_MOSC** (6862H), **_MOSC** (4090H), **MSMO__** (6865H), **M(R?)MOSC** (4280H), **M · S__** (6886H), **M · S · M** (5402H), **M · S · M** (6889H) – Stamps on the bases of the *Consp.* 3, *Consp.* 21 plates, of an unknown plate type, the *Consp.* 36 cup and two undefined cup types. It is a later variant of the stamp of a potter named M. S. Moschvs, dated to the period from AD 30 to 50 and onwards. It was found at several northern Italic sites (Bologna, Verona, Aquileia, Padua),¹⁰¹ while finds outside the Italian peninsula comprise artifacts from Magdalensberg, Emona,¹⁰² Apsorus¹⁰³ and (probably) Siscia.¹⁰⁴ This potter's stamps are the most numerous of all the stamps recovered at the site of Zaton.

MSPAC (6890H) – Stamp on the base of a cup of undetermined type referring to a northern Italic potter named M. S() Pac(), who was active after AD 15.¹⁰⁵ Stamp of this form was found at few sites in the Italic regions (Russi,¹⁰⁶ Altino¹⁰⁷).

RIV[I] (3271H) – Stamp on the base of a plate of undetermined type referring to a northern Italic potter named Rivvs, who was active after AD 15. He was specialized in plate production. Stamp of this form can be found at few northern Italic sites (Adria,¹⁰⁸ Russi¹⁰⁹)

¹⁰⁰ OCK, 2000, 286, 1190.2.

¹⁰¹ OCK, 2000, 375, 1757.1 (inv. br. 4090H, 4280H), 1757.2 (inv. br. 5405H, 6862H), 1757.5 (inv. br. 5402H, 6865H, 6889H), 1757.6 (6886H).

¹⁰² LJ. PLESNIČAR GEC, 1972, 209, grob 383.11, T. CIII 383.16.

¹⁰³ R. MAKJANIĆ, 1985, 43, T. 5.48.

¹⁰⁴ R. KOŠČEVIĆ, R. MAKJANIĆ, 1995, 54, sl. 33.29, T. 57.29.

¹⁰⁵ OCK, 2000, 375, br. 1759.1.

¹⁰⁶ L. MAZZEO SARACINO, 1977, 45, sl. 14, 16, br. 156.

¹⁰⁷ G. L. RAVAGNAN, 1985, 230, br. 307, T. 6/307.

¹⁰⁸ OCK, 2000, 367, 1707.1.

¹⁰⁹ L. MAZZEO SARACINO, 1977, 105, sl. 15, 17, br. 1084.

¹¹⁰ M. SCHINDLER, S. SCHEFFENEGGER, 1977, T. 115.1.

¹⁰⁰ OCK, 2000, 286, 1190.2.

¹⁰¹ OCK, 2000 375,1757.1 (inv. no. 4090H, 4280H), 1757.2 (inv. no. 5405H, 6862H), 1757.5 (inv. no. 5402H, 6865H, 6889H), 1757.6 (6886H).

¹⁰² L. PLESNIČAR GEC, 1972, 209, grob 383.11; T CIII 383.16.

¹⁰³ R. MAKJANIĆ, 1985, 43, T. 5.48.

¹⁰⁴ R. KOŠČEVIĆ, R. MAKJANIĆ, 1995, 54; fig. 33.29, T. 57.29.

¹⁰⁵ OCK, 2000, 375, no. 1759.1.

¹⁰⁶ L. MAZZEO SARACINO, 1977, 45, fig. 14, 16, no. 156.

¹⁰⁷ G. L. RAVAGNAN, 1985, 230, no. 307, T. 6/307.

¹⁰⁸ OCK, 2000, 367, 1707.1.

¹⁰⁹ L. MAZZEO SARACINO, 1977, 105, fig. 15, 17, no. 1084.

[C]V^AEBRG (2722H) – Pečat na dnu zdjelice tipa *Consp.* 29. Riječ je o aretinskom majstoru pod imenom C. Ve() Berg(), koji je djelovao nakon 30. godine.¹¹¹ Pečat ovog oblika nalazimo na srednjoitalskom (Rim, Arezzo),¹¹² sjevernoafričkom (Tidis¹¹³, Tunis¹¹⁴) i istočnomediteranskom (Korint¹¹⁵) području, dok je izvan italskog poluotoka nađena posuda s pečatom ovog majstora u Emoni¹¹⁶.

MSEROS (6868H) – Pečat na dnu tanjura tipa *Consp.* 3. Riječ je o sjevernoitalskom majstoru pod imenom M. S() Eros koji je djelovao u drugoj polovici 1. stoljeća. Moguće je da je ovdje riječ i o deformiranom pečatu majstora M. S() Moschvs-a¹¹⁷. Pečat ovog oblika nađen je u Altinu¹¹⁸.

Anepigrafski

in planta pedis bez teksta (6883H) – Pečat na dnu zdjelice tipa *Consp.* 27. Riječ je o nepoznatom majstoru koji je djelovao nakon 15. godine.¹¹⁹

in planta pedis riblja kost (5500H) – dno tanjura tipa *Consp.* 3

tabula ansata, prazna (6879H) – *Consp.* 34 zdjelica

Nepoznati

AT[M]E (6891H) – dno zdjelice neodređenog tipa

[A]CAP (6896H) – dno zdjelice neodređenog tipa, lijevi kraj pečata nije sačuvan

ACOM__ (6863H) – dno tanjura tipa *Consp.* 3

ALVS (6887H) – dno zdjelice neodređenog tipa

and in Magdalensberg.¹¹⁰

[C]V^AEBRG (2722H) – Stamp on the base of a *Consp.* 29 cup referring to an Arretine potter named C. Ve() Berg(), who was active after AD 30.¹¹¹ Stamps of this form were found in the central Italic region (Rome, Arezzo),¹¹² in north Africa (Tiddis,¹¹³ Tunis¹¹⁴) and eastern Mediterranean (Corinth¹¹⁵). Outside the Italian peninsula, a vessel with this potter's stamp was also found in Emona.¹¹⁶

MSEROS (6868H) – Stamp on the base of a *Consp.* 3 plate referring to a northern Italic potter named M. S() Eros who was active in the second half of the 1st century AD. Possibly it could also be a deformed stamp of the potter M. S() Moschvs.¹¹⁷ Stamp of this form was found in Altino.¹¹⁸

Anepigraphic

in planta pedis without text (6883H) – stamp on the base of a *Consp.* 27 cup referring to an unknown potter active after AD 15.¹¹⁹

in planta pedis fish bone (5500H) – base of a *Consp.* 3 plate

tabula ansata, empty (6879H) – *Consp.* 34 cup

Unknown

AT[M]E (6891H) – base of a cup of undetermined type

[A]CAP (6896H) – base of a cup of undetermined type. Left end of the stamp missing.

ACOM__ (6863H) – base of a plate type *Consp.* 3

ALVS (6887H) – base of a cup of undeter-

¹¹¹ OCK, 2000, 468, br. 2331.2.

¹¹² OCK, 2000, 468, br. 2331.

¹¹³ R. GUÉRY, 1994, 139, br. 726, sl. 5 (726), 18 (725).

¹¹⁴ OCK, 2000, 468, br. 2331 (2245).

¹¹⁵ RGZM – neobjavljene bilješke i fotografije ustupio dr. K. W. Slane.

¹¹⁶ LJ. PLESNIČAR GEC, 1972, 51, grob 236.2, T. 65.17.

¹¹⁷ OCK, 2000, 375, 1755.1.

¹¹⁸ G. L. RAVAGNAN, 1985, 230, br. 304, T. 6/304.

¹¹⁹ OCK, 2000, 516, 2557.

¹¹⁰ M. SCHINDLER, S. SCHEFFENEGGER, 1977, T 115.1.

¹¹¹ OCK, 2000, 468, no. 2331.2.

¹¹² OCK, 2000, 468, no. 2331.

¹¹³ R. GUÉRY, 1994, 139 no. 726; figs. 5 (726), 18 (725).

¹¹⁴ OCK, 2000, 468, no. 2331 (2245).

¹¹⁵ RGZM – unpublished notes and photographs lent by K. W. Slane, PhD

¹¹⁶ LJ. PLESNIČAR GEC, 1972, 51, grave 236.2, T. 65.17.

¹¹⁷ OCK, 2000, 375, 1755.1.

¹¹⁸ G. L. RAVAGNAN, 1985, 230, no. 304, T. 6/304.

¹¹⁹ OCK, 2000, 516, 2557.

ATSO (1362H, 1363H, 1364H) – tanjuri tipa *Consp.* 3

C · A · F (230H) – zdjelica tipa *Consp.* 34

DMA (4198H) – zdjelica tipa *Consp.* 34, loše sačuvan pečat

EVTV_ (324H) – tanjur tipa *Consp.* 3, loše sačuvan desni kraj pečata

L · T · S (6895H) – dno zdjelice neodređenog tipa

M · S · B (3276H) – dno tanjura neodređenog tipa

M · S · H ili **M · S · R** (2875H) – zdjelica tipa *Consp.* 27

M[V]D (6884H) – zdjelica tipa *Consp.* 27

NIPCI? (6881H) – zdjelica tipa *Consp.* 34

PATE ili **PAFE** (6882H) – zdjelica tipa *Consp.* 34

RATI (6875H) – dno tanjura neodređenog tipa

SIC ili **SIO** (4061H) – dno zdjelice neodređenog tipa

TTI (6861H) – tanjur tipa *Consp.* 3

TVP (6869H) – dno tanjura tipa *Consp.* 3

ω_ζογ (3799H) – dno tanjura neodređenog tipa

Nečitki

· M · R__ (6874H) – tanjur tipa *Consp.* 21, oštećena desna polovica pečata

ALNA? (309H) – zdjelica tipa *Consp.* 34

__T__ (6897H) – dno zdjelice neodređenog tipa

CP(E?) (6867H) – nedostaje donji dio pečata za smislenu čitanje

C · P__EI (2499H) – dno zdjelice neodređenog tipa, središnji dio pečata nije sačuvan

C(T?)M (3279H) – tanjur tipa *Consp.* 3

E__ (6885H) – dno zdjelice neodređenog tipa

(P?)SCNS_ (6860H) – tanjur tipa *Consp.* 3

(V)__ (2593H) – dno tanjura tipa *Consp.* 3

MANS? (6894H) – dno zdjelice neodređenog tipa

NA__ (6880H) – zdjelica tipa *Consp.* 34

mined type

ATSO (1362H, 1363H, 1364H) – plates type *Consp.* 3.

C · A · F (230H) – cup type *Consp.* 34.

DMA (4198H) – cup type *Consp.* 34, poorly preserved stamp

EVTV_ (324H) – plate type *Consp.* 3, poorly preserved right end of the stamp

L · T · S (6895H) – base of a cup of undetermined type

M · S · B (3276H) – base of a plate of undetermined type

M · S · H or **M · S · R** (2875H) cup type *Consp.* 27

M[V]D (6884H) – cup type *Consp.* 27

NIPCI? (6881H) – cup type *Consp.* 34

PATE or **PAFE** (6882H) – cup type *Consp.* 34

RATI (6875H) – base of a plate of undetermined type

SIC or **SIO** (4061H) – base of a cup of undetermined type

TTI (6861H) – plate type *Consp.* 3

TVP (6869H) – base of a plate type *Consp.* 3

ω_ζογ (3799H) – base of a plate of undetermined type

Illegible

· M · R__ (6874H) – plate type *Consp.* 21, right half of the stamp damaged

ALNA? (309H) – cup type *Consp.* 34

__T__ (6897H) – base of a cup of undetermined type

CP(E?) (6867H) – lower part of the stamp missing which prevents meaningful reading

C · P__EI (2499H) – base of a cup of undetermined type, central part of the stamp missing

C(T?)M (3279H) – plate type *Consp.* 3

E__ (6885H) – base of a cup of undetermined type

(P?)SCNS_ (6860H) – plate type *Consp.* 3

(V)__ (2593H) – base of a plate type *Consp.* 3

MANS? (6894H) – base of a cup of unde-

OM__ (4056H) – tanjur tipa *Consp.* 21
OMI_ (6873H) – tanjur tipa *Consp.* 21
OMI_ (1993H) – tanjur tipa *Consp.* 21
PION^ME (3277H) – dno tanjura neodređenog tipa, oštećen pečat
SCR_ (6866H) – dno tanjura tipa *Consp.* 3
VI_ (6877H) – dno tanjura neodređenog tipa
__M(C?) (3183H) – tanjur tipa *Consp.* 21
___T (234H) – zdjelica tipa *Consp.* 34
___AN (4075H) – dno zdjelice neodređenog tipa
(nečitko) (2526H) – tanjur tipa *Consp.* 3
(nečitko) (245H) – tanjur tipa *Consp.* 3
(nečitko) (3296H) – tanjur tipa *Consp.* 3, moguće grčko pismo
(nečitko) (6878H) – dno tanjura neodređenog tipa
(nečitko) (6888H) – dno zdjelice neodređenog tipa
(nečitko) (307H) – zdjelica tipa *Consp.* 34

ZAKLJUČAK

U članku je obrađeno 77 ulomaka glatkog sigilatnog posuda s potpuno ili djelomično očuvanim radioničkim pečatom. Sav doneseni arheološki materijal potječe s podvodnih istraživanja lokaliteta rt Kremenjača u Zatonu izvedenih od 1968. do 2012. godine. Obrađeni su cjeloviti primjerci i ulomci glatkih sigilatnih posuda s radioničkim pečatom kojem se natpis minimalno dao identificirati. Podjednako su zastupljeni tanjuri (39) i zdjelice (38), prema klasifikaciji donesenoj u *Conspectusu*.¹²⁰ Tako su u korpusu glatke tere sigilate s radioničkim pečatima prisutna dva tipa tanjura (*Consp.* 3 – 11 komada s još 12 ulomaka dna, i *Consp.* 21 – 6 komada; 11 ulomaka dna tanjura neodređenog tipa) i pet tipova zdjelica (*Consp.* 26 – 1 komad, *Consp.* 27 – 3 komada, *Consp.* 29 – 2 komada, *Consp.* 34 – 10 komada, *Consp.* 36 – 1 komad;

¹²⁰ CONSPECTUS, 1990.

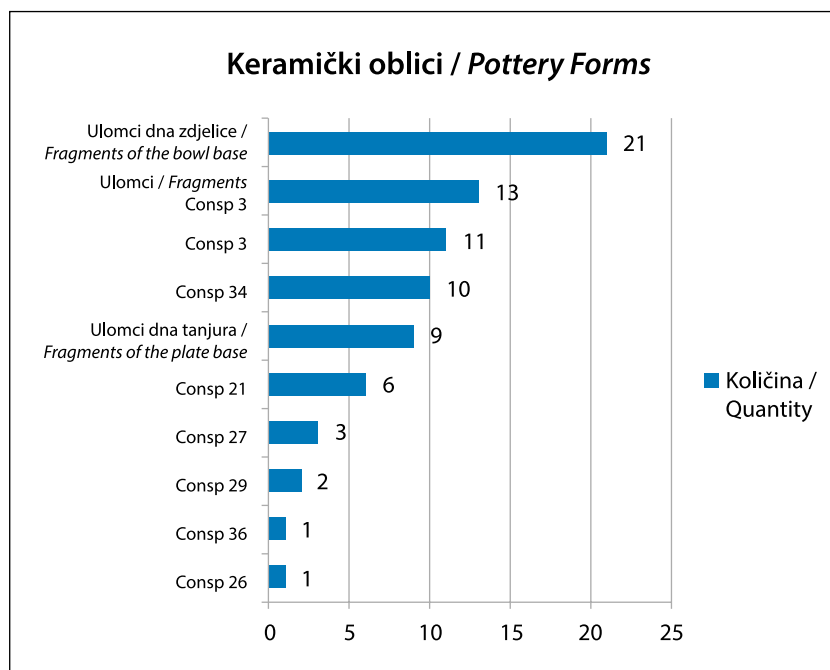
terminated type

NA__ (6880H) – cup type *Consp.* 34
OM__ (4056H) – plate type *Consp.* 21
OMI_ (6873H) – plate type *Consp.* 21
OMI_ (1993H) – plate type *Consp.* 21
PION^ME (3277H) – base of a cup of undetermined type, damaged stamp
SCR_ (6866H) – base of a plate type *Consp.* 3
VI_ (6877H) – base of a plate of undetermined type
__M(C?) (3183H) – plate type *Consp.* 21
___T (234H) – cup type *Consp.* 34
___AN (4075H) – base of a cup of undetermined type
(illegible) (2526H) – plate type *Consp.* 3
(illegible) (245H) – plate type *Consp.* 3
(illegible) (3296H) – plate type *Consp.* 3, possibly in the Greek alphabet
(illegible) (6878H) – base of a plate of undetermined type
(illegible) (6888H) – base of a cup of undetermined type
(illegible) (307H) – cup type *Consp.* 34

CONCLUSION

The paper presents an analysis of 77 sherds of plain sigillata ware with fully or partially preserved workshop stamp. All analyzed archaeological finds were recovered in the underwater excavations of the site of Cape Kremenjača in Zaton conducted from 1968 to 2012. Complete examples of plain sigillata ware with workshop stamps were examined as well as their fragments, with inscription at least barely identifiable. Plates and cups were almost evenly represented (39 plates to 38 cups) according to the classification presented in *Conspectus*.¹²⁰ In the assemblage of plain sigillata with workshop stamps we find two types of plates (*Consp.* 3 – 11 pieces with 12 more base fragments, and *Consp.* 21 – 6 piec-

¹²⁰ CONSPECTUS, 1990.

SLIKA 10. Grafikon udjela pojedinih keramičkih oblika sa radioničarskim pečatima (priređio: D. Taras)

FIGURE 10 Ratio of separate pottery forms with workshop stamps (author: D. Taras)

21 ulomak dna zdjelice neodređenog tipa). Najveći postotak oblika tanjura sačuvan je u obliku *Consp.* 3, dok u kategoriji zdjelica najviše primjeraka broji oblik *Consp.* 34 – ova statistika ne iznenađuje, posebno jer je riječ o oblicima koji su najdulje prisutni u cijelom korpusu glatke sigilate nađene na ovom lokalitetu (Sl. 10).

Svi su radionički pečati fotografirani i uzet im je obris grafitnim prahom preko tankog papira, kako bi se kombinacijom obiju tehnika uspješnije pročitao natpis. Na lokalitetu je identificirano najviše sjevernoitalskih radionica (11), slijede četiri aretinske i dvije radionice kojima se ne zna provenijencija. Tri su radionice označene anepigrafskim pečatom, 19 je neidentificiranih radionica, a 26 primjeraka radioničkih pečata je nedovoljno sačuvano da bi se moglo smisljeno iščitati puno ime. Među najranijim radionicama izdvajaju se one sa sjevernoitalskog područja koje su djelovale od 15 godine, kao npr. Rivvs, Moschus ili radionica potpisana pečatom M. S. Pac(), dok se kod radionica koje su djelovale poslije ističu većinom aretinska imena poput C. Clodius Sabinus, L. Ras() Ger() i Manneius, sjevernoitalska imena Latinus i M. S. Eros ili radionica nepoznate proveni-

es; 11 fragmenata baza tanjura neodređenog tipa) i pet tipova šalka (*Consp.* 26 – 1 komad, *Consp.* 27 – 3 komada, *Consp.* 29 – 2 komada, *Consp.* 34 – 10 komada, *Consp.* 36 – 1 komad; 21 fragmenata baza šalka neodređenog tipa). Tip *Consp.* 3 čini najveći postotak oblika tanjura, dok u kategoriji zdjelica najviše primjeraka broji oblik *Consp.* 34 – ova statistika ne iznenađuje, posebno jer je riječ o oblicima koji su najdulje prisutni u cijelom korpusu glatke sigilate nađene na ovom lokalitetu (Sl. 10).

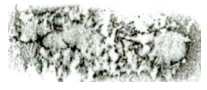

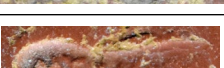
Fotografije su snimane svih pečata i njihovih obrisova, a njihove konture su snimane grafitnim prahom preko tankog papira, kako bi se kombinacijom obiju tehnika uspješnije pročitao natpis. Na lokalitetu je identificirano najviše sjevernoitalskih radionica (11), slijede četiri aretinske i dvije radionice kojima se ne zna provenijencija. Tri su radionice označene anepigrafskim pečatom, 19 je neidentificiranih radionica, a 26 primjeraka radioničkih pečata je nedovoljno sačuvano da bi se moglo smisljeno iščitati puno ime. Među najranijim radionicama izdvajaju se one sa sjevernoitalskog područja koje su djelovale od 15 godine, kao npr. Rivvs, Moschus ili radionica potpisana pečatom M. S. Pac(), dok se kod radionica koje su djelovale poslije ističu većinom aretinska imena poput C. Clodius Sabinus, L. Ras() Ger() i Manneius, sjevernoitalska imena Latinus i M. S. Eros ili radionica nepoznate proveni-

jencije L. Petronius Pudens. Radionica koja se ističe s najviše primjeraka jest M. S. Moschvs, a prisutna je u korpusu obrađene glatke sigilate s devet primjeraka. Slijede radionice Latinvs (tri primjerka), nepoznata radionica ATSO (tri primjerka) i A. Terentvs (dva primjerka), dok su ostale prisutne s jednim primjerkom.

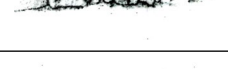
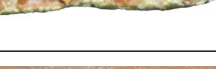

schus or the workshop signed with the stamp M. S. Pac(), while the workshops that were active in the later period usually bear Arretine names such as C. Clodius Sabinus, L. Ras() Ger() and Manneius, or northern Italic names Latinus and M. S. Eros or a workshop of unknown provenance L. Petronius Pudens. The workshop that stands out due to the biggest number of specimens is M. S. Moschvs, and it is documented in the analyzed assemblage with 9 examples, followed by the workshops Latinvs (three examples), unknown workshop ATSO (three examples) and A. Terentivs (two examples) while all others yielded only one example each.

Translation: Marija Kostić

TABLICA 1. Tablica radioničkih pečata na tanjurima tipa *Conspectus 3* (priredio: D. Taras)TABLE 1 Workshop stamps on the *Conspectus 3* plates (author: D. Taras)

R. b. / No	Inv. br. / Inv. no	Tekst / Text	Obris pečata / Stamp outline	Fotografija pečata / Stamp photo	Majstor / Workshop	OČK / OČK
1.	1364H	ATSO			X	X
2.	1362H	ATSO			X	X
3.	1363H	ATSO			X	X
4.	2526H	nečitko			X	X
5.	245H	nečitko			X	X
6.	6860H	(P?)SCNS			X	X
7.	6861H	TTI			X	X
8.	324H	EVTV_			X	X
9.	3296H	nečitko			X	X
10.	3279H	C(T?)M			X	X
11.	5405H	MSMOSC			M. S() Moschus	1755.1

TABLICA 2. *Tablica radioničkih pečata na ulomcima tanjura tipa Conspectus 3 (priredio: D. Taras)*
TABLE 2 *Workshop stamps on the Conspectus 3 plate sherds (author: D. Taras)*

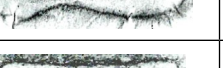

R. b. / No	Inv. br. / Inv. no	Tekst / Text	Obris pečata / Stamp outline	Fotografija pečata / Stamp photo	Majstor / Workshop	OCK / OCK
1.	5500H	E + riblja kost			X	X
2.	6862H	__MOSC			M. S() Moschus	1757.2
3.	6863H	ACOM__			X	X
4.	2593H	(V)___			X	X
5.	6864H	IANVARI			Ianuarius	962
6.	6865H	MSMO__			M. S() Moschus?	1757.5?
7.	6866H	SCR__			X	X
8.	6867H	CP(E?)			C. P() E() ?	X
9.	6868H	MSEROS			M. S() Eros?	1755.1
10.	6869H	TVP			X	X
11.	6870H	MOC?			M. O() C() ?	1307.1
12.	6871H	L_MC_			L. M() Co() ?	1070.1

TABLICA 3. Tablica radioničkih pečata na ulomcima tanjura tipa *Conspetus 21* (priređio: D. Taras)TABLE 3 Workshop stamps on the *Conspetus 21* plate sherds (author: D. Taras)

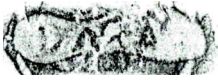

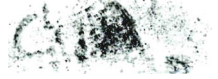

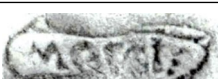

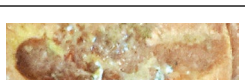
R. b. / No	Inv. br. / Inv. no	Tekst / Text	Obris pečata / Stamp outline	Fotografija pečata / Stamp photo	Majstor / Workshop	OCK / OCK
1.	4280H	MRMOSC			M. S() Moschus	1757.1
2.	3183H	__M(C?)			X	X
3.	6873H	OMI_			X	X
4.	4056H	OM__			X	X
5.	1993H	OMI_			X	X
6.	6874H	·M·R__			X	X

TABLICA 4. Tablica radioničkih pečata na ulomcima tanjura nedefiniranih tipova (priređio: D. Taras)

TABLE 4 Workshop stamps on plate sherds of undefined types (author: D. Taras)

R. b. / No	Inv. br. / Inv. no	Tekst / Text	Obris pečata / Stamp outline	Fotografija pečata / Stamp photo	Majstor / Workshop	Consp. / Consp.	OCK / OCK
1.	3277H	PION^ME			X	B 2.7	X
2.	6875H	RATI			X	B 2.7	X
3.	3276H	M·S·B			X	B 2.5	X
4.	4090H	MOSC			M. S() Moschus	X	1757.1
5.	6876H	H^EXOR			Hexor	X	945.1
6.	6877H	VI_?			X	X	X
7.	3271H	RIV[I]			Rivvs	X	1707.1
8.	3799H	ω_σογ			X	X	X
9.	6878H	nečitko			X	B 1.10	X
10.	6872H	CCLOSA^B			C. Clo(dius) Sabi(nus)	B 2.7	589.1

TABLICA 5. *Tablica radioničkih pečata na ulomcima zdjelica tipa Conspectus 34 (priređio: D. Taras)*
TABLE 5 *Workshop stamps on the Conspectus 34 cup sherds (author: D. Taras)*

R. b. / No	Inv. br. / Inv. no	Tekst / Text	Obris pečata / Stamp outline	Fotografija pečata / Stamp photo	Majstor / Workshop	OČK / OČK
1.	4198H	DMA			X	X
2.	230H	C · A · F			X	X
3.	234H	___T			X	X
4.	6879H	tabula ansata			X	X
5.	309H	ALNA?			X	X
6.	6880H	NA__			X	X
7.	3280H	MOSCI			M. S. Moschus	1190.2
8.	6881H	NIPCI?			X	X
9.	6882H	PATE? PAFE?			X	X
10.	307H	nečitak			X	X

TABLICA 6. Tablica radioničkih pečata na ulomcima zdjelica ostalih tipova (priredio: D. Taras)

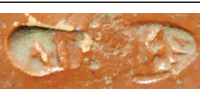

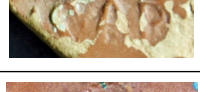

TABLE 6 Workshop stamps on the cup sherds of other types (author: D. Taras)

R. b. / No	Inv. br. / Inv. no	Tekst / Text	Obris pečata / Stamp outline	Fotografija pečata / Stamp photo	Majstor / Workshop	Consp. / Consp.	OCK / OCK
1.	2876H	L · P · P			L. Petro(nius) Pud(ens)	26	1431.7
2.	2875H	M · S · H? M · S · R?			X	27	X
3.	6883H	anepigrafski			X	27	X
4.	6884H	M[V]D			X	27	X
5.	1343H	MANNE			Manneius	29	1099.13
6.	2722H	[C]V^EBRG			C. Ve() Barg()	29	2331.2
7.	5402H	M · S · M			M. S() Moschus	36	1757.5

TABLICA 7. Tablica radioničkih pečata na ulomcima zdjelica nedefiniranih tipova (priredio: D. Taras)

TABLE 7 Workshop stamps on the cup sherds of undefined types (author: D. Taras)

R. b. / No	Inv. br. / Inv. no	Tekst / Text	Obris pečata / Stamp outline	Fotografija / Stamp photo	Majstor / Workshop	Consp. / Consp.	OCK / OCK
1.	6885H	E___			X	B 3.18	X
2.	6886H	M · S__			M. S() Moschus	B 3.18	1757.6
3.	2679H	LATNI			Latinus	B 3.18	1022.2
4.	6887H	ALVS			X	B 3.18	X
5.	6888H	nečitko			X	B 3.18	X
6.	6889H	M · S · M			M. S() Moschus	B 3.18	1757.5
7.	4075H	___AN			X	B 3.13	X

R. b. / No	Inv. br. / Inv. no	Tekst / Text	Obris pečata / Stamp outline	Fotografija / Stamp photo	Majstor / Workshop	Consp. / Consp.	OČK / OČK
8.	6890H	(M)SPAC			M. S() Pac()	B 3.13	1759.1
9.	3788H	AT^EREN^T			A. Terentius	B 3.13	2066.6
10.	6891H	AT[M]E			X	B 3.19	X
11.	4061H	SIC? SIO?			X	B 3.19	X
12.	6892H	AT^ER_ N^T			A. Terentius	B 3.19	2066.7
13.	4073H	LA[T]NI			Latinus	B 3.18	1022.2
14.	2681H	LATNI			Latinus	B 3.18	1022.2
15.	6893H	ALB(A)_			Albanus	B 3.18	61.8
16.	6894H	(M)ANS?			X	B 3.18	X
17.	6895H	L · T · S			X	B 3.19	X
18.	2499H	C · P__EI			X	B 3.18	X
19.	6896H	[A]CAP			X	B 3.19	X
20.	6897H	__T__			X	B 3.18	X
21.	6898H	L RAS · GE[R]			L. Ras() Ger()	B 3.19	1620.2

IZVORI / SOURCES

C. PLINIUS SECUNDUS, *Naturalis Historia* (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D35%3Achapter%3D46>) (pristupljeno 16.09.2020)

LITERATURA / REFERENCES

- BERAMINI, M., MANCA, M. L., 2008. – Margherita Bergamini, Maria Laura Manca, La produzione di terra sigillata nella media Valle del Tevere. Indici per la localizzazione dell'officina di L. Nonius, *Rei Cretariae Romanae Favtorvm* 40, Bonn, 347–358.
- BORZIĆ, I., 2010. – Igor Borzić, *Keramički nalazi s arheološkog lokaliteta Burnum – Amfiteatar*, (doktorski rad), Sveučilište u Zadru, Zadar.
- BORZIĆ, I., 2013. – Igor Borzić, Radionički pečati na italskoj tera sigilati iz Burnuma / Workshop Stamps On Italic Terra Sigillata From Burnum, *Archaeologia Adriatica* 7, Zadar, 133–150.
- BORZIĆ, I., ETEROVIĆ BORZIĆ, A., 2015. – Igor Borzić, Anamarija Eterović Borzić, *Terra sigillata iz rimske Aserije – prilog poznavanju keramičarskog importa u Liburniji / Terra Sigillata From Roman Asseria - A contribution to understanding Pottery Import in Liburnia*, *Asseria* 13, Zadar, 1–77.
- BRUSIĆ, Z., 1968. – Zdenko Brusić, Istraživanje antičke luke kod Nina, *Diadora* 4, Zadar, 203–209.
- BRUSIĆ, Z., 1980. – Zdenko Brusić, Rt Kremenjača, Zaton kod Nina – podmorska istraživanja ostataka antičke luke stare Enone, *Arheološki pregled* 21, Beograd, 112–113.
- CONSPECTUS, 1990. – Elisabeth Ettliger, *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confecta*, Römisch-germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt A. M., Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- DŽIN, K., 2011. – Kristina Džin, Istraženost keramičarskih i opekarskih peći u Istri, Rimske keramičarske i staklarske radionice, *Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 23.-24. listopada 2008* (ur./eds.: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, B. Šiljeg), Institut za arheologiju u Zagrebu, Grad Crikvenica, Muzej grada Crikvenice, Crikvenica, 65–74.
- ETTLINGER, E. 1987. – Elisabeth Ettliger, How was Arretine sold?, *Rei Cretariae Romanae Favtorvm* XXV/XXVI, In agro Ravracense, 5–19.
- FABER, A., 2003. – Andrea Faber, Produzione di Terra Sigillata ed il consumo di ceramiche a vernice nell'Italia Meridionale alla fine della Republica e nella prima eta Imperiale, *Rei Cretariae Romanae Favtorvm* 38, Abingdon, 171–179.
- FILIPOVIĆ, S., CRNKOVIĆ ŠULJUG, M., 2017. – Slavica Filipović, Mirna Crnković Šuljug, Kasno padanska terra sigillata s lokaliteta Osijek-Vojarna, *Arheologija na Dunavu* (ur./ed.: D. Tončinić), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 31, Vukovar, 99–106.
- GABLER, D., 1973. – Denes Gabler, Italische Sigillaten in Nordwestpannonien, *Herausgegeben vom Burgenländischen landesmuseum*, Heft 51, Eisenstadt, 2–50.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1984. – Smiljan Gluščević, Antička luka u Zatonu kraj Nina, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 16/1, Zagreb, 17–18.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1986. – Smiljan Gluščević, Zaton, antička luka – nastavak istraživanja, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 17/3, Zagreb, 46 – 47.

- GLUŠČEVIĆ, S., 2007. – Smiljan Gluščević, *Antička Luka u Zatonu – izložba fotografija*, Arheološki muzej u Zadru, Zadar.
- GLUŠČEVIĆ, S. et al., 2006. – Smiljan Gluščević, Mario Jurišić, Renata Šošćarić, Snježana Vujčić Karlo, Evidence for the Nutrition of Sailors from the Roman Harbour at Zaton near Zadar, *Archaeologia Maritima Mediterranea* 3, Roma, 147–161.
- GOUDINEAU, C., 1968. – Christian Goudineau, *La ceramica aretine lisse*, Fouilles de l'École Française de Rome, E. de Boccard, Paris.
- GRISONIĆ, M., STEPAN, N., 2017. – Maja Grisonić, Nikolina Stepan, Italska terra sigillata iz rimske vile rustike u uvali Caska na otoku Pagu / Terra sigillata italica dalla villa rustica romana nella baia di Caska sull'isola di Pag, *Archaeologia Adriatica* 11, Zadar, 69–143.
- GUÉRY, R., 1992. – Roger Guéry, Les marques de potiers sur terra sigillata découvertes en Algérie. [IV/2. Sigillée italique], *Antiquités africaines* 28, Paris, 89–187.
- KENRICK, P. M., 1985. – Philip M. Kenrick, *Excavation at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice), vol. III, Part I - The fine pottery, Supplements to Lybia Antiqua* V, Socialist People's Libyan Arab Jamahiriya, Department of Antiquities, Society for Libyan Studies, Tripoli, 176–181.
- KENRICK, P. M., 2000. – Philip M. Kenrick, Stamped sigillata from Northern Italy: patterns of distributions, *Produzione ceramica in area Padana tra il II secolo a.C. e il VII secolo d.C.: nuovi dati e prospettive di ricerca*, Convegno internazionale di Desenzano del Garda, 8-10 aprile 1999 (ur./eds.: G. Olcese, G. Brogiolo), SAP Societa Archeologica S.r.L., Mantova, 45–51.
- KENRICK, P. M., 2004. – Philip M. Kenrick, Signatures in Italian sigillata: a new perspective, *Early Italian Sigillata – the chronological framework and trade patterns* (ur./ed.: J. Pobleome), *Bulletin Antieke Beschaving*, Supplement 10, Peeters, Leuven-Paris-Dudley, 253–262.
- KONESTRA, A., 2015. – Ana Konestra, Keramika s Foruma Municipia Flavia Fulfinuma (otok Krk, Hrvatska) – istraživanja od 2007. do 2013. godine / Pottery from the Forum of Municipium Flavium Fulfinum (Krk Island, Croatia) – research between 2007 and 2013, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 32, Zagreb, 147–214.
- KONESTRA, A., 2016. – Ana Konestra, Italska terra sigillata i keramika tankih stijenci na području sjeverne Liburnije: tipologija, kronologija i distribucija (doktorski rad), Sveučilište u Zadru, Zadar.
- LAMBOGLIA, N., 1950. – Nino Lamboglia, Per una classificazione preliminare della ceramica Campana, *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Liguri*, Istituto Internazionale di Studi Liguri, Museo Bicknell, Bordighera, 1952, 139 – 206.
- MAGGI, P., 2001. – Paola Maggi, Ceramica fine da mensa, Loron (Croatie), *Un grande centre de production d'Amphores à huile Istriennes (I er – IV e S. P.C.)*, Ausonius Publication, Bordeaux, 127–176.
- MAKJANIĆ, R., 1985. – Rajka Makjanić, Terra sigillata iz rimskih nekropola u Osoru i Bakru, *Prilozi* 2, Zagreb, 39–50.
- MAKJANIĆ, R., KOŠČEVIĆ, R., 1995. – Rajka Makjanić, Remza Koščević, *Siscia, Pannonia Superior. Finds and Metalwork Production: Terra Sigillata*, BAR International Series 621, Oxford.
- MAZZEO SARACINO, L., 1978. – Luisa Mazzeo Saracino, Russi (Ravenna) - Campagna di scavo 1971, *Notizie degli Scavi* 36, Roma, 1–156.
- MAZZEO SARACINO, L., 1985. – Luisa Mazzeo Saracino, Terra sigillata Nord-Italica, *Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (Tardo ellenismo e primo Impero)* (ur./ed.: G. Pugliese Carratelli) *Enciclopedia dell'arte antica, Classica e Orientale*, Istituto della Enciclopedia italiana, Roma, 175–230.
- MAZZEO SARACINO, L., 2000. – Luisa Mazzeo Saracino, Lo studio delle Terre Sigillate Pa-

- dane: problemi e prospettive, *Produzione ceramica in area Padana tra il II secolo a.C. e il VII secolo d.C.: nuovi dati e prospettive di ricerca*, Convegno internazionale di Desenzano del Garda, 8-10 aprile 1999 (ur./eds.: G. Olcese, G. Brogiolo), SAP Societa Archeologica S.r.L., Mantova, 31–45.
- MIKL CURK, I., 1976. – Iva Mikl Curk, *Poetovio I*, Katalogi in monografije 13, Narodni muzej, Ljubljana.
- OCK, 2000. – August Oxé, Howard Comfort, Philip Kenrick, *Corpus Vasorum Arretinorum, A catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata*, IInd edition, Habelt, Bonn.
- OLCESE, G., 1998. – Gloria Olcese, Ceramiche in Lombardia, *Ceramiche in Lombardia tra II secolo A. C. e VII secolo D. C. – raccolta dei dati editi* (ur./ed.: G. Olcese), Documenti di archeologia 16, SAP Societa Archeologica S.r.L., Mantova, 7–19.
- OLCESE G., 2003. – Gloria Olcese, Italian terra sigillata in Rome and the Rome area: production, distribution and laboratory analysis, *Early Italian Sigillata – the chronological framework and trade patterns* (ur./ed.: J. Pobleome), Bulletin Antieke Beschaving, Supplement 10, Peeters, Leuven-Paris-Dudley, 279–298.
- OSWALD, F., DAVIES PRYCE, T., 1966. – Felix Oswald, Thomas Davies Pryce, *An introduction to the study of Terra Sigillata*, Gregg Press, London.
- OŽANIĆ ROGULJIĆ, I., 2011. – Ivana Ožanić Roguljić, Terra sigillata i keramika tankih stjenki s lokaliteta Crikvenica – Igralište, *Rimske keramičarske i staklarske radionice, Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 23.-24. listopada 2008.* (ur./eds.: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, B. Šiljeg), Institut za arheologiju u Zagrebu, Grad Crikvenica, Muzeja grada Crikvenice, Crikvenica, 31–38.
- PATURZO, F., 1996. – Franco Paturzo, Arretina vasa. *La ceramica aretina da mensa in eta romana. Arte, Storia e Tecnologia*, Calosci, Cortona.
- PEACOCK, D. P. S., 1982. – David P. S. Peacock, *Pottery in the Roman world, an ethnoarchaeological approach*, Longman Publishing Group, New York.
- PETRU, S., 1973. – Sonja Petru, *Emonske nekropole (odkrite med leti 1635-1960)*, Narodni muzej, Ljubljana, 1973.
- PETTENO, E., 2007. – Elena Petteno, *Vasa Rubra, Marchi di fabrica sulla terra sigillata da Iulia Concordia* (ur./ed.: E. Petteno), Saggi di antichità e tradizione classica 25, Esedra, Padova.
- PLESNIČAR-GEC, LJ., 1972. – Ljudmila Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče / The Northern Necropolis of Emona*, Katalogi in monografije, 8, Narodni muzej, Ljubljana.
- PUCCI, G., 1985. – Giuseppe Pucci, Terra Sigillata Italica, *Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (Tardo ellenismo e primo Impero)* (ur./ed.: G. Pugliese Carratelli) Enciclopedia dell'arte antica, Classica e Orientale, Istituto della Enciclopedia italiana, Roma, 360–406.
- RAVAGNAN, G. L., 1985. – Giovanna Luisa Ravagnan, La Terra Sigillata con bollo di Altino, *Aquileia Nostra* 56, Aquileia, 166–312.
- RAYNOLDS SCOTT, A., 2008. – Ann Reynolds Scott, *Cosa: The Black-Glaze Pottery 2*, Memoirs of the American Academy in Rome. Supplementary Volumes, Vol. 5, University of Michigan Press, Michigan.
- RGZM – The Samian resarch database, <https://www.rgzm.de/samian/home/frames.htm> (pristupljeno 16. rujna 2020.)
- SCHINDLER, M., SCHEFFENEGGER, S., 1977. – Maria Schindler, Suzanne Scheffenegger, *Die Glatte rotte Terra Sigillata vom Magdalensberg*, Verlag des Landesmuseums für Kärnten, Klagenfurt

- SCHINDLER-KAUDELKA, E., 1984. – Eleni Schindler-Kaudelka, Terra sigillata aus Rom. Die Sammlung Olcott, *Rei Cretariae Romanae Favtorvm* 13, München, 13–36.
- SCOTTI MASELLI, F., 1984. – Franca Scotti Madelli, La ceramica ad Aquileia. Il vasellame da mensa, I musei di Aquileia, *Antichita' Altoadriatiche* XXIV, Udine, 39–69.
- TARAS, D., 2015 – Dino Taras, Gruba egejska keramika iz slojeva antičke luke u Zatonu / Aegean Coarse Ware from the Layers of the Ancient Port of Zaton, *Diadora* 28/2014, Zadar, 191–217.
- UGARKOVIĆ, M., KONESTRA, A., 2018. – Marina Ugarković, Ana Konestra, Hellenistic and Roman fine-wares from Soline bay on St. Clement island near Hvar, *Praetoria longe lateque lucentia. Zbornik radova posvećen Vlasti Begović povodom 65. obljetnice života Ugarković, ZIA Vol. 8.* (ur./ed.: M. Ugarković), Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb, 71–107.
- VANDERHOEVEN, M., 1988. – Michel Vanderhoeven, *La terre sigillée. Campagnes de fouilles de 1976 à 1986* (ur./ed.: J. Mertens), Ordon VIII, Rapports et Études, Bruxelles & Rome, 85–218.

ZAŠTITNO ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE DIJELA MARITIMNE VILE U UVALI RIBNJAKU KOD VALBANDONA

RESCUE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF A PART OF THE MARITIME VILLA IN RIBNJAK BAY NEAR VALBANDON

KRISTINA GERGETA SOTONČIĆ

Arheo TiM d.o.o
Maksimijanova 19
HR-52100 Pula
kgergeta@gmail.com

TEODORA GODINOVIĆ

Arheo TiM d.o.o
Maksimijanova 19
HR-52100 Pula
arheotim28@gmail.com

UDK: 902.034(497.571)

DOI: 10.15291/archeo.3992

STRUČNI ČLANAK / PROFESSIONAL PAPER

Primljeno / Received: 2021-08-17

KLJUČNE RIJEČI:

Valbandon, uvala
Ribnjak, villa maritima,
zaštitno arheološko istra-
živanje, podni mozaik

KEY WORDS:

Valbandon, Ribnjak bay,
villa maritima, rescue
archaeological excava-
tions, floor mosaic

Tijekom jednomjesečnog zaštitnog arheološkog istraživanja koje je provedeno 2015. godine na području dijela maritimne vile koja se rasprostire duž sjevernog dijela uvale Ribnjaka kod Valbandona, otkriven je dio termalnog sklopa sa sustavom zidnog grijanja i osiguranim dotokom vode. Podovi prostorija bili su prekriveni podnim mozaicima, bočni zidovi ukrašeni mramornim oplatama i freskama, a stropovi dekorativnim elementima izvedenima u štuku. Izgradnja istraženog dijela vile datira u 1. stoljeće. Tijekom 2. i 3. stoljeća prostorije su adaptirane na način da su prostori iz 1. faze korištenja pregrađeni formiranjem novih zidova ili su postojeći zidovi ojačani. Konačno napuštanje ovog prostora u 4. stoljeću potvrđuju numizmatički nalazi. Arheološko istraživanje popraćeno je zahvatom preventivne zaštite mozaika i zidnih žbuka.

A part of thermal complex with floor heating system and water supply has been uncovered during a month of rescue archaeological excavations conducted in 2015 in the area of a maritime villa segment extending along the northern part of Ribnjak bay near Valbandon. Room floors were covered with mosaics, marble-lined walls were adorned with frescoes, and ceilings with stucco decorations. Building of the investigated part of the villa dates to the 1st century. In the 2nd and 3rd centuries the rooms were remodeled by building new walls to partition the 1st phase spaces or the existing walls were reinforced. Numismatic finds corroborate final abandonment of this area in the 4th century. Archaeological investigation was accompanied by preventive protection procedure of mosaics and wall mortar.

UVOD

Dio antičkog lokaliteta u Valbandonu u razdoblju od početka lipnja do početka srpnja 2015. godine bio je predmet provođenja zaštitnog arheološkog istraživanja.¹ Istraženo područje smješteno je u sjevernom dijelu uvale Ribnjaka, na dijelu k. č. 765/64 i 756/6, sve k. o. Fažana, uz prometnicu kojom se pristupa području današnjeg kampa Bi-Village kod naselja Valbandona, oko dva kilometra južno od Fažane. Povod arheološkom istraživanju bilo je oštećenje podnog mozaika u profilu iskopa tijekom radova na izgradnji šetnice i postavljanja rasvjete na trasi postojeće prometnice od crpne stanice Ribnjak do valbandonske plaže, odnosno na dijelu navedenih katastarskih čestica i k. č. 765/59 k. o. Fažana.

Istraženo područje sastavni je dio jedne od dviju vila koje su smještene u uvali Ribnjaku. Prve podatke o arheološkim nalazima s ovog područja dao je krajem 19. stoljeća R. Weisshäupl.² Znatno opsežnija istraživanja proveo je početkom 20. stoljeća A. Gnirs.³ On je u svega nekoliko istraživačkih kampanja, koje su provedene 1905. godine te ponovno u razdoblju između 1909. i 1912. godine, vrlo jasno definirao tlocrtnu dispoziciju i namjenu prostorija na dvama položajima koji su smješteni na suprotnim stranama uvale Ribnjaka. Uz pokretne nalaze, ključni materijal za dataciju vremena izgradnje jesu podni mozaici izvedeni u *opus tessellatum* i *opus scutulatum* koji su otkriveni u trijemovima i bočnim prostorijama duž sjevernog i južnog dijela uvale. Prema tehnici izrade i izboru motiva najraniji podni mozaici datirani su u sredinu 1. stoljeća.⁴ Najstariji dijelovi dviju građevinskih cjelina jesu trijem duž sjevernog dijela uvale i prostorije oko južnog peristilnog dvorišta koje pripada-

INTRODUCTION

A part of a Roman-era site in Valbandon was excavated from early June to early July 2015 within a rescue archaeology project.¹ The excavated area is situated in the northern part of Ribnjak bay, in the part of cadastral plots 765/64 and 756/6 of the cadastral municipality of Fažana, along the access road to the area of the present-day camp Bi-Village near the settlement of Valbandon, some two kilometers south of Fažana. Archaeological excavation was prompted by damaging a floor mosaic visible in the excavation profile during construction works on the walkway and public lighting installation on the route of the existing road from the pumping station Ribnjak to the beach of Valbandon, that is in the part of the aforementioned cadastral plots and cadastral plot 765/59 of the cadastral municipality of Fažana.

The excavated area is a part of one of two villas located in Ribnjak bay. First information about these archaeological finds was provided by R. Weisshäupl by the end of the 19th century.² A. Gnirs conducted considerably more extensive excavations in the early 20th century.³ In only few research campaigns conducted in 1905 and again in the period from 1909 to 1912, he managed to define very clearly ground plan and function of the rooms at two locations on the opposite sides of Ribnjak bay. In addition to small finds, crucial material regarding dating of the building were floor mosaics made in the *opus tessellatum* and *opus scutulatum* techniques uncovered in the porticoes and lateral rooms along the northern and southern part of the bay. The technique of making and the selection of motifs suggest dating of the earliest floor mosaics to the mid-1st century.⁴ The oldest parts of the two building

¹ Voditeljica arheoloških radova bila je T. Šalov (T. ŠALOV, 2015).

² R. WEISSHÄUPL, 1898, 100–101; 1901, 204.

³ A. GNIRS, 1911, 155–196; 1912, 5–16.

⁴ D. BULIĆ, 2014, 183–184, 266; V. GIRARDI JURKIĆ, 2006, 47–51.

¹ T. Šalov was the field director of the archaeological excavations (T. ŠALOV, 2015.).

² R. WEISSHÄUPL, 1898, 100–101; 1901, 204.

³ A. GNIRS, 1911, 155–196; 1912, 5–16.

⁴ D. BULIĆ, 2014, 183–184 and 266; V. GIRARDI JURKIĆ, 2006, 47–51.

ju građevini na južnoj strani uvale Ribnjaka.⁵ Druga graditeljska faza južne građevine datira u kraj 1. stoljeća. Za njezino određivanje poslužili su podatci o obnovi podnih mozaika u jednoj od prostorija oko južnog peristilnog dvorišta.⁶ Mlađa graditeljska faza sklopa u sjevernom dijelu uvale datira u sredinu 2. stoljeća ili u 3. stoljeće, a prepoznaje se u podnim mozaicima u tzv. biblioteci i u prostorijama oko nje.⁷ Kontinuitet korištenja vile tijekom 3. stoljeća te njezino napuštanje krajem 4. ili početkom 5. stoljeća datirani su ponajprije numizmatičkim nalazima.⁸

Novija tumačenja opovrgavaju Gnirsovu pretpostavku da otkrivene građevinske cjeline, smještene u sjevernom i južnom dijelu uvale, predstavljaju jedinstven arhitektonski sklop.⁹ Tomu u prilog idu nepodudarnost u pravcu pružanja, odnosno orijentaciji zidova građevinskih cjelina u sjevernom i južnom dijelu uvale te činjenica da je sredinom zaljeva prolazila granica dviju centurija (dekuman limitacije). Na temelju navedenog pretpostavljeno je da je riječ o dvama zasebnim sklopovima koji su pripadali različitim zemljišnim posjedima.¹⁰

Istraženi prostori dviju vila u uvali Ribnjaku predstavljaju rezidencijalne dijelove (*pars urbana*) luksuzno opremljenih maritimnih vila (*villa maritima*). Prema tlocrtnoj dispoziciji svrstavaju se u tip peristilnih vila.¹¹ Gnirs je u svojoj tipološkoj podjeli luksuznih obalnih građevina u Istri valbandonske vile, smatrajući ih jedinstvenom arhitektonskom cjelinom, uvrstio u tipologiju centripetalnih građevina, odnosno onih koje okružuju morski zaljev, uspoređujući ih s brijunskom vilom u uvali Verige.¹² Smještaj vile nasuprot otočju Brijunima i položaj sklopa *villae maritimae* u uvali Verige,

wholes are a portico along the northern part of the bay and rooms around the southern peristyle courtyard that belong to a building on the southern side of Ribnjak bay.⁵ The second construction phase of the southern building was dated to the late 1st century on the basis of renovation traces of floor mosaics in one of the rooms surrounding the southern peristyle courtyard.⁶ The younger phase of construction in the northern part of the bay dates to the mid-2nd century or the 3rd century, and it is recognizable by floor mosaics in the so-called library and the surrounding rooms.⁷ Primarily numismatic finds were used to determine that the villa was occupied in the 3rd century and abandoned in the late 4th or the early 5th century.⁸

More recent interpretations refute Gnirs' hypothesis that the building wholes located in the northern and southern part of the bay represent a unified architectural complex.⁹ This is further supported by incongruities regarding the direction of spreading and orientation of walls of the building wholes in the northern and southern part of the bay and the fact that the border between two centuriae (decumanus in land division) passed through the middle of the bay. Therefore the conclusion was made that these were separate complexes belonging to different land estates.¹⁰

Investigated areas of two villas in Ribnjak bay represent residential parts (*pars urbana*) of luxurious maritime villas (*villa maritima*). Their ground plans classify them to the type of peristyle villas.¹¹ In his typological division of luxurious coastal buildings in Istria, Gnirs included the villas from Valbandon, believing they were a unified architectural whole, in the centripetal type, as buildings that surround

⁵ D. BULIĆ, 2014, 184; V. GIRARDI JURKIĆ, 2006, 51.

⁶ D. BULIĆ, 2014, 186.

⁷ D. BULIĆ, 2014, 183.

⁸ D. BULIĆ, 2014, 184; R. MATIJAŠIĆ, 1998, 123.

⁹ A. GNIRS, 1911, 155-158; R. MATIJAŠIĆ, 1988, 42; 1998, 123.

¹⁰ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 123.

¹¹ V. BEGOVIĆ, I. SCHRUNK, 2003, 101.

¹² R. MATIJAŠIĆ, 1998, 102.

⁵ D. BULIĆ, 2014, 184; V. GIRARDI JURKIĆ, 2006, 51.

⁶ D. BULIĆ, 2014, 186.

⁷ D. BULIĆ, 2014, 183.

⁸ D. BULIĆ, 2014, 184; R. MATIJAŠIĆ, 1998, 123.

⁹ A. GNIRS, 1911, 155-158; R. MATIJAŠIĆ, 1988, 42; 1998, 123.

¹⁰ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 123.

¹¹ V. BEGOVIĆ, I. SCHRUNK, 2003, 101.

te smještaj valbandonskih vila uz obalu unutar dubokog, i stoga dobro zaklonjenog zaljeva, naveli su Gnirsa na pretpostavku kako je upravo vila u uvali Ribnjaku pored Valbandona poslužila kao najpogodnija veza prema luci u uvali Verige.¹³

U rimsko doba u zaljev se ulijevao potok koji je pročišćavao vodu i time stvarao odlične uvjete za boravak.¹⁴ Do promjene u izgledu ovog prostora došlo je podizanjem razine mora i zamuljivanjem.¹⁵ Danas je plitak i muljevit valbandonski zaljev presječen dvama nasipima: jedan je nastao za potrebe izgradnje prometnice, a drugi zbog izgradnje današnje lučice, čime je formiran svojevrsni mandrač.¹⁶

Arheološki pregled podmorja koji je proveden 2014. godine u sklopu terenskog pregleda kampa za potrebe izrade prostorno-planske dokumentacije Urbanističkog plana uređenja Bi-Village utvrdio je postojanje nasipa, pretpostavljene novovjekovne datacije, izvan same uvale, na udaljenosti od 15 metara od sjeverne obale. Nasip se pruža u smjeru sjever-jug, u dužini od 50 metara. Širine je 5 metara. Uglavnom se sastoji od kamena lomljenca nabacanog do visine od 1 metra. Sa sjeverne strane nasip se pod pravim kutom pruža u smjeru istoka te se nakon 10 metara ponovno lomi, tvoreći bazen dimenzija 10 x 10 m.¹⁷ Također, digitalna ortofotokarta iz 1968. godine jasno bilježi položaj nasipa i u dijelu današnje uvale, otprilike na polovici udaljenosti između suvremene lučice i prometnice kojom se pristupa kampu i području sjeverne vile. Nasip se proteže u smjeru sjeverozapad-jugoistok, u ukupnoj dužini od oko 120 metara, i potvrđuje Degrassijeve navode. Naime, A. Degrassi donosi podatak o lukobranu koji se proteže u južnom dijelu zaljeva, u dužini od 50 metara i širini od 4 metra. Također, pretpostavio je da se istovrsna struktura nalazi i na sjevernoj

a sea bay, comparing them with the Brijuni villa in Verige bay.¹² The location of the villa facing the Brijuni archipelago, the position of the *villae maritime* complex in Verige bay, and the location of the Valbandon villas along the shore within a deep and hence well protected bay, led Gnirs to an assumption that it was exactly villa in Ribnjak bay near Valbandon that served as the most suitable connection with the harbor in Verige bay.¹³

In Roman times a stream flew into the bay purifying water and offering excellent living conditions.¹⁴ Sea level rise and silting up led to changes in this area.¹⁵ Presently shallow and muddy bay of Valbandon is cut by two embankments: one made for the road construction purposes, and the other to build a small harbor, creating a sort of a sheltered area reserved for the mooring of small boats.¹⁶

Archaeological underwater survey that was conducted in 2014 within the field survey of the camp necessary to make spatial planning documentation (site plan of the Bi-Village), yielded the presence of an embankment, assumedly of post-medieval dating, outside the bay, at a distance of 15 meters from the coast. The embankment extends in the NS direction, measuring 50 meters in length, and 5 meters in width. Mostly it consists of rubble piled to a height of 1 meter. On the northern side the embankment extends at a right angle eastwards only to break again after 10 meters, thus creating a pool with dimensions of 10 x 10 m.¹⁷ Furthermore, a digital orthophoto map of 1968 clearly records the position of the embankment in the part of the present-day bay, roughly at half the distance between the modern harbor and the road accessing the camp and the northern villa area. The embankment extends in the NW – SE

¹³ A. GNIRS, 2009, 113.

¹⁴ V. GIRARDI JURKIĆ, 2006, 45.

¹⁵ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 123–124.

¹⁶ V. GIRARDI JURKIĆ, 2006, 45.

¹⁷ T. ŠALOV, 2014, 16.

¹² R. MATIJAŠIĆ, 1998, 102.

¹³ A. GNIRS, 2009, 113.

¹⁴ V. GIRARDI JURKIĆ, 2006, 45.

¹⁵ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 123–124.

¹⁶ V. GIRARDI JURKIĆ, 2006, 45.

¹⁷ T. ŠALOV, 2014, 16.

SLIKA 1. Položaj lokaliteta i evidentiranih dijelova vile na topografskoj i ortofotosnimci: 1 – istraženi dio sjeverne vile, 2 – položaj pojedinačnih nalaza keramike, 3 – podmorski nasip, 4 – podmorski nasip (izradila K. Gergeta Sotončić prema pripremi T. Šalov)

FIGURE 1 Position of the site and recorded parts of the villa on topographic and orthophoto images: 1 – excavated part of the northern villa, 2 – position of individual pottery finds, 3 – underwater embankment, 4 – underwater embankment (made by K. Gergeta Sotončić as prepared by T. Šalov)

strani uvale.¹⁸ Dio navedene strukture u sjevernom dijelu uvale zabilježio je u jednom od svojih izvještaja i sam A. Gnirs.¹⁹ Novija razmatranja ovu strukturu dovode u vezu s ribnjakom ili solanom,²⁰ čija je namjena sačuvana i u toponimima ovog područja: Peschiera (hrv. 'ribnjak') i Saline (hrv. 'solana'). Izgled uvale i dotok vode pružaju mogućnost za korištenje ovog prostora kao ribnjaka ili ribogojilišta.²¹

Tijekom provođenja terenskog pregleda u

direction, in the total length of about 120 meters, thus testifying to Degrassi's claims. Namey, A. Degrassi mentions a breakwater spreading in the southern part of the bay, 50 meters in length and 4 meters in width. Also, he assumed that an identical structure is located on the northern side of the bay.¹⁸ A part of the mentioned structure was recorded by A. Gnirs in one of his reports.¹⁹ More recent considerations associate this structure with a

¹⁸ A. DEGRASSI, 1957, 68; R. MATIJAŠIĆ, 1998, 296.

¹⁹ A. GNIRS, 1911, 158, Sl. 76: oznaka F.

²⁰ I. KONCANI UHAČ, 2018, 357.

²¹ I. KONCANI UHAČ, 2018, 356.

¹⁸ A. DEGRASSI, 1957, 68; R. MATIJAŠIĆ, 1998, 296.

¹⁹ A. GNIRS, 1911, 158, Fig. 76: mark F.

sjeverozapadnom dijelu uvale, nedaleko od prometnice koja povezuje južni i sjeverni dio uvale, otkriveni su i ostatci dvaju antičkih zidova (Sl. 1). Vidljivi su na granici plime i oseke i znatno su oštećeni. Jedan je sačuvan u temeljima i pruža se u dužini od oko 5 do 6 metara. Drugi zid vidljiv je u dužini od oko 2,5 metara, ali je sačuvan u visini od oko 15 cm.²²

S obzirom na to da su otkrivene strukture nakon istražnih radova provedenih početkom 20. stoljeća nasute, te da su konzervatorski radovi obavljeni isključivo na istočnoj eksedri koja je sagrađena uz obalu i koja je bila povezana s drugom eksedrom trijemom koji se pruža sjevernim dijelom zaljeva,²³ Gnirsova terenska dokumentacija valbandonskih vila te njegova korelacija s vilom u uvali Verige na Brijunima²⁴ i dalje su osnova i polazište za tumačenje samih struktura, te njihovu kategorizaciju i komparaciju s ostalim primjerima antičke ruralne arhitekture na području Istre (i šire). S obzirom na to ključni nalazi u reviziji podataka jesu podni mozaici.²⁵

Valbandonski rezidencijalni sklopovi nezaobilazni su u popisu lokaliteta u suvremenoj stručnoj literaturi i radovima koji obrađuju nalaze antičke ruralne arhitekture Istre.²⁶ Prema tipologiji tlocrta analogni primjeri valbandonskim vilama u Istri, osim već spomenute vile u

fishpond or saltworks,²⁰ as suggested by the toponyms for this area: Peschiera (fishpond) and Saline (saltworks). Characteristics of the bay and water supply offered possibilities for using this area as a fishpond or fish farm.²¹

Heavily damaged remains of two ancient walls were unearthed during the field survey in the northwestern part of the bay, near the road connecting southern and northern part of the bay (Fig. 1). They are visible in the tidal range. One was preserved in foundations spreading about 5 to 6 meters in length. The other wall measures about 2.5 meters in length, and it was preserved about 15 cm in height.²²

Gnirs' excavation documentation of the Valbandon villas and his correlation with the villa in Verige bay on Brijuni²³ are still a basis and a starting point in interpretation of the structures and their categorization and comparison with other examples of the ancient rural architecture in the region of Istria (and beyond) since the excavated structures were backfilled after the research had been finished in the early 20th century, and conservation works were performed only on the eastern exedra that was built next to the shore and was connected with the other exedra of the portico spreading in the northern part of the bay.²⁴ Therefore crucial finds in the revised interpretation of the information are floor mosaics.²⁵

²² T. ŠALOV, 2014, 13.

²³ Istočna eksedra u sjevernom dijelu uvale jedina je prostorija obiju vila koja je danas vidljiva na terenu.

²⁴ A. GNIRS, 2009, 112–113.

²⁵ Segment podnog mozaika u *opus scutulatum* iz sjeverne vile (prostorija oznake D, prema A. GNIRS, 1911, 159–160, Sl. 77–78) i dva segmenta podnih mozaika u *opus tessellatum* iz južne vile (prostorije B i H prema A. GNIRS, 1911, 169–170, 179–180, Sl. 84, 97–98) jedini su koji su nakon Gnirsovih istraživanja strapirani i najprije izloženi u amfiteatru, a zatim prizemlju Arheološkog muzeja Istre u Puli (D. BULIĆ, 2014, 184; J. MEDER, 2003, 48; https://www.academia.edu/19681212/Mosaics_in_the_floors_of_the_Archaeological_museum_of_Istria_Pula_Croatia). Trenutačno je demontiran zbog uređenja muzejske zgrade. Ostali podni mozaici sačuvani su *in situ* i nasuti.

²⁶ Po opsežnosti i sveobuhvatnosti u obradi ruralne arhitekture na području Istre, među hrvatskim publikacijama, ističu se: R. MATIJAŠIĆ, 1988, 1998, te D. BULIĆ, 2014.

²⁰ I. KONCANI UHAČ, 2018, 357.

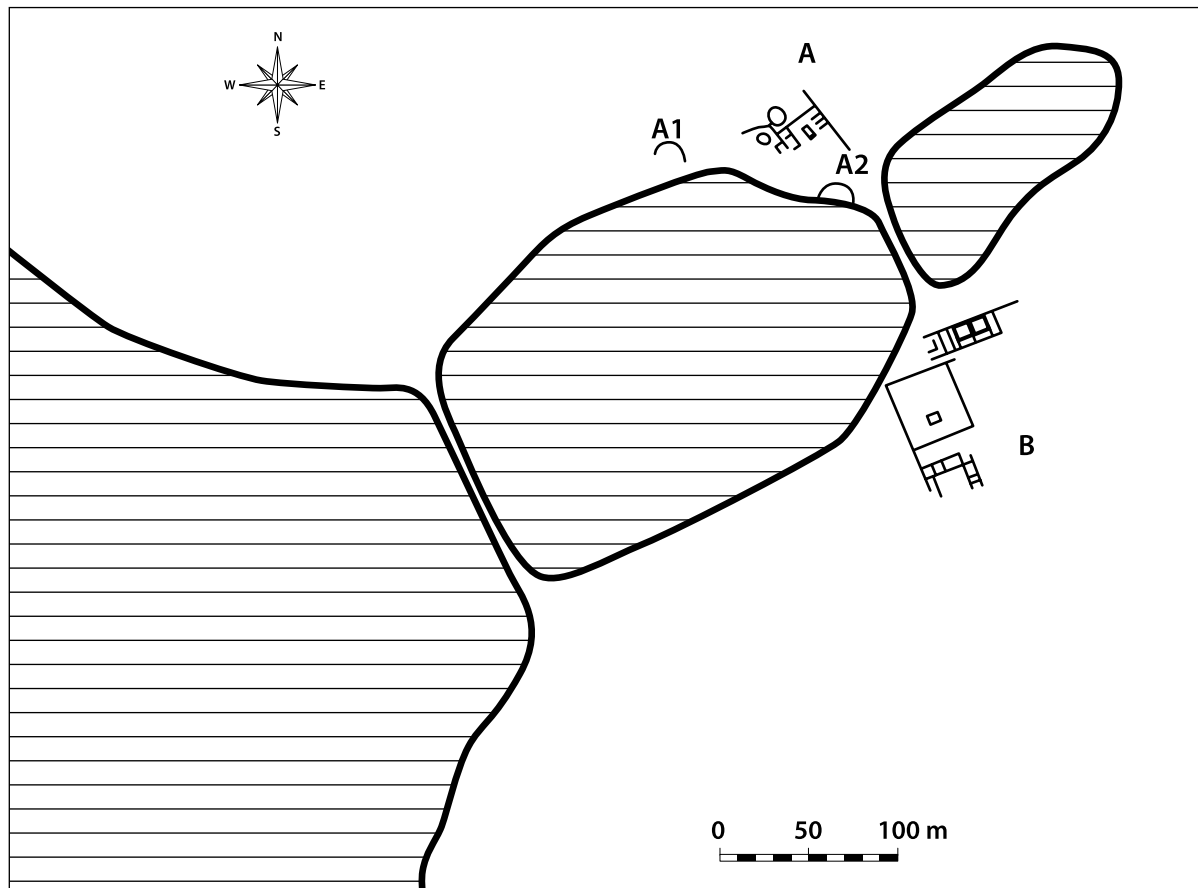
²¹ I. KONCANI UHAČ, 2018, 356.

²² T. ŠALOV, 2014, 13.

²³ A. GNIRS, 2009, 112–113.

²⁴ The eastern exedra in the northern part of the bay is the only room in both villas that is still visible in the field.

²⁵ The only segments of floor mosaics that were detached after Gnirs' excavations and presented first in the amphitheater and then on the ground floor of the Archaeological Museum of Istria in Pula were a part of an *opus scutulatum* floor mosaic from the northern villa (room mark D, after A. GNIRS, 1911, 159–160, Fig. 77–78) and two portions of floor mosaics in *opus tessellatum* from the southern villa (rooms B and H after A. GNIRS, 1911, 169–170, 179–180, Fig. 84, 97–98) (D. BULIĆ, 2014, 184; J. MEDER, 2003, 48; https://www.academia.edu/19681212/Mosaics_in_the_floors_of_the_Archaeological_museum_of_Istria_Pula_Croatia). At present it has been dismantled due to renovation of the museum building. Other floor mosaics were preserved *in situ* and backfilled.

SLIKA 2. Istraženi dijelovi dvaju arhitektonskih sklopova u uvali Ribnjaku kod Valbandona (prema A. GNIRS, 1911, preuzeto iz R. MATIJAŠIĆ, 1998, 120)

FIGURE 2 Excavated segments of two architectural complexes in Ribnjak bay near Valbandon (after A. GNIRS, 1911, taken from R. MATIJAŠIĆ, 1998, 120)

uvali Verige, jesu vila na poluotoku Sorni južno od Poreča i tzv. peristilna vila u Barbarigi.²⁷ Vrlo slični primjeri trijema kakve nalazimo u obalnom dijelu sjeverne valbandonske vile otkriveni su i na Apeninskom poluotoku: na lokalitetu poznatom po nazivu Vila na jezeru, uz jezero Albano, i na lokalitetu S. Maria na jezeru Nemi južno od Rima.²⁸

S obzirom na to da područje vila u Valbandonu nije bilo predmet revizijskih istraživanja te da, osim eksedre uz današnju prometnicu u sjevernom dijelu zaljeva, nema prezentiranih, odnosno vidljivih ostataka istraženih struktura, zaštitno arheološko istraživanje provedeno 2015. godine, iako prostorno ograničeno na

The Valbandon residential complexes are regularly mentioned on all lists of sites in contemporary professional literature and papers dealing with finds from ancient rural estates from Istria.²⁶ With regard to ground plan typology, analogous examples for the Valbandon villas in Istria can be found in the villa from the Sorna peninsula south of Poreč and the so-called peristyle villa in Barbariga, in addition to the previously mentioned villa in Verige bay.²⁷ Very similar examples of the portico found in the coastal part of the Valbandon villa were found on the Apennine Peninsula, at

²⁷ V. BEGOVIĆ, I. SCHRUNK, 2003, 101; D. BULIĆ, 2014, 101–103, Sl. 11.

²⁸ D. BULIĆ, 2014, 181.

²⁶ With regard to their comprehensive and extensive approach, particularly noteworthy publications dealing with rural architecture in Istria are: R. MATIJAŠIĆ, 1988, 1998 and D. BULIĆ, 2014.

²⁷ V. BEGOVIĆ, I. SCHRUNK, 2003, 101; D. BULIĆ, 2014, 101–103, Fig. 11.

50 m², vrijedna je dopuna prije obavljenim arheološkim radovima.

Istraživanje je provedeno na položaju u neposrednoj blizini arhitektonskih ostataka vile u sjevernom dijelu uvale Ribnjaka, između arhitektonskog sklopa kojeg je Gnirs imenovao oznakom A i istočne eksedre oznake A2 koja je okrenuta prema moru i koja je, prema Gnirsu, bila namijenjena dokolici (*schola*).²⁹ Ova velika polukružna prostorija uz obalu bila je prolazom povezana s nizom prostorija koje su otkrivene nešto sjevernije. Prostor koji je istražen 2015. godine proteže se jugoistočno od prostora vile oznake G i H,³⁰ unutar kojeg je Gnirs utvrdio naknadne pregradnje na položaju na kojem je izvorno bilo peristilno dvorište (Sl. 2).³¹

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Polazište za formiranje kvadratne mreže za potrebe provođenja istraživanja bio je položaj kanala koji je prije iskopan uz prometnicu, a u čijem su profilu utvrđeni slojevi podne obloge u mozaiku. Kvadratna mreža protezala se u dužini od 17 metara i 2,5 m do 3,7 metara u širinu. Širina mreže varirala je ovisno o potrebi za dodatnim širenjem na pojedinim dijelovima lokaliteta, s obzirom na nalaze. Iako istraženo područje zahvaća površinu od svega 50 kvadratnih metara, karakterizira ga niz pregradnji: rušenja, preinaka i preslojavanje ranijih struktura iz 1. stoljeća unutar razdoblja od 2. do 4. stoljeća, što potvrđuje rezultate ranijih Gnirsovih istraživačkih kampanja (Sl. 3).

Unutar relativno uskog i skućenog prostora otkriven je i istražen niz prostorija koje su bile opremljene podnim oblogama u mozaiku, mramornim zidnim oplatama i štuko-ukrasi-

the site known as Villa on the lake, near Lake Albano, and at the site of S. Maria at Lake Nemi south of Rome.²⁸

Rescue archaeological excavations conducted in 2015, though spatially limited to 50 m² are a valuable supplement to previous archaeological investigation as the area of the Valbandon villas was not subjected to revised excavations, and since there are no presented or visible remains of explored structures, except for the exedra next to the present-day road in the northern part of the bay.

The excavation was conducted at the position in immediate vicinity of the architectural remains of the villa in the northern part of Ribnjak bay, between the architectural complex that Gnirs marked A and the eastern exedra designated A2 facing the sea that was intended for leisure (*schola*), according to Gnirs.²⁹ This big semicircular room next to the shore was connected with a row of rooms discovered more to the north. The area explored in 2015 extends southeast of the villa areas marked G and H,³⁰ within which Gnirs found subsequent remodeling at the position originally housing a peristyle courtyard (Fig. 2).³¹

EXCAVATION RESULTS

A starting point for making a square grid, necessary to conduct excavations, was the position of a canal previously dug next to the road, whose profile contained layers of a mosaic floor. Square grid measured 17 meters in length and from 2.5 to 3.7 meters in width. The grid width varied depending on the finds recovered and the resulting need to expand in certain parts of the site. Although the excavated area covers only 50 square meters, it

²⁹ D. BULIĆ, 2014, 180, 264, Sl. 59; A. GNIRS, 1911, 159-161.

³⁰ Prema Gnirsovu tlocrtu iz 1911. godine: A. GNIRS, 1911, 159-160, Sl. 78.

³¹ A. GNIRS, 1911, 166-169.

²⁸ D. BULIĆ, 2014, 181.

²⁹ D. BULIĆ, 2014, 180, 264, Fig. 59; A. GNIRS, 1911, 159-161.

³⁰ After Gnirs' ground plan of 1911: A. GNIRS, 1911, 159-160, Fig. 78.

³¹ A. GNIRS, 1911, 166-169.

SLIKA 3. Ortofotosnimka s preklapljenim položajima arhitektonskih cjelina u uvali Ribnjaku i položaja istraženog 2015. godine (izradio S. Ramić, dipl. ing. geod., AGG d.o.o., Pula, prema T. Šalov)

FIGURE 3 Orthophoto image with overlapping positions of the architectural wholes in Ribnjak bay and the position excavated in 2015 (made by S. Ramić of AGG d.o.o., Pula, after T. Šalov)

ma. Prostor je bio opskrbljen vodom putem cjevovoda i sustavom zidnog grijanja (Sl. 4, 5).

Dijelovi zidova i podnice arhitektonskog sklopa pojavili su se vrlo plitko, uklanjanjem površinskog sloja koji je i sam obilovao pokretnim nalazima među kojima prevladavaju kamene tesere podnog mozaika. Zidovi su sačuvani u maksimalnoj visini od 30 cm. Prostorije su orijentirane u pravcu sjeverozapad-jugostok. Prvu fazu korištenja ovog dijela građevinskog sklopa vile predstavlja prostorija koju sa sjeverne strane zatvara zid SJ 004, a koju s istoka omeđuje zid SJ 019 koji se nastavlja izvan okvira istraženog prostora. Širina obaju zidova iznosi 45 cm. Prostoriji se pristupalo s istočne strane vratima od kojih je sačuvan kameni prag (SJ 018). Zapadni dio prostorije oštećen je iskopom kanala pri formiranju šet-

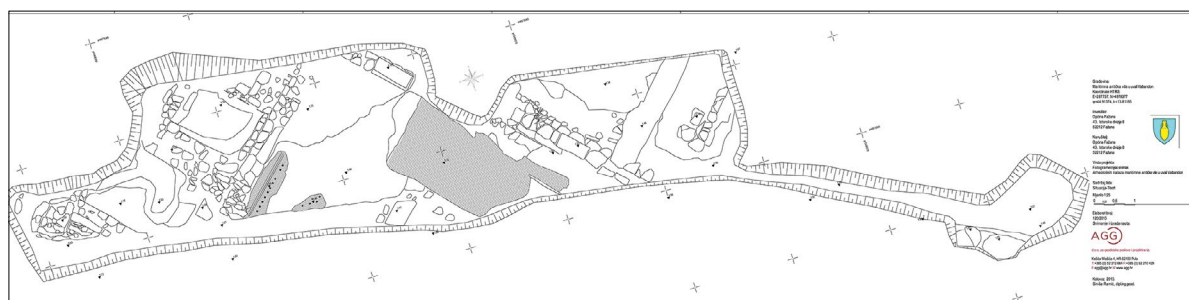
is is characterized by extensive remodeling: destructions, alterations and overlying of earlier structures dating to the 1st century in the time span from the 2nd to the 4th century, testifying to the results of the earlier Gnirs' research campaigns (Fig. 3).

Relatively narrow and constricted space yielded a series of rooms with mosaic floors, marble wall veneer and stucco decorations. Pipeline and wall heating system were used in water supply (Fig. 4, 5)

Parts of walls and floors of the architectural complex were found immediately below the surface, with removing the surface layer that abounded in small finds dominated by stone tesserae of the floor mosaic. The walls were preserved to the maximum height of 30 cm. Rooms are aligned NW – SE. The first phase

SLIKA 4. Fotogrametrijska snimka istraženog područja (izradio S. Ramić, dipl. ing. geod., AGG d.o.o., Pula)
 FIGURE 4 Photogrammetric image of the excavated area (made by S. Ramić of AGG d.o.o., Pula)

SLIKA 5. Fotogrametrijska snimka istraženog područja (izradio S. Ramić, dipl. ing. geod., AGG d.o.o., Pula)
 FIGURE 5 Photogrammetric image of the excavated area (made by S. Ramić of AGG d.o.o., Pula)

nice duž obale. Tada je oštećen podni mozaik u *opus tessellatum* čiji su ostatci sačuvani u istočnom dijelu prostorije (Sl. 6). Mozaik, ukrašen jednostavnim motivom koji je izveden teserama od crnog i bijelog vapnenca te uokviren bordurom, datira formiranje prostorije u razdoblju od 1. do 2. stoljeća.³² Bordura mozaika sastoji se od dviju usporednih traka od crnih tesera: vanjske široke i unutarnje tanje, koje su odijeljene trakom od bijelih tesera. Preostala površina prekrivena je geometrijskim motivom koji tvore četiri crne tesere koje okružuju jednu bijelu. Taj je motiv raspoređen u pravilnim razmacima po čitavoj površini poda. Podloga mozaika je od bijelih tesera.³³ Istovrstan podni mozaik na području Istre, s jednakom orijentacijom motiva u odnosu na zidove vile, potječe s arheološkog lokaliteta na istočnoj

of occupation of this part of the villa complex is represented by a room closed by wall SU 004 on the northern side, and from the east by wall SU 019 that extends outside the scope of the excavated area. The width of both walls is 45 cm. The room was approached from the eastern side through a door recognizable by a threshold (SU 018). Western part of the room was damaged by excavating a canal when walkway along the shore was built causing damage to the floor mosaic in *opus tessellatum* in the eastern part of the room (Fig. 6). The mosaic, decorated with a simple motif executed in tesserae of black and white limestone and framed with a border, dates the room to the period from the 1st to the 2nd century.³² The mosaic border consists of two parallel lines of black tesserae, wide outer line and narrow inner line separated by a strip of white tesserae. The remaining surface is cov-

³² A. STARAC, 2002, 29–30, 37. Veličina bijelih tesera je 1,1 x 1,1 cm, a crnih tesera je 1,3 x 1,3 cm. Dimenzije sačuvanog ulomka mozaika iznose 200 x 50 cm i 20 x 50 cm (L. MILOTIĆ BULIĆ, 2015, 10).

³³ L. MILOTIĆ BULIĆ, 2015, 10.

³² A. STARAC, 2002, 29, 30, 37. The size of white tesserae is 1.1 x 1.1 cm, and black ones 1.3 x 1.3 cm. Dimensions of the preserved segment of the mosaic are 200 x 50 cm and 20 x 50 cm (L. MILOTIĆ BULIĆ, 2015, 10).

SLIKA 6. Dio podnog mozaika u opus tessellatum (foto: T. Šalov)

FIGURE 6 Segment of floor mosaic in opus tessellatum (photo: T. Šalov)

obali poluotoka Karpinjana kraj Novigrada.³⁴

U kasnijoj je fazi podni mozaik prekriven podnicom (SJ 012 i 014) koja, s obzirom na pojedinačne nalaze tesera, predstavlja podlogu podnog mozaika iz mlađe faze. Zid i svod prostorije bili su ukrašeni ukrasom izvedenim u štuku, što potvrđuju nalazi iz sloja urušenja (SJ 009) koje je prekrivalo pod u istočnom dijelu prostorije. Pretpostavljamo da se prostorija nastavljala prema jugu, te da je s istočne strane bila omeđena zidom SJ 026, koji se nastavlja iz smjera praga (SJ 018) koji je očuvan *in situ* (Sl. 7). Dio prostora zapadno od zida SJ 026 pregrađen je na način da je nad tim zidom podignut zid SJ 035, širine svega 25 cm (SJ 013) koji zatvara pravi kut sa zidom SJ 013, tvoreći usku prostoriju širine oko 1,5 metara čiji je pod također prekriven mozaikom (SJ

ered by a geometric motif consisting of four black tesserae surrounding a single white one. This motif is evenly distributed across the floor surface. Mosaic background consists of white tesserae.³³ Identical floor mosaic in the Istria region, with corresponding orientation of motifs in relation to the villa walls, was found at the archaeological site on the eastern coast of the Karpinjan peninsula near Novigrad.³⁴

In the later phase, the floor mosaic was covered with a flooring (SU 012 and 014) that represents the bedding of the floor mosaic from the younger phase, judging from the individual finds of tesserae. The wall and the vault of the room were decorated with stuccowork as confirmed by the finds from destruction layer (SU 009) that covered the floor

³⁴ A. STARAC, 2002, 29–30.

³³ L. MILOTIĆ BULIĆ, 2015, 10.

³⁴ A. STARAC, 2002, 29–30.

SLIKA 7. *Prag* in situ (foto: T. Šalov)
FIGURE 7 In situ *threshold* (photo: T. Šalov)

SLIKA 8. Podni mozaik od većih kamenih tesera i položaj fistule u odnosu na razinu poda (foto: T. Šalov)
 FIGURE 8 Floor mosaic made of larger stone tesserae and position of fistula in relation to the floor level (photo: T. Šalov)

030) od većih keramičkih tesera (dimenzija 3 x 3 cm). Rubni dijelovi podnog mozaika znatno su oštećeni prodiranjem korijenja stabala. Razina poda ove prostorije niža je za 20 cm od prostorije s podnim mozaikom ukrašenim geometrijskim motivom (Sl. 8). U južnom dijelu te prostorije otkriven je dio olovne vodovodne cijevi (*fistula*) (SJ 027), čiji je nastavak izvan okvira istraženog područja. Cijev je otkrivena iznad razine podnog mozaika, u sloju zemlje, a pruža se paralelno na zid SJ 026. S obzirom na položaj i kotu, cijev predstavlja kasniji infrastrukturni zahvat. U dijelu prethodno iskopanog kanala uz prometnicu također su otkriveni dijelovi olovne cijevi s očuvanim detaljem njihova spoja, koji je izveden na način da su cijevi zavarene lijevanjem olova (Sl. 9).³⁵ Postavlja se pitanje je li dotok vode bio omogućen

in the eastern part of the room. We assume that the room continued southwards, and that it was bounded on the eastern side by SU 026 that continues from the direction of the *in situ* preserved threshold (SU 018) (fig. 7). A part of the space west of wall SU 026 was partitioned by erecting wall SU 035, only 25 cm wide, over wall SU 026. Wall SU 035 lies at a right angle with wall SU 013 making a narrow room about 1.5 meters wide whose floor is also covered with a mosaic (SU 030) made of larger ceramic tesserae (dimensions 3 x 3 cm). Peripheral parts of the floor mosaic were severely damaged owing to tree root penetration. The floor level in this room was 20 cm lower than the room with the floor mosaic featuring a geometric motif (Fig. 8). Southern part of this room yielded a part of lead water pipe (*fistula*) (SU 027), extending further outside the excavation scope. The pipe was discovered atop the

³⁵ J.-P. ADAM, 1988, 276.

SLIKA 9. *Detalj spoja dviju vodovodnih cijevi* (foto: T. Šalov)
FIGURE 9 *Connection of two water pipes, detail* (photo: T. Šalov)

SLIKA 10. *Odnos odvodnog kanala i susjedne prostorije s podnim mozaikom* (foto: T. Šalov)
FIGURE 10 *Relation of the drainage canal to the neighboring room with floor mosaic* (photo:T. Šalov)

iz vodovoda, odnosno *castellum aquae* koji je opskrbljivao vilu u južnom dijelu uvale, a čiji je sastavni dio masivna zidana struktura koja je vodila do dviju cisterni u sjeveroistočnom dijelu južne vile.³⁶ Voda je kaptirana iz obližnjeg izvora na području poznatom po nazivu Ližnjemoro ili Sv. Pelegrin.³⁷

Istočno od navedene prostorije, uz zid SJ 026, dijelom je sačuvan odvodni kanal (SJ 045) čiji su bočni zidovi formirani od klesanaca položenih bez korištenja veziva. Poklopnice (SJ 046) su nepravilni kameni blokovi neujednačenih dimenzija (Sl. 10).

Prostor sjeverno od prostorije s podnim mozaikom u *opus tessellatum* (SJ 011) predstavlja dio na kojem je koncentriran niz dogradnji, pregradnji i preinaka u odnosu na izvornu namjenu ovog prostora. Naime, moguće je prepoznati dvije prostorije odijeljene zidom SJ 002, koji se pruža okomito na prije opisani zid SJ 004, odnosno okomito u odnosu na zid koji je sa sjeverne strane zatvarao prostoriju s navedenim podnim mozaikom. U zapadnoj prostoriji otkriveno je nekoliko slojeva podnica (SJ 007, 025 i 038). Najraniju fazu ove prostorije tvore zidovi SJ 036 i 039, položeni okomito jedan na drugi, te podnica SJ 038. Naknadno je uz jedan od zidova (SJ 039), s njegove zapadne strane, pridodan zid širine 45 cm (SJ 037). Prostor istočno od osnovnog zida SJ 002 doživio je pak prenamjenu: izvorna prostorija, koja se nastavlja izvan okvira istraženog prostora, i koja je bila omeđena zidovima SJ 002 i 004, pregrađena je podizanjem novih zidova uz već postojeće: zida SJ 008 uz zid SJ 002, ojačanja koje tvori okomito položeno neobrađeno kamenje povezano žbukom uz sjeverno lice zida SJ 004 (SJ 010) te formiranjem zida SJ 021 u sjevernom dijelu prostorije. Istočni perimetralni zid ove manje prostorije sačuvan je tek u tragovima. Tvori ga ugao susjedne prostorije – zid SJ 015, koja se proteže dalje prema istoku, odnosno izvan istraženog prostora. SJ 015

level of the floor mosaic, in a layer of earth, running parallel with wall SU 026. Considering its position and elevation, the pipe relates to some later infrastructure procedure. The segment of previously excavated canal along the road yielded parts of a lead pipe with preserved detail of their connection executed by casting lead to weld the tubes (Fig. 9).³⁵ A question arises if the water supply system, that is *castellum aquae* that supplied the villa in the southern part of the bay, also fed this part of the site with water. *Castellum aquae* comprised a massive walled structure leading to two cisterns in the northeastern part of the southern villa.³⁶ Intake source of water was a nearby spring known as Ližnjemoro or St Pelegrin.³⁷ East of the mentioned room, along wall SU 026, a drainage canal was partially preserved (SU 045), whose lateral walls were made of ashlar laid without any binding agent. Coarse stone blocks of uneven dimensions (SU 046) were used to cover the canal (Fig. 10).

The area north of the room with the *opus tessellatum* floor mosaic (SU 011) represents a segment with a number of partitions, annexes and alterations in relation to the original function of this space. Namely, one can discern two rooms divided by wall SU 002, spreading perpendicularly to previously described wall SU 004, that is perpendicularly to the wall that closed the room with the mentioned floor mosaic on the northern side. Several layers of floors (SU 007, 025 and 038) were found in the western room. The earliest phase of this room consists of walls SU 036 and 039, in perpendicular disposition, and floor SU 038. A wall measuring 45 cm in width was subsequently added along one of the walls (SU 039), on its western side. The area east of the basic wall SU 002 was restructured: the original room, extending outside the framework of the explored area, bounded by walls SU 002 and 004, was partitioned by erecting

³⁶ D. BULIĆ, 2014, 267; A. GNIRS, 1912, 5–9.

³⁷ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 291.

³⁵ J.-P. ADAM, 1988, 276.

³⁶ D. BULIĆ, 2014, 267; A. GNIRS, 1912, 5–9.

³⁷ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 291.

SLIKA 11. *Adaptacija prostorije u sjevernom dijelu istraženog područja* (foto: T. Šalov)
 FIGURE 11 *Room adaptation in northern part of the excavated area* (photo: T. Šalov)

smješten je uz SJ 004. Uz unutarnji dio zida SJ 015 otkriveni su ostatci zidne žbuke i marmorne oplata. Prostor unutar tako formirane prostorije bio je ispunjen slojem rahle žbuke (SJ 006) debljine više od pola metra (Sl. 11).

Naknadno pregrađivanje prostora vile vidljivo je i u krajnjem južnom dijelu istražene površine. Na podnici (SJ 049 i 051) izvorno jedinstvene prostorije podignut je zid građen od klesanaca povezanih žbukom (SJ 041) koji je preslojio rubni dio kanala SJ 045. Kasniju intervenciju predstavljaju i ostatci zidova građeni od klesanaca (SJ 043 i 044), također orijentirani u pravcu zapad-istok, koji su podignuti nad podnicom na udaljenosti svega 1 metar od zida SJ 041. Zidovi se nastavljaju dalje u profilu, prema prometnici i prema istoku. Količina rasutih mozaičkih tesera u slojevima podnica upućuje na to da su podovi prostorija bili prekriveni mozaikom i u fazama adaptacije tog dijela vile.

new walls along the extant ones: wall SU 008 along wall SU 002, a reinforcement consisting of vertically arranged undressed stones bound with mortar along the northern face of wall SU 004 (SU 010) and by building wall SU 021 in the northern part of the room. Eastern perimeter wall of this smaller room is preserved only in traces. It consists of a corner of the nearby room – wall SU 015 extending further eastwards, outside the explored area. SU 015 abuts SU 004. Remains of wall mortar and marble veneer were found along the inner side of wall SU 015. The space of the room formed in this way was filled with a layer of loose mortar (SU 006), over half a meter thick (Fig. 11).

Subsequent remodeling of the villa area is visible in the peripheral southern parts of the excavated area. On the floor (SU 04 and 051) of the originally one room, a wall was erected of dressed stones bound with mortar (SU 041) that overlay the edge of the canal SU

Arheološke radove popratila je preventivna zaštita mozaičkog poda s geometrijskim motivom i dijelova očuvane zidne žbuke.³⁸ Sloj tesera oštećen je korijenjem stabala čije je širenje dovelo do odvajanja površinskog sloja od ostatka podnice. Mozaik je oštećen i nekontroliranim iskopom kanala uz prometnicu, što je izazvalo pucanje površine mozaika. Konsolidiran je izradom obruba od vapnenog morta, nakon čega je očišćen mehanički.³⁹ Na zidovima je dijelom očuvan prvi, pripremni sloj zidne obloge izrađen od vapnene žbuke. Zaštićen je injektiranjem vapnenim mlijekom i opšivanjem.⁴⁰

Istražen i dokumentiran dio vile je u konačnici privremeno konzerviran. Zidovi i podni mozaici prekriveni su geotekstilom i nasuti rizlom. Stanje otkrivenih struktura i veličina otvorene površine nisu bili dostatni za prezentaciju nalaza *in situ*. To bi bilo moguće isključivo širenjem iskopa i izradom adekvatne projektno dokumentacije zaštite zidova i podnih mozaika.

Tijekom istraživanja otkrivene su iznimno male količine kuhinjskog i stolnog posuđa: nekoliko ulomaka *terre sigillate*, svega jedno dno posude tankih stijenci i nešto ulomaka grube kuhinjske keramike. Prikupljeno je desetak ulomaka amfora tipa *Dressel 2-4* i *Dressel 6B*. Iako je navedene pokretne nalaze moguće datirati u period od ranog 1. do sredine 2. stoljeća, činjenica da su otkriveni u površinskom sloju (SJ 001 i 005) ne pomaže u datiranju vremena korištenja pojedinih prostorija unutar vile. Nalazi su ispremiješani korijenjem i uništavanjem struktura.

U tim slojevima otkriveni su i svi numizmatički nalazi: pet brončanih i jedan srebrni novčić. Četiri su čitljiva i pripadaju Faustini Augusti, Konstantinu Velikom i Valentinijanu I., što ih datira redom u 2. i 4. stoljeće.

Otkrivena je velika količina rasutih tesera

045. Later intervention can also be recognized in the wall remains consisting of ashlar (SU 043 and 044), also aligned west east, built over the floor at a distance of only one meter from wall SU 041. The walls continue further in profile, towards the road, but also eastwards. The amount of scattered mosaic tesserae in the floor layers suggests that the room floors were covered in mosaics also in phases of remodeling of this part of the villa.

Archaeological works were accompanied by preventive protection of the mosaic floor featuring a geometric motif and parts of preserved wall mortar.³⁸ The layer of tesserae was damaged by tree roots whose spreading led to detaching of the surface layer from the rest of the floor. The mosaic was also damaged by digging a canal along the road causing cracks of the mosaic surface. It was consolidated by making a lime mortar border, and mechanically cleaned.³⁹ The first, foundation layer of the wall cover made of lime mortar was partially preserved on the walls. It was protected by lime milk injections and bordering.⁴⁰

Excavated and documented part of the villa was finally temporarily conserved. The walls and floor mosaics were covered with geotextile and filled with gravel. State of the recovered structures and size of the open area were insufficient for *in situ* presentation of the finds. This would be possible only if the excavation area was extended and corresponding project documentation of the wall and floor mosaic protection was made.

During the excavations, exceptionally meager amounts of kitchen- and tableware were recovered: few sherds of *terra sigillata*, only one base of a thin-walled vessel and some fragments of coarse kitchen pottery. There were about ten fragments of amphorae, types *Dressel 2-4* and *Dressel 6B*. Although all the mentioned small finds can be dated to the chronological range

³⁸ Preventivnu konzervaciju obavila je L. Milotić Bulić za vrijeme provođenja arheološkog istraživanja.

³⁹ L. MILOTIĆ BULIĆ, 2015, 4-6.

⁴⁰ L. MILOTIĆ BULIĆ, 2015, 11.

³⁸ L. Milotić Bulić was in charge of preventive conservation during the archaeological investigations.

³⁹ L. MILOTIĆ BULIĆ, 2015, 4-6.

⁴⁰ L. MILOTIĆ BULIĆ, 2015, 11.

SLIKA 12. Ulomci pravokutnih tubula kojima je kroz zidove strujio topli zrak; na vanjskim stijenkama imaju žljebove radi boljeg prijanjanja žbuke (foto: T. Šalov)

FIGURE 12 Fragments of rectangular tubuli through which warm air circulated in walls; grooves on outer sides for better plaster adhesion (photo: T. Šalov)

SLIKA 13. Štuko-ukras s urušenog stropa iz prostorije s podnim mozaikom ukrašenim geometrijskim motivom (foto: T. Šalov)

FIGURE 13 Stucco decoration from collapsed ceiling from the room with floor mosaic decorated with geometric motif (photo: T. Šalov)

SLIKA 14. Ulomak zidne mramorne oplate od zelenog porfira (foto: T. Šalov)
 FIGURE 14 Fragment of marble veneer of green porphyry (photo: T. Šalov)

SLIKA 15. Ulomci zidne oplate od mramora cipollina (foto: T. Šalov)
 FIGURE 15 Fragments of wall veneer of cipollino marble (photo: T. Šalov)

mozaika. Na njih se nailazilo u gotovo svim prostorijama, ali nešto veća količina ipak je prikupljena u površinskom sloju zemlje SJ 005. Tesere su kamene (od crnog i bijelog vapnenca) i keramičke, a njihove dimenzije variraju od oko 0,5 cm do 5 cm. U tom površinskom sloju, ali i unutar odvodnog kanala, otkrivena je manja količina tesera od staklene paste žute, zelene i plave boje, dimenzija 0,5 x 0,8 cm.

Od ostalog građevnog materijala najviše su zastupljeni ulomci tubula (Sl. 12), tegula, imbreksa, mala količina keramičkih podnih oplata (*spicae*) te mramornih oplata bijele i sive boje, od zelenog porfira ili serpentina (*lapis lacedaemonius*) (Sl. 14) i cipollina (*marmor carystium*) (Sl. 15). Prikupljeni su iz svih slojeva podnica i urušenja, jednako kao i veća količina zidnih ukrasa u štuku s motivom astragala i akantusa (Sl. 13). Tubuli i mramorne oplata, zajedno s geometrijskim ukrasom podnog mozaika u *opus tessellatum*, predstavljaju *terminus post quem* za dataciju otkrivenih dijelova vile. Naime, primjena tubula kao sastavnog elementa zidnog grijanja započinje u 1. stoljeću n. e.⁴¹ Otkriveni su i ulomci fresko ukrasa, ali rasuti i manjih dimenzija. Na njima su zastupljene zelena, plava i nebeskoplava, te bijela i crna boja. Ulomci prozorskog stakla uglavnom su otkriveni u dnu kanala uz prometnicu, koji je prethodno iskopan bagerom.

ZAKLJUČAK

Istraženi prostor dio je šireg sklopa vile u sjevernom dijelu valbandonske uvale Ribnjaka, koju je, do sada, najopsežnije istražio A. Gnirs početkom 20. stoljeća. Izuzev nalaza mozaičkih podnica koji su fotografski dokumentirani, te podacima o konzervaciji nalaza *in situ*, s obzirom na to da arheološke strukture danas nisu vidljive na terenu (izuzev istočne ekse-dre), Gnirsove pretpostavke o namjeni pro-

from the early 1st to the mid-2nd century, the fact that they were found in the surface layer (SU 001 and 005) is not helpful in determining the period of use of certain rooms within the villa. The finds were mixed due to the root action and structure destruction.

All numismatic finds were recovered from these layers as well: five bronze coins and one silver example. Four had legible legends which contain a mention of Faustina Augusta, Constantine the Great and Valentinian I, dating them to the 2nd and 4th centuries.

A big amount of scattered mosaic tesserae were found in almost all rooms, but they were somewhat more densely concentrated in the surface layer of SU 005. Tesserae were made of stone (black and white limestone) or ceramics, and their dimensions range from about 0.5 cm to 5 cm. This surface layer, but also the drainage canal, yielded few tesserae of glass paste in yellow, green and blue color with dimensions of 0.5 x 0.8 cm.

Other finds of building material include fragments of tubuli (Fig. 12), tegulae, imbrices, small amount of ceramic floor tiles (*spicae*) and white and grey marble veneer, of green porphyry, serpentine (*lapis lacedaemonius*) (Fig. 14) and cipollino (*marmor carystium*) (Fig. 15). They were recovered from all layers of floors and layers of destruction, as well as a considerable amount of wall decorations in stuccowork with motifs of astragali and acanthus (Fig. 13). Tubuli and marble veneer together with geometric decoration of the floor mosaic in *opus tessellatum*, represent *terminus post quem* for dating excavated parts of the villa. Namely, use of tubuli as a wall heating element started in the 1st century AD.⁴¹ Rather small, scattered fragments of fresco decorations were also found, featuring various colors such as green, blue, azure, white and black. Window pane pieces were mostly found at the bottom of the canal dug by a mechanical shovel, next to the road.

⁴¹ J.-P. ADAM, 1988, 294; M. BIANCHINI, 2010, 344.

⁴¹ J.-P. ADAM, 1988, 294; M. BIANCHINI, 2010, 344.

storija potrebno je uzeti s dozom rezerve. Arheološko istraživanje koje je provedeno 2015. godine bilo je zaštitnog karaktera, s ciljem prikupljanja podataka nakon zemljanih radova koji su započeti bez dozvole nadležnih službi. S obzirom na to, istraživanje je bilo ograničeno na uzak prostor uz današnju prometnicu. Strukture su otkrivene vrlo plitko, a površinski slojevi su ti koji su sadržavali najveću količinu (iako u konačnici oskudnu) karakterističnih keramičkih nalaza, poput keramičkog stolnog i kuhinjskog posuđa. Iz slojeva urušenja prikupljena je pozamašna količina tubula, koja nas navodi na pretpostavku o tome da je na ovom položaju bio smješten termalni dio vile. To potkrjepljuje i nalaz vodovodne cijevi. Moguće je da je voda dopremana sustavom koji je bio smješten u južnom dijelu uvale, a koji je svakako opskrbljivao prostore vile smještene duž južne obale. Elementi luksuzne opreme prostorija u vidu podnih mozaika, mramornih oplata zidova i ukrasa u štuku, čije podatke donose već R. Weisshaupl i A. Gnirs krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća, otkriveni su i tijekom ovog istraživanja. Oni su ujedno najsigurniji element datacije izgradnje termalnog dijela vile u 1. stoljeću. Unatoč lošem stanju zidova, utvrđen je niz pregradnji i adaptacija koje su ponajprije datirane numizmatičkim nalazima u razdoblje od 2. do 4. stoljeća.

CONCLUSION

The excavated area is a part of a wider villa complex in the northern part of Ribnjak bay in Valbandon that has been most extensively investigated, so far, by A. Gnirs in the early 20th century. Except for the photographic record of the mosaic floors, and information on *in situ* conservation of finds, these archaeological structures are presently not visible (except for the eastern exedra), so Gnirs' assumptions about the function of the rooms should be taken with a grain of salt. The archaeological excavation that was conducted in 2015 had rescue character, with the aim of collecting information after earthworks starting without the permit of the authorities in charge. Thus the excavation was limited to a narrow area next to the present-day road. Structures were discovered at shallow positions, and the surface layers yielded the biggest amount (though finally rather modest) of characteristic ceramic finds such as ceramic table- and kitchenware. Destruction layers yielded a substantial amount of tubuli, suggesting an assumption about a thermal part of the villa at this position which is additionally corroborated by a water pipe find. It is possible that water was distributed over a system situated in the southern part of the bay that had definitely supplied villa spaces located along the southern shore. This investigation also resulted in the elements of luxurious equipment of the rooms such as floor mosaics, marble veneer and stucco decorations, that were mentioned by R. Weisshaupl and A. Gnirs as early as the late 19th century and the first half of the 20th century. These finds are also the most reliable dating elements of the construction of the thermal segment to the 1st century. Despite the poor condition of the walls, a series of partitions and alterations was evidenced and dated primarily by the numismatic finds to the period from the 2nd to the 4th century.

Translation: Marija Kostić

LITERATURA / REFERENCES

- ADAM, J.-P., 1988. – Jean-Pierre Adam, *L'arte di costruire presso i Romani. Materijali e tecniche*, Longanesi, Milano.
- BEGOVIĆ, V., SCHRUNK, I., 2003 – Vlasta Begović, Ivančića Schrunk, Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: pregled lokaliteta, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 20/2003, 95–112.
- BIANCHINI, M., 2010. – Marco Bianchini, *Le tecniche edilizie nel mondo antico*, Editrice Dedalo Roma, Roma.
- BULIĆ, D., 2014. – Davor Bulić, *Rimska ruralna arhitektura Istre u kontekstu ekonomske i socijalne povijesti*. Neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.
- DEGRASSI, A., 1957. – Attilio Degrassi, I porti romani dell'Istria, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 5, Venezia, 25–81.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 2006. – Vesna Girardi Jurkić, Rimski kompleks maritimne vile u Valbandonu (Fažana), *Fažanski libar*, Fažana, 45–53.
- GNIRS, A., 1911. – Anton Gnirs, Forschungen in Istrien: I. Grabungen im Gebiet der antiken Herrschaftsvilla von Val Bandon, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band XIV, Wien, 155–196.
- GNIRS, A., 1912. – Anton Gnirs, Grabungen in südlichen Istrien: Val Bandon, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band XV, Wien, 5–16.
- GNIRS, A., 2009. – Anton Gnirs, Arheološki tekstovi, Čakavski sabor, Pula.
- KONCANI UHAČ, I., 2018. – Ida Koncani Uhač, *Rimski lučki uređaji u Istri i njihov arheološki kontekst*. Neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.
- MATIJAŠIĆ, R., 1988. – Robert Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium, Latina et Graeca–VPA*, Zagreb.
- MATIJAŠIĆ, R., 1998. – Robert Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvor za poznavanje društveno–gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr. – III. st. posl. Kr.)*, Žakan Juri, Pula.
- MEDER, J. 2003. – Jagoda Meder, *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb.
- MILOTIĆ BULIĆ, L., 2015. – Luana Milotić Bulić, *Stručni izvještaj o radovima na preventivnoj zaštiti mozaičkog poda i zidnih žbuka u sklopu rimske arhitekture na sjevernoj obali zaljeva Valbandon te preporuke daljnjih zaštitnih mjera*, Arhiva Konzervatorskog odjela u Puli.
- STARAC, A., 2002. – Alka Starac, Rimska vila u Karpinjanu (Istraživanja godine 1995), *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Novigrad – Cittanova 599–1999*, (ur./ed.: J. Zihlerl), Pučko otvoreno učilište Novigrad – Cittanova, 27–63.
- ŠALOV, T., 2014. – Teodora Šalov, *Izvještaj o arheološkom pregledu za potrebe izrade Urbanističkog plana uređenja „Bi Village“ (Općina Fažana)*, Arhiva Konzervatorskog odjela u Puli.
- ŠALOV, T., 2015. – Teodora Šalov, *Izvještaj o zaštitnom arheološkom istraživanju dijela antičke maritimne vile u uvali Ribnjak, Valbandon*, Arhiva Konzervatorskog odjela u Puli.
- WEISSHÄUPL, R., 1898. – Rudolf Weisshäupl, Alterthumer in Pola und Umgebung, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band I, Wien, 100–101.
- WEISSHÄUPL, R., 1901. – Rudolf Weisshäupl, Zur Topographie des alten Pola, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band IV, Wien, Bb. 169–208.

MREŽNI IZVORI / INTERNET SOURCES

https://www.academia.edu/19681212/Mosaics_in_the_floors_of_the_Archaeological_museum_of_Istria_Pula_Croatia (17. 8. 2021.)

KERAMIČKI NALAZI I OSTALI POKRETNI ARHEOLOŠKI MATERIJAL S LOKALITETA OŠLJE – GRADAC

POTTERY AND OTHER SMALL FINDS FROM THE SITE OF OŠLJE-GRADAC

ANA KARADOLE

Ulica Ivana Viteza od Sredne 17
HR-23000 Zadar
akaradole@gmail.com

NIKŠA GRBIĆ

Čibača na Rijeci 5
HR-20207 Mlini
niksagrbić@gmail.com

UDK: 904:738(497.584Ošlje)“652“
903:738(497.584Ošlje)“637/638“
DOI: 10.15291/archeo.3993

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Primljeno / Received: 2022-04-11

KLJUČNE RIJEČI:

Ošlje – Gradac, kasna
antika, prapovijest, kula,
keramika

Istraživanje kasnoantičke kule na položaju Gradac u selu Ošlju rezultiralo je pronalaskom pokretnog arheološkog materijala koji je tema ovog rada. Većina predmeta pripada razdoblju kasne antike, ali prepoznat je i brončanodobni, odnosno željeznodobni materijal, kao i helenistički koji nam svjedoče o aktivnostima na ovom položaju. Kasnoantički materijal tipološki je detaljno obrađen, a osim kuhinjske keramike koja je proizvod lokalnih radionica, kod ostalih je ulomaka uglavnom riječ o importu radionica iz dvaju glavnih kasnoantičkih proizvodnih i distribucijskih središta, sjeverne Afrike i istočnomediterranskog areala.

KEY WORDS:

Ošlje-Gradac, Late Antiquity, prehistory, tower, pottery

Archaeological excavation of a late antique tower at the position Gradac in the village of Ošlje resulted in uncovering small finds that are analyzed in this paper. Most artifacts can be dated to Late Antiquity, but there were also Bronze- and Iron Age finds as well as some Hellenistic material testifying to activities at this position. Late antique material has been thoroughly analyzed in terms of typology. Except for cooking ware produced in local workshops, other fragments can mostly be interpreted as import from workshops from two major late antique centers of production and distribution, North Africa and the eastern Mediterranean.

Godine 2015. u suradnji Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru i Općine Dubrovačko primorje, kroz program financiranja Ministarstva kulture Republike Hrvatske, obavljena su arheološka istraživanja lokaliteta Ošlje – Gradac. Rezultati provedenih istraživanja, kao i opći arheološki pregled sela Ošlja i šireg područja, publicirani su 2019. godine i već tada je naglašeno kako količina pronađenog keramičkog materijala, ali i ostale pokretne arheološke građe, zaslužuje zasebnu publikaciju.¹ Ovom prigodom obrađeni su i objavljeni gotovo svi pokretni nalazi koji, kako će se vidjeti dalje u radu, u mnogočemu pomažu u razumijevanju ove vrste lokaliteta te svakako ostavljaju mogućnost za promišljanje o dataciji njihove izgradnje.²

Organizacija tih arheoloških istraživanja od velike je važnosti za ovaj povijesno i arheološki bogat kraj koji je, nažalost, vrlo slabo istražen. Naime, selo Ošlje, smješteno na istočnom dijelu velikog kraškog polja (Karta 1) koje se proteže sve do Vranjeva Sela u Bosni i Hercegovini, povijesno se najvjerojatnije prvi put spominje pod imenom *Iosli* u djelu *De Administrando Imperio*.³ Konstantin VII. Porfirogenet XXXIII. je glavu posvetio Zahumlju, prostoru koji je u ranom srednjem vijeku obuhvaćao područje između Neretve i Dubrovnika uključujući i poluotok Pelješac i otok Mljet. Porfirogenet u Zahumlju nabroja naselja: Βόνα (Bona) i Χλούμ (Chlum) pod imenom κάστρα (*kastra*), dok se terminom κάστρα οικούμενα (*kastra oikoumena*) koristi za naselja Σταγνόν (Stagnon), Μοκρισκίκ (Mokriskik), Ίοσλή (Iosli), Γαλουμαήνιν (Galoumainik) i Δοβρισκίκ (Dobriskik).⁴

Materijalni pokazatelj za ubiciranje ovog naselja upravo na području sela Ošlja uvijek je bila „Rotonda“, odnosno osmerolisna crkva

Archaeological excavations of the site of Ošlje-Gradac have been conducted in 2015 in cooperation of the Department of Archaeology of the University of Zadar and the Municipality of Dubrovnik Littoral through funding program of the Ministry of Culture of the Republic of Croatia. The results of the excavations and of the general archaeological survey of the village of Ošlje and its wider area, were published in 2019 when it was emphasized that the amount of recovered pottery, and other small finds, deserve a separate publication.¹ On this occasion almost all small finds were analysed and published, as they offer insights into many aspects of this type of an archaeological site, as it will be evident in continuation of the paper, leaving open the possibility of reconsidering the dating of their construction.²

Organization of these archaeological excavations was of utmost importance for this poorly explored region with great historical and archaeological potentials. Namely, the village of Ošlje, situated in the eastern part of a big karst field (Map 1) that extends all the way to Vranjevo Selo in Bosnia and Herzegovina, is mentioned for the first time under the name *Iosli* in the work *De Administrando Imperio*.³ In the 33rd chapter, Constantine VII Porphyrogenetos wrote about Zahumlje, an early medieval territorial unit that encompassed the region between the Neretva river and Dubrovnik including the Pelješac peninsula and the island of Mljet. Porphyrogenetos lists the following settlements in Zahumlje: Βόνα (Bona) and Χλούμ (Chlum) as κάστρα (*kastra*), while the term κάστρα οικούμενα (*kastra oikoumena*) is used for the settlements Σταγνόν (Stagnon), Μοκρισκίκ (Mokriskik), Ίοσλή (Iosli), Γαλουμαήνιν (Galoumainik) and Δοβρισκίκ (Dobriskik).⁴

¹ J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 161, bilj. 39.

² Za sada su ostali neobjavljeni jedino ostatci životinjskih kostiju koji su pronađeni u respektabilnom broju te se nadamo da će se stvoriti prilika i za njihovo publiciranje.

³ Za literaturu i pojašnjenja vidi: J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 145, bilj. 4.

⁴ B. FERJANČIĆ, 1959, 59–61.

¹ J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 161, note 39.

² So far only the animal bones have not been published. Since they were found in a considerable number, we hope that their publication is only a matter of time.

³ For the literature and explanations see: J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 145, note 4.

⁴ B. FERJANČIĆ, 1959, 59-61.

KARTA 1. Položaj lokaliteta Ošlje – Gradac
MAP 1 Position of the site of Ošlje – Gradac

iznad koje se, na brdu, nalazi lokalitet Gradac s kasnoantičkom kulom pravokutnog oblika koja je bila predmetom arheoloških istraživanja (Sl. 1). Kasnoantičke kule nerijetko se javljaju osobito na prostoru istočne obale Jadrana, ali i šire, kao sastavni dio mikropozicija koje karakterizira utvrda na brdu i najčešće sakralni objekt podno brda ili neka druga važna naseobinska infrastruktura (luka, vila, sveto mjesto ili sl.).⁵

I prije arheoloških istraživanja, već pri pregledu terena, posebno padine na kojoj se nalazi utvrda te konzervatorskih radova koji su se odvijali na području crkve u više je navrata uočena koncentracija keramike koja je djelomično prikupljena i nije joj, nažalost, bilo moguće ući u trag.⁶

S obzirom na dnevnik iskopavanja i dokumentaciju, primjetna je putanja pojave keramike uvjetovana prirodnim padom terena, a to se posebno vidjelo kod pregleda arheološkog materijala. Istraživanja lokaliteta Gradac rezultirala su pronalaskom veće količine pokretnog arheološkog materijala, od kojeg glavninu sačinjava keramički, a tek je manji broj predmeta pripadao staklenom i metalnom repertoaru.

A conspicuous landmark for locating this settlement exactly in the area of the Ošlje village has always been “Rotonda”, an octafoliate church situated beneath the hill with the site of Gradac and late antique rectangular tower that has been in focus of archaeological investigations (Fig. 1). Late antique towers are not uncommon in the eastern Adriatic coast region, and wider, as a part of micro-positions characterized by a fort on a hill and usually a sacral building at the foot of the hill or some other residential infrastructure (port, villa, sacred place etc.).⁵

Even before the archaeological excavations commenced, during the field survey and conservation works in the church area, pottery finds were noticed more than once,⁶ especially on the slope where the fort is located. Some of it was collected but unfortunately it was lost without a trace.

Natural slope of the terrain caused specific order of pottery appearance as evident from the excavation journal and documentation, and especially from the examination of the archaeological assemblage. Excavations of the site of Gradac resulted in the discovery of a

⁵ J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 170–172.

⁶ D. BERETIĆ, 1986, 421; D. PERKIĆ, 2018, 121.

⁵ J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 170–172.

⁶ D. BERETIĆ, 1986, 421; D. PERKIĆ, 2018, 121.

SLIKA 1. Zračna fotografija lokaliteta Gradac (foto: D. Vujević)

FIGURE 1 Aerial photo of the site of Gradac (photo by D. Vujević)

Što se tiče životinjskih kostiju, pronađen je veći broj kostiju ovaca, koza i svinja.⁷ Zanimljivi su i malobrojni nalazi školjaka, među kojima je uočena dominacija kunjki (*Arca Noae*, Sl. 2, 2) te površinski nalaz vjerojatno kamenog brusa (Sl. 2, 1). S obzirom na činjenicu da su različiti depozicijski i postdepozicijski procesi doveli arheološki materijal u jedinstven kulturni sloj, metodologija njegove obrade bazirana je na izdvajanju dijagnostičkih primjeraka.⁸

Među prevladavajućim kasnoantičkim materijalom pojavljuje se i prapovijesna keramika što je tijekom analize bio poseban izazov. Navedeni podatak ističe najveći problem obrade

considerable number of small archaeological finds, mostly comprising pottery, and only small portion of finds referred to glass and metal artefacts. Animal remains are represented by a number of sheep, goat and pig bones.⁷ Other interesting finds relate to scarce finds of shells, dominated by Noah's ark clams (*Arca Noae*, Fig. 2, 2) and a surface find of what was probably a whetstone (Fig. 2, 1). Since various depositional and post-depositional processes brought archaeological finds into a unified cultural layer, methodology of their analysis was based on separating diagnostic sherds.⁸

⁷ J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 161.

⁸ Autori se koriste prigodom da zahvale voditeljici arheoloških istraživanja J. Baraki Perici na ustupljenom materijalu, kao i kolegama na ustupljenim informacijama i pomoći pri obradi materijala: I. Borziću, A. Eterović Borzić, K. Gusar, D. Vujeviću, M. Čelhar, M. Pešiću, J. Vučiću, L. Bekiću, J. Mardešić, D. Perkiću, I. Ožanić Roguljić, M. Zeman, I. Alduku, A. Lepić i T. Glučini.

⁷ J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 161.

⁸ The authors would like to use this opportunity to thank the leader of the archaeological excavations J. Baraka Perica for the permission to analyze the assemblage, and to colleagues for all the information and their assistance in the analysis of the finds: I. Borzić, A. Eterović Borzić, K. Gusar, D. Vujević, M. Čelhar, M. Pešić, J. Vučić, L. Bekić, J. Mardešić, D. Perkić, I. Ožanić Roguljić, M. Zeman, I. Alduk, A. Lepić and T. Glučina.

SLIKA 2. Ulomak brusa i kunjke (foto: A. Karadole, L. Bogdanić)

FIGURE 2 Fragments of whetstone and Noah's ark clam (photo by A. Karadole, L. Bogdanić)

nalaza s lokaliteta, kao i šireg područja istočne obale Jadrana, a to je nedostatak sustavnih arheoloških istraživanja, samim time i analogija koje se posebno tiču grube kuhinjske keramike. Naime, problem je u razlučivosti katkad morfološki i tehnološki vrlo sličnih prapovijesnih i kasnoantičkih proizvoda. To se možda najbolje primjećuje kod pojedinih ulomaka kuhinjske keramike na kojima su vidljivi tragovi izrade na brzorotirajućem lončarskom kolu, dok na nekima oni nisu uočeni, a očigledno je riječ o istom tipu posuda. Rezultat je to, između ostalog, poroznosti i loše sačuvanosti, ali u obzir bi trebalo uzeti činjenicu da se dio posuda u kasnoj antici izrađivao ručno, tj. bez uporabe lončarskog kola.⁹

PRAPOVIJESNA I ANTIČKA KERAMIKA

Keramičkim repertoarom dominira onaj s karakteristikama kasne antike, međutim, u slojevima na lokalitetu Gradac pronađena je i keramička građa tipična za prapovijesne arheološke kontekste, prije svega ona koja se podudara s brončanim razdobljem. Ponajprije se to odnosi na karakteristične tipove ručki

⁹ S. CIGLENEČKI, 2000, 68; S. E. TEODOR, 2010, 211–224.

Prehistoric pottery sherds are also represented among the dominant late antique finds, which was particularly challenging in the analysis. This leads to emphasizing the biggest problem in the study of the finds from this site, and from the wider region of the eastern Adriatic coast. Lack of systematic archaeological research, and thence analogies that relate in particular to coarse cooking ware affect the possibility of distinguishing prehistoric and late antique vessels that can be very similar in morphological and technological terms. This is possibly most easily noticed on certain sherds of cooking ware with visible traces of fast-spinning potter's wheel, which lack on other fragments, though it is evidently one and the same vessel type. This is also a result of porosity and poor preservation, but we also have to take into consideration the fact that some vessels in Late Antiquity were hand-made, without using potter's wheel.⁹

POTTERY DATING TO PREHISTORY AND CLASSICAL ANTIQUITY

Ceramic repertory is dominated by the finds featuring late antique traits, but layers of the Gradac site also yielded pottery typ-

⁹ S. CIGLENEČKI, 2000, 68; S. E. TEODOR, 2010, 211–224.

i držaka. Ističu se koljenasti dršci (T. I, 1-2) kakvi se javljaju još od rane faze i nastavljaju tijekom cijelog brončanog doba¹⁰ te dršci sa sjekirastim produžetkom (T. I, 3) smještenim na obodu poviše samog drška.¹¹ Navedeni tipovi najčešći su unutar posuške kulture gdje se pojavljuju i najbliže analogije,¹² međutim, slične ili identične oblike pronalazimo i na širem području koje obuhvaća prostor istočne obale Jadrana i Italije.¹³ S kategorijom lonaca možemo povezati masivni držak polukružnog presjeka s produženjem na gornjem dijelu koje završava profiliranim stubastim završetkom (T. I, 4). Iako oblikom nije identičan, najbliža analogija bilježi se na obližnjem lokalitetu Guvnine u Gagricama,¹⁴ zatim selo Orah kod Bileće,¹⁵ a slične varijante pronađene su na širem području, od Monkodonje do raznih talijanskih nalazišta.¹⁶ Još jedan nalaz koji se može datirati u brončano doba je dio posude čiji je sastavni dio bila ručka koja je na sebi nosila produženje gornjeg dijela koji je završavao sedlastim nastavkom (T. I, 5). Najbliže analogije možemo povući s Guvninama, Hateljskom pećinom,¹⁷ lokalitetom Dugiš¹⁸ te Škarinim Samogradom,¹⁹ a morfološki slični nastavci česti su na području sjeverne Italije.²⁰

U prapovijesne ulomke možemo ubrojiti i potkovičasti držak (T. I, 6) kakav se u vidu aplikacije najčešće postavljao na rame posude, iako može biti smješten i podno samog

ical of prehistoric archaeological contexts, primarily specimens corresponding to the Bronze Age. This primarily refers to characteristic types of handles and lugs. Of particular interest are knee-shaped handles (Pl. I, 1-2) that appeared back in the early phase and continued throughout the Bronze Age.¹⁰ There are also handles with an axe-shaped extension on the rim, above the handle (Pl. I, 3).¹¹ Mentioned types are very common in the Posušje culture which also offers the closest analogies.¹² However, similar or identical examples are found in the wider area encompassing the eastern Adriatic coast and Italy.¹³ Category of pots can be associated with a massive handle with semi-circular cross-section and an extension on the upper part, ending in a profiled stub (Pl. I, 4). The closest analogy is recorded at the nearby site of Guvnine in Gagrice,¹⁴ and in the village of Orah near Bileća,¹⁵ and similar variants were found in the wider region, from Monkodonja to various Italian sites.¹⁶ Another find that can be dated to the Bronze Age is a part of the vessel with a handle with extended upper part ending in saddle-shaped extension (Pl. I, 5). The closest analogies are provided by Guvnine, Hateljska pećina,¹⁷ the site of Dugiš¹⁸ and Škarin Samograd.¹⁹ Morphologically similar extensions are common in the northern Italy region.²⁰

¹⁰ B. ČOVIĆ, 1978, 32, 56-57; 1983, 149-150; 1989, 72, 114, T. IV, 4, 127, T. XVII, 2; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 97-98.

¹¹ B. ČOVIĆ, 1983, 149-150; 1989, 73, 98, 114, T. IV, 3 i 4; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 97, T. XLIV, 2.

¹² Detaljnije pogledati: B. MARIJANOVIĆ, 2000; B. ČOVIĆ, 1989.

¹³ B. GOVEDARICA, 1989, 195, T. XXXVII-T. XLI; M. BERNABÓ BREA, A. CARDARELLI, 1997, 296, 305, Fig. 154, 3, 7-9, Fig. 161, 5-6; K. MIHOVILIĆ, 2001, 42, 422, T. 124, 6, 9.

¹⁴ B. MARIJANOVIĆ, 2000, 27, T. V, 1.

¹⁵ B. ČOVIĆ, 1982, 16, sl. 15.

¹⁶ A. HELLMUTH KRAMBERGER, 2017, 254-255.

¹⁷ B. MARIJANOVIĆ, 2000, 28, T. IX, 2, T. XLIV, 3, 5.

¹⁸ I. MAROVIĆ, 2002, 221, 247, 286, T. XXI-XXIII.

¹⁹ B. GOVEDARICA, 1989, 159, 195, T. XI, 3.

²⁰ M. BERNABÓ BREA, A. CARDARELLI, 1997, 330, Fig. 174, 1; F. MARZATICO, U. TECCHIATI, 2001, 53, 55.

¹⁰ B. ČOVIĆ, 1978, 32, 56-57; 1983, 149-150; 1989, 72, 114, T. IV, 4, 127, T. XVII, 2; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 97-98.

¹¹ B. ČOVIĆ, 1983, 149-150; 1989, 73, 98, 114, T. IV, 3 and 4; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 97, T. XLIV, 2.

¹² More extensively in: B. MARIJANOVIĆ, 2000; B. ČOVIĆ, 1989.

¹³ B. GOVEDARICA, 1989, 195, T. XXXVII-T. XLI; M. BERNABÓ BREA, A. CARDARELLI, 1997, 296, 305, Fig. 154, 3, 7-9, Fig. 161, 5-6; K. MIHOVILIĆ, 2001, 42, 422, Tab. 124, 6, 9.

¹⁴ B. MARIJANOVIĆ, 2000, 27, T. V, 1.

¹⁵ B. ČOVIĆ, 1982, 16, sl. 15.

¹⁶ A. HELLMUTH KRAMBERGER, 2017, 254-255.

¹⁷ B. MARIJANOVIĆ, 2000, 28, T. IX, 2, T. XLIV, 3, 5.

¹⁸ I. MAROVIĆ, 2002, 221, 247, 286, Tab. XXI, 1, Tab. XXII, Tab. XXIII.

¹⁹ B. GOVEDARICA, 1989, 159, 195, T. XI, 3.

²⁰ M. BERNABÓ BREA, A. CARDARELLI, 1997, 330, Fig. 174, 1; F. MARZATICO, U. TECCHIATI, 2001, 53, 55.

oboda posude.²¹ Ovi se oblici pojavljuju još od ranog brončanoga, a nastavljaju se i u željeznom dobu. Naš primjerak sačuvan je tek djelomično, a vidljiv je niz grubljih udubljenja izvedenih utiskivanjem prsta. Ulomak pod T. II, 3 sličan je prethodnomu po načinu ukrasa i teksturi.

Na lokalitetu su pronađeni i lonci uskog vrata i „S“ profilacije (T. II, 1-2, 4-5). Crvenkastosmeđe su boje (2.5YR 4/4 reddish brown)²² s primjesama vapnenca i kalcita. Slični, samo ponešto manji lonci (T. III, 1-5) lagano izvijenog oboda i svjetlosmeđe boje (7.5YR 5/4 brown – 7.5YR 4/3 brown) s primjesama vapnenca također se uklapaju u tipični repertoar keramike kasnih prapovijesnih razdoblja. Isto bismo mogli reći i za nekoliko ulomaka dna posuda, lonaca i čaša (T. III, 6; T. IV, 1-5). Sve ulomke obilježava smeđa do tamnosmeđa boja gline (7.5YR 4/3 brown – 7.5YR 4/1 dark brown), dosta grube obrade s primjesama vapnenca. Katkad je riječ o poroznim stijenkama, a u jednom primjerku (T. IV, 1) riječ je o glačanju unutrašnje strane posude. Zanimljiva je trakasta ručka (T. IV, 7) koja je pripadala posudi većih dimenzija, a moguće je da istoj posudi pripada i ulomak dna (T. IV, 8). Ulomak pod T. IV, 6 vjerojatno predstavlja čašu čija je ručka nadvisivala sam obod. Sačuvan je samo u donjem dijelu, a taj je oblik karakterističan za duže vremensko razdoblje kasne prapovijesti.

Posebno je interesantna posudica s T. V, 1 kakve se pojavljuju u brončanom i željeznom razdoblju, a često su korištene u votivne svrhe u svetištima ili grobovima.²³ Riječ je o loše pečenom predmetu lokalnog podrijetla, ručno modeliranom, grube i pomalo porozne teksture s primjesama vapnenca. Ima lagano izvijen obod, a držak je djelomično sačuvan. Slične posudice, pronađene u Vilinoj špilji, datiraju

Horseshoe-shaped handle can also be attributed to prehistoric sherds (Pl. I, 6). Such handles were usually placed on the vessel shoulder, in form of appliqués, though they can also be found under the vessel rim.²¹ These forms appear in the Early Bronze Age, continuing into the Iron Age. Our example was preserved only partially, with a visible row of coarse finger impressions. Fragment on Pl. II, 3 resembles the former one regarding fabric and decoration.

The site also produced pots with narrow neck and S-profilation (Pl. II, 1-2, 4-5), in the reddish brown color (2.5YR 4/4 reddish brown),²² with lime and calcite inclusions. Similar, but somewhat smaller pots (T. III, 1-5), with slightly everted rim, in the light brown colour (7.5YR 5/4 brown - 7.5YR 4/3 brown) with lime inclusions also correspond to pottery typical of later prehistoric periods. The same can be said about few fragments of bases of vessels, pots and cups (Pl. III, 6; T. IV, 1-5). All sherds are characterized by brown to dark brown colour of the clay (7.5YR 4/3 brown - 7.5YR 4/1 dark brown), and quite coarse rendering with lime inclusions. Sometimes the walls are porous, and in one example inner side of the vessel was polished (Pl. IV, 1). There is an interesting example of a strap handle (Pl. IV, 7) belonging to a rather large vessel, that could also be associated with a base fragment (Pl. IV, 8). Fragment on Pl. IV, 6 probably represents a cup whose handle overreached the rim. It was preserved in the lower part only, and this form was characteristic for a longer time span.

A small vessel on Pl. V, 1 particularly interesting. It was often used for votive purposes in sanctuaries and graves in the Bronze and Iron Ages.²³ It is a poorly fired local product, hand shaped, of coarse and slightly porous fabric with lime inclusions.

²¹ N. PETRIĆ, 1976, 41; B. ČOVIĆ, 1983, 149–150; 1989, 73.

²² Za određivanje nijanse boje korištena je *Munsell soil color book*.

²³ D. PERKIĆ, 2021, 82.

²¹ N. PETRIĆ, 1976, 41; B. ČOVIĆ, 1983, 149–150; 1989, 73.

²² *Munsell soil color book* was used for designating colors.

²³ D. PERKIĆ, 2021, 82.

se u 4. st. pr. Kr.,²⁴ a navedena datacija temelji se na helenističkim nalazima kakvi se pronalaze i na lokalitetu Gradac. Razdoblje helenizma, između ostalog, karakteriziraju znatne promjene na trgovinskom području, dolazi do ekspanzije tržišta izvan dotad poznatih proizvodnih centara u Grčkoj i kolonijama, a to će se poprilično dobro vidjeti na južnoitalskom prostoru s kojim stanovništvo istočne obale Jadrana ostvaruje važne trgovačke veze, te naposljetku razvija vlastitu proizvodnju.²⁵ Na lokalitetu Gradac sačuvano je nekoliko ulomaka posuda izrazito lošeg stupnja sačuvanosti, stoga je teško detaljnije govoriti o tipologiji. Ulomak pod T. V, 2 ima crni premaz (GLEY 2 2.5/10B *bluish black*) s obje strane, a moguće je da je riječ ili o crno premazanoj posudi odnosno skifosu ili ranoj produkciji keramike tipa *Gnathia* kakva se na istočnoj obali Jadrana pronalazi u većim količinama i kakva se proizvodila krajem 4. i početkom 3. st. pr. Kr.²⁶ Za ulomak na T. V, 3 možemo pretpostaviti da pripada skifosu s vertikalnim kanelurama, iako sam premaz nije sačuvan,²⁷ a vjerojatno predstavlja produkciju kakva se javlja u 3. st. pr. Kr.²⁸

Prema odlikama fature, keramici helenističkog razdoblja vjerojatno pripadaju i dva ulomka čaša ili manjih posuda sa sačuvanim premazom u unutrašnjosti (T. V, 4,²⁹ 6). Pronađeni ulomak oboda posude (T. V, 5) odgovara unguentariju koji se pronalaze duž naše obale, a posebno je zanimljiva situacija u Isi na otoku Visu gdje se proizvodi južnoitalskih (moguće i lokalnih) radionica datiraju u 3. st. pr. Kr.³⁰

Kasnorepublikanskom vremenu pripada ulomak dna amfore tipa *Lamboglia 2* (T. V,

Its rim is slightly everted, and the handle is partially preserved. Similar vessels, recovered from Vilina špilja, are dated to the 4th century BC,²⁴ based on the Hellenistic artefacts that are also found at the site of Gradac. Hellenistic period is, among other things, characterized by significant changes in the trade area, as the market expands outside the production centres in Greece and its colonies, which is well reflected in the southern Italic region that was connected with the eastern Adriatic coast in terms of trade.²⁵ At the site of Gradac, several sherds were found in exceptionally poor state of preservation preventing any further discussion of typology. Fragment on Pl. V, 2 has a black slip (GLEY 2 2.5/10B *bluish black*) on both sides, and it is possible that it was a black glazed vessel or early production of the *Gnathia* ware that is found in large quantities on the eastern Adriatic coast, produced in the late 4th and early 3rd century BC.²⁶ Fragment on Pl. V, 3 belongs to a skyphos with vertical grooves, though slip was not preserved.²⁷ Probably it belongs to a production that emerged in the 3rd century BC.²⁸

Two sherds of cups or smaller vessels probably belong to Hellenistic pottery in terms of fabric (Pl. V, 4,²⁹ 6). The recovered fragment of the vessel rim (Pl. V, 5) might have been a part of an unguentarium. A particularly interesting situation is recorded in Issa on the island of Vis where products of southern Italic (and possibly also local) workshops are dated to the 3rd century BC.³⁰

A base fragment of a *Lamboglia 2* amphora dates to the late republican period (Pl. V, 7). It is the most numerically abundant variety of

²⁴ D. PERKIĆ, 2021, 82–83.

²⁵ M. MIŠE, 2012, 231–232; J. JOVANOVIĆ, 2021b, 161–162.

²⁶ M. MIŠE, 2010, 114.

²⁷ Pronađeno je više sličnih ulomaka koji bi mogli pripadati istoj posudi.

²⁸ M. MIŠE, 2010, 174–185 i dr.

²⁹ S unutarne strane 5YR 2.5/1 *black*, s vanjske 2.5YR 4/6 *red*.

³⁰ J. JOVANOVIĆ, 2021a, 126; 2021b, 165, 169.

²⁴ D. PERKIĆ, 2021, 82–83.

²⁵ M. MIŠE, 2012, 231–232.

²⁶ M. MIŠE, 2010, 114.

²⁷ Several similar fragments were found that probably belong to the same vessel.

²⁸ M. MIŠE, 2010, 174–185 etc.

²⁹ BLACK 5YR 2.5/1 on the inner side, RED 2.5YR 4/6 on the outer.

³⁰ J. JOVANOVIĆ, 2021a, 126; 2021b, 165, 169.

7). Riječ je o najzastupljenijem tipu amfore na jadranskom prostoru u posljednja dva stoljeća prije Krista.³¹

KASNOANTIČKA KERAMIKA

Stolna keramika

Stolna keramika s lokaliteta Ošlje – Gradac prepoznata je u malobrojnim ulomcima sjevernoafričke (*African Red Slip Ware*) i fokejske crvenoglačane (*Phocaean Red Slip Ware*), kao i Late Roman D keramike. Tipološki, stolnoj keramici pripadaju zdjele, tanjuri, pladnjevi te vrčevi. Primjećuje se da brojčano dominiraju ulomci plićih posuda, tj. zdjela i tanjura.

Sjevernoafrička crvenoglačana keramika proizvodila se u radionicama na području današnjeg Tunisa i Alžira u razdoblju od 1. do 7. stoljeća,³² a posebno je zastupljena od sredine 3. do druge četvrtine 5. stoljeća kada na područje sjeverne Afrike dolaze Vandali i kada će nakratko opasti izvoz.³³ Na području istočne obale Jadrana situacija je ponešto drukčija i ovdje će i dalje, barem prema dosadašnjim spoznajama, dominirati uvoz finijeg posuđa iz afričkih radionica.

Najraniji primjerak predstavljaju ulomci posude tipa *Hayes 9* (T. VI, 1),³⁴ vjerojatno varijanti B. Riječ je o posudi otvorenog tipa, zacijelo zdjeli okomitog oboda, podno kojeg teku dva paralelna horizontalna žlijeba i koja ima malu prstenastu nogu. Keramika je tipične narančastocrvene boje s premazom (2.5YR

amphora in the Adriatic area in the last two centuries BC.³¹

LATE ANTIQUE POTTERY

Tableware

Tableware from the site of Ošlje-Gradac can be recognized by scarce fragments of African Red Slip Ware, Phocaean Red Slip Ware and Late Roman D Ware. In terms of typology, tableware comprises bowls, plates, platters and jugs. It is noticeable that sherds of shallow vessels (bowls and plates) are dominant.

North African Red Slip Ware was produced in the workshops in the region of present-day Tunisia and Algeria in the period between the 1st and 7th century.³² Its production peaked from the mid-3rd to the second half of the 5th century when Vandals came to North Africa and the export declined briefly.³³ The situation is somewhat different on the eastern Adriatic coast, and import of fine ware from African workshops remained dominant.

The earliest example is represented by fragments (Pl. VI, 1) of a vessel type *Hayes 9*,³⁴ probably variant B. It is an open-type vessel, definitely a bowl with vertical rim which is encircled by two horizontal grooves. The vessel has a small ring base. The ceramic is in typically orange-red colour with a slip (2.5YR 5/6 red), without visible inclusions. This form, dating to the first half of the 2nd century,³⁵ is

³¹ A. STARAC, 2008, 88–89, 105; L. BEKIĆ, M. PEŠIĆ, 2015, 99, 101; https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=229, 22. 12. 2021.

³² Arheološki su potvrđene radionice u Borj el-Jerbi, El Mahrine, Oudna (Uthina) (J. W. HAYES, 1972, 296–299; M. MACKENSEN, 1998, 23–39; M. BONIFAY, 2004, 46), nekoliko njih na području središnjeg Tunisa – Oued el-Gattar i Choughafia, te Sidi Marzouk Tounsi, posebno u okolici el-Djema (M. A. CAU, P. REYNOLDS, M. BONIFAY, 2011, 4).

³³ J. W. HAYES, 1972, 414, 423–424.

³⁴ Iako ovaj ulomak pripada ranijoj fazi, navodimo ga ovdje kako bi se bolje stekao dojam o sjevernoafričkoj crvenoglačanoj keramici.

³¹ A. STARAC, 2008, 88–89, 105; L. BEKIĆ, M. PEŠIĆ, 2015, 99, 101; https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=229, 22.12.2021.

³² Archaeological evidence testifies to workshops in Borj el-Jerba, El Mahrine, Oudna (Uthina) (J. W. HAYES, 1972, 296–299; M. MACKENSEN, 1998, 23–39; M. BONIFAY, 2004, 46), several workshops in the region of central Tunisia: Oued el-Gattar, Choughafia and Sidi Marzouk Tounsi, particularly in the vicinity of El-Djem (M. A. CAU, P. REYNOLDS, M. BONIFAY, 2011, 4).

³³ J. W. HAYES, 1972, 414, 423–424.

³⁴ Although this sherd belongs to the earlier phase, we mention it here to better illustrate North African Red Slip Ware.

³⁵ J. W. HAYES, 1972, 32, 35, 37.

5/6 red), bez vidljivih primjesa. Datirana je u prvu polovicu 2. stoljeća,³⁵ a na istočnoj obali Jadrana ova forma je relativno česta.³⁶

Idući ulomak, onaj na T. VI, 4 vjerojatno pripada Hayesovoj formi 61, a riječ je o plitkoj posudi s istaknutim prstenastim visećim obodom od kojeg se dalje nastavlja ukošena stijenka. Glina je narančastocrvene boje (2.5YR 6/8 light red), dobro pečena, bez granulacije. Površina je blago hrapava s tankim slojem premaza vidljivog s obje strane ulomka. U ovom slučaju mogla bi biti riječ o varijanti B, kojeg karakterizira iznutra konkavan, prilično vertikalni obod. Obično je riječ o posudama većih dimenzija koje se u novije vrijeme datiraju od 5. do početka 6. stoljeća.³⁷ Proizvod su radionice u blizini Kartage, a njihova popularnost ogleda se i u činjenici da se često pronalaze na području Sredozemlja,³⁸ samim time i na području istočne obale Jadrana.³⁹

Nadalje, kod ulomka na T. VI, 2 riječ je o zdjeli/tanjuru većih dimenzija s dijelom izvučenog, širokog i stepeničastog na rubu zadebljanog oboda, a vjerojatno je riječ o Hayesovoj formi 67. Keramika je dosta porozna s jedva vidljivim premazom crvenkaste boje (2.5YR 6/8 light red samo keramika), a datira se od 360. do 470. godine.⁴⁰ Distribucija se odvijala diljem Mediterana, a često se pronalazi na istočnoj obali Jadrana.⁴¹ Navedenoj formi

quite common on the eastern Adriatic coast.³⁶

The fragment on Pl. VI, 4 belongs to form Hayes 61, and it is a shallow vessel with distinct annular hanging rim which continues into a slanted wall. The clay is orange-red (2.5YR 6/8 light red), well fired, without granulation. The surface is a bit coarse with a thin slip layer visible on both sides of the sherd. This fragment might belong to variant B, characterized by a rather vertical rim, concave on the inner side. Usually these are quite big vessels that have recently been dated to the period from the 5th to early 6th century.³⁷ They were produced in workshops near Carthage, and their popularity is reflected in the fact they are often found in the Mediterranean region,³⁸ including the eastern Adriatic coast.³⁹

Fragment on Pl. VI, 2 belonged to a large bowl with a part of outdrawn, wide and stepped rim, with thickened edge. Probably it is type Hayes 67. Pottery is quite porous with barely visible reddish slip (2.5YR 6/8 light red), dated to the time span from AD 360 to 470.⁴⁰ This type was distributed all over the Mediterranean, and it is often found on the eastern Adriatic coast.⁴¹ Mentioned form might also relate to the sherd on Pl. VI, 3, with everted and profiled rim similar to a vessel from Ventimiglia in Italy.⁴² The clay is typically orange-red (2.5YR 6/8 light red) with

³⁵ J. W. HAYES, 1972, 32, 35, 37.

³⁶ Pronađena je na lokalitetu Erešove bare u Naroni (J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 108, 141), na prostoru cele Augusteuma Narone (M. TOPIĆ, 2004, 19) i dr.

³⁷ M. A. CAU, P. REYNOLDS, M. BONIFAY, 2011, 5; prema Hayesu, ova forma ide u prvu polovicu 5. st.: J. W. HAYES, 1972, 100–107.

³⁸ A. CARANDINI, S. TORTORELLA, 1981, 84, T. XXXV, 6; M. BONIFAY, 2004, 167–171; I. OŽANIĆ ROGULJIĆ, 2018, 160.

³⁹ Npr. u Telašćici (J. VUČIĆ, 2011, 114, 125), Hvaru (M. KATIĆ, 1999, T. IV, 1, 30–31), na lokalitetu *Ad basilicas pictas* (M. TOPIĆ, 1999, 67), Naroni–Erešove bare (J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 123–124), Gradina na otoku Žirju (A. KARADOLE, I. BORZIĆ, 2020, 53) i dr.

⁴⁰ J. W. HAYES, 1972, 112–116.

⁴¹ Npr. *Ad basilicas pictas* (M. TOPIĆ, 1999, 67), Dioklecijanov palača (I. DVORŽAK SCHRUNK, 1989, 103, T. 1, 10), Hvar (M. KATIĆ, 1999, 36, T. VII, 7), Naroni – Erešove bare (J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 145, 150) i dr.

³⁶ It was found at the site of Erešove bare in Naroni (J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 108, 141), in the area of cella in the *Augusteum* of Naroni (M. TOPIĆ, 2004, 19) etc.

³⁷ M. A. CAU, P. REYNOLDS, M. BONIFAY, 2011, 5; according to Hayes, this form dates to the first half of the 5th century: J. W. HAYES, 1972, 100–107.

³⁸ A. CARANDINI, S. TORTORELLA, 1981, 84, T. XXXV, 6; M. BONIFAY, 2004, 167–171; I. OŽANIĆ ROGULJIĆ, 2018, 160.

³⁹ E.g. in Telašćica (J. VUČIĆ, 2011, 114, 125), Hvar (M. KATIĆ, 1999, T. IV, 1, 30–31), at the site of *Ad basilicas pictas* (M. TOPIĆ, 1999, 67), Naroni–Erešove bare (J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 123–124), Gradina on the island of Žirje (A. KARADOLE, I. BORZIĆ, 2020, 53) etc.

⁴⁰ J. W. HAYES, 1972, 112–116.

⁴¹ E.g. *Ad basilicas pictas* (M. TOPIĆ, 1999, 67), Diocletian's palace (I. DVORŽAK SCHRUNK, 1989, 103, Pl. 1, 10), Hvar (M. KATIĆ, 1999, 36, T. VII, 7), Naroni–Erešove bare (J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 145, 150) etc.

⁴² A. CARANDINI, S. TORTORELLA, 1981, 88, T. XXXVII, 3.

možda pripada i ulomak s T. VI, 3 izvučenog i profiliranog oboda koji sličnost dijeli s posudom iz Ventimiglie u Italiji.⁴² Glina je tipične narančastocrvene boje (2.5YR 6/8 *light red*) s izrazito slabo očuvanim premazom.

Sjevernoafričkim posudama na lokalitetu Gradac pridodajemo i dva ulomka Hayesove forme 91. S obzirom na to da je riječ o malom ulomku (T. VI, 5), teško je odrediti pripada li A ili B varijanti ovog tipa posude karakteristične po rebro podno zadebljanog oboda, no na temelju analogija moguće ga je datirati u kraj 5. i prvu polovinu 6. stoljeća.⁴³ Sljedeći ulomak pripada varijanti D (T. VI, 6), a od prethodnoga se razlikuje po manje izraženom rebro podno lagano zadebljanog oboda. Ispod njega se nalaze dva paralelna žlijeba, te na dnu ruletirani ukras. Baš kao i prethodna, i ova je zdjelica narančastocrvene boje gline (2.5YR 6/8 *light red*), a s vanjske površine primjećuju se tri kratka, paralelna kosa žlijeba. Ova se varijanta datira u početak 7. stoljeća,⁴⁴ a na našoj obali ova forma predstavlja čest nalaz.⁴⁵

Među afričkom keramikom nalazi se i ulomak dna s pečatom (T. VII, 1) od kojeg je sačuvan samo rubni dio. Prema obliku možemo reći da je riječ o tanjuru ili plitkoj zdjeli s ravnim dnom na niskoj prstenastoj nozi. Na dnu se nalazi kružni žlijeb unutar kojeg su smještene dvije koncentrične kružnice s pečatom.

Druga grupa finog stolnog posuđa, odnosno fokejska crvenoglačana keramika na ovom je lokalitetu zastupljena tek jednim ulomkom. Navedena se vrsta keramike proizvodi u razdoblju od 4. do 7. stoljeća, a od sredine 5. do sredine 6. stoljeća radionice te keramike postižu monopol na području Atene, Soluna i Konstantinopola.⁴⁶ Arheološki su potvrđeni

exceptionally poorly preserved slip.

We add two sherds of type *Hayes 91* to North African vessels from the site of Gradac. Since it is a small sherd (Pl. VI, 5), it is difficult to determine if it belongs to variant A or B of this vessel type with a characteristic rib under the thickened rim. It can be dated to the late 5th and first half of the 6th century based on analogies.⁴³ The following sherd belongs to variant D (Pl. VI, 6), differing from the former one by less distinct rib below the slightly thickened rim. Two parallel grooves are under the rim, and roulette decoration is on the bottom. Just like the former example, this small bowl is also orange-red (2.5YR 6/8 *light red*). Three short, parallel, slanted grooves are visible on the outer surface. This variant is dated to the early 7th century,⁴⁴ and it is often found on the eastern Adriatic coast.⁴⁵

Among the African pottery is a base fragment bearing a stamp (Pl. VII, 1), preserved only in peripheral part. We can only say it was a plate or shallow bowl with flat base on a low ring base, judging from the form. On the base is a circular groove within which are two concentric circles with the stamp.

The second group of fine tableware, that is Phocaean Red Slip Ware, is represented by only one fragment at this site. The mentioned pottery type was produced in the period from the 4th to 7th century, and these workshops had a monopoly in the area of Athens, Thessaloniki and Constantinople.⁴⁶ Archaeological evidence testifies to the presence of workshop centres from the region of ancient Phocaea (Izmir area, Candarli, Gryneon, workshops in Ephesus and Pergamon).⁴⁷ Type *Hayes 3* (Pl. VII, 2), as the most popular form of Phocaean bowl, was recognized at the site of Gradac

⁴² A. CARANDINI, S. TORTORELLA, 1981, 88, T. XXXVI-II, 3.

⁴³ J. W. HAYES, 1972, 140-144.

⁴⁴ J. W. HAYES, 1972, 141-144.

⁴⁵ Crkva u Gatima (M. KATIĆ, 1994, 200), Dioklecijanova palača (I. DVORŽAK SCHRUNK, 1989, 93), Hvar (M. KATIĆ, 1999, 34-35, T. VI, 3), Gradina-Žirje (A. KARADOLE, I. BORZIĆ, 2020, 54) i dr.

⁴⁶ J. W. HAYES, 1972, 337.

⁴³ J. W. HAYES, 1972, 140-144.

⁴⁴ J. W. HAYES, 1972, 141-144.

⁴⁵ Church in Gata (M. KATIĆ, 1994, 200), Diocletian's palace (I. DVORŽAK SCHRUNK, 1989, 93), Hvar (M. KATIĆ, 1999, 34-35, T. VI, 3), Gradina-Žirje (A. KARADOLE, I. BORZIĆ, 2020, 54) etc.

⁴⁶ J. W. HAYES, 1972, 337.

⁴⁷ D. GANDOLFI, 2005, 242-246.

radionički centri na području antičke Fokeje (okolica Izmir, Candarli, Gryneon, radionice u Efezu i Pergamu).⁴⁷ Na lokalitetu Gradac u Ošlju prepoznat je najpopularniji oblik fokejskih zdjela, Hayesova forma 3 (T. VII, 2). Riječ je o zdjelama poluloptastog tijela s niskom prstenastom nogom te vertikalnim blago konkavno izvedenim visećim obodom.⁴⁸ Ovaj tip zdjela na obodu često nosi ukras, posebno onaj izveden nazubljenim kotačićem što se ogleda i na ovom ulomku. Vjerojatno je riječ o jednoj od varijanti C, E ili H, a datira se od druge polovice 5. do kraja 6. stoljeća.⁴⁹ Na našem području ova keramika zastupljena je u količinski nešto manjoj mjeri od sjevernoafričke crvenoglačane keramike. Dominiraju nalazi navedenog tipa zdjela,⁵⁰ ali čest nalaz predstavljaju i drugi tipovi tih dubljih posuda.

Iduća grupa finijeg stolnog posuđa proizvođila se na području jugozapadne Turske, a riječ je o *Late Roman D* keramici koja se rabila od kraja 4. do 7. stoljeća, uz naznake da se produkcija nastavlja u 8. i 9. stoljeću.⁵¹ Iako je u početku Hayes predlagao radionice na području Cipra,⁵² dokazane su one na jugozapadnom području današnje Turske, tj. u blizini Gebiza nedaleko od Antalije.⁵³ Riječ je o finoj, težoj keramici tamnije crvene, smeđocrvene ili ljubičastosmeđe boje s grubom, nepravilnom dekoracijom. Na lokalitetu Gradac prepoznato je nekoliko ulomaka donjih dijelova zdjela, nažalost, bez mogućnosti njihove tipološke

in Ošlje. These are hemispherical bowls with a low ring base and vertical, slightly concave hanging rim.⁴⁸ This bowl type is often decorated on the shoulder, sometimes by rouletting as in the case of this fragment. Probably it is one of the variants C, E or H, dated from the second half of the 5th to the end of the 6th century.⁴⁹ In our region this pottery was represented somewhat less abundantly than North African Red Slip Ware. Mentioned bowl type is dominant⁵⁰ but other types of these deep vessels are also common.

The next group of fine tableware was produced in the region of south-western Turkey. It is Late Roman D Ware that was used from the end of the 4th to 7th century, with indications that the production continued in the 8th and 9th centuries.⁵¹ Although at first Hayes proposed their origin in the Cyprus region,⁵² the workshops were recorded in the south-western part of present-day Turkey, close to Gebiz in the vicinity of Antalya.⁵³ It is fine, heavy pottery in dark red, brown-red or purple-brown colour with crude, irregular decoration. The site of Gradac yielded several sherds of the lower parts of vessels, unfortunately typologically undeterminable (Pl. VII, 3; 2.5YR 4/4 reddish brown). Possible production site of the bowl on Pl. VII, 4 in dark colour (2.5YR 4/6 red), with sandy fabric full of quartz and lime, might be the region of present-day Limassol on the island of Cyprus

⁴⁷ D. GANDOLFI, 2005, 242–246.

⁴⁸ Boja gline je 2.5YR 7/4 *light reddish brown*, a prema 2.5YR 4/8 *red*.

⁴⁹ J. W. HAYES, 1972, 329–338.

⁵⁰ Npr.: *Ad basilicas pictas* (M. TOPIĆ, 1999, 68–69), Dioklecijanov palača (I. DVORŽAK SCHRUNK, 1989, 94), Salona (J. MARDEŠIĆ, 1994, 266), Naron (J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 114, 140), Gata (M. KATIĆ, 1994, 205–206), Hvar (M. KATIĆ, 1999, 29–37), Mogorjelo (I. ČREMOŠNIK, 1952, 241–271), Polače (Z. BRUSIĆ, 1988, 141), Gradina na otoku Žirju (A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 55).

⁵¹ M. JACKSON, M. ZELLE, L. VANDEPUT, V. KÖSE, 2012, 90.

⁵² J. W. HAYES, 1972, 371. Samim time je autor ovaj tip keramike nazvao *Cyprian Red Slip Ware*.

⁵³ M. JACKSON, M. ZELLE, L. VANDEPUT, V. KÖSE, 2012, 89–114.

⁴⁸ Colour of the clay is 2.5YR 7/4 *light reddish brown*, and the slip is 2.5YR 4/8 *red*.

⁴⁹ J. W. HAYES, 1972, 329–338.

⁵⁰ E.g. *Ad basilicas pictas* (M. TOPIĆ, 1999, 68–69), Diocletian's palace (I. DVORŽAK SCHRUNK, 1989, 94), Salona (J. MARDEŠIĆ, 1994, 266), Naron (J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 114, 140), Gata (M. KATIĆ, 1994, 205–206), Hvar (M. KATIĆ, 2001, 29–37), Mogorjelo (I. ČREMOŠNIK, 1952, 241–271), Polače (Z. BRUSIĆ, 1988, 141), Gradina on the island of Žirje (A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 55).

⁵¹ M. JACKSON, M. ZELLE, L. VANDEPUT, V. KÖSE, 2012, 90.

⁵² J. W. HAYES, 1972, 371. Thence the term *Cyprian Red Slip Ware*.

⁵³ M. JACKSON, M. ZELLE, L. VANDEPUT, V. KÖSE, 2012, 89–114.

odredbe (T. VII, 3; 2.5YR 4/4 *reddish brown*). Zanimljiva je zdjela s T. VII, 4 tamnije boje (2.5YR 4/6 *red*) i pjeskovite teksture s mnogo kvarca i vapnenca, za koju se kao proizvodni centar predlaže područje današnjeg Limasola na Cipru (nekadašnji *Amathus*).⁵⁴

Među materijalom iz Ošlja izdvaja se nekoliko nalaza vrčeva različitih fabrikatnih i morfoloških odlika (T. VII, 6-13), a unutar kategorije oboda možemo uvrstiti nekoliko ulomaka (T. VII, 6-9). Prije svega se to odnosi na vrč afričke provenijencije s T. VII, 6 kojeg karakterizira viseći obod, crvena boje gline (2.5YR 5/8 *red*) s jedva vidljivim premazom žućkaste boje te obod na T. VII, 7 oker boje (7.5YR 7/6 *reddish yellow*). Sačuvana je i trakasta ručka s T. VII, 13, oker narančaste boje gline (5YR 6/6 *reddish yellow*) s primjesama pijeska, kalcita, tinjca te organskog materijala koji je pri pečenju izgorio, pa je kao rezultat vidljiva porozna površina. Vrču pripadaju i ulomci ručki (T. VII, 11-12), kao i ulomak tijela (T. VII, 10) s gustim, plitkim, vodoravnim kanelurama smeđo-sive boje gline (7.5YR 6/4 *light brown*). Moguće je da još nekoliko ulomaka (T. VII, 8-9) također pripada repertoaru stolnog posuđa, odnosno vrčevima ili amforama manjih dimenzija. Posebno je zanimljiv ulomak zaobljenog visećeg oboda na T. VII, 8 koji s obzirom na tamniju crvenu boju (2.5YR 4/6 *dark reddish brown*) i velik postotak tinjca i pijeska vjerojatno predstavlja import s istočnomediterranskog područja.

Kuhinjska keramika

Najbrojnija vrsta keramičkih predmeta s utvrde na lokalitetu Gradac jest ona kuhinjska. Tipološki u nju ubrajamo različite lonce, zdjele, tave i poklopce, a tehnološki je riječ o proizvodima čija struktura obiluje sekundarno dodanim vapnenačkim primjesama radi stabi-

(former *Amathus*).⁵⁴

Several jugs with various characteristics regarding fabric and morphology can be singled out among the material from Ošlje (Pl. VII, 6-13). Few fragments belong to the rim category (Pl. VII, 6-9). This primarily refers to a jug of African provenance (Pl. VII, 6) characterized by hanging rim, red colour of the clay (2.5YR 5/8 *red*) with barely visible yellowish slip, and the rim on Pl. VII, 7, in the ocher colour (7.5YR 7/6 *reddish yellow*). A strap handle was also preserved (Pl. VII, 13), in the ocher-orange colour of the clay (5YR 6/6 *reddish yellow*) with inclusions of sand, calcite, mica and organic material that was burnt during the firing process resulting in porous surface. Jug fragments also comprise handle sherds (Pl. VII, 11-12), as well as a body sherd (Pl. VII, 10) with dense, shallow, horizontal grooves in the brown-grey colour of the clay (7.5YR 6/4 *light brown*). It is possible that several more fragments (Pl. VII, 8-9) also belonged to tableware, that is to jugs and smaller amphorae. Fragment of a rounded hanging rim (Pl. VII, 8) is especially interesting since it probably represents import from the eastern Mediterranean region considering its darker red colour (2.5YR 4/6 *dark reddish brown*) and high percentage of mica and sand.

Cooking ware

Cooking ware represents the most abundant category of ceramic finds from the fort at the site of Gradac. Various pots, bowls, pans and lids belong to this category in terms of typology, while technological characteristics refer to fabric that abounds in lime inclusions secondarily added to stabilize the mass loss during drying, and to achieve thermal stability while firing. At the same time this is the most demanding group of ceramic objects because it

⁵⁴ Predloženo od M. Toume, <https://www.levantineceramics.org/wares/160-late-roman-d-e-cypriot-red-slip-lrd-e-crsw>, 18. 1. 2022.

⁵⁴ Proposed by M. Touma, <https://www.levantineceramics.org/wares/160-late-roman-d-e-cypriot-red-slip-lrd-e-crsw>, 18.1.2022.

liziranja gubitka mase pri sušenju, postizanju termalne stabilnosti pri pečenju, ali i tijekom samog korištenja posuđa. Ujedno je to što se obrade tiče najproblematičnija skupina keramičkih predmeta jer u domaćoj stručnoj literaturi ona nikada nije dobila dovoljno prostora.

Na lokalitetu Gradac prema zastupljenosti ističu se dva tipa, od kojih prvi tip, očito kod ovog nalazišta dominantne grupe posuđa, jest lonac (T. VIII, 1-9; T. IX, 1-6; T. X, 1-6). Karakterizira ga nisko trbušasto tijelo s obodom izvijenim prema van, zaobljenim ramenom, a vjerojatno mu pripada ravno i široko dno (T. X, 6, 8). Lonci su grube, tamnosive, smeđe ili crne strukture s brojnim primjesama vapnenca i kalcita (2.5YR 5/1 reddish gray – 2.5YR 4/1 dark reddish gray). Dio posuda rađen je na brzorotirajućem lončarskom kolu, a za dio njih se to ne može tvrditi prije svega zbog loše sačuvanosti. Ukrašenost nije česta pojava, tek je jedna posuda podno samog oboda nosila jednostruku uglatu valovnicu (T. VIII, 8), a jedna urezanu liniju (T. VIII, 6). Pojedini primjeri imaju ukras na samom obodu, u jednom je slučaju riječ o nizu ureza (T. VIII, 8), a u jednom o plitkoj, horizontalnoj liniji (Sl. 3). Svojim dimenzijama i masivnošću ističu se dva ulomka iste posude, od kojih je jedan prikazan na T. VIII, 9. Prostorno najbliže analogije pronađene su na naronitanskom području⁵⁵ i Mogorjelu.⁵⁶ Zanimljiva je usporedba sa sjevernodalmatinskim prostorom gdje, osim u rijetkim slučajevima, obod nije tako uglato izveden, a i kuhinjske posude na sebi češće nose ukras, pogotovo onaj u vidu valovnica. Njima se pridružuju mnogobrojne analogije na okolnim, ali i daljim prostorima sve do Alpa (gdje se spomenuta keramika naziva jugoistočnom alpskom kućnom keramikom) i sjeverne Italije (tip *Classe*). Svakako nije naodmet nadodati da se slični tipovi lonaca, pa i ukrasa pojavljuju među slavenskim posudama, međutim sama

has received little attention in the domestic professional literature.

At the site of Gradac, two types stand out, first of which is a pot (Pl. VIII, 1-9; T. IX, 1-6; T. X, 1-6), obviously dominant category of vessels at this site. It is characterized by a low globular body with everted rim, rounded shoulder, and probably also flat and wide base (Pl. X, 6, 8). Pots are dark grey, brown or black, of coarse fabric with numerous inclusions of lime and calcite (2.5YR 5/1 reddish gray – 2.5YR 4/1 dark reddish gray). Some of these vessels were made on fast-spinning potter's wheel, while this cannot be stated for all of them due to poor preservation. Decoration is not common, only one vessel had a single angular wavy line under the rim (Pl. VIII, 8), one had an incised line (Pl. VIII, 6). Some examples are decorated on the rim, in one case with a row of notches (Pl. VIII, 8), and in another with a shallow, horizontal line (Fig. 3). Two sherds of the same vessel stand out owing to their dimensions and massiveness. One of them was shown on Pl. VIII, 9. The closest analogies in spatial terms can be found in the Naronitan region⁵⁵ and Mogorjelo.⁵⁶ In northern Dalmatian region rims were not rendered so angularly, and cooking ware is decorated more often, in particular with wavy lines. There are other analogies from nearby and distant regions all the way to the Alps (where mentioned pottery is known as southeastern Alpine domestic ware) and northern Italy (*Classe* type). It is worth mentioning that similar pot types appear among Slavic pottery, but manufacturing technique is different.

It is interesting that few body sherds (Pl. X, 1-3), were preserved as well as bases (Pl. X, 6, 8). Although there is no clear evidence on the presence of a handle or handles, similar fabric suggests that two sherds (Pl. X, 4-5) might have belonged to one of these pots. The first

⁵⁵ J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 145, 148, 154-155; M. TOPIĆ, 2004, 50, T. I.

⁵⁶ I. ČREMOŠNIK, 1952, 256.

⁵⁵ J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 145, 148, 154-155; M. TOPIĆ, 2004, 50, T. I.

⁵⁶ I. ČREMOŠNIK, 1952, 256.

SLIKA 3. Ulomak oboda s urezanim linijom (foto: A. Karadole)
 FIGURE 3 Rim fragment with an incised line (photo by A. Karadole)

tehnika izrade je drukčija.

Zanimljiva je činjenica da je malo ulomaka tijela (T. X, 1-3), kao i dna ostalo sačuvano (T. X, 6, 8). Iako nemamo jasnih dokaza o postojanju ručke ili ručki, na temelju slične fakture možemo zaključiti da su dva ulomka (T. X, 4-5) mogla pripadati nekom od ovih lonaca. Prva je trakasta i izdužena, a druga koljenastog oblika.

Drugom tipu posuda pripadaju zdjele uvučena oboda kakve pronalazimo na lokalitetima Erešove bare⁵⁷ i Sv. Vid,⁵⁸ zatim u Augusteumu Narone,⁵⁹ a moguće i u Mogorjelu.⁶⁰ Riječ je o posudama čija se stijenka naglo sužava prema ravnom dnu (T. XI, 1-9; T. XII, 1-6). Karakterizira ih tamnija smeđa boja (7.5YR 3/1 *very dark gray*) te su dobro pečene s primjesama vapnenca, kvarca i kalcita. Dio posuda sigurno je rađen na kolu jer se vide tragovi, a za dio njih to ne možemo tvrditi. Postoji više varijanata, dublje ili pliće, one s jačim ili slabije uvrnutim rubom, one s ukrasom i one bez. Ukras se na ovom tipu posuda pojavljuje na malom broju primjeraka, primjerice valovnica s ulomka na T. XI, 1 ili kombinacija valovnice i uboda (T. XI, 4).⁶¹ Zanimljiv je ulomak na T. XIII, 2 koji na sebi nosi nekoliko ureza koji vjerojatno

one is elongated and strap-like, and the second one is knee-shaped.

The second type of vessels comprises bowls with inverted rim of the kind recovered from the sites Erešove bare⁵⁷ and Sv. Vid,⁵⁸ then also the Augusteum in Narone,⁵⁹ and possibly Mogorjelo.⁶⁰ These are vessels whose wall abruptly narrows towards the flat base (Pl. XI, 1-9; T. XII, 1-6). These well fired vessels with inclusions of lime, quartz and calcite are characterized by dark brown color (7.5YR 3/1 very dark gray). Some of them were definitely made on potter's wheel as evident from the traces, while this cannot be stated for the others. There are several variants, deeper or shallower, with more or less inverted rim, decorated or undecorated. Decoration on this type of vessels appears on a small number of examples, such as a wavy line on the fragment on Pl. XI, 1 or combination of a wavy line and punctures (Pl. XI, 4).⁶¹ The fragment on Pl. XIII, 2 bears several notches that probably constitute a graffito, mark created during vessel production. Analogies were found at nearby sites but also in the central and south-eastern Alpine region.⁶² Bowls from the area of Put Vele crikve

⁵⁷ J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 147, 149-150, 154.

⁵⁸ J. MARDEŠIĆ, 1998, 118 (T. 2, 20), 119 (T. 3, 20).

⁵⁹ M. TOPIĆ, 2004, 51, T. II, 9.

⁶⁰ I. ČREMOŠNIK, 1952, 258-259.

⁶¹ Jedna od mogućnosti je da je riječ o nekom vidu pečata, tj. utiskivanju uzorka. Usmeno priopćenje J. Vučić.

⁵⁷ J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 147, 149-150, 154.

⁵⁸ J. MARDEŠIĆ, 1998, 118 (T. 2, 20), 119 (T. 3, 20).

⁵⁹ M. TOPIĆ, 2004, 51, T. II, 9.

⁶⁰ I. ČREMOŠNIK, 1952, 258-259.

⁶¹ One of the possibilities is that it was a sort of a stamp, or impressing a pattern. Personal communication with J. Vučić.

⁶² Tinje nad Loko pri Žusmu (S. CIGLENEČKI, 2000, T. 27,

tvore grafit, odnosno oznaku nastalu u vrijeme procesa proizvodnje posude. Osim na prostorno bliskim lokalitetima, analogije su pronađene i na središnjem i jugoistočnom alpskom području.⁶² Morfološki, zdjele s područja trga Put Vele crikve u Rijeci podsjećaju na zdjele s ovog lokaliteta.⁶³

Posuda s T. XII, 4 svojom poroznošću te ulomci s T. XII, 5-6 ukupnim karakteristikama, prije svega glačanjem,⁶⁴ odudaraju od ostalih, pa ih ne možemo sa sigurnošću datirati, pogotovo uz činjenicu da je sličan tip posuda zastupljen i u prapovijesnim razdobljima.⁶⁵ Za ulomke na kojima su vidljivi tragovi kola te pronađene analogije vjerojatnije je kasnoantičko podrijetlo.

Kao što je već spomenuto, kasnoantički kuhinjski materijal iz Ošlja ponešto odudara od istovremenog materijala s područja sjeverne Dalmacije.⁶⁶ Primijećeno je da se pojedine sličnosti mogu uočiti na nalazištima uz rijeku Neretvu, a to se odnosi na nalazište u Erešovima barama,⁶⁷ celi Augusteuma,⁶⁸ Sv. Vidu⁶⁹ te Mogorjelu⁷⁰. To dovodi do zaključka da ta uža mikroregija čini jednu cjelinu, odnosno da cijeli taj prostor pokazuje zajedničke karakteristike kada je riječ o keramičkoj produkciji. Taj podatak ostavlja otvoreno pitanje lokalne proizvodnje, tj. radionica koje su sasvim sigurno

square in Rijeka resemble specimens from this site in morphological terms.⁶³

Examples that stand out in the assemblage are vessels on Pl. XII, 4 due to their porosity, and sherds on Pl. XII, 5-6 owing to their overall characteristics, primarily polished surfaces,⁶⁴ so they cannot be dated with certainty, particularly if we have in mind that similar vessel type was represented in prehistoric periods.⁶⁵ For the fragments with visible wheel traces and known analogies, late antique provenance is more likely.

As already mentioned, late antique assemblage from Ošlje is somewhat different from the synchronous finds from northern Dalmatia.⁶⁶ It has been noticed that certain similarities can be recognized at the sites along the Neretva river, such as the site in Erešove bare,⁶⁷ the Augusteum cella,⁶⁸ Sv. Vid⁶⁹ and Mogorjelo,⁷⁰ suggesting that this narrow micro-region constitutes a separate whole, or that this entire area exhibits common traits regarding ceramic production. This information raises a question of local production and workshops that were definitely present along our coastline.

In the cooking ware category, we can single out two possible import examples (Pl. XIII, 1, 3). Vessel sherd with a protruding rim on Pl. XIII, 3, in the orange colour of the clay

⁶² Tinje nad Loko pri Žusmu (S. CIGLENEČKI, 2000, T. 27-28), Gradec pri Prapretnem (S. CIGLENEČKI, 2000, 71, Sl. 82, 5-6), Ajdovski Gradec nad Vranjem (S. CIGLENEČKI, 2000, 79, Sl. 88, 1-3), Gradišće na Zbelovski gori (S. CIGLENEČKI, 2000, 82, Sl. 91, 17-20), Brinjeva gora nad Zrečami (S. CIGLENEČKI, 2000, 86, Sl. 95, 2-6), Kuzelin pri Donjoj Glavnici (S. CIGLENEČKI, 2000, 91, Sl. 99, 11), Tonovcov grad pri Kobaridu (S. CIGLENEČKI, 2000, 119, Sl. 119, 12), Invillino (V. BIERBRAUER, 1987, 190-194) i ostala nalazišta.

⁶³ L. BEKIĆ, u tisku, 209, Tabla 4.

⁶⁴ Iako glačanje u kasnoj antici nije često, ono je primijećeno na pojedinim posudama, prije svega na sjevernoafričkim amforama, a jedan je primjer pripadao ulomku tijela *spatheiona* (Sl. 4).

⁶⁵ D. UREM, 2012, 73-76.

⁶⁶ Z. BRUSIĆ, 2005, 261-265; A. KARADOLE, I. BORZIĆ, 2020, 45-109.

⁶⁷ J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 105-163.

⁶⁸ M. TOPIĆ, 2004, 9-67.

⁶⁹ J. MARDEŠIĆ, 1998, 118-121.

⁷⁰ I. ČREMOŠNIK, 1952, 241-271.

T. 28), Gradec pri Prapretnem (S. CIGLENEČKI, 2000, 71, Sl. 82, 5-6), Ajdovski Gradec nad Vranjem (S. CIGLENEČKI, 2000, 79, Sl. 88, 1-3), Gradišće na Zbelovski gori (S. CIGLENEČKI, 2000, 82, Sl. 91, 17-20), Brinjeva gora nad Zrečami (S. CIGLENEČKI, 2000, 86, Sl. 95, 2-6), Kuzelin pri Donjoj Glavnici (S. CIGLENEČKI, 2000, 91, Sl. 99, 11), Tonovcov grad pri Kobaridu (S. CIGLENEČKI, 2000, 119, Sl. 119, 12), Invillino (V. BIERBRAUER, 1987, 190-194) and other sites.

⁶³ L. BEKIĆ, forthcoming, 209, Plate 4.

⁶⁴ Although polishing in Late Antiquity is not common, it has been noticed on certain vessels, primarily on North African amphorae, and one example belonged to a body sherd of a *spatheion* (Fig. 4).

⁶⁵ D. UREM, 2012, 73-76.

⁶⁶ Z. BRUSIĆ, 2005, 261-265; A. KARADOLE, I. BORZIĆ, 2020, 45-109.

⁶⁷ J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 105-163.

⁶⁸ M. TOPIĆ, 2004, 9-67.

⁶⁹ J. MARDEŠIĆ, 1998, 118-121.

⁷⁰ I. ČREMOŠNIK, 1952, 241-271.

no postojale duž naše obale.

Unutar kategorije kuhinjskog posuđa izdvajamo i dva moguća importa (T. XIII, 1, 3). Ulomak posude s ispupčenim obodom na T. XIII, 3, narančaste boje gline (2.5YR 6/8 *light red*) vjerojatno predstavlja import s područja sjeverne Afrike. Od druge posude ostao nam je sačuvan zadebljani i lagano ispupčeni obod čije dimenzije sugeriraju da je riječ o posudi za pohranu prehrambenih namirnica. Posuda je narančaste boje 5YR 6/6 (*reddish yellow*) i s primjesama kalcita i tinjca.

Treba spomenuti i ulomak plitice zaobljena oboda i debljih stijenki (T. XIII, 4), na kojem se ne vide tragovi uporabe lončarskog kola, a koje morfološki podsjeća na pekače, tj. okrugle pladnjeve koji su se upotrebljavali za pečenje kruha. Ovaj tip posude javlja se na području Dnjepra i Desne od 3. do 5. stoljeća, a poslije ga pronalazimo na širem slavenskom području tijekom dužeg vremenskog perioda. Na području istočnog dijela Balkana rabio se sve donedavno,⁷¹ a nama vremenski zanimljive analogije pronađene su na nekoliko slovenskih lokaliteta,⁷² gdje se na pojedinima datiraju u kraj 6. i 7. stoljeće.⁷³ Treba spomenuti da se sličan oblik plitica upotrebljavao još od kraja ranog brončanog doba u vidu pladnjeva ili tanjura i često je bio iznutra poliran i ukrašen udubljenim linijama.⁷⁴

Tijekom arheoloških radova pronađeni su ulomci masivne posude rađeni na brzrotirajućem lončarskom kolu (T. XIII, 5), debljih stijenki (20 mm), s uzdignutim obodom na mjestu rupe za hvatište. Tipološki najbliže ana-

(2.5YR 6/8 light red) was probably imported from North Africa. The only preserved part of the other vessel is a thickened and slightly protruding rim whose dimensions suggest that it was a vessel for storing foodstuffs. The vessel is orange (5YR 6/6 reddish yellow) with inclusions of calcite and mica.

Another piece worth mentioning is a platter fragment (Pl. XIII, 4) with rounded rim and rather thick walls, without potter's wheel traces. Morphologically this fragment resembles baking trays or round platters that were used to bake bread. This type of vessel appears in the Dnieper and Desna river regions from the 3rd to 5th century, and later we find it in the wider Slavic region over a longer time span. In the eastern Balkans it was used until recently.⁷¹ Interesting analogies were found at several Slovenian sites,⁷² dating to the late 6th and 7th century.⁷³ We need to mention that certain form of platters was used back from the Early Bronze Age as platters or plates, often being polished on the inside and decorated with indented lines.⁷⁴

Fragments of a massive vessel made on fast-spinning potter's wheel (Pl. XIII, 5) were found in archaeological excavations. It had rather thick walls (20 mm), and raised rim at the spot of the grip hole. Typologically closest analogies are found in kettle examples, though published examples dating to Late Antiquity⁷⁵ and the Middle Ages all have thinner walls,⁷⁶

⁷¹ L. BEKIĆ, 2016, 107.

⁷² Jazbine u Butkoviću kod Bijeljine (I. ČREMOŠNIK, 1977, T. IV, 5-8, T. VI, 7, T. VIII, 7); Kappele pri Jadersdorfu (S. CIGLENEČKI, 2000, 130); Murska Sobota (L. BEKIĆ, 2016, 80); Nova tabla kraj Murske Sobote (M. GUŠTIN, G. TIEFENGRABER, 2002, 48-49). Za više lokaliteta pogledati: M. GUŠTIN, G. TIEFENGRABER, 2002, 49.

⁷³ Murska Sobota (L. BEKIĆ, 2016, 80), Nova tabla Murske Sobote (M. GUŠTIN, G. TIEFENGRABER, 2002, 48-49).

⁷⁴ K. MIHOVIĆ, 2001, 47, 260, T. 102, 7, 400, T. 120, 7; I. MAROVIĆ, 2002, 239-240; V. BARBARIĆ, 2011, 147-151; A. HELLMUTH KRAMBERGER, 2017, 233.

⁷¹ L. BEKIĆ, 2016, 107.

⁷² Jazbine in Butković near Bijeljina (I. ČREMOŠNIK, 1977, T. IV, 5-8, T. VI, 7, T. VIII, 7); Kappele pri Jadersdorfu (S. CIGLENEČKI, 2000, 130); Murska Sobota (L. BEKIĆ, 2016, 80); Nova tabla near Murska Sobota (M. GUŠTIN, G. TIEFENGRABER, 2002, 48-49). For more sites see: M. GUŠTIN, G. TIEFENGRABER, 2002, 49.

⁷³ Murska Sobota (L. BEKIĆ, 2016, 80), Nova tabla near Murska Sobota (M. GUŠTIN, G. TIEFENGRABER, 2002, 48-49).

⁷⁴ K. MIHOVIĆ, 2001, 47, 260, Tab. 102, 7, 400, Tab. 120, 7; I. MAROVIĆ, 2002, 239-240; V. BARBARIĆ, 2011, 147-151; A. HELLMUTH KRAMBERGER, 2017, 233.

⁷⁵ Dating of kettles to Late Antiquity is debatable in the Alpine region. More about this: Z. MODRIJAN, T. MILAVEC, 2011, 175, 182.

⁷⁶ V. BIERBRAUER, 1987, 124; Z. MODRIJAN, T. MILAVEC, 2011, 175, 182; V. DELONGA, 2015, 145-150.

logije nalazimo u primjercima kotlova, iako objavljeni primjeri iz kasne antike⁷⁵ i srednjeg vijeka redom imaju tanje stijenke,⁷⁶ što, kao i u prethodno opisanim ulomcima, ostavlja otvorenim mogućnost i drukčije datacije i interpretacije. Sličnog presjeka je i ulomak s T. XIII, 6.

U posljednju kategoriju ovog posuđa ubrajaju se poklopci, različitih fabrikatnih karakteristika. Izdvaja se nekoliko finijih ulomaka afričke provenijencije, od kojih jedan (T. XIII, 9) ima sačuvan premaz crvene boje (2.5YR 5/6 red), a drugi s T. XIII, 7 ima lagano izvijen obod. Kuhinjskom posuđu prema svojim fabrikatnim obilježjima odgovaraju ulomci pod T. XIII, 8.

Amfore

S obzirom na veliku fragmentiranost i lošu sačuvanost materijala, nisu prepoznate sve vrste amfora, ali zahvaljujući osnovnim tipološkim osobinama te odlikama pojedinih radionica, ovdje ih možemo podijeliti na dvije veće skupine, one koje su dolazile s područja sjeverne Afrike i one iz radionica s istoka Mediterana. Afričke amfore (T. XIV, 1-8; T. XV, 1-7; T. XVI, 1, 4-5, 8) najčešće prepoznajemo prema karakterističnoj ciglastocrvenoj boji gline s čestim bijelo-žučkastim premazom⁷⁷ na vanjskoj stijenci koji je rezultat proizvodnje, odnosno miješanja gline sa slanom vodom.⁷⁸ Od navedenih amfora primijećena je dominacija onih male zapremnine, odnosno *spatheiona* (T. XIV, 1-8; T. XV, 3, 4, 6-7; T. XVI, 5-6), tuniških amfora koje su se proizvodile u razdoblju od 4. do 7. stoljeća. Služile su za transport maslinova

offering possibilities of different dating and interpretation, as for the previously described fragments. It has a similar cross-section as the fragment on Pl. XIII, 6.

The last category of this ware includes lids with various fabric characteristics. Several finer fragments of African provenance are particularly interesting (Pl. XIII, 9), one of which has red slip (2.5YR 5/6 red), and the other on Pl. XIII, 7 has slightly everted rim. Fragments on Pl. XIII, 8 correspond to cooking ware in terms of fabric.

Amphorae

Due to the pronounced fragmentation and poor preservation of the material, not all amphora types were recognized, but owing to basic typological traits and characteristics of certain workshops, here we can divide them into two big groups, the ones coming from North Africa and the group from the eastern Mediterranean workshops. African amphorae (Pl. XIV, 1-8; Pl. XV, 1-7; Pl. XVI, 1, 4-5, 8) are usually recognized by characteristic brick red colour of the clay and common white-yellowish slip on the outer wall,⁷⁷ as a result of mixing clay with salt water.⁷⁸ Small-volume amphorae (*spatheia*) are dominant among the mentioned specimens (Pl. XIV, 1-8; Pl. XV, 1-7; Pl. XVI, 5-6). These Tunisian amphorae, produced in the time span between the 4th and 7th century, were used for transport of olive oil, wine, preserved olives, fish products, honey and lentils.⁷⁹ Three main variants dated to different periods were distinguished with regard to height and rim modelling.⁸⁰ Most examples probably belong to type 1 (Pl.

⁷⁵ Na alpskom području upitna je datacija kotlova u kasnu antiku. Više o toj problematici: Z. MODRIJAN, T. MILAVEC, 2011, 175, 182.

⁷⁶ V. BIERBRAUER, 1987, 124; Z. MODRIJAN, T. MILAVEC, 2011, 175, 182; V. DELONGA, 2015, 145-150.

⁷⁷ A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 64.

⁷⁸ M. BONIFAY, 2004, 41. Katkad se uporaba slane vode primjećuje i na području Palestine, tj. Gaze. Više o tom: https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/fabric_detail.cfm?id=Almagro%2054%20fabric&CFID=65082a1b-96ad-4381-a891-07b0c8439b02&CFTOKEN=0, 15. 2. 2022.

⁷⁷ A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 64.

⁷⁸ M. BONIFAY, 2004, 41. Use of salt water is occasionally noticed in the region of Palestine, that is Gaza. More on this: https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/fabric_detail.cfm?id=Almagro%2054%20fabric&CFID=65082a1b-96ad-4381-a891-07b0c8439b02&CFTOKEN=0, 15. 2. 2022.

⁷⁹ M. BONIFAY, 2004, 125; M. PEŠIĆ, 2020, 216.

⁸⁰ M. BONIFAY, 2004, 125-129.

ulja, vina, konzerviranih maslina, ribljih pređevina, meda i leće.⁷⁹ Zbog razlika u visini i oblikovanju oboda izdvojene su tri osnovne varijante različite datacije.⁸⁰ Većina primjeraka vjerojatno pripada tipu 1 (T. XIV, 1-2, 4-5, 7-8) koji se odlikuje visokim vratom s prstenastim obodom promjera 10 do 11 cm, dvjema ručkama (T. XV, 3-4) prislonjenima na vrat, zatim uskim, izduženim tijelom (kakav je onaj na Sl. 4 gdje su uočeni tragovi okomitog zaglađivanja vanjske površine s premazom žućkaste boje) i duguljastim šiljkom (T. XV, 7; T. XVI, 5-6).⁸¹ Proizvodili su se u radionicama u blizini Kartage u 4. i 5. stoljeću. Predstavljaju čest nalaz na istočnoj obali Jadrana i na podmorskim i na naseobinskim lokalitetima.⁸² Katkad, pogotovo kada je u pitanju fragmentiran materijal, jako ih je teško razlikovati od *Keay 25*, odnosno *Africana III* amfora.⁸³ Ulomci oboda s T. XIV, 3 i 6 vjerojatno pripadaju *Spatheion 2* cilindričnim amforama s malim ručkama priljubljenima uz tijelo, specifičnima po uglato oblikovanom obodu promjera do 8 cm i uskom cilindričnom tijelu. Manjih je dimenzija od prethodne s kojom dijeli sličnost izduženog šiljka, a datira se od 5. do 6. stoljeća.⁸⁴ Ovaj je tip na istočnoj obali Jadrana rjeđe zastupljen od prethodnoga, barem prema sadašnjim spoznajama.⁸⁵

Jedini sačuvani grafit na amforama s lokaliteta pripada upravo ulomku *spatheiona* (T. XIV, 1). Riječ je o slovu O koje je rezultat proizvodnje u vrijeme izrade same amfore. Iako je grafit djelomično sačuvan i nejasan, pretpostavljamo da njegov sadržaj upućuje na sam

XIV, 1-2, 4-5, 7-8) characterized by a high neck with annular rim with diameter between 10 and 11 cm, two handles attached to the neck (Pl. XV, 3-4), narrow, elongated body (such as the one on Fig. 4 with traces of vertical smoothing of the outer surface with yellowish slip) and long spike (Pl. XV, 7; T. XVI, 5-6).⁸¹ They were produced in the workshops near Carthage throughout the 4th and 5th centuries. They are common finds on the eastern Adriatic coast both on the seabed and in onshore sites.⁸² Occasionally, in particular when the material is heavily fragmented, they can hardly be distinguished from *Keay 25* and *Africana III* amphorae.⁸³ Rim fragments on Pl. XIV, 3, 6 probably belong to the *Spatheion 2* cylindrical amphorae with small handles abutting the body, specific for angular rim with diameter of up to 8 cm and narrow cylindrical body. It has smaller dimensions than the previous one, but their spikes are similarly elongated. It is dated from the 5th to 6th century.⁸⁴ This type is scarcer than the previous one on the eastern Adriatic coast, at least according to the current knowledge.⁸⁵

The only preserved graffito on the amphorae from the site belongs exactly to a *spatheion* fragment (Pl. XIV, 1). It is the letter O that was rendered when the amphora was manufactured. Although the graffito is partially preserved and indistinct, we may assume that its content relates to the production process, possibly representing initials of the potter etc.

Other amphorae of African provenance are rare, only few handles were found (Pl. XVI,

⁷⁹ M. BONIFAY, 2004, 125; M. PEŠIĆ, 2020, 216.

⁸⁰ M. BONIFAY, 2004, 125-129.

⁸¹ M. BONIFAY, 2004, 125-129; M. PEŠIĆ, 2020, 216.

⁸² J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 114-115, 120, 123, 128; M. TOPIĆ, 2004, 36-38, 65; A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 66; M. PEŠIĆ, 2020, 217-218 i dr.

⁸³ Više o navedenom tipu: M. PEŠIĆ, 2020, 207-213, 217.

⁸⁴ M. PEŠIĆ, 2020, 218.

⁸⁵ J. MARDEŠIĆ, P. CHEVALIER, 2005, 266, T. I/1 (Salona); I. VIŠNJIĆ, L. BEKIĆ, I. PLEŠTINA, 2010, 208; I. VIŠNJIĆ, 2009, 127 (*Tarsatica*); I. OŽANIĆ ROGULJIĆ, 2018, 156, T. 2, 20-21 (Banjače); A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 65-66 (Gradina na Žirju); za podmorje pogledati: M. PEŠIĆ, 2020, 216-218.

⁸¹ M. BONIFAY, 2004, 125-129; M. PEŠIĆ, 2020, 216.

⁸² J. MARDEŠIĆ, T. ŠALOV, 2002, 114-115, 120, 123, 128; M. TOPIĆ, 2004, 36-38, 65; A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 66; M. PEŠIĆ, 2020, 217-218 etc.

⁸³ More extensively about the mentioned type: M. PEŠIĆ, 2020, 207-213, 217.

⁸⁴ M. PEŠIĆ, 2020, 218.

⁸⁵ J. MARDEŠIĆ, P. CHEVALIER, 2005, 266, T. I/1 (Salona); I. VIŠNJIĆ, L. BEKIĆ, I. PLEŠTINA, 2010, 208; I. VIŠNJIĆ, 2009, 127 (*Tarsatica*); I. OŽANIĆ ROGULJIĆ, 2018, 156, T. 2, 20-21 (Banjače); A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 65-66; for the underwater sites see: M. PEŠIĆ, 2020, 216-218.

SLIKA 4. Ulomak tijela spatheiona (foto: A. Karađole)
 FIGURE 4 Body sherd of a spatheion (photo by A. Karađole)

proces izrade, dakle moguće je da predstavlja inicijale radnika i sl.

Ostale amfore afričke proizvodnje na lokalitetu Gradac predstavljaju rijetkost, pronađeno je nekoliko ručki amfora (T. XV, 1-2, 5; T. XVI, 1). I dok je kod T. XVI, 1 riječ o amfori većih dimenzija, ostali ulomci svojim odlikama sugeriraju da je riječ o amforama manjih dimenzija, ali na temelju njihovih karakteristika nije moguće izdvojiti točnu varijantu.

Kao i na nekim drugim nalazištima na istočnoj obali Jadrana,⁸⁶ izgleda da i na Gradcu, barem što se amfora tiče, dominiraju one istočnomediteranskog podrijetla (T. XVI 2-4, 7-9; T. XVII, 1-8; T. XVIII, 1-6). Radionice tog prostora distribuirale su svoje proizvode diljem Mediterana tijekom čitave antike, a u vrijeme kasne antike dolazi do pojačane ekspanzije. Jedna od najpopularnijih skladišno-transportnih ambalaža su *Late Roman 1* amfore (T. XVI, 2-4, 7-9; T. XVII, 1, 3), kasnoantičke/ra-

⁸⁶ Slična situacija primijećena je na utvrdi Gradina na otoku Žirju. A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 67.

1-2, 5; Pl. XVI, 1). While on Pl. XVI, 1 we see a rather large amphora, other fragments suggest specimens of smaller dimensions, though the exact variant cannot be determined based on their characteristics.

Eastern Mediterranean amphorae (Pl. XVI, 2-4, 7-9; Pl. XVII, 1-8; Pl. XVIII, 1-6) seem to be dominant at Gradac as at some other sites on the eastern Adriatic coast.⁸⁶ Workshops from this region distributed their products across the Mediterranean throughout antiquity, reaching the peak of expansion in Late Antiquity. One of the most popular storage/transport containers were *Late Roman 1* amphorae (Pl. XVI, 2-4, 7-9; Pl. XVII, 1, 3), as late antique/early Byzantine containers characterized by short and wide body with ribs (the plate shows several examples Pl. XVI, 7-9), rounded bottom, short and narrow cylindrical neck. They have annularly accentuated rim under which are widely placed fluted handles with circular cross-section (Pl. XVI, 2, 4). Production of these amphorae took place in the Aegean area (Rhodes, Paros, Lesbos and Euboea) and eastern Mediterranean (Antiochia, Tharros and Cyprus) in the period from the 4th to 6th century. They were usually used to transport wine,⁸⁷ or possibly olive oil.⁸⁸ Their popularity is attested by their widespread distribution across the Empire, along the Mediterranean coasts, in the inland, and they were also found in Britain.⁸⁹ They are common finds on the eastern Adriatic sites,⁹⁰ which are now joined by the site of Ošlje. On most of our fragments, clay structure is rather sandy, in various shades of the ocher colour (5YR 6/8

⁸⁶ Similar situation was noticed on the fort Gradina on the island of Žirje. A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 67.

⁸⁷ Impregnated inner surface was often noticed.

⁸⁸ D. F. WILLIAMS, 2005, 161.

⁸⁹ For the distribution map see: D. P. S. PEACOCK, D. F. WILLIAMS, 1991, 186, fig. 105. https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=236&CFID=65082a1b-96ad-4381-a891-07b0c8439b02&CFTOKEN=0,8.2.2022.

⁹⁰ For the distribution map see: I. OŽANIĆ ROGULJIĆ, 2018, 153, map 1; A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 67-69.

nobizantske amfore koje se odlikuju kratkim i širokim tijelom s narebnjenima (na T. XVI, 7-9 je prikazano nekoliko primjera), oblim dnom, kratkim i uskim cilindričnim vratom. Imaju prstenasto naglašen obod podno kojeg izlaze široko postavljene vertikalno izbrazdane ručke kružnog presjeka (T. XVI, 2, 4). Proizvodnja ovih amfora odvijala se na egejskom (Rodas, Paros, Lesbos i Eubeja) te istočnomediteranskom prostoru (Antiohija, Taros i Cipar) u vremenu od 4. do 6. stoljeća. Iako su najčešće prenosile vino,⁸⁷ kao mogućnost javlja se i maslinovo ulje.⁸⁸ O njihovoj popularnosti svjedoči činjenica da su se distribuirale diljem Carstva, uz obale Mediterana, u unutrašnjosti, a pronađene su i u Britaniji.⁸⁹ Na području istočne obale Jadrana pronađene su u većim količinama,⁹⁰ a tim se lokalitetima pridružuje i Ošlje. Kod većine naših ulomaka riječ je o glini pjeskovite teksture, različitih nijansi oker boje (5YR 6/8 reddish yellow, 5/8 yellowish red, 7.5YR 7/4 pink), a uočljivo je da se keramika s namjerom mrvila i stavljala u glinu koja sadrži primjese vapnenca.

Ulomci masivnog ljevkastog oboda, kratkih ručki kao i ulomci tijela s uskim i dubokim brazdama pripadaju *Late Roman 2* amforama (T. XVII, 2, 4-6). Boja na našim ulomcima varira, od oker do crvenkaste (2.5YR 5/8 i 5/6 red). Ove amfore karakterizira globularno tijelo, često s dubokim, ostrim i gustim brazdama katkad valovitima, katkad ravnima. Proizvodnja se odvijala na egejskom (Chios, Kounoupiu-Argolida) i crnomorskom području u razdoblju od 4. do 7. stoljeća. S obzirom na dugotrajniju produkciju, i kod ovog je tipa prepoznato nekoliko morfoloških varijanti.

⁸⁷ Zbog često uočene impregnacije u unutrašnjosti.

⁸⁸ D. F. WILLIAMS, 2005, 161.

⁸⁹ Pogledati kartu rasprostranjenosti: D. P. S. PEACOCK, D. F. WILLIAMS, 1986, p. 186, fig. 105 (prema klasifikaciji navedenih autora: Class 44). https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=236&CFID=65082a1b-96ad-4381-a891-07b0c8439b02&CFTOKEN=0, 8. 2. 2022.

⁹⁰ Pogledati kartu rasprostranjenosti: I. OŽANIĆ ROGU-LJIĆ, 2018, 153, karta 1; A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 67-69.

reddish yellow, 5/8 yellowish red, 7.5YR 7/4 pink). It is noticeable that the pottery was intentionally crushed and added into clay that contains lime inclusions.

Fragments of a massive funnel-shaped rim and of short handles, as well as body sherds with narrow and deep grooves belong to *Late Roman 2* amphorae (Pl. XVI I, 2, 4-6). Colour on our examples varies from ocher to reddish (2.5YR 5/8 and 5/6 red). These amphorae are characterized by globular body, often with deep, sharp and dense grooves, that can be wavy or straight. The production took place in the Aegean (Chios, Kounoupi-Argolida) and Black Sea regions spanning the period between the 4th and 7th century. Owing to long-lasting production of this type, several morphological variants have been defined. Relatively common resin residue on these amphorae suggests wine as primary content, but olive oil should not be ruled out according to more recent research.⁹¹ Distribution network covered the entire Empire,⁹² and *Late Roman 2* amphorae represent a common find on the eastern Adriatic coast.⁹³

Small-sized amphorae are also represented by *Late Roman 3* amphorae of which few sherds were recognized, probably neck fragments (Pl. XVIII, 1-2), in typical dark red colour (2.5YR 4/6 red), abounding in mica. This amphora type has a slightly rounded rim, long, slender neck hosting one or two strap handles, occasionally high and rounded shoulder and elongated bottom with an open hollow toe or pointed closed spike. Differences in the number of handles or the bottom modelling depend on the time of production, namely the later the amphorae, the more pointed the spike, and they acquire a handle. They were produced in the western Asia Minor region

⁹¹ A. OPAIT, 2007, 627-644.

⁹² For the distribution map see: D. P. S. PEACOCK, D. F. WILLIAMS, 1991, 183, fig. 102.

⁹³ For the distribution map see: I. OŽANIĆ ROGU-LJIĆ, 2018, 153, map 2; the site of Gradina on the island of Žirje needs to be added to the list: A. KARAĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 69-70.

Zbog relativno čestih ostataka smole vjeruje se da je primarni sadržaj bio vino, a u novijim istraživanjima spominje se i maslinovo ulje.⁹¹ Distribucija se također odvijala diljem Carstva,⁹² a *Late Roman 2* amfore predstavljaju čest nalaz i na području istočne obale Jadrana.⁹³

Amforama manjih dimenzija pridodajemo i *Late Roman 3* amfore, a prepoznato je nekoliko ulomaka, vjerojatno dijelovi vrata (T. XVIII, 1-2) tipične tamnije crvene boje gline (2.5YR 4/6 red) koja obiluje tinjcem. Inače, ovaj tip amfora ima lagano zaobljen obod, dugačak, vitak vrat na kojem su jedna ili dvije kratke trakaste ručke, katkad visoko i zaobljeno rame te duguljasto dno s otvorenom šupljom stopom ili šiljasti zatvoreni vrh. Razlike u broju ručki ili samom dnu ovise o vremenu produkcije, tj. što su amfore kasnije, dobivaju jednu ručku i vrh postaje sve šiljastiji. Proizvodile su se na području zapadne Male Azije (Efez, dolina Meandra, Kusadasi, Miletos i vjerojatno Pergam) od kraja 4. do 7. stoljeća.⁹⁴ Pronađene su na području čitave obale Mediterana, crnomorskoj obali, kao i u Britaniji,⁹⁵ a na našem su području pronađene na nekoliko lokaliteta.⁹⁶ Služile su za prenošenje vina.⁹⁷

Ulomak kratkog prstenastog oboda, promjera oko 12 cm s T. XVIII, 4 mogao bi pripadati *Late Roman 4* (*Almagro 54*) ili *Late Roman 5* amforama. I dok je kao mjesto proizvodnje *Late Roman 4* amfora prepoznato područje južne Palestine, tj. radionice u Ashdodu, As-

(Ephesus, Maeander river, Kusadasi, Miletos and probably Pergamon) from the end of the 4th to 7th century.⁹⁴ These amphorae, used for wine transport,⁹⁵ were found throughout the Mediterranean coast, Black Sea coast, as well as Britain,⁹⁶ and several sites in our region.⁹⁷

Fragment of a short annular rim, with diameter of about 12 cm on Pl. XVIII, 4 might belong to *Late Roman 4* (*Almagro 54*) or *Late Roman 5* amphorae. While the area of southern Palestine, namely the workshops in Ashdod, Ashqelon and the Gaza region were recognized as the production sites of *Late Roman 4* amphorae,⁹⁸ workshops in northern Palestine (*Cesarea*) and the ones in northern Egypt and Jordan are associated with the production of *Late Roman 5* amphorae.⁹⁹ These amphorae are typical of the time span between the 4th and 8th century. One of their characteristics, especially of *Late Roman 4* amphorae, is coarse surface and subsequent applying of clay. It is difficult to reach any more specific conclusion due to small size of the fragment, its dark red colour (2.5YR 4/6 red), and high concentration of mica inclusions which is not characteristic of fabric of these amphora types from currently known workshops. The site of Kom al-Ahmer in Egypt produced a significant amount of imported amphorae, of which type B resembles our fragment most closely. It is worth mentioning that some of these sherds contain smaller amount of mica.¹⁰⁰

⁹¹ A. OPAIT, 2007, 627–644.

⁹² Pogledati kartu rasprostranjenosti: D. P. S. PEACOCK, D. F. WILLIAMS, 1986, p. 183, fig. 102 (Class 43).

⁹³ Pogledati kartu rasprostranjenosti: I. OŽANIĆ ROGU-LJIĆ, 2018, 153, karta 2; tomu svakako valja pridodati i lokalitet Gradina na otoku Žirju: A. KARAOĐOLE, I. BORZIĆ, 2020, 69–70.

⁹⁴ T. BEZECZKY, 2013, 164–167. (Tražiti pod: Type 55) https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=240, 18. 12. 2021.

⁹⁵ Pogledati kartu rasprostranjenosti: T. BEZECZKY, 2013, 165.

⁹⁶ Hvar (M. KATIĆ, 1999, 38–39, T. IX, 4); T. BEZECZKY, 2010, 355 (Zadar, Brijuni); za podvodne lokalitete pogledati M. PEŠIĆ, 2020, 119, 348, 414, 501, 514.

⁹⁷ T. BEZECZKY, 2013, 165.

⁹⁴ T. BEZECZKY, 2013, 164–167. https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=240, 18.12.2021.

⁹⁵ T. BEZECZKY, 2013, 165.

⁹⁶ For the distribution map see: T. BEZECZKY, 2013, 165.

⁹⁷ Hvar (M. KATIĆ, 1999, 38–39, T. IX, 4); T. BEZECZKY, 2010, 355 (Zadar, Brijuni); for underwater sites see: M. PEŠIĆ, 2020, 119, 348, 414, 501, 514.

⁹⁸ P. ARTHUR, 1998, 162; https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=16, 8.2.2022.

⁹⁹ https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=267&CFID=65082a1b-96ad-4381-a891-07b0c8439b02&CFTOKEN=0 (6.3.2022); P. REYNOLDS, 2005, 573–574.

¹⁰⁰ M. ASOLATI, C. CRISAFULLI, C. MONDIN, 2020, 150–152, 271.

hqelon i područje Gaze,⁹⁸ za *Late Roman 5* amfore smatra se da su proizvod radionica sj. Palestine (*Cesarea*) te onih u sjevernom Egiptu i Jordanu.⁹⁹ Ove su amfore tipične za period između 4. i 8. stoljeća, a jedna od karakteristika, posebno *Late Roman 4* amfora, jest gruba površina i naknadno nanošenje gline pri njihovoj izradi. S obzirom na to da je riječ o malom ulomku oboda, teško je doći do konkretnijeg zaključka, a poseban problem jest činjenica da je naš ulomak tamnije crvene boje (2.5YR 4/6 red), s visokom koncentracijom primjesa tinjca što baš i nije fabrikatna karakteristika trenutačno poznatih radionica ovih tipova amfora. Na nalazištu Kom al-Ahmer u Egiptu pronađena je veća količina importiranih amfora, od kojih tip B najviše podsjeća na naš ulomak, s tim da treba napomenuti da neki od tih ulomaka sadrže manje primjese tinjca.¹⁰⁰ Ulomak s Gradca je pomalo grubo napravljen, ali potrebno je uzeti u obzir mogućnost drukčijeg interpretiranja. Spomenuli bismo još i situaciju na nalazištu Kenchreai u blizini Korinta, gdje je otkriveno više *Late Roman 5* amfora koje imaju sličan obod.¹⁰¹

Zanimljivo je nekoliko ulomaka amfore tamnije oker boje (7.5YR 6/6 reddish yellow) s narebrenjima i vidljivim tragovima vodoravnog zaglađivanja koja sadrži primjese tinjca, kalcita i vapnenca, a čiju provenijenciju bez sumnje trebamo tražiti u radionicama istočnog Mediterana (T. XVIII, 3). Njima se pridružuje ulomak izvijenog, blago narebrenog oboda amfore (T. XVIII, 5) i ručka s T. XVIII, 6 koju karakterizira tamnocrvena boja (2.5YR 4/8 red) gline s primjesama vapnenca i kvarca. Njoj je sličan ulomak ručke (T. XVII, 7) prste-

The fragment from Gradac is a bit crudely rendered, but possibility of different interpretation should not be disregarded. We should also mention the situation from the site of Kenchreai near Corinth, which yielded several *Late Roman 5* amphorae with a similar rim.¹⁰¹

There are several interesting sherds of a dark ocher (7.5YR 6/6 reddish yellow) amphora, that contains inclusions of mica, calcite and lime, with visible traces of horizontal smoothing, and whose provenance should definitely be sought in the eastern Mediterranean workshops (Pl. XVIII, 3). They are joined by a fragment of everted, slightly ribbed amphora rim (Pl. XVIII, 5) and a handle on Pl. XVIII, 6 characterized by the dark red colour (2.5YR 4/8 red) of the clay with lime and quartz inclusions. Another fragment with similar characteristics is a handle sherd (Pl. XVII, 7) in annular form, oval in cross-section. The clay is dark red (2.5YR 4/8 red), well fired, poorly levigated, with inclusions of mica, lime and quartz. Before firing, a lot of organic material was added that burnt during the firing process and left a pitted surface. Visually it resembles the workshops of *Samos Cistern type, Agora F65-66* and *Late Roman 3*, but exhibiting much poorer craftsmanship and with a lot of inclusions. These amphorae are assumed to be manufactured in the area of the lower course of the Maeander river in western Turkey.¹⁰² A handle on Pl. XVII, 8 belongs to a larger amphora.

Except for amphorae from Africa and the eastern Mediterranean, several bottom sherds cannot be attributed to any of the categories (Pl. XVIII, 7-9). In the first two cases we have

⁹⁸ P. ARTHUR, 1998, 162. https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=16, 8. 2. 2022.

⁹⁹ https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=267&CFID=65082a1b-96ad-4381-a891-07b0c8439b02&CFTOKEN=0 (6. 3. 2022.); P. REYNOLDS, 2005, 573-574.

¹⁰⁰ M. ASOLATI, C. CRISAFULLI, C. MONDIN, 2020, 150-152, 271.

¹⁰¹ <http://kenchreai.org/kaa/kth/kth0563>, 4. 3. 2022.

¹⁰¹ <http://kenchreai.org/kaa/kth/kth0563>, 4.3.2022.

¹⁰² https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/fabric_detail.cfm?id=LRA%203%20fabric&CFID=6b196701-5701-460f-bb08-ea063d7ee7de&CFTOKEN=0,23.5.2022; https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/fabric_detail.cfm?id=Samos%20Cistern%20Type%20fabric&CFID=6b196701-5701-460f-bb08-ea063d7ee7de&CFTOKEN=0,23.5.2022.

nastog oblika, ovalne u presjeku. Boja gline je tamnija crvena (2.5YR 4/8 *red*), dobro pečena, loše pročišćena glina s primjesama tinjca, vapnenca i kvarca. Također je prije pečenja bilo umiješano dosta primjesa organskog materijala koji je pri pečenju izgorio i ostavio rupičastu površinu. Na pogled podsjeća na amfore *Samos Cistern* tipa, *Agora* F65-66 i *Late Roman* 3, samo mnogo grublje izrađeno i s velikim postotkom primjesa. Za njih se pretpostavlja da su rađeni na području donjeg toka rijeke Meandara u zapadnoj Turskoj.¹⁰² Amfori većih dimenzija pripada ručka s T. XVII, 8.

Osim amfora s područja Afrike i onih s područja istočnog Mediterana, izdvaja se nekoliko ulomaka dna koje za sada ne možemo svrstati u neku od kategorija (T. XVIII, 7-9). Dok je kod prvih dviju riječ o amforama manje zapremnine, dobro pročišćene gline oker boje (5YR 7/6 *reddish yellow*), čiji se šiljci sužavaju prema dnu, kod potonjeg ulomka dna riječ je o amfori velikih dimenzija.

Građevinska keramika

Na lokalitetu Gradac u selu Ošlju pronađena je veća količina tegula s dvostrukim linijama (Pl. XIX, 1-3) (2.5YR 7/6 *light red*). Prema karakteristikama riječ je o predmetima koji su upotrebljavani za gradnju krova.¹⁰³ Svakako treba spomenuti i predmet nepoznatog karaktera, ravnog profila s vodoravnim brazdama s T. XIX, 4.

Ostali keramički materijal

Repertoar ostalog keramičkog materijala s Gradca sačinjavaju utezi, pršljen i svjetiljka (Pl. XIX, 5-7). Ulomci utega kakav je prikazan na

amphorae of small volumes, made of well levigated clay in the ocher colour (5YR 7/6 reddish yellow), with tapering spikes, while the latter fragment reveals a big amphora.

Ceramic building material

The site of Gradac in the village of Ošlje yielded a number of tegulae with double lines (Pl. XIX, 1-3) (2.5YR 7/6 light red). Their characteristics indicate they were used for building roofs.¹⁰³ We should also mention an object of unknown function, with flat profile and horizontal grooves (Pl. XIX, 4).

Other ceramic material

Remaining ceramic material from Gradac consists of weights, whorls and a lamp (Pl. XIX, 5-7). Weights such as the fragment on Pl. XIX, 5 were made primarily of discarded material, probably bricks, and it is presumed they were used for fishing nets.¹⁰⁴

Object on Pl. XIX, 6 with biconical cross-section and a hole in the middle was probably used on a loom, but it is virtually undeterminable in terms of chronology since such forms appear over longer time spans.

A clay lamp fragment (Pl. XIX, 7) also belongs to this category, preserved only in the upper part of what was probably a shoulder. The clay is ocher (7.5YR 6/6 reddish yellow), of soft fabric, without visible slip traces. Technological characteristics suggest Italian workshops.¹⁰⁵

Glass finds

At the site of Gradac only few glass fragments were found that can be attributed to Late Antiquity based on morphological characteristics.¹⁰⁶ It is bluish-greenish or more

¹⁰² https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/fabric_detail.cfm?id=LRA%203%20fabric&CFID=6b196701-5701-460f-bb08-ea063d7ee7de&CFTOKEN=0, 23. 5. 2022.;

https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/fabric_detail.cfm?id=Samos%20Cistern%20Type%20fabric&CFID=6b196701-5701-460f-bb08-ea063d7ee7de&CFTOKEN=0, 23. 5. 2022.

¹⁰³ T. SILAJDŽIĆ, 2018, 233.

¹⁰³ T. SILAJDŽIĆ, 2018, 233.

¹⁰⁴ C. FISKOVIĆ, 1984, 15.

¹⁰⁵ J. VUČIĆ, 2009, 26-27.

¹⁰⁶ Cross-sections were provided only for diagnostic sherds,

T. XIX, 5 radili su se od primarno odbačenog materijala, vjerojatno opeka, a pretpostavlja se da su služili za ribarske mreže.¹⁰⁴

Predmet (T. XIX, 6) bikoničnog presjeka s rupom na sredini vjerojatno je služio za tkalači stan, ali ga je kronološki poprilično teško odrediti jer se takve forme javljaju tijekom dužeg vremenskog perioda.

U ovu kategoriju spada i ulomak glinene svjetiljke (T. XIX, 7), sačuvan tek u gornjem dijelu vjerojatno ramena. Glina je oker boje (7.5YR 6/6 *reddish yellow*), mekane fature, bez vidljivih tragova premaza. Tehnološke karakteristike upućuju na talijanske radionice.¹⁰⁵

Stakleni nalazi

Na lokalitetu Gradac pronađeno je tek nekoliko ulomaka stakla koje na temelju morfoloških karakteristika možemo pripisati kasnoantičkom razdoblju.¹⁰⁶ Riječ je o staklu plavkastozelenkaste, odnosno dominantnije maslinastozelenkaste boje među kojim se ističu primjerci tankih stijenki s profiliranim lagano izvijenim i rezanim rubom (Sl. 5, 1-3). Takav obod karakterističan je za zdjelice poluloptastog oblika kao i polukružne ili konične čaše i uljanice koje se općenito datiraju u razdoblje 4. i 5. stoljeća. Analogije nalazimo u Mogorjelu,¹⁰⁷ Naroni,¹⁰⁸ Resniku,¹⁰⁹ na lokalitetu Višnjan-Bresić,¹¹⁰ u Mađarskoj¹¹¹ te na području Slovenije.¹¹² Naposljetku, sličan tip oboda javlja se i na koničnim čašama pronađenima u Saloni.¹¹³ Općenito, ovakvi tipovi staklenih posuda izrađivali su se u više

commonly olive-greenish glass. More distinct examples include thin-walled vessels with profiled, slightly everted and cut rim (Fig. 5, 1-3). Such rim was characteristic of small hemispherical bowls and hemispherical or conical cups and oil lamps that are generally dated to the 4th and 5th centuries. Analogies are found in Mogorjelo,¹⁰⁷ Naroni,¹⁰⁸ Resnik,¹⁰⁹ at the site of Višnjan-Bresić,¹¹⁰ in Hungary¹¹¹ and Slovenia.¹¹² Finally, a similar type of rim can be found on conical cups found in Salona.¹¹³ Generally these types of glass vessels were made in several production centres in the eastern Mediterranean,¹¹⁴ northern Italy (Aquila)¹¹⁵ and Rhine region where they were used until the 6th and 7th century.¹¹⁶

There are several fragments of glass vessels in olive green colour, with thick walls and polished decoration in shape of shallow parallel lines (Fig. 5, 4-5) with analogies in a hemispherical cup from Salona. Mentioned cups or small bowls were popular in the 3rd and 4th centuries, particularly in the west.¹¹⁷

It is difficult to discuss other fragments (Fig. 5, 6-10), except for mentioning the identical colour as on the previously mentioned ones. One piece stands out owing to very rough surface on both sides.¹¹⁸ Possibly a different technique was applied, such as mold blowing. We believe that forthcoming excavations will offer new and interesting insights related not only

as for the others they would not make any difference.

¹⁰⁴ C. FISKOVIĆ, 1984, 15.

¹⁰⁵ J. VUČIĆ, 2009, 26-27.

¹⁰⁶ Presjeci su doneseni samo za dijagnostičke ulomke, dok kod ostalih ne bi učinili nikakvu razliku.

¹⁰⁷ A. BUSULADŽIĆ, 2011, 182-183.

¹⁰⁸ Z. BULJEVIĆ, 2002, 169-171.

¹⁰⁹ S. GLUŠČEVIĆ, 1995, 178-179.

¹¹⁰ K. BARTOLIĆ SIROTIĆ, 2014, 95-99.

¹¹¹ K. DÉVAI, 2016, 259-260.

¹¹² T. MILAVEC, 2015, 277-285.

¹¹³ Z. BULJEVIĆ, S. IVČEVIĆ, J. MARDEŠIĆ, E. VIŠIĆ-LJUBIĆ, 1994, 259, 262.

¹⁰⁷ A. BUSULADŽIĆ, 2011, 182-183.

¹⁰⁸ Z. BULJEVIĆ, 2002, 169-171.

¹⁰⁹ S. GLUŠČEVIĆ, 1995, 178-179.

¹¹⁰ K. BARTOLIĆ SIROTIĆ, 2014, 95-99.

¹¹¹ K. DÉVAI, 2016, 259-260.

¹¹² T. MILAVEC, 2015, 277-285.

¹¹³ Z. BULJEVIĆ, S. IVČEVIĆ, J. MARDEŠIĆ, E. VIŠIĆ-LJUBIĆ, 1994, 259, 262.

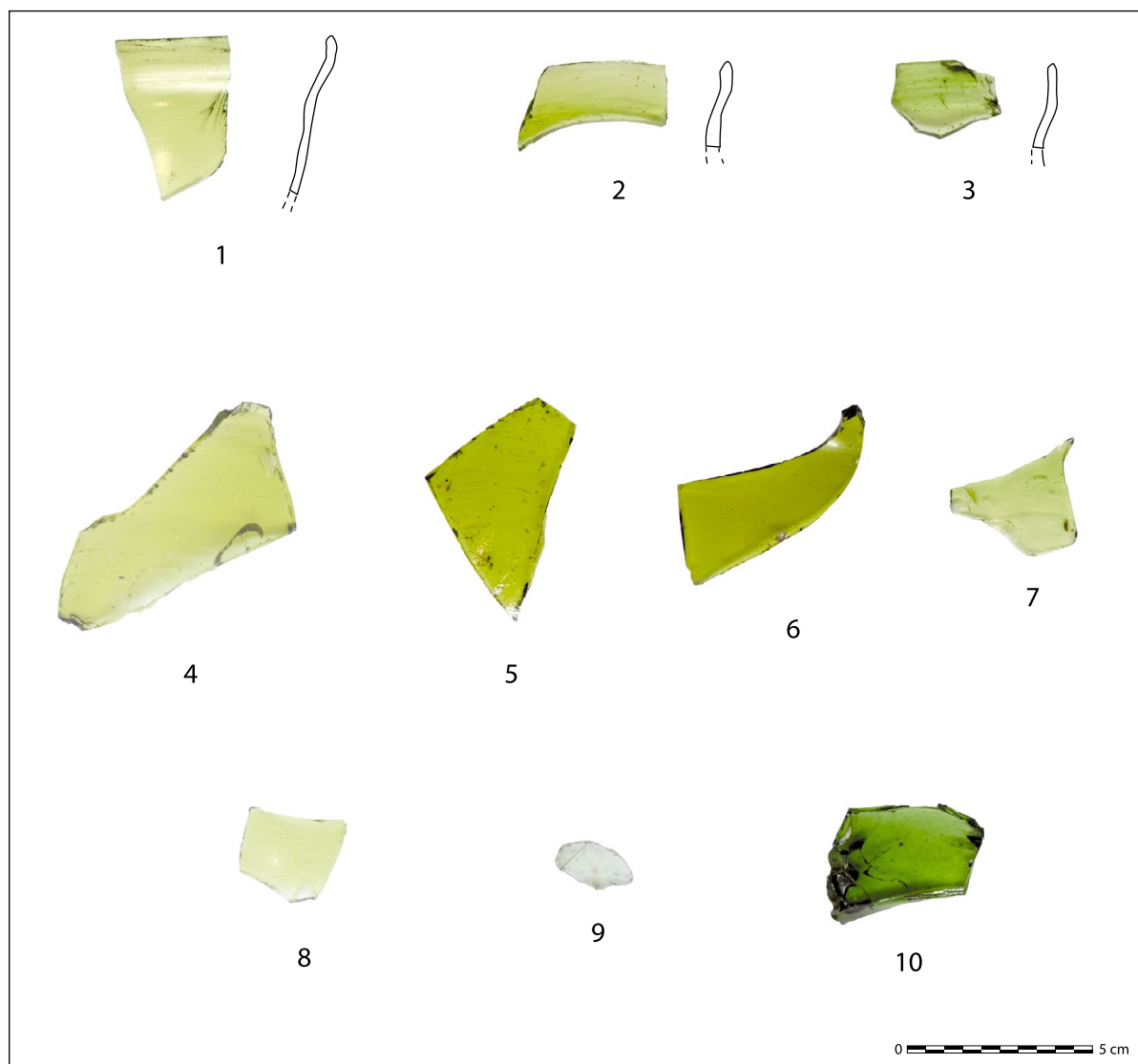
¹¹⁴ Z. BULJEVIĆ, 2002, 170-171; discussion about local glassmaking workshops in Slovenia is quite interesting: T. MILAVEC, 2015, 280-281.

¹¹⁵ K. BARTOLIĆ SIROTIĆ, 2014, 97-99.

¹¹⁶ K. BARTOLIĆ SIROTIĆ, 2014, 96.

¹¹⁷ Z. BULJEVIĆ, S. IVČEVIĆ, J. MARDEŠIĆ, E. VIŠIĆ-LJUBIĆ, 1994, 259, 262.

¹¹⁸ Similar fragments regarding colour and surface were found in Srima: I. FADIĆ, 2005, 231.

SLIKA 5. Staklo s lokaliteta Ošlje – Gradac (foto i crtež: L. Bogdanić)

FIGURE 5 Glass from the site of Ošlje – Gradac (photo by A. Karadole, drawing by L. Bogdanić)

proizvodnih centara, istočnomediteranskim,¹¹⁴ sjevernoitalskim odnosno akvilejskim¹¹⁵ i porajnskim gdje su se u uporabi zadržali do 6., odnosno 7. stoljeća.¹¹⁶

Zanimljivo je i nekoliko ulomaka tijela staklenih recipijenata maslinastozelene boje, debljih stijenki s brušenim ukrasom u vidu plitkih paralelnih linija (Sl. 5, 4-5), čije analogije pronalazimo u hemisferičnoj zdjelici iz Salone. Navedene zdjelice ili čaše popularne su u raz-

to glass finds,¹¹⁹ but also to all late antique material.

Metal finds

Metal finds constitute only a smaller part of the archaeological assemblage from the

¹¹⁴ Z. BULJEVIĆ, 2002, 170–171; zanimljiva je rasprava oko lokalnih staklarskih radionica u Sloveniji: T. MILAVEC, 2015, 280–281.

¹¹⁵ K. BARTOLIĆ SIROTIĆ, 2014, 97–99.

¹¹⁶ K. BARTOLIĆ SIROTIĆ, 2014, 96.

¹¹⁹ Here we may touch on the issue of local glassmaking workshop in Salona. Namely, when Forum was excavated, a glass-working furnace was found with a large amount of semi-finished products. This information, as well as the famous inscription of a glassmaker found at Manastirine testify to the fact that Salona was a production centre. More on this: Z. BULJEVIĆ, S. IVČEVIĆ, J. MARDEŠIĆ, E. VIŠIĆ-LJUBIĆ, 1994, 258; N. CAMBI, 1974, 148; S. GLUŠČEVIĆ, 1995, 170.

doblju 3. i 4. stoljeća, posebno na zapadu.¹¹⁷

O ostalim ulomcima teško je nešto više reći (Sl. 5, 6-10), osim da su boje iste kao već navedene, a jedan se ulomak ističe s izrazito hrapavom površinom s obje strane (Sl. 5, 8).¹¹⁸ Moguće je da je tu bila riječ o drukčijoj tehnici, odnosno tehnici puhanja stakla u kalup. Vjerujemo da će se upravo budućim istraživanjima doći do novih i zanimljivih otkrića u vezi sa staklenim,¹¹⁹ i s ostalim kasnoantičkim materijalom.

Metalni nalazi

Metalni nalazi na nalazištu Gradac sačinjavaju manji dio pokretnih arheoloških nalaza. Većinom je riječ o željeznim predmetima, a manji dio sačinjavaju oni izrađeni od bronce. Pri izgradnji objekta bile su potrebne, među ostalim, drvene grede, koje su se, naravno, raspale, ali kao svjedoci su nam ostali čavli i ostali komadi koji su tomu služili.¹²⁰ Na lokalitetu se ističu čavli (T. XX, 4, 6) okrugle pločaste glave, različitih dimenzija izrađeni kovanjem. S navedenim povezani su i ulomci s T. XX, 5 koji vjerojatno predstavljaju dio klina ili klamfe koji su služili za spajanje građevinskih elemenata od drva, kao i ulomak na T. XX, 3, koji bi mogao predstavljati okov. Riječ je o ravnim, duguljastim i tankim ulomcima izrađenim od željeza. Od ostalih željeznih predmeta možemo spomenuti kružnu alku (T. XX, 2) ovalnog presjeka izrađenu kovanjem.

S obzirom na to da je riječ o površinskom nalazu, za jedan se artefakt ne može sa sigurno-

site of Gradac. Mostly these are iron artefacts, while bronze ones are far scarcer. When building certain structures, wooden beams were necessary, but they have decayed, leaving behind only nails and other similar utensils.¹²⁰ The site yielded nails with round flat head in various dimensions, made by forging (Pl. XX, 4, 6). Fragments on Pl. XX, 5 probably represent a part of a wedge or cramp used for joining construction elements of wood, as well as the fragment on Pl. XX, 3, that might be a fitting. These are flat, elongated and thin fragments made of iron. Out of other iron objects we can mention an iron ring (Pl. XX, 2) with oval cross-section made by forging.

A knife with bent spine and flat blade (Pl. XX, 7) belongs to surface finds so its dating is difficult to determine. Still, here we will mention it together with few more surface finds. Knives of this type were present over a longer time span, and interesting analogies for our find can be found at the sites in Serbia,¹²¹ Slovenia,¹²² etc.

The assemblage of bronze finds is exceptionally small. We can mention a completely worn bronze coin, that corresponds most closely to late antique examples (late 4th century¹²³) by its technological characteristics, and a hook (Pl. XX, 1) with a flat extension for tying that testifies to fishing activities as do the mentioned weights.

CONCLUSION

Late antique tower at the site of Gradac in the village of Ošlje is located on a dominant position above the sacral building, the so-called Rotonda, and it is certain that at least one villa or a late antique settlement of scat-

¹¹⁷ Z. BULJEVIĆ, S. IVČEVIĆ, J. MARDEŠIĆ, E. VIŠIĆ-LJUBIĆ, 1994, 259, 262.

¹¹⁸ Slični ulomci po boji i površini pronađeni su u Srimi: I. FADIĆ, 2005, 231.

¹¹⁹ Tu bismo se dotaknuli i pitanja problematike lokalne staklarske radionice, one u Saloni. Naime, pri istraživanju Foruma pronađena je staklarska peć s velikom količinom poluproizvoda, a taj podatak kao i poznati natpis staklara pronađen na Manastirinama svjedoče o Saloni kao o proizvodnom centru. Više o tome: Z. BULJEVIĆ, S. IVČEVIĆ, J. MARDEŠIĆ, E. VIŠIĆ-LJUBIĆ, 1994, 258; N. CAMBI, 1974, 148; S. GLUŠČEVIĆ, 1995, 170.

¹²⁰ Više o metalu: P. ŠPEHAR, 2010.

¹²⁰ More on metal: P. ŠPEHAR, 2010.

¹²¹ P. ŠPEHAR, 2010, 117, 220.

¹²² S. CIGLENEČKI, 2000, 198; Z. MODRIJAN, T. MILAVEC, 2011, 493.

¹²³ Personal communication with M. Ilkić.

nošću odrediti njegova vremenska pripadnost, ali ga ipak ovdje spominjemo zajedno s još nekoliko ulomaka pronađenih na površini. Riječ je o nožu savijenog hrpta i ravne oštrice (T. XX, 7). Noževi ovog tipa pojavljuju se tijekom dužeg vremenskog perioda, a nama zanimljive kasnoantičke analogije odnose se na nalazišta u Srbiji,¹²¹ Sloveniji¹²² itd.

Skup nalaza izrađen od bronce izrazito je mali. Možemo spomenuti tek u potpunosti izlizan brončani novac, koji po svojim dimenzijama te tehnološkim karakteristikama najviše odgovara kasnoantičkim primjercima (kraj 4. stoljeća),¹²³ te udica (T. XX, 1) s pločastim proširenjem za vezivanje koja nam s već spomenutim utezima svjedoči o ribolovnim aktivnostima.

ZAKLJUČAK

Kasnoantička kula na lokalitetu Gradac u selu Ošlju smještena je na dominantnom položaju iznad sakralne građevine, tzv. Rotonde, a postoji velika vjerojatnost da je u neposrednoj blizini smještena barem jedna vila ili kasnoantičko naselje raspršenog tipa.¹²⁴ Godine 2015. provedena su arheološka istraživanja, nakon čega su uslijedili i konzervatorski radovi. Cilj ovog rada bio je obraditi arheološki materijal u nadi da će on dati određene odgovore na pitanja, prije svega ona kronološke naravi.

Najstarijim pronađenim materijalom smatramo onaj koji pripada brončanom razdoblju, a s obzirom na analogije s okolnih lokaliteta, preciznija kronološka odrednica bila bi period kraja ranog/srednjeg brončanog doba. Iduće razdoblje u kojem možemo grupirati nešto više materijala jest kasno željezno doba, kada očigledno dolazi do novih aktivnosti na toj lokaciji, a s obzirom na to da je riječ o dinamič-

tered type was situated in immediate vicinity.¹²⁴ Archaeological excavations were conducted in 2015, followed by conservation works. The aim of this paper was to analyse the archaeological finds in the hope of answering certain questions, primarily the ones relating to complex chronology, as recognized in the initial study of the site.

The oldest finds belong to the Bronze Age, and considering the analogies from nearby sites more precise chronological determination would be the period of the end of the Early and Middle Bronze Age. The Late Iron Age is the following period to which we can attribute somewhat larger amount of finds, when obviously new activities at this location started. Since it was a dynamic period, it is reasonable to expect revitalization of certain points which refers in particular to important strategic positions.

Most finds belong to Late Antiquity, that is the period between the 4th and 7th century, that was marked by instability, turmoil in the eastern and western Empire, barbaric invasions, which resulted in the construction of forts on elevations and enhanced maritime activity across the Mediterranean. Accordingly import is dominant at the site, but this phenomenon can be noticed at other synchronous sites, and it relates to all categories of vessels except for cooking ware. It was exactly this category that caused first problems in the analysis. It refers in particular to coarse cooking ware whose chronological framework is difficult to determine primarily due to the fact that this is a single-layered site in which prehistoric and late antique finds are mixed in the same layer. It is obvious that activities in Late Antiquity negated the prehistoric context whose original function is difficult to determine based on the finds. The next problem was dating of the late antique assemblage since most finds have a very wide chronological range of usage. This primarily refers to certain forms of fine

¹²¹ P. ŠPEHAR, 2010, 117, 220.

¹²² S. CIGLENEČKI, 2000, 198; Z. MODRIJAN, T. MILAVEC, 2011, 493.

¹²³ Usmeno priopćenje M. Ilkić.

¹²⁴ J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 172.

¹²⁴ J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 172.

nom razdoblju, realno je očekivati revitalizaciju pojedinih točaka, posebno strateški važnih pozicija.

Većina materijala pripada kasnoantičkom razdoblju, odnosno periodu između 4. i 7. stoljeća kojeg će obilježiti nemir, previranja Istočnog i Zapadnog Carstva, invazije barbarских naroda, što će na čitavom Mediteranu rezultirati gradnjom utvrda na povišenjima te pojačanom pomorskom aktivnošću. U skladu s tim primijećeno je prevladavanje importa, što se odlično ogleda i na drugim lokalitetima tog razdoblja, a tiče se svih kategorija posuđa osim onih kuhinjske namjene. Upravo ta kategorija nalaza donijela je prve probleme pri obradi. Posebno se to odnosi na grubu kuhinjsku keramiku koju je bilo iznimno teško smjestiti u vremenski kontekst prije svega zbog činjenice da je riječ o jednoslojnom lokalitetu u kojem se prapovijesni i kasnoantički materijal nalaze skupa. Očito je da su aktivnosti u doba kasne antike poništile prapovijesni kontekst, kojem je na osnovi nalaza teško odrediti prvotnu namjenu. Idući problem bio je datiranje kasnoantičkog materijala, odnosno činjenica da većina nalaza ima vrlo širok vremenski raspon korištenja. Prije svega to se odnosi na pojedine forme finijeg stolnog posuđa, uglavnom afrički import koje na temelju analogija datiramo u 5. do 6. stoljeće, s tim da određeni broj posuda ide i do 7. stoljeća. Ipak, i tu valja biti oprezan, a to smo posebno vidjeli na primjeru tanjura *Hayes 61* čije se datacije novijim istraživanjima pomiču za cijelo stoljeće. Njima se pridružuje malen broj istočnomediterranskog stolnog posuđa koje je na području istočne obale Jadrana slabije zastupljeno ili slabije prepoznato. Vjerujemo da se stvarna slika na istočnoj obali Jadrana ipak ponešto razlikuje i da će se budućim istraživanjima otkrivati sve više ulomaka *Late Roman D* keramike, kao i fokejske, koju je u određenim slučajevima teško razlikovati od slične keramike afričke provenijencije.

Obrada kasnoantičke kuhinjske keramike još je uvijek u začetcima, a trenutačne hipo-

tableware, mostly African import that is dated to the time span from the 5th to 6th century based on analogies, but there are some vessels whose date ranges reach into the 7th century. However, we should nonetheless exercise caution, as we have seen on the examples of plates *Hayes 61* whose dates shifted for an entire century after recent research. They are joined by scarce eastern Mediterranean tableware that is poorly represented or poorly recognized on the eastern Adriatic coast. In our opinion, actual image on the eastern Adriatic coast is somewhat different, and future research will probably offer a growing number of fragments of Late Roman D Ware, as well as the Phocaean Ware, that is occasionally difficult to distinguish from the similar pottery of African provenance.

The analysis of late antique cooking ware is still at an early stage, and current hypotheses advocate small, local workshops.¹²⁵ Namely, pots with globular body and everted rim are characteristic of not only this site, but also wider Naronitan region. We also need to mention bowls, though they are not that common among the finds from late antique sites on the eastern Adriatic coast. Similarities with the finds from the mentioned region that have been repeatedly stressed in this paper suggest possible presence of a related workshop (or workshops) in this region. So far there is no material evidence therein, but with the importance of the mentioned area in mind, this line of thinking is well justified. Mentioned subject-matter also relates to the region of nearby Mogorjelo where a pottery kiln was found. A photograph of this kiln as the only surviving piece of evidence was brought by Ivo Bojanovski based on documentation of Patsch's excavations.¹²⁶ The

¹²⁵ However, only more detailed chemical analyses and more extensive archaeological research will provide more specific results, in particular about their number and possible characteristics of each of them. This refers in particular to the southern Dalmatian area that is still rather poorly explored.

¹²⁶ T. SILAJDŽIĆ, 2018, 242, 258.

teze idu u smjeru malih, lokalnih radionica¹²⁵ čemu bi u prilog išla i situacija na ovom lokalitetu. Naime, lonci trbušastog tijela s izvijenim obodom predstavljaju karakteristiku ne samo s ovog lokaliteta već i sa šireg naronitanskog područja. Svakako je zanimljivo spomenuti i zdjele, koje na istočnoj obali Jadrana za sada nisu u velikom broju prepoznate među materijalom s kasnoantičkih pozicija. S obzirom na to da je u radu u više navrata naglašena sličnost materijala s navedenog područja, opravdano se postavlja pitanje tamošnje radionice (ili radionica). Za sada još uvijek nema konkretnijih materijalnih dokaza za to, ali s obzirom na značenje navedenog područja, moguće je promišljati i u tom smjeru. Spomenuta problematika povezana je i s prostorom obližnjeg Mogorjela gdje je pronađena keramička peć čiju fotografiju, jedini preostali dokaz, donosi na temelju dokumentacije Patscheva iskopavanja Ivo Bojanovski.¹²⁶ Upravo na temelju te fotografije na kojoj se vidi četvrtasta tvorevina s velikim brojem otvora koji su služili za strujenje vrućeg zraka i opeke korištene pri gradnji, zaključeno je da je peć služila za proizvodnju opeke.¹²⁷ Pronalazak tijeska za proizvodnju maslinova ulja i vina otvara mogućnost i drugih vrsta keramičarske proizvodnje¹²⁸ te potvrđuje da je riječ o proizvodnom središtu. S obzirom na pretpostavku da je peć bila aktivna u 3. stoljeću,¹²⁹ ali i da su interpretacija samog lokaliteta, kao i datacija još uvijek predmet rasprava,¹³⁰ nije isključeno da bi se produkcija keramičkog materijala mogla održavati i u kasnijim vremenima. U obzir trebamo uzeti

photograph shows a square structure with a number of openings for hot air circulation and also bricks used for building, leading to a conclusion that it was a kiln for brick production.¹²⁷ Finding of a press for olive oil and wine production opens up possibilities of other kinds of pottery production¹²⁸ and testifies to the fact that it was a production centre. Taking into consideration the assumption that the kiln was used throughout the 3rd century,¹²⁹ but acknowledging also that the interpretation and dating of the site are still subject of discussions,¹³⁰ it is possible that the production of ceramic material continued in later periods. We should consider similarities of certain forms, and the possibility that the mentioned or identical products were produced in the same local workshop, but it is also possible that pottery workshops were quite common and that it was a sort of a trend at the time. Anyhow, the fact that such an important urban centre as Naron and the complex in Mogorjelo were in immediate vicinity, suggests mutual interconnectedness, in other words that this micro-region connected by the Neretva river, makes an exceptionally important whole to which we may add Ston, ancient *Stagnum*, and the surrounding area, that became a part of the Naronitan ager after the Roman conquest. The position of Ston in a deep cove was an excellent precondition for its development through history, and the development continuity in Late Antiquity is attested by numerous archaeological features.¹³¹ Although the assemblage studied in this paper does not reveal much about trade routes, especially after it had been transported to these regions, it is significant that the village of Ošlje is located on a communication line

¹²⁵ Međutim, tek će detaljnije kemijske analize i podrobnija arheološka istraživanja donijeti konkretnije rezultate, posebno o njihovoj brojnosti te mogućim odlikama svake od njih. To se posebno odnosi na južnodalmatinsko područje, koje je još uvijek poprilično slabo istraženo.

¹²⁶ T. SILAJDŽIĆ, 2018, 242, 258.

¹²⁷ T. SILAJDŽIĆ, 2018, 242.

¹²⁸ E. VELETOVAC, 2018, 320.

¹²⁹ T. SILAJDŽIĆ, 2018, 243.

¹³⁰ O korištenju ovog prostora u kasnijim razdobljima kasne antike govori nam i pronalazak, sada devastiranog, sakralnog objekta unutar arhitektonskog kompleksa. E. VELETOVAC, 2018, 320.

¹²⁷ T. SILAJDŽIĆ, 2018, 242.

¹²⁸ E. VELETOVAC, 2018, 320.

¹²⁹ T. SILAJDŽIĆ, 2018, 243.

¹³⁰ Use of this area in later periods of Late Antiquity is illustrated by a discovery of a presently devastated sacral building within the architectural complex. E. VELETOVAC, 2018, 320.

¹³¹ V. B. LUPIS, 2011, 2-3.

sličnost pojedinih formi, kao i mogućnost da su navedeni ili isti proizvodi produkt moguće lokalne radionice, ali i da je možda stvar u tome da su keramičke radionice bile poprilično česta pojava i da je ovdje riječ o svojevrsnoj modi tog vremena. U svakom slučaju, sama činjenica da su jedan tako važan urbani centar poput Narone i kompleks u Mogorjelu u neposrednoj blizini govori u prilog tomu da su bili međusobno povezani, tj. da ta mikroregija koju spaja Neretva čini itekako važan sklop. U navedeno možemo uvrstiti i obližnji Ston, antički *Stagnum*, koji s pripadajućim prostorom nakon rimskog osvajanja postaje sastavni dio naronitanskog agera. Sam smještaj Stona unutar duboke vale čini savršenu predispoziciju za njegov razvoj tijekom povijesti, a o kontinuitetu razvoja u vrijeme kasne antike svjedoči nam i brojni nepokretni arheološki materijal.¹³¹ Iako nam ovdje obrađen materijal ne može previše toga otkriti o trgovačkim putovima, posebno nakon što je bio dopremljen na ova područja, svakako je zanimljiva u literaturi spomenuta komunikacija.¹³²

O jakim trgovačkim i proizvodnim centrima te razvijenosti importa, između ostalog, svjedoče brojni ulomci amfora. Ta skladišna transportna ambalaža ponajprije se ogleda u brojnosti ulomaka istočnomediterranskih tipova, a zatim u amforama manjih dimenzija, bolje rečeno zapremnine, *spatheione*. Svakako je zanimljiv taj odnos dvaju glavnih proizvodnih centara, onog u sjevernoj Africi, te onog na istoku Mediterana, gdje očigledno primat, barem što se tiče tipologije na ovom lokalitetu, odnose upravo istočnomediterranske radionice.

Prezentirano kasnoantičko staklo u ovom radu prati tendenciju značajki stakla svojeg vremena, a na temelju analogija uglavnom se datira u 5. stoljeće. S obzirom na to da je ovo prvi put da se obrađuju ulomci stakla koji potječu s fortifikacijskog objekta na našem po-

mentioned in the relevant literature.¹³²

Numerous amphora fragments, among other things, testify to well-developed import and strong trade and production centres. These storage and transport containers are represented primarily by many fragments of the eastern Mediterranean types, and then in the amphorae of small dimensions, or more precisely of small capacity, *spatheia*. Of particular interest is the relationship between the two main production centres, the one in North Africa, and the one in the eastern Mediterranean where the latter takes precedence, at least regarding typology at this site.

Late antique glass presented in this paper exhibits characteristic traits of the glass dating to the corresponding time framework. Based on analogies it is usually dated to the 5th century. Since this is the first time that glass fragments from a fortification building in our region are analysed, the question arises as to similarities with glass fragments recovered from sacral buildings as the only published material of the kind in the domestic scholarly literature. Future research and the study of glass artefacts, as well as of metal finds, will offer more insights about this and similar questions.

Some sherds suggest that the location was used also in later periods, but these are vessel forms that had also been used in prehistoric periods, though they do slightly differ from them with regard to fabric and wall thickness. Fragment of the baking tray is one of these sherds, heralding the Migration Period, marked by large-scale movements of various tribes, including the Slavs in whose layers they are found with increasing frequency.¹³³

Archaeological finds recovered in the excavations of the site of Gradac testify to various activities in this region back from late prehistory. The majority of finds indicate

¹³¹ V. B. LUPIS, 2011, 2–3.

¹³² D. BERETIĆ, 1986, 416; J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 150.

¹³² D. BERETIĆ, 1986, 416; J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 150.

¹³³ L. BEKIĆ, 2016, 120.

SLIKA 6. Lokalitet Sutvid u Smokovljanima i površinski nalazi (foto: N. Grbić, A. Karadole)
 FIGURE 6 Sutvid site in Smokovljani and surface finds (photo by N. Grbić, A. Karadole)

dručju, otvara se pitanje sličnosti materijala s onim koji je u domaćoj znanstvenoj literaturi jedino i zastupljen, odnosno staklenim ulomcima pronađenim u sakralnim objektima. Buduća istraživanja i obrada staklenog materijala kao i metalnog dat će nam širi uvid o tom i sličnim pitanjima.

Pojedini ulomci sugeriraju da je lokacija bila korištena i u kasnijim vremenskim razdobljima, iako je tu riječ o oblicima posuda kakve su se upotrebljavale i u prapovijesnim razdobljima, od kojih svojom fakturom, ali i debljinom stijenki pomalo odudaraju. U to se uklapa i ulomak pekača koji nam nagovještava vrijeme seobe naroda, moguće Slavena u čijim se slojevima sve češće nalaze.¹³³

Arheološki materijal pronađen pri istraživanju lokaliteta Gradac svjedoči o različitim aktivnostima na ovom prostoru još od kasne prapovijesti. Gro materijala pokazuje kako su

that the most comprehensive interventions happened in Late Antiquity. Dating ranges for certain kinds of finds encompass a broad time span from the 4th to 7th century, but their comparison suggests that main activities happened from the end of the 4th to the early 6th century. Some of the finds can definitely be dated to the 5th century which is worth emphasizing as it testifies to earlier existence of the late antique tower. Historical events in this period would definitely justify the construction of such a building, especially if we have in mind that forts on elevated positions were present back from the 3rd century in certain regions,¹³⁴ and along the eastern Adriatic coast particularly in the period that followed. It is possible that Justinian actually reinforced the existing system along the coastline at certain locations with the aim of securing uninterrupted connection with the main centre in

¹³³ L. BEKIĆ, 2016, 120.

¹³⁴ S. CIGLENEČKI, 1987, 121-127.

najobuhvatniji zahvati bili u vrijeme kasne antike. Rasponi datacije pojedinih vrsta nalaza obuhvaćaju širok period od 4. do 7. stoljeća, no njihov presjek pokazuje da su se glavne aktivnosti odvijale od kraja 4. do početka 6. stoljeća. Dio materijala sasvim sigurno smještamo u 5. stoljeće, a to je itekako bitan podatak koji nam govori o ranijoj egzistenciji kasnoantičke kule. Povijesna zbivanja u to vrijeme svakako bi opravdala gradnju ovakvog objekta, posebno ako u obzir uzmemo činjenicu da su visinska utvrđenja na nekim područjima postojala još od 3. stoljeća,¹³⁴ a duž istočne obale Jadrana posebno u periodu koji je slijedio i da Justinijan zapravo na nekim pozicijama možda učvršćuje već postojeći sustav utvrđenja duž obale s ciljem da osigura neometanu komunikaciju prema glavnom središtu Raveni.¹³⁵ Naravno, objekt je tek dio većeg sustava koji između ostalog obuhvaća i druge pozicije uokolo Gradca. Jedan je od primjera Sutvid u Smokovljanima gdje je prikupljen površinski materijal koji se savršeno uklapa u ovu priču i koji s obzirom na svoje karakteristike s Gradcem dijeli vremensku pripadnost barem u smislu brončanog i kasnoantičkog razdoblja (Sl. 6).

Dakle, iako je datiranje ovih kasnoantičkih kula do sada pretežito bilo povezano s datiranjem svih ostalih utvrđenja pronađenih uz istočnu obalu Jadrana, odnosno s intervencijom cara Justinijana i njegovom rekonkvistom, kako je naglašeno pri prvoj objavi lokaliteta,¹³⁶ analiza pokretnog materijala s lokaliteta Ošlje – Gradac ipak otvara mogućnost razmišljanju da je ova kasnoantička kula nastala i ranije.¹³⁷

Ravenna.¹³⁵ Of course, this structure is only a part of a bigger system that encompasses the mentioned Rotonda and late antique settlement, but also other positions around Gradac. On one of them, Sutvid in Smokovljani, surface finds were collected that fit perfectly into this story. This site shares chronological attribution with Gradac at least regarding the Bronze Age and Late Antiquity.

Thus, though the dating of these late antique towers was mostly related to the dating of all other fortifications found along the eastern coast of the Adriatic, coinciding with the intervention of the Emperor Justinian and his reconquest, as emphasized in the first publication of the site,¹³⁶ analysis of the small finds from the site of Ošlje-Gradac still allows consideration of a possibility that this late antique tower was created even earlier.¹³⁷

Translation: Marija Kostić

¹³⁴ S. CIGLENEČKI, 1987, 121–127.

¹³⁵ M. KATIĆ, 2003, 525.

¹³⁶ J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 171.

¹³⁷ O mogućnosti gradnje ranijeg sustava utvrđivanja vidi kod: M. KATIĆ, 2003, 525.

¹³⁵ M. KATIĆ, 2003, 525.

¹³⁶ J. BARAKA PERICA, N. GRBIĆ, 2019, 171.

¹³⁷ About the possibility of building an earlier fortification system see: M. KATIĆ, 2003, 525.

LITERATURA / REFERENCES

- ANĐELIĆ, P., SIVRIĆ, M., ANĐELIĆ, T., 1999. – Pavao Anđelić, Marijan Sivrić, Tomislav Anđelić, *Srednjovjekovne humske župe*, Ziral, Mostar, 57–58.
- ARTHUR, P., 1998. – Paul Arthur, Eastern Mediterranean amphorae between 500 and 700: a view from Italy, *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes* (ur./ed.: L. Sagui), All'Insegna del Giglio, Firenze, 157–183.
- ASOLATI, M., CRISAFULLI, C., MONDIN, C., 2020. – Michele Asolati, Cristina Crisafulli, Cristina Mondin, *Kom al-Ahmer – Kom Wasit II, Coin Finds 2012-2016/Late Roman and Early Islamic Pottery from Kom al-Ahmer*, Archaeopress, Oxford.
- BARAKA PERICA, J., GRBIĆ, N., 2019. – Josipa Baraka Perica, Nikša Grbić, Rezultati istraživanja utvrde Ošlje-Gradac i selo Ošlje u općem povijesno-arheološkom kontekstu, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 57, Dubrovnik, 145–174.
- BARBARIĆ, V., 2011. – Vedran Barbarić, *Tipologija lončarije iz kasnoga brončanoga i željeznoga doba s područja Dalmacije*, neobjavljena doktorska disertacija/PhD Thesis, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- BARTOLIĆ SIROTIĆ, K., 2014. – Klaudia Bartolić Sirotić, Kasnoantički ulomci stakla s lokaliteta Višnjani-Brestić, *Histria archaeologica*, 44, Pula, 93–110.
- BEKIĆ, L., u tisku – Luka Bekić, Gruba antička i ranosrednjovjekovna keramika, *Put Vele crikve, arheološka istraživanja tarsatičkih termi i ranokršćanske bazilike* (ur./eds.: N. Radić Štivić, J. Višnjić), Rijeka, 195–221.
- BEKIĆ, L., PEŠIĆ, M., 2015. – Luka Bekić, Mladen Pešić, Pokazatelji pomorske trgovine na istočnoj obali Jadrana na osnovu nalaza amfora iz dvije rimske luke, *Histria archaeologica*, 45, Pula, 95–112.
- BEKIĆ, L., 2016. – Luka Bekić, *Rani srednji vijek između Panonije i Jadrana, Ranoslavenski keramički i ostali arheološki nalazi od 6. do 8. stoljeća / The Early Medieval Between Pannonia and the Adriatic. Early Slavic Ceramic and Other Archaeological Finds From the Sixth to Eighth Century*, Monografije i katalozi 27, Arheološki muzej Istre, Pula.
- BERITIĆ, D., 1986. – Dubravka Beritić, Susret sa spomenicima kulture Dubrovačkog primorja (zapadni dio), *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, sv. 1.*, Primorac, znanstveno kulturno-prosvjetno društvo, Dubrovnik, 418–422.
- BERNABÓ BREA, M., CARDARELLI, A., 1997. – Maria Bernabó Brea, Andrea Cardarelli, Le terramare nel tempo, *Le terramare, la piu antica civiltà padana* (ur./eds.: M Bernabó Brea, A. Cardarelli, M. Cremaschi), Electa, Milano, 295–378.
- BEZECZKY, T., 2010. – Tamás Bezeczky, Trade connections between Ephesus and Adriatic region, *Histria antiqua*, 19, Pula, 351–358.
- BEZECZKY, T., 2013. – Tamás Bezeczky, *The Amphorae of Roman Ephesus*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, ÖAW, Wien.
- BIERBRAUER, V., 1987. – Volker Bierbrauer, Keramik, *Invillino-Ibligo in Friaul I, die Römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum*, Müncher Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 33-34, C. Beck, München, 187–228.
- BOJANOVSKI, I., 1988. – Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LXII, Sarajevo.
- BONIFAY, M., 2004. – Michel Bonifay, *Etudes sur la ceramique romaine tardive d'Afrique*, BAR

- International Series 1301, Archaeopress, Oxford.
- BRUSIĆ, Z., 1988. – Zdenko Brusić, Antička luka u Polačama na otoku Mljetu, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, (ur./ed.: Ž. Rapanić), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 139–151.
- BRUSIĆ, Z., 2005. – Zdenko Brusić, Primjerci kasnoantičke keramike, *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve* (ur./ed.: D. Maršić), Muzej grada Šibenika, Šibenik, 261–265.
- BULJEVIĆ, Z., IVČEVIĆ, S., MARDEŠIĆ, J., VIŠIĆ-LJUBIĆ, E., 1994. – Zrinka Buljević, Sanja Ivčević, Jagoda Mardešić, Ema Višić-Ljubić, Artes minores Salone Christianae, VIII Kasnoantičko staklo, *Salona Christiana* (ur./ed.: E. Marin), Arheološki muzej Split, Split, 258–264.
- BULJEVIĆ, Z., 2002. – Zrinka Buljević, Stakleni inventar s Erešovih, Šiljegovih i Popovih bara u Vidu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 94, Split, 165–193.
- BUSULADŽIĆ, A., 2011. – Adnan Busuladžić, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Knjiga 40, Sarajevo, 179–196.
- CAMBI, N., 1974. – Nenad Cambi, Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu, *Arheološki vestnik*, 25, Ljubljana, 139–157.
- CARANDINI, A., TORTORELLA, S., 1981. – Andrea Carandini, Stefano Tortorella, Ceramica Africana – Produzione D, *Atlante delle Forme ceramiche I, Ceramica fine romana nell' bacino Mediterraneo* (ur./ed.: G. Pugliese Carratelli), Ist. Enciclopedia Italiana, Roma, 78–117.
- CAU, M. A., REYNOLDS, P., BONIFAY, M., 2011. – Miguel Angel Cau, Paul Reynolds, Michel Bonifay, An Initiative for the Revision of Late Roman Fine Wares in the Mediterranean (c. AD 200-700). The Barcelona ICREA/ESF Workshop, *LRFW 1. Late Roman Fine Wares, Solving Problems of Typology and Chronology, A Review of the Evidence, Debate and New Contexts* (ur./eds.: M. A. Cau, P. Reynolds, M. Bonifay), Archaeopress, Oxford, 1–13.
- CIGLENEČKI, S., 1987. – Slavko Ciglencečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Dela 1. razreda SAZU 31, Ljubljana.
- CIGLENEČKI, S., 2000. – Slavko Ciglencečki, Groba keramika, *Tinje nad Loko pri Žusmu*, Institut za arheologiju ZRC SAZU, Ljubljana, 59–226.
- ČOVIĆ, B., 1978. – Borivoj Čović, Velika gradina u Varvari – I dio (slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba), *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, 32, Sarajevo, 5–173.
- ČOVIĆ, B., 1982. – Borivoj Čović, Prahistorijski tumulusi sa srednjovjekovnim ukopima u selu Orahu kod Bileće, *Tribunia*, 6, Trebinje, 7–26.
- ČOVIĆ, B., 1983. – Borivoj Čović, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba* (ur./ed.: A. Benac), Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 114–190.
- ČOVIĆ, B., 1989. – Borivoj Čović, Posuška kultura, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 44, Sarajevo, 61–127.
- ČREMOŠNIK, I., 1952. – Irma Čremošnik, Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 15-16, Sarajevo, 241–271.
- ČREMOŠNIK, I., 1977. – Irma Čremošnik, Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 15, Sarajevo, 227–308.
- DVORŽAK-SCHRUNK, I., 1989. – Ivančica Dvoržak-Schrunk, Dioklecijanova palača od 4. do 7. stoljeća u svjetlu keramičkih nalaza, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XXII, Zagreb, 91–105.
- DELONGA, V., 2015. – Vedrana Delonga, Gruba keramika i keramika od pročišćene gline, *Prije*

- sjećanja: *Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu, 1992. godine, II. dio* (ur./ed.: V. Delonga), Monografije i katalozi 19.1, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 103–154.
- DÉVAI, K., 2016. – Kata Dévai, Glass vessels from Late Roman times found in Pannonia, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67 (2), Budapest, 255–286.
- FADIĆ, I., 2005. – Ivo Fadić, Nalazi kasnoantičkog stakla na Srimi, *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve* (ur./ed.: D. Maršić), Muzej grada Šibenika, Šibenik, 221–257.
- FERJANČIĆ, B., 1959. – Božidar Ferjančić, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Tom II., Beograd.
- FISKOVIĆ, C., 1984. – Cvito Fisković, Antička naseobina na Majsanu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 24, Split, 5–29.
- GANDOLFI, D., 2005. – Daniela Gandolfi, Sigillata focese (Late Roman C Ware), *La ceramica e i materiali di eta Romana. Classi, produzioni, commerci e consumi* (ur./ed.: D. Gandolfi), Istituto internazionale di studi liguri, Bordighera, 233–250.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1995. – Smiljan Gluščević, Staklo iz kasnoantičke luke u Resniku kod Trogira, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split, 163–183.
- GUŠTIN, M., TIEFENGRABER, G., 2002. – Mitja Guštin, Georg Tiefengraber, Oblike in kronologija zgodnesrednjeveške lončenine na Novi tabli pri Murski Soboti, *Zgodnji Slovani. Zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp* (ur./ed.: M. Guštin), Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 46–62.
- GOVEDARICA B., 1989. – Blagoje Govedarica, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- HAYES, J. W., 1972. – John W. Hayes, *Late Roman Pottery*, British School at Rome, London.
- HELLMUTH KRAMBERGER, A., 2017. – Anja Hellmuth Kramberger, *Monkodonja, Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre, Knjiga 2/1 Keramika s brončanodobne gradine Monkodonja – Tekst*, Monografije i katalozi 28/1, Arheološki muzej Istre, Pula.
- JACKSON, M., ZELLE, M., VANDEPUT, L., KÖSE, V., 2012. – Mark Jackson, Michael Zelle, Lutgarde Vandepuut, Veli Köse, Primary evidence for Late Roman D Ware production in southern Asia Minor: a challenge to 'Cypriot Red Slip Ware', *Anatolian Studies*, 62, Ankara, 89–114.
- JOVANOVIĆ, J., 2021a. – Jelena Jovanović, Pogrebni običaji u helenističkoj Isi, *Vis-à-Vis 200, Arheološka baština otoka Visa, Katalog izložbe u povodu 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu*, Arheološki muzej u Splitu, Split.
- JOVANOVIĆ, J., 2021b. – Jelena Jovanović, Crnopremazana keramika, *Vis-à-Vis 200, Arheološka baština otoka Visa, Katalog izložbe u povodu 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu*, Arheološki muzej u Splitu, Split.
- KARADOLE, A., BORZIĆ, I., 2020. – Ana Karadole, Igor Borzić, Keramički nalazi iz bizantske utvrde Gradina na otoku Žirju / Ceramic Finds from the Byzantine Fort of Gradina on the Island of Žirje, *Archaeologia Adriatica*, 14, Zadar, 45–109.
- KATIĆ, M., 1994. – Miroslav Katić, Keramika iz ranokršćanske crkve u Gatima, *Gata – Crkva Justinijanova doba* (ur./ed.: J. Jeličić Radonić), Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Split, 200–209.
- KATIĆ, M., 1999. – Miroslav Katić, Kasnoantički grad na obali – primjer grada Hvara, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 38, Split, 19–49.
- KATIĆ, M., 2003. – Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu, *Opuscula Archaeologica* 27, Zagreb, 523–528.

- LUPIS, V. B., 2011. – Vinicije B. Lupis, Povijesni pregled Zahumske (Stonske) biskupije od početaka do 1300. godine, *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009* (ur./ed.: I. Lučić), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 133–156.
- MACKENSEN, M., 1998. – Michael Mackensen, Centres of African red slip ware production in Tunisia from the late 5th to the 7th century, *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes* (ur./ed.: L. Sagui), All'Insegna del Giglio, Firenze, 23–39.
- MARDEŠIĆ, J., 1994. – Jagoda Mardešić, Afrička crveno glačana keramika, *Salona Christiana* (ur./ed.: E. Marin), Arheološki muzej u Splitu, Split, 265–270.
- MARDEŠIĆ, J., 1998. – Jagoda Mardešić, Keramički nalazi s lokaliteta sv. Vid u Vidu kod Metkovića, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 87/89, Split, 95–121.
- MARDEŠIĆ, J., ŠALOV, T., 2002. – Jagoda Mardešić, Teodora Šalov, Keramički nalazi s istraživanja bazilike u Erešovim barama – Vid kod Metkovića, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 94, Split, 105–163.
- MARDEŠIĆ, J., CHEVALIER, P., 2005. – Jagoda Mardešić, Pascal Chevalier, Preliminarni izvještaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni, Episkopalni centar – Oratorij A, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 96, Split, 745–777.
- MARIJANOVIĆ, B., 2000. – Brunislav Marijanović, *Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale*, Filozofski fakultet u Zadru, Odjel za arheologiju, Zadar.
- MAROVIĆ, I., 2002. – Ivan Marović, Sojeničko naselje na Dugišu kod Otoka (Sinj), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 94, Split, 217–296.
- MARZATICO, F., TECCHIATI, U., 2001. – Franco Marzatico, Umberto Tecchiati, The Bronze Age in Trentino and Alto Adige/Südtirol, *Preistoria Alpina*, 34 (1997), Trento, 27–60.
- MIHOVILIĆ, K., 2001. – Kristina Mihovilić, *Nezakcij, Prapovijesni nalazi 1900. – 1953.*, Monografije i katalozi 11, Arheološki muzej Istre, Pula.
- MILAVEC, T., 2015. – Tina Milavec, Late Antique glass in Slovenia, *Annales du 19e Congres de l'association internationale pour l'Historie du Verre (Piran, 17th – 21st September 2012)* (ur./ed.: I. Lazar), International Association for the History of Glass, Koper, 271–285.
- MIŠE, M., 2010. – Maja Miše, *Keramika tipa „Gnathia“ na istočnoj obali Jadrana (od 4. do 1. st. pr. Kr.)*, neobjavljena doktorska disertacija/PhDThesis, Sveučilište u Zadru, Zagreb.
- MIŠE, M., 2012. – Maja Miše, Trgovački kontakti dvaju jadranskih obala krajem 4. i u 3. st. pr. Kr. na primjeru slikane keramike, *Histria antiqua*, 21, Pula, 231–240.
- MODRIJAN, Z., MILAVEC, T., 2011. – Zvezdana Modrijan, Tina Milavec, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, Inštitut za arheologiju ZRC SAZU, Založba ZRC, Ljubljana.
- OPAIT, A., 2007. – Andrei Opait, From DR 24 to LR2?, *LRCW II. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archeometry, Vol. 1* (ur./eds.: M. Bonifay, J.-C. Trèglia), Archaeopress, Oxford, 627–644.
- OŽANIĆ ROGUJIĆ, I., 2018. – Ivana Ožanić Roguljić, Instrumentum domesticum s lokaliteta Banjače, *Opuscula Archaeologica*, 39/40, Zagreb, 151–203.
- PATSCH, C., 2005./2006. – Carl Patsch „Prilozi za etnologiju jugoistočne Europe: Nekadašnja gustoća naselja ilirskog Krša“, *Status*, 8, Mostar, 156–180.
- PEACOCK, D. P. S., WILLIAMS, D. F., 1986. – David P. S. Peacock, David F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy*, Longman Pub Group, London.
- PERKIĆ, D., 2018. – Domagoj Perkić, *Gradine, gomile i špilje – zapadno dubrovačko područje*, Dubrovački muzeji, Dubrovnik.

- PERKIĆ, D., 2021. – Domagoj Perkić, Sveta mjesta i špilje – Vilina špilja iznad izvora Omble, *Arheologija i speleologija – Iz tame podzemlja do svjetla spoznaje* (ur./eds.: I. Janković, I. Drnić, D. Paar), Katalog izložbe, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 75–85.
- PETRIĆ, N., 1978. – Nikša Petrić, Gradina Grad u Nakovani na Pelješcu, *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva, Vodice 1976.* (ur./ed.: Ž. Rapanić), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 10–13, Hrvatsko arheološko društvo, Split, 35–48.
- PEŠIĆ, M., 2020. – Mladen Pešić, *Afrički import iz hrvatskog podmorja od I. do V. stoljeća*, neobjavljena doktorska disertacija/PhDThesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- REYNOLDS, P., 2005. – Paul Reynolds, Levantine amphoras from Cilicia to Gaza: a typology and analyses od regional production trends from the 1st to 6th century, *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archeometry* (ur./eds.: J. M. Gurt, J. Buxeda i Garrigós, M. A. Cau Ontiveros), Archaeopress, Oxford, 563–612.
- SILAJDŽIĆ, T., 2018. – Tarij Silajdžić, Tipologija rimskih ciglana s područja Bosne i Hercegovine – prilog poznavanju rimske građevinske djelatnosti u unutrašnjosti provincije Dalmacije, *Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja BATHINVS*, II/2, Sarajevo, 231–265.
- STARAC, A., 2008. – Alka Starac, Promet amforama prema nalazima u Rovinjskom podmorju, *Histria archaeologica*, 37, Pula, 85–114.
- ŠPEHAR, P., 2010. – Perica Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Arheološki institut Beograd, Beograd.
- TEODOR, E. S., 2010. – Eugen S. Teodor, Handmade pottery from the Late Roman Fortress at Capidava, *Între stepă și Imperiu (Between the Steppe and the Empire). Studii în onoarea lui Radu Harboiu* (ur./eds.: A. Măgureanu, E. Gáll), Renaissance, București, 211–224.
- TOMASOVIĆ, M., 2011. – Marinko Tomasović, Crkvena arhitektura Huma - od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela, *Hum i Hercegovina kroz povijest, sv. I, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009* (ur./ed.: I. Lučić), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 157–196.
- TOPIĆ, M., 1999. – Miroslava Topić, Keramika, *Ad basilicas pictas* (ur./eds.: F. Oreb, T. Rismondo, M. Topić), Konzervatorski ured u Splitu, Split, 66–94.
- TOPIĆ, M., 2004. – Miroslava Topić, Keramika iz Augusteuma Narone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 97, Split, 9–67.
- UREM, D., 2021. – Dušanka Urem, *Limska gradina, Keramika s područja nekropole*, Monografije i katalozi 21, Arheološki muzej Istre, Pula.
- VELETOVAC, E., 2018. – Edin Veletovac, Osvrt na arhitektonski kompleks na Mogorjelu kao problem historiografije XIX, XX i XXI stoljeća, *Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja BATHINVS* II/2, Sarajevo, 317–334.
- VIŠNJIĆ, J., 2009. – Josip Višnjić, Amfore, *Tarsatički principij, kasnoantičko vojno zapovjedništvo* (ur./eds.: N. Radić Štivić, L. Bekić), Grad Rijeka – Hrvatski restauratorski zavod, Rijeka, 121–151.
- VIŠNJIĆ, J., BEKIĆ, L., PLEŠTINA, I., 2010. – Josip Višnjić, Luka Bekić, Ivica Pleština, Arheološka istraživanja na prostoru antičke uljare u uvali Marić, *Portal. Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 1, Zagreb, 201–232.
- VUČIĆ, J., GIUNIO, K. A., 2009. – Jakov Vučić, Kornelija A. Giunio, *Lux in tenebris, Svjetlo u tmini*, Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- VUČIĆ, J., 2011. – Jakov Vučić, Arheološka istraživanja crkve sv. Viktora u Telašćici, *Diadora*, 25, Zadar, 103–142.

WILLIAMS, D. F., 2005. – David F. Williams, Late Roman Amphora I: a study of diversification, *Trade Relations in the Eastern Mediterranean from the Late Hellenistic Period to Late Antiquity: the Ceramic Evidence. Acts from a Ph.D.-seminar for young scholars* (ur./eds.: M. Berg. Briese, L. E. Vaag), University Press of Southern Denmark, Odense, 157–168.

INTERNETSKI IZVORI / INTERNET SOURCES

https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=229, 22. 12. 2021.

https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/fabric_detail.cfm?id=Almagro%2054%20fabric&CFID=65082a1b-96ad-4381-a891-07b0c8439b02&CFTOKEN=0,15.2.2022, 15. 2. 2022.

https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=236&CFID=65082a1b-96ad-4381-a891-07b0c8439b02&CFTOKEN=0, 8. 2. 2022.

https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=240, 18. 12. 2021.

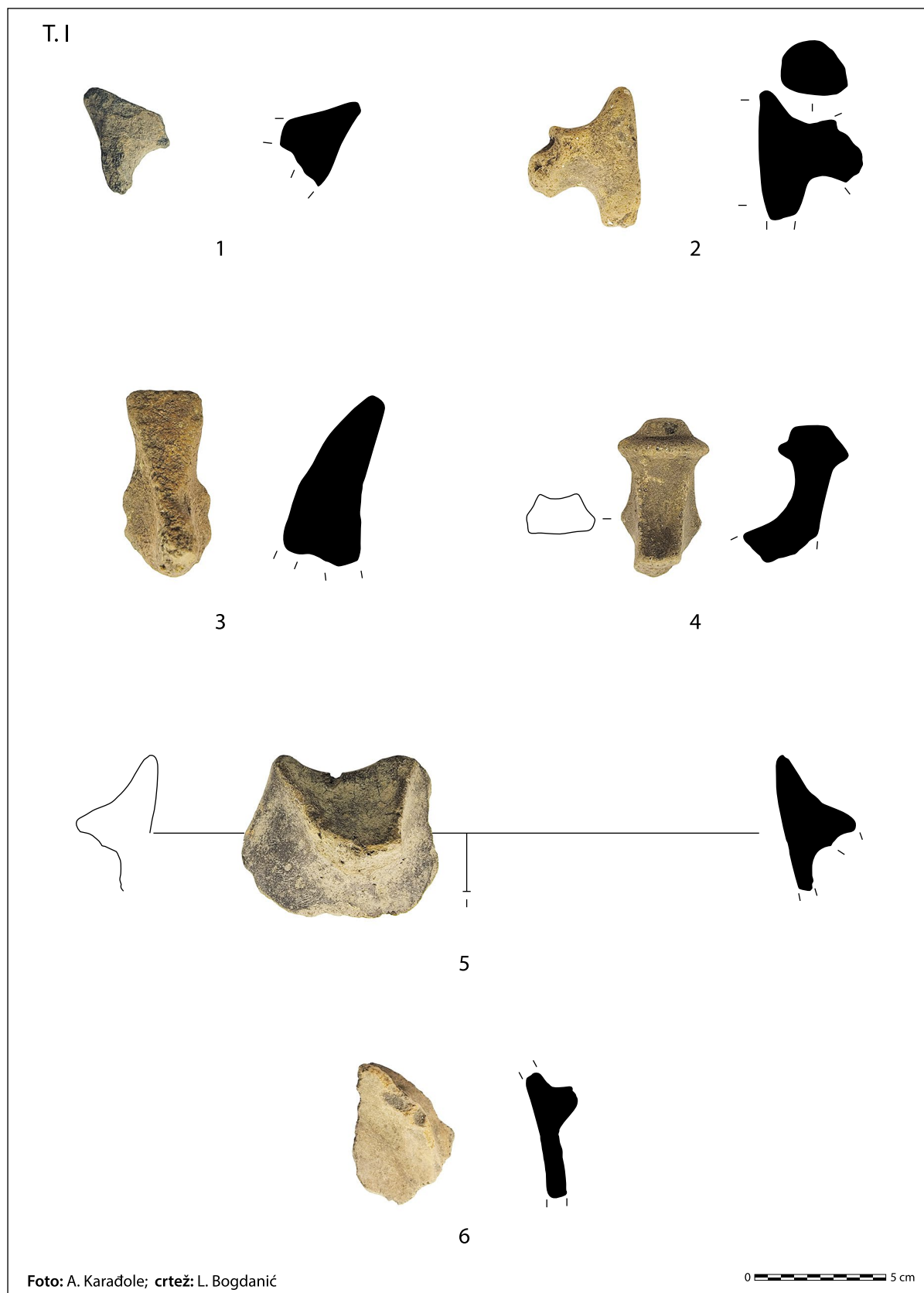
https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=16, 8. 2. 2022.

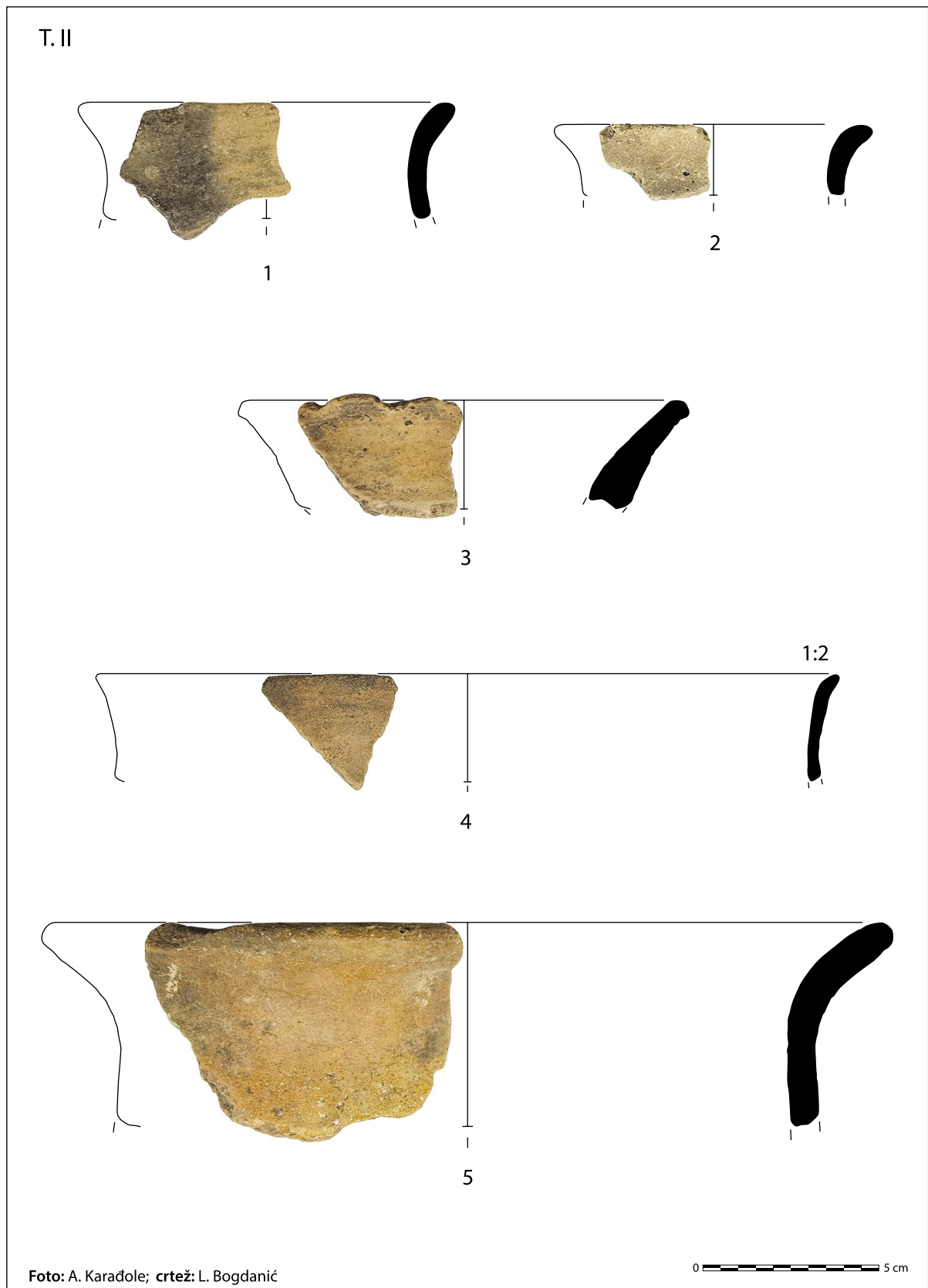
<http://kenchreai.org/kaa/kth/kth0563>, 4. 3. 2022.

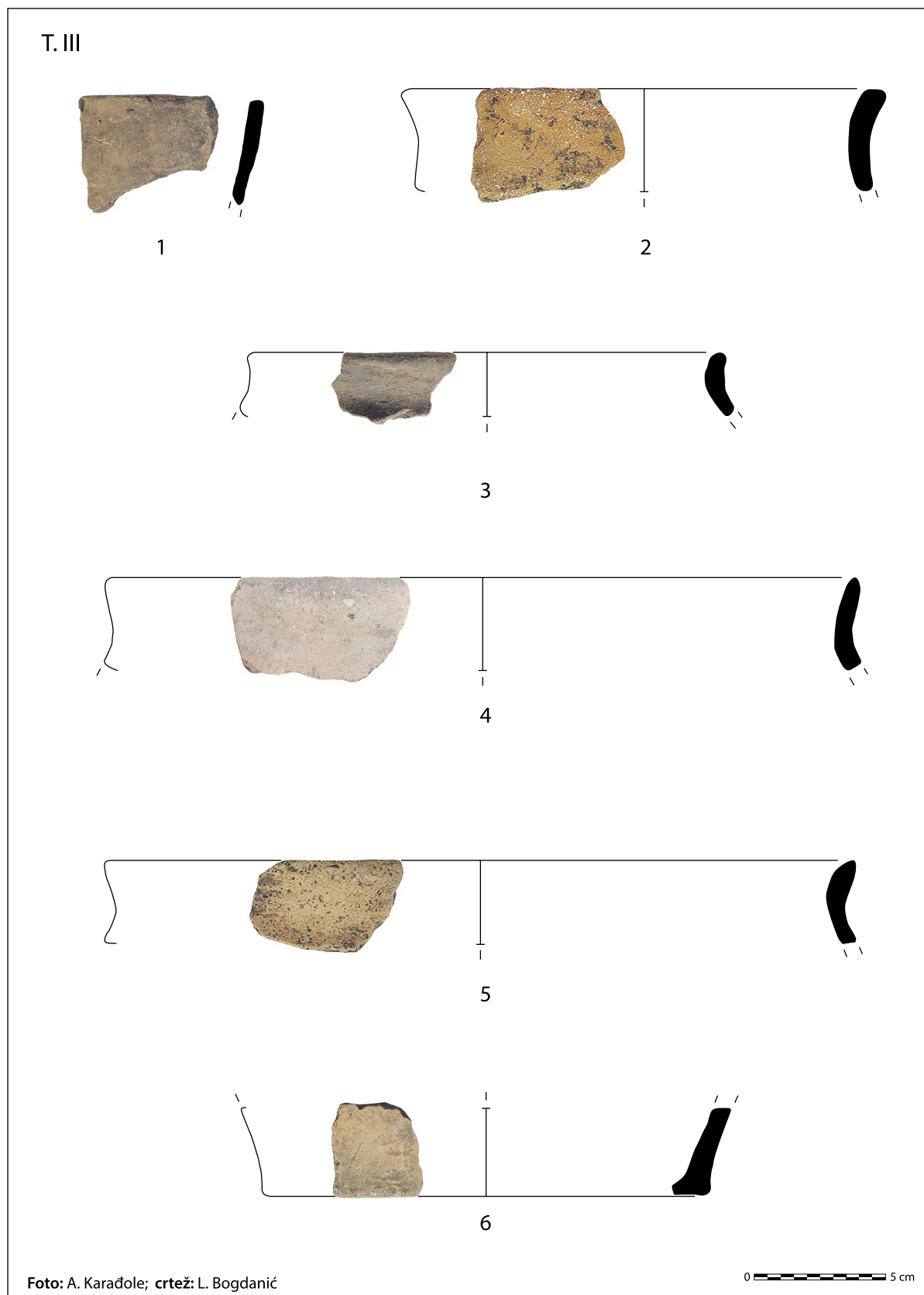
<https://www.levantineceramics.org/wares/160-late-roman-d-e-cypriot-red-slip-lrd-e-crsw>, 18. 1. 2022.

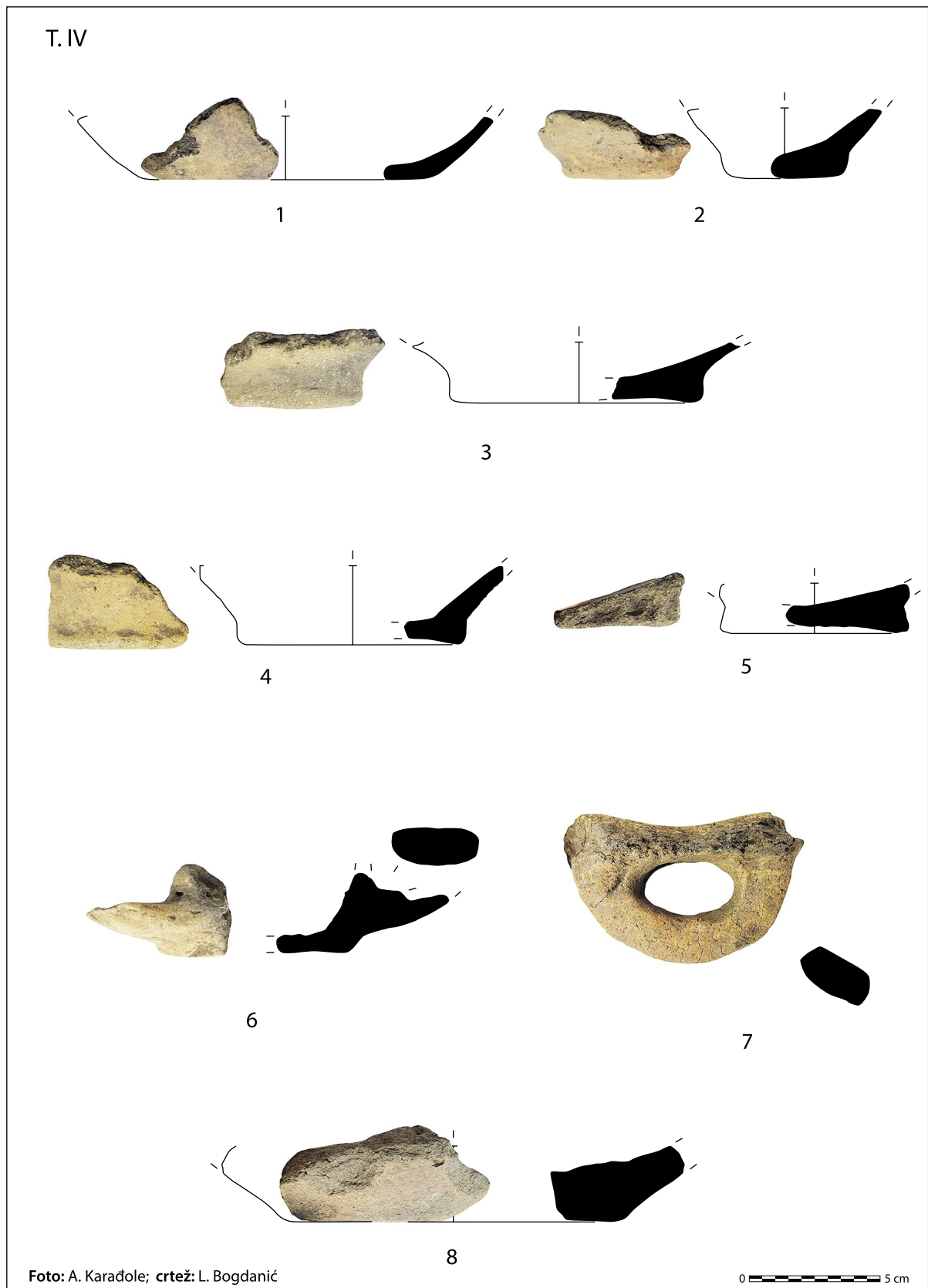
https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/fabric_detail.cfm?id=LRA%203%20fabric&CFID=6b196701-5701-460f-bb08-ea063d7ee7de&CFTOKEN=0, 23. 5. 2022.

https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/fabric_detail.cfm?id=Samos%20Cistern%20Type%20fabric&CFID=6b196701-5701-460f-bb08-ea063d7ee7de&CFTOKEN=0, 23. 5. 2022.

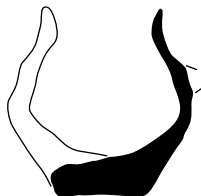

T.V

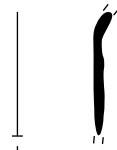
1

2

3

4

5

6

7

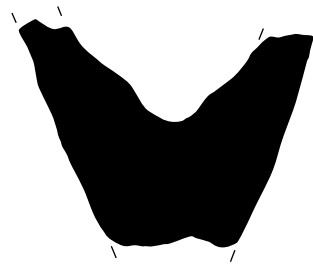
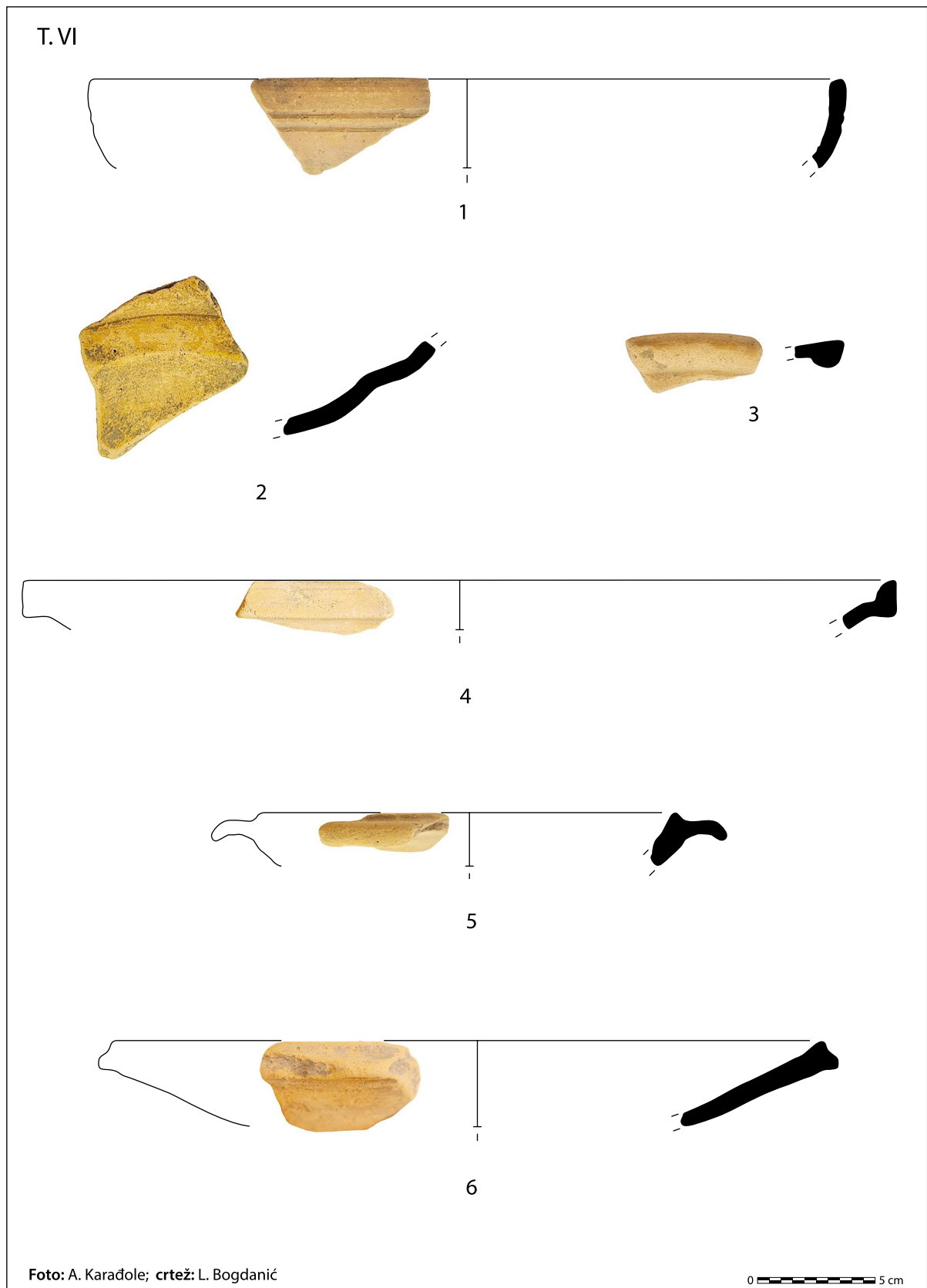
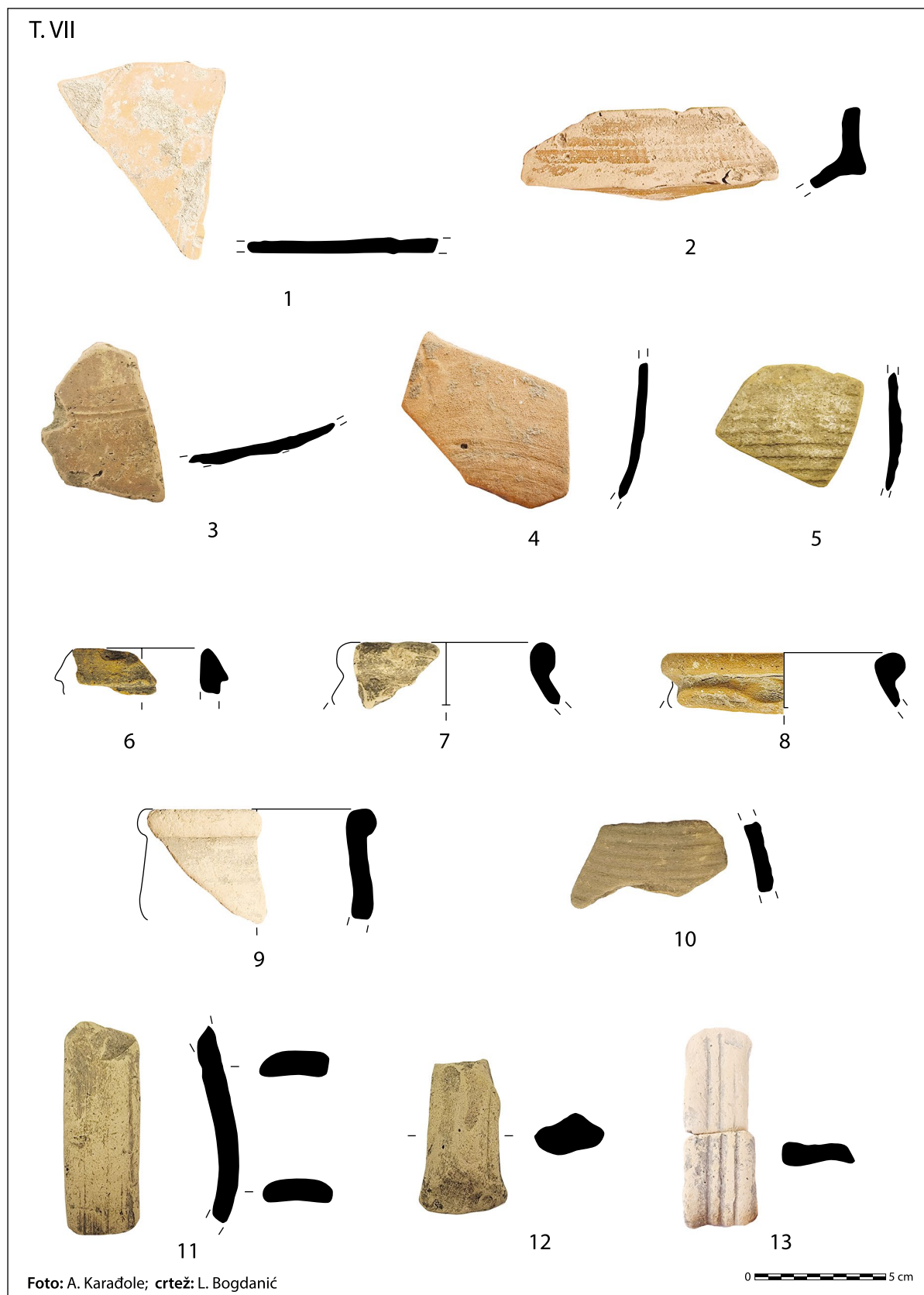
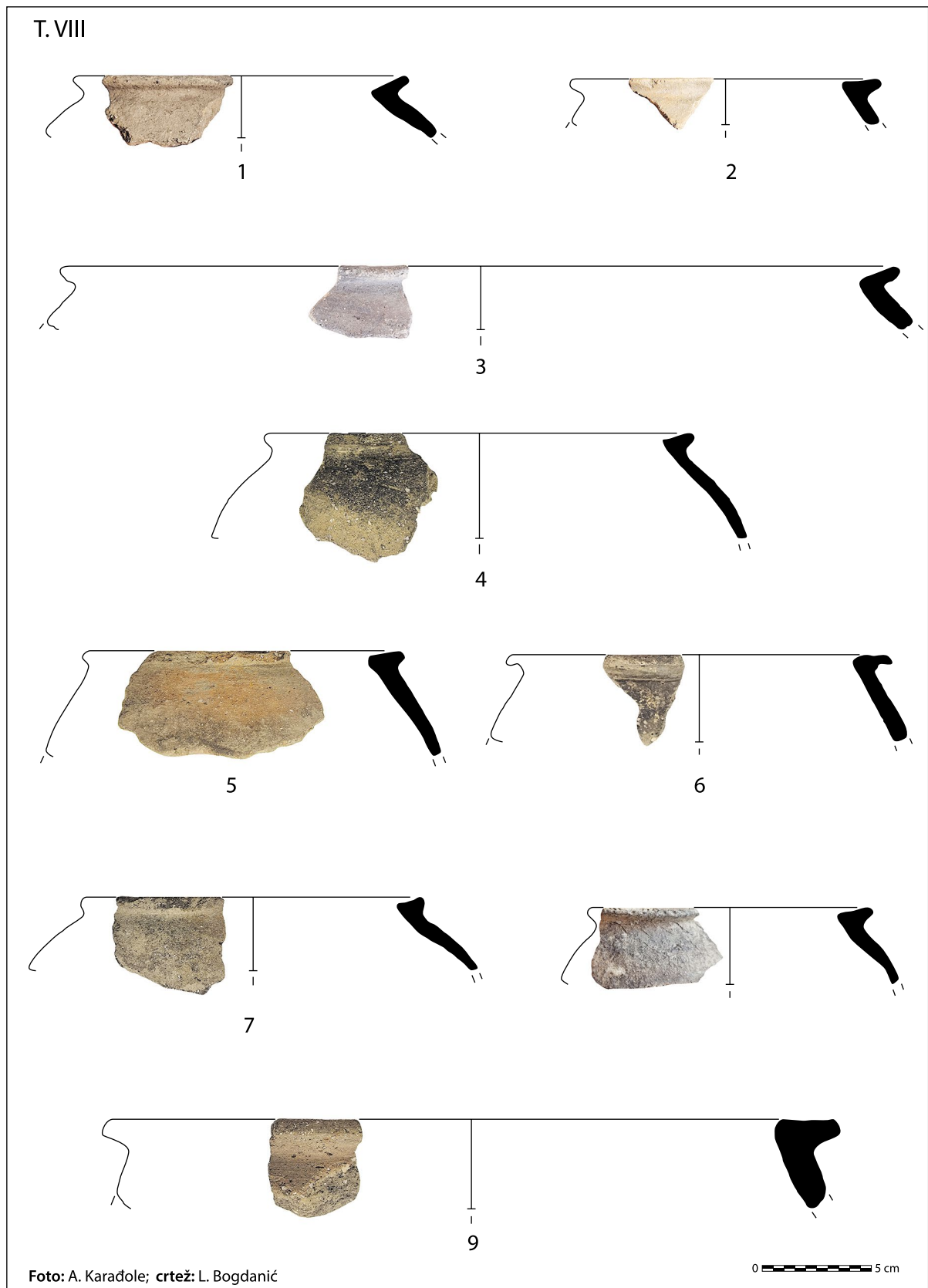

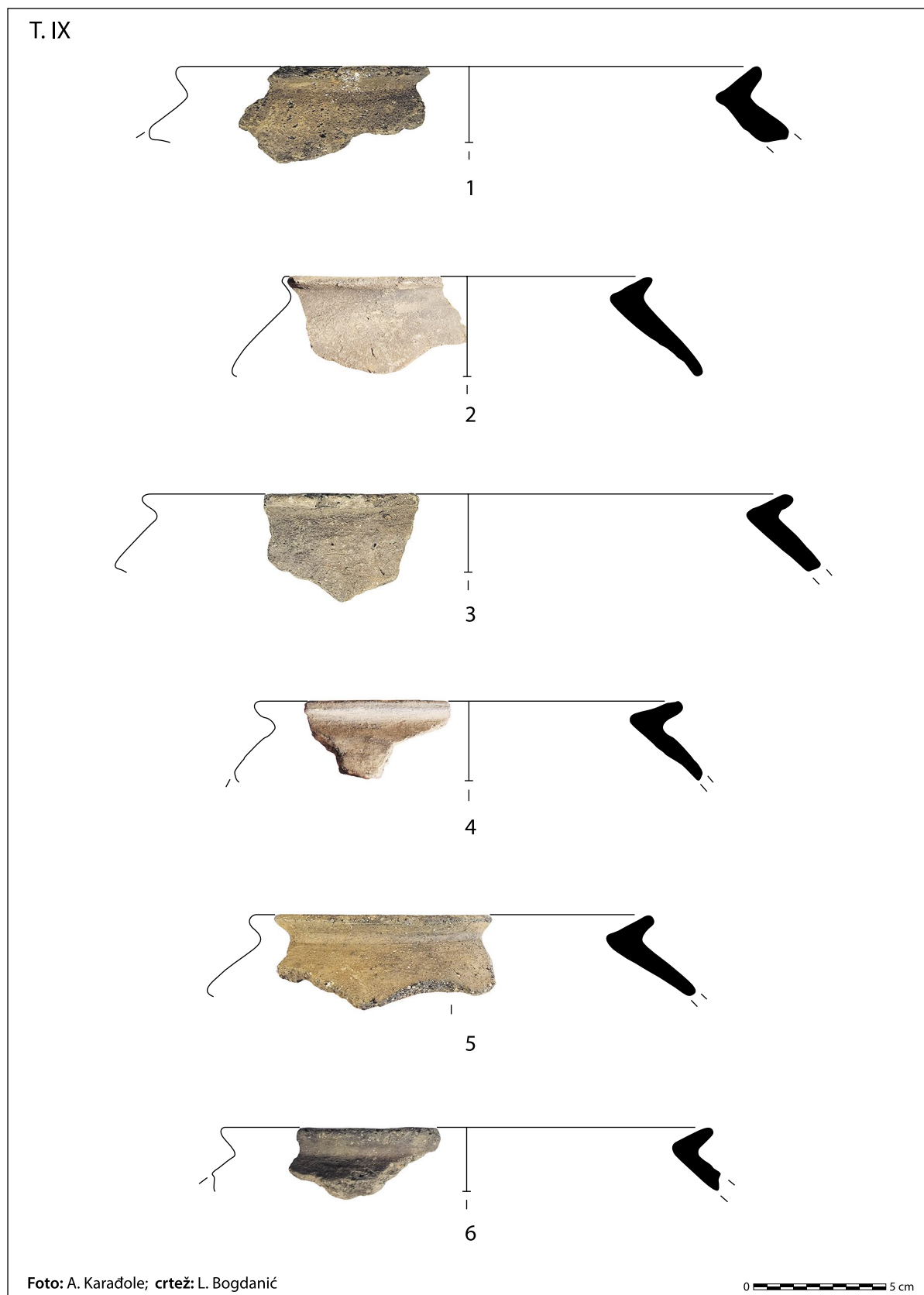
Foto: A. Karadole; crtež: L. Bogdanić

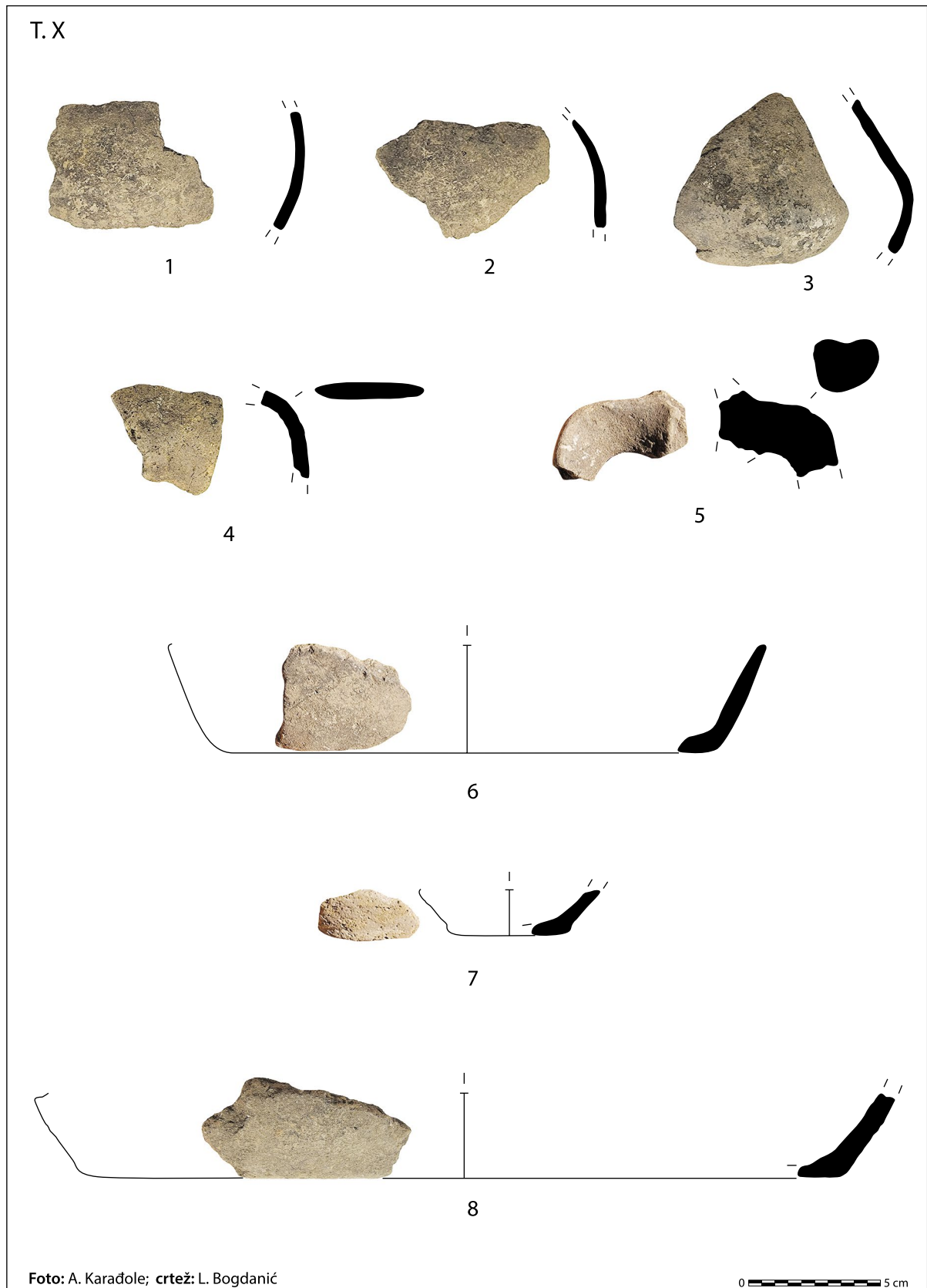
0 5 cm

T. XI

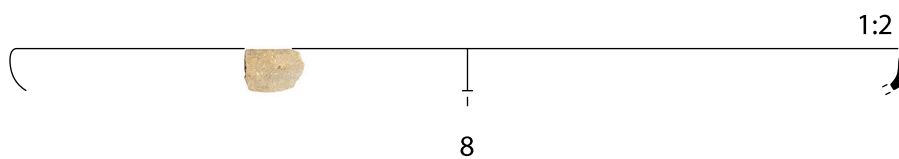
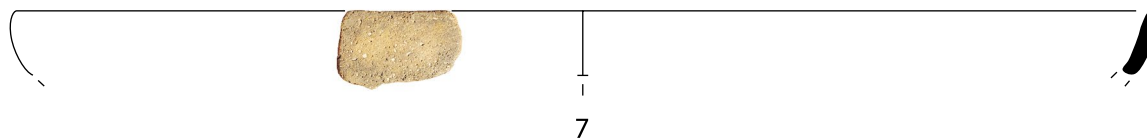
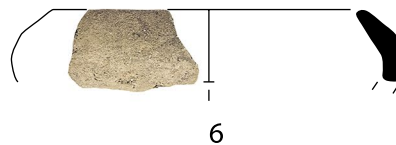
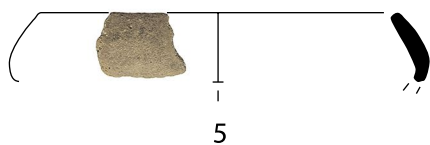
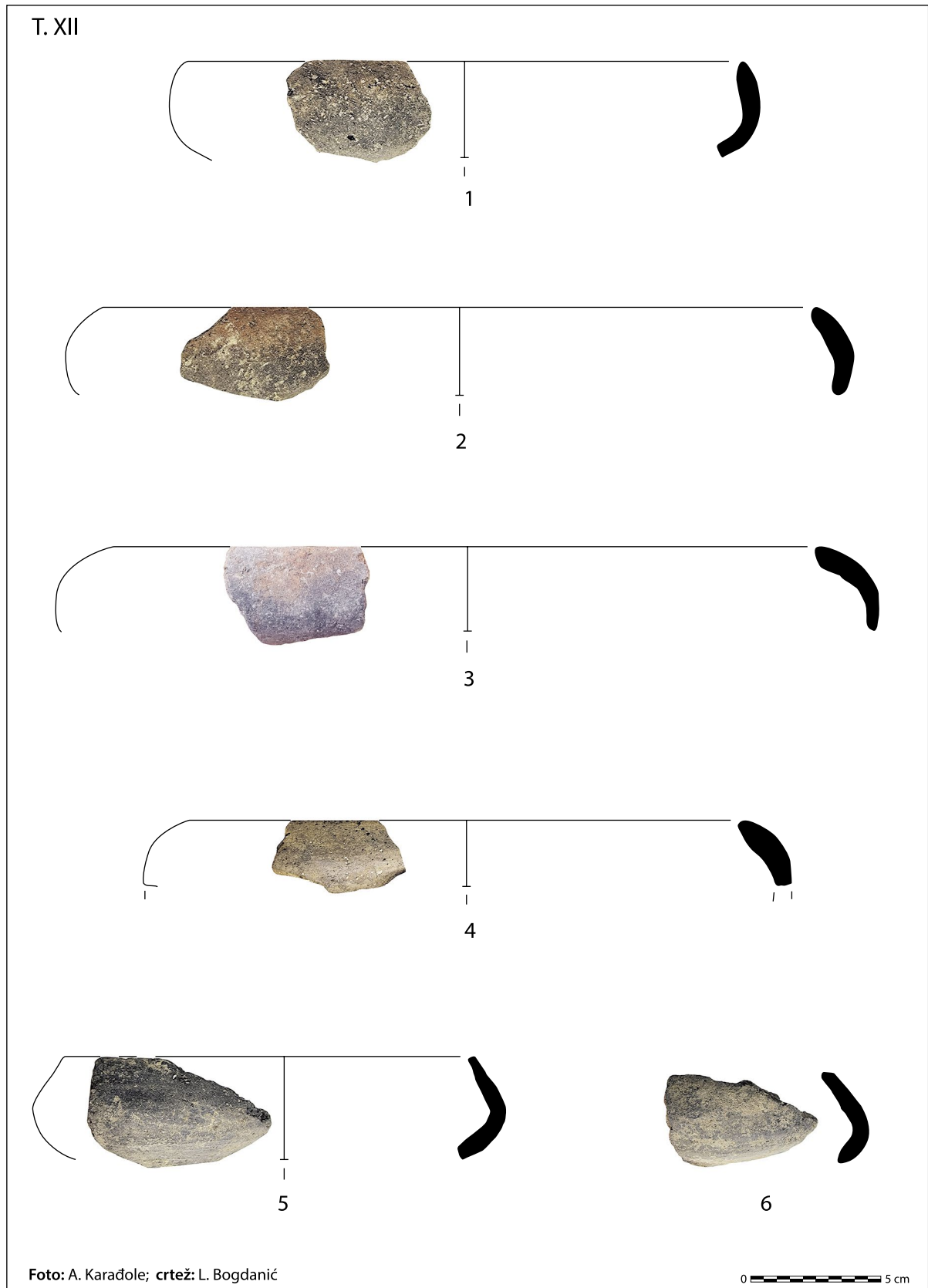
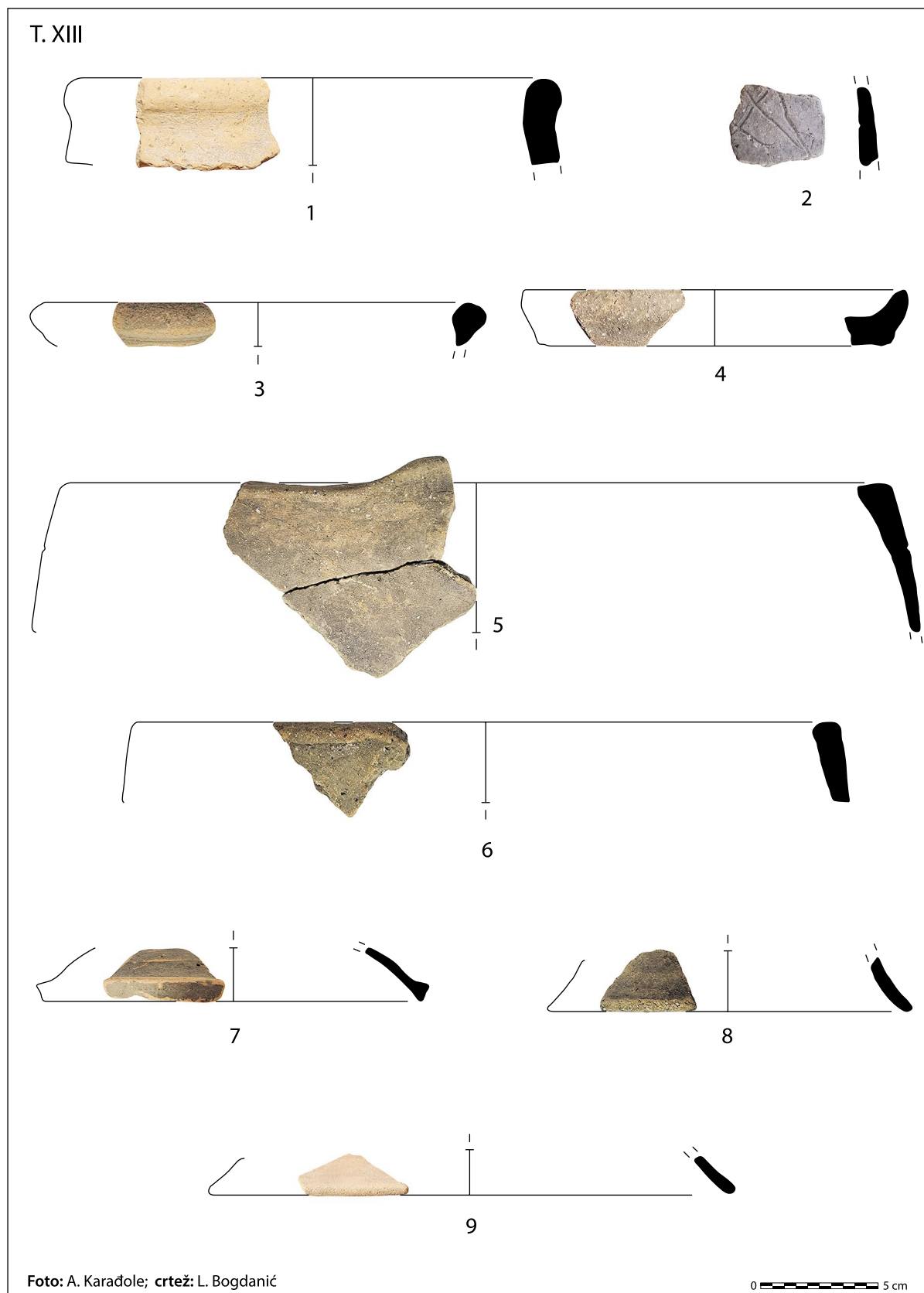

Foto: A. Karadole; crtež: L. Bogdanić

0 5 cm

T. XIV

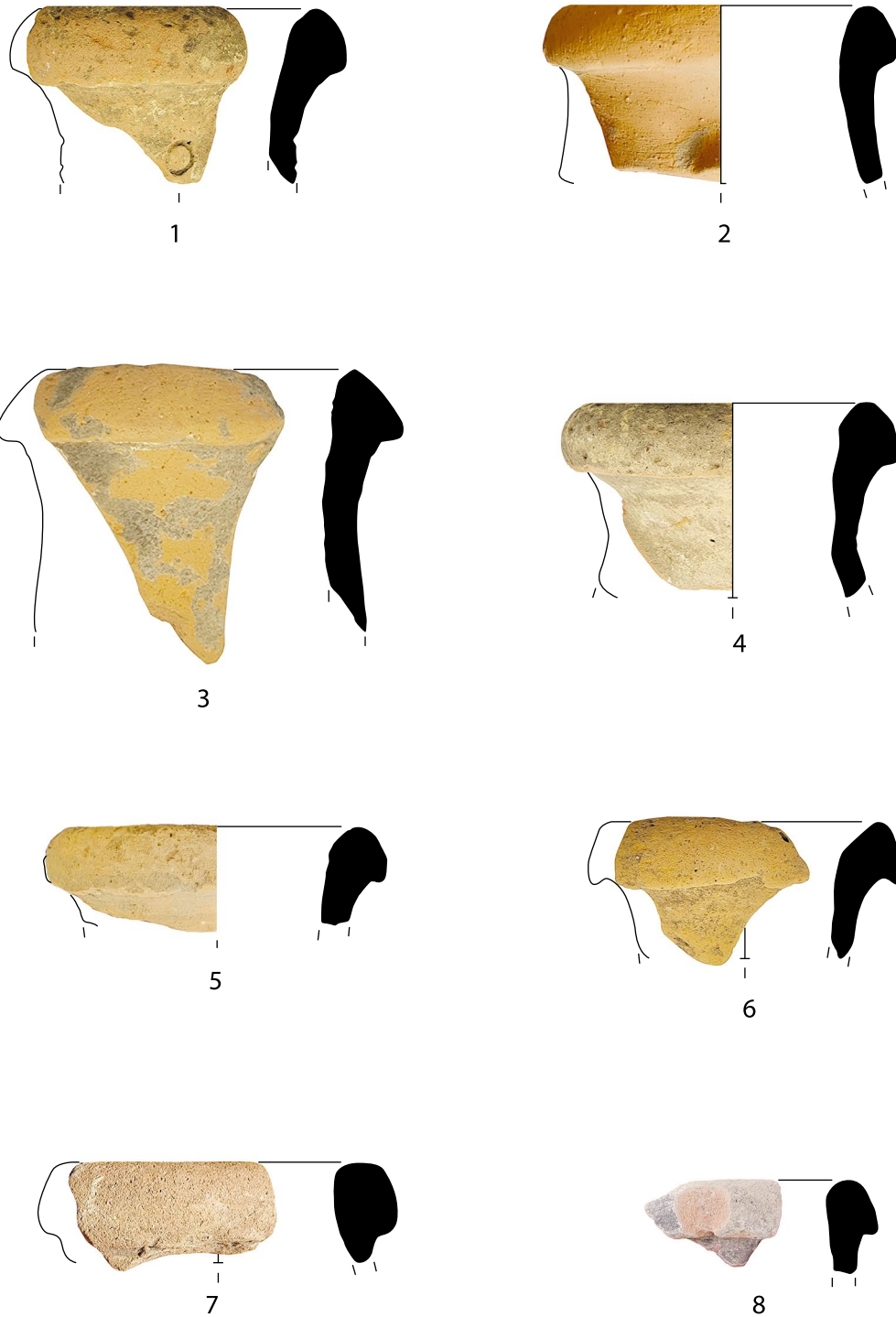
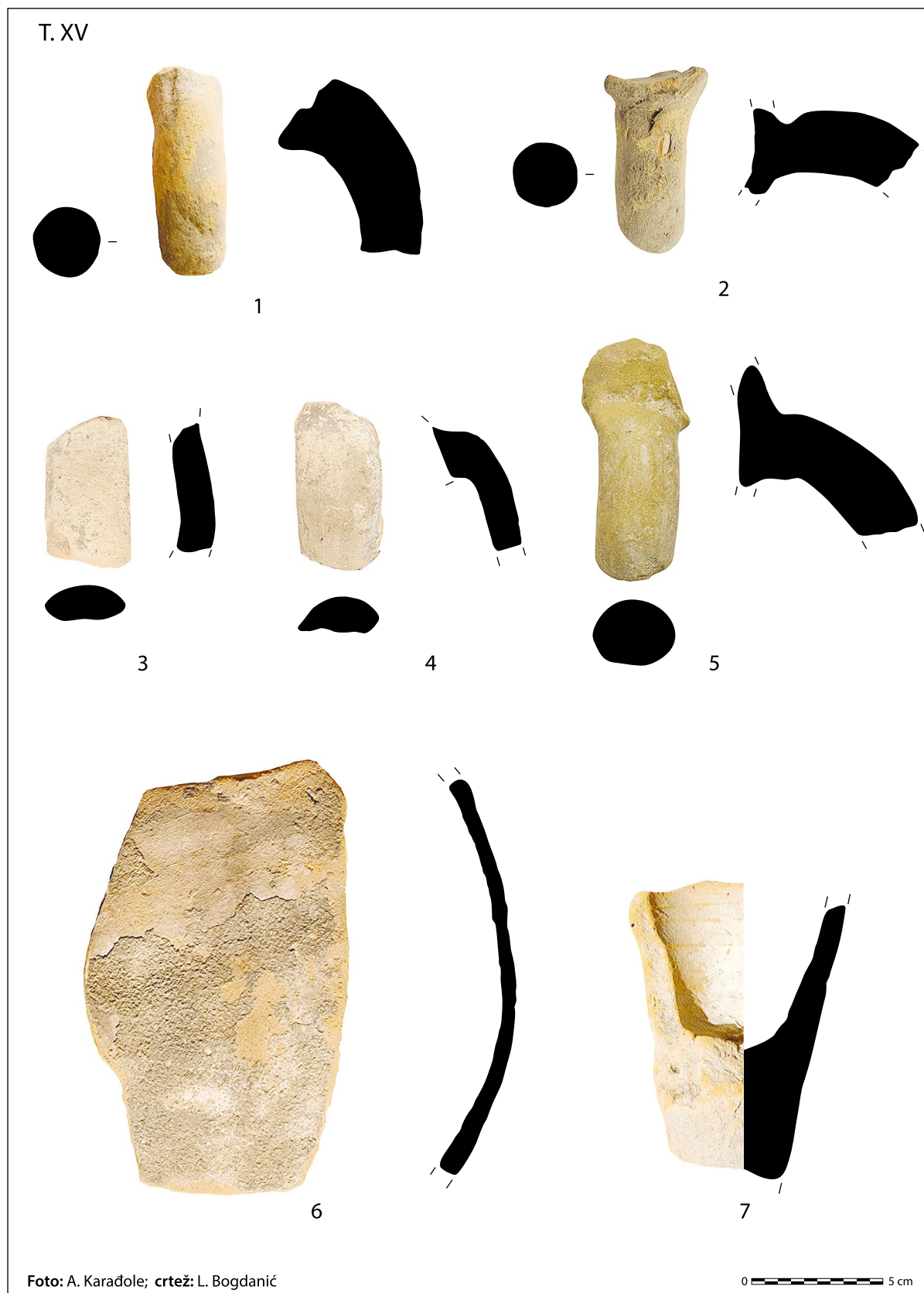
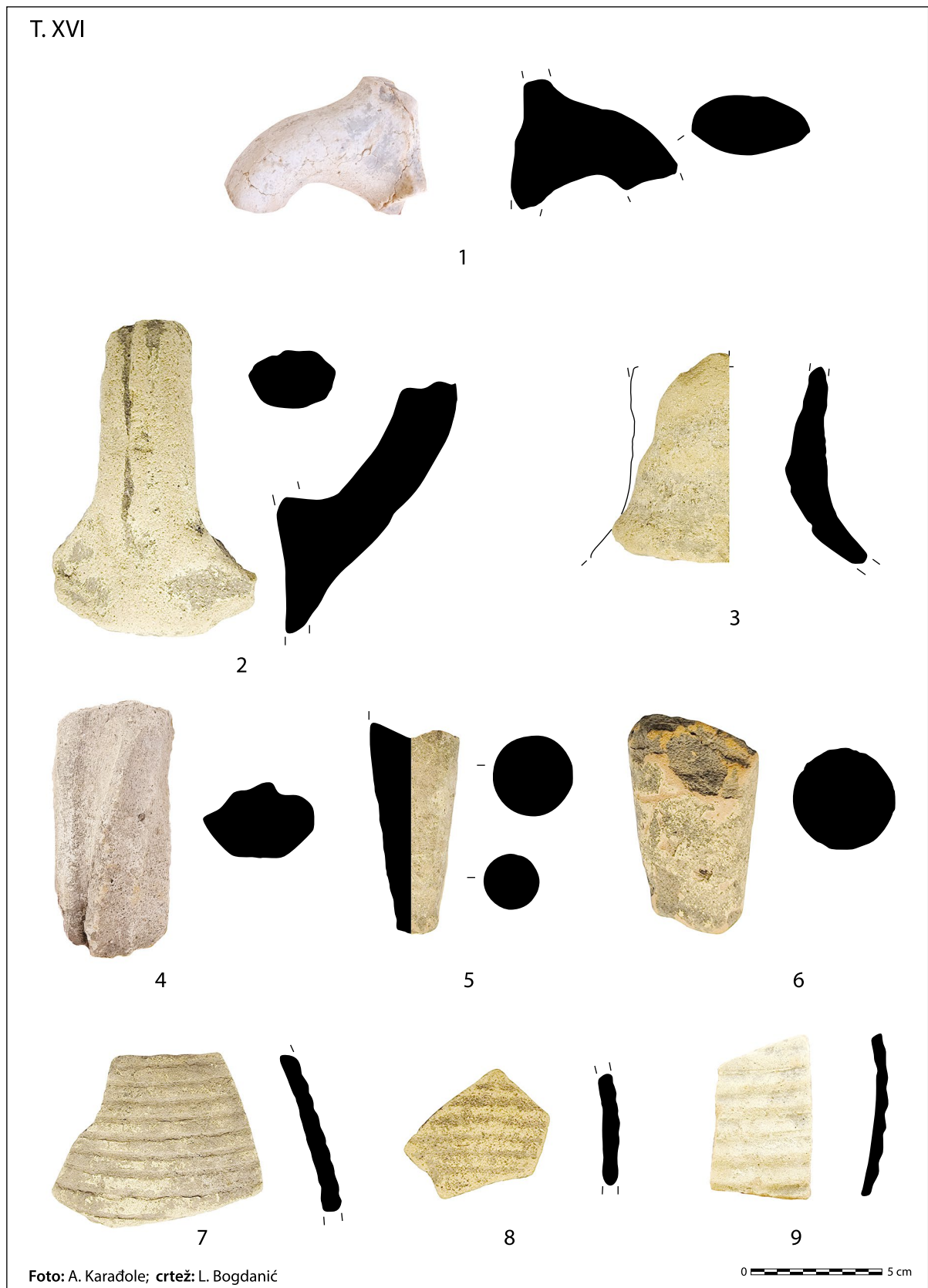

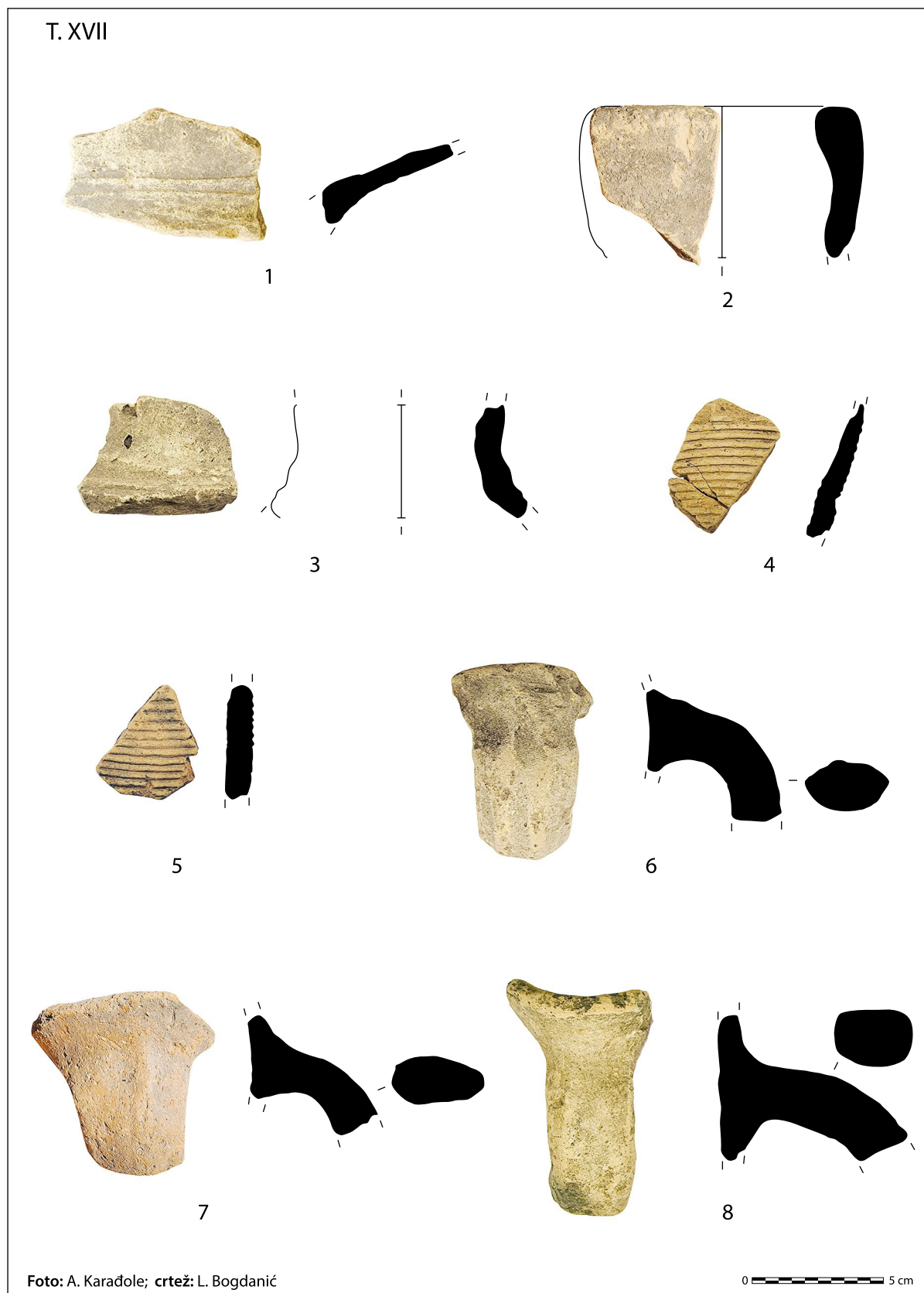
Foto: A. Karadole; crtež: L. Bogdanić

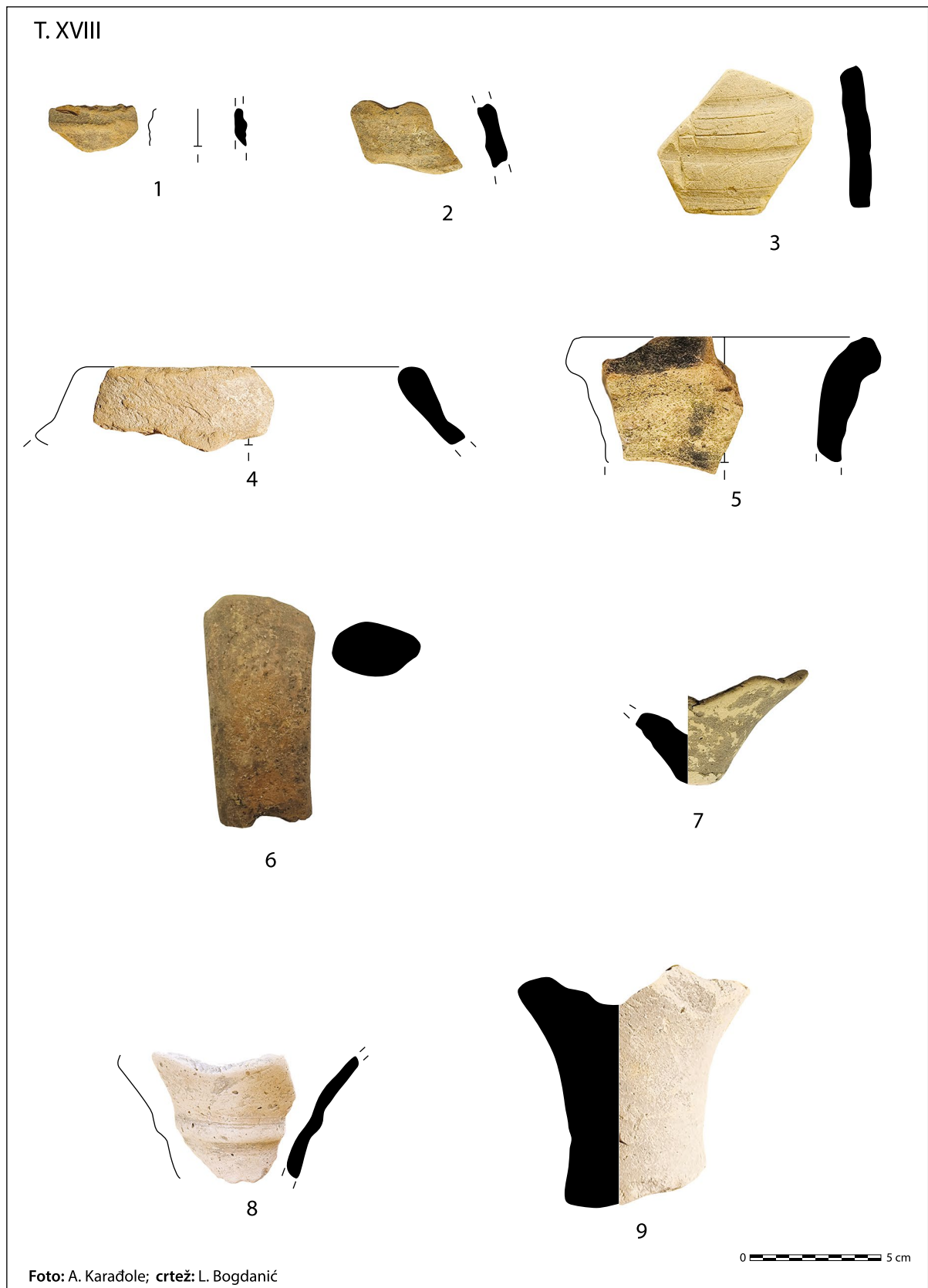
0 5 cm

T. XVII

T. XIX

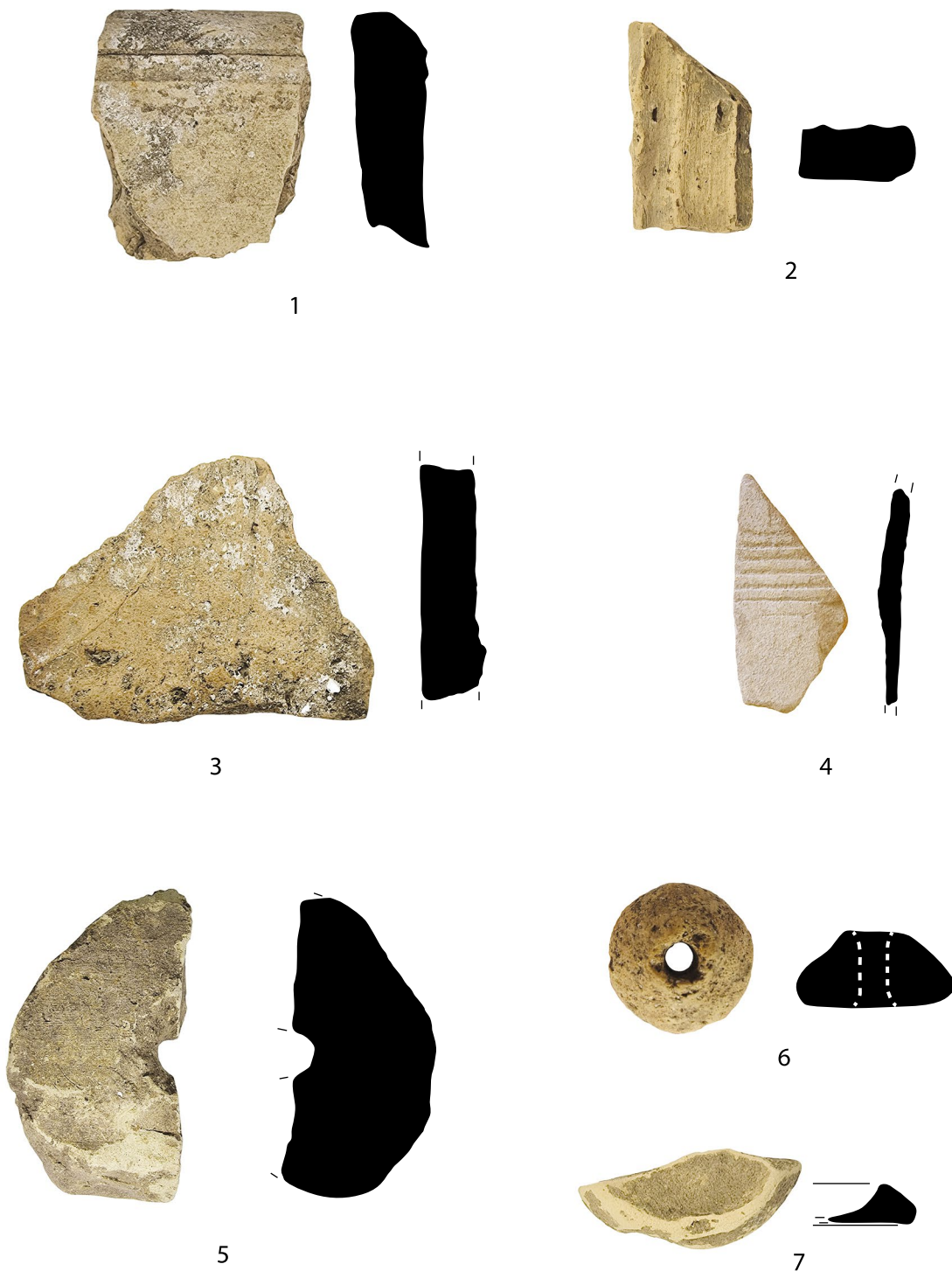
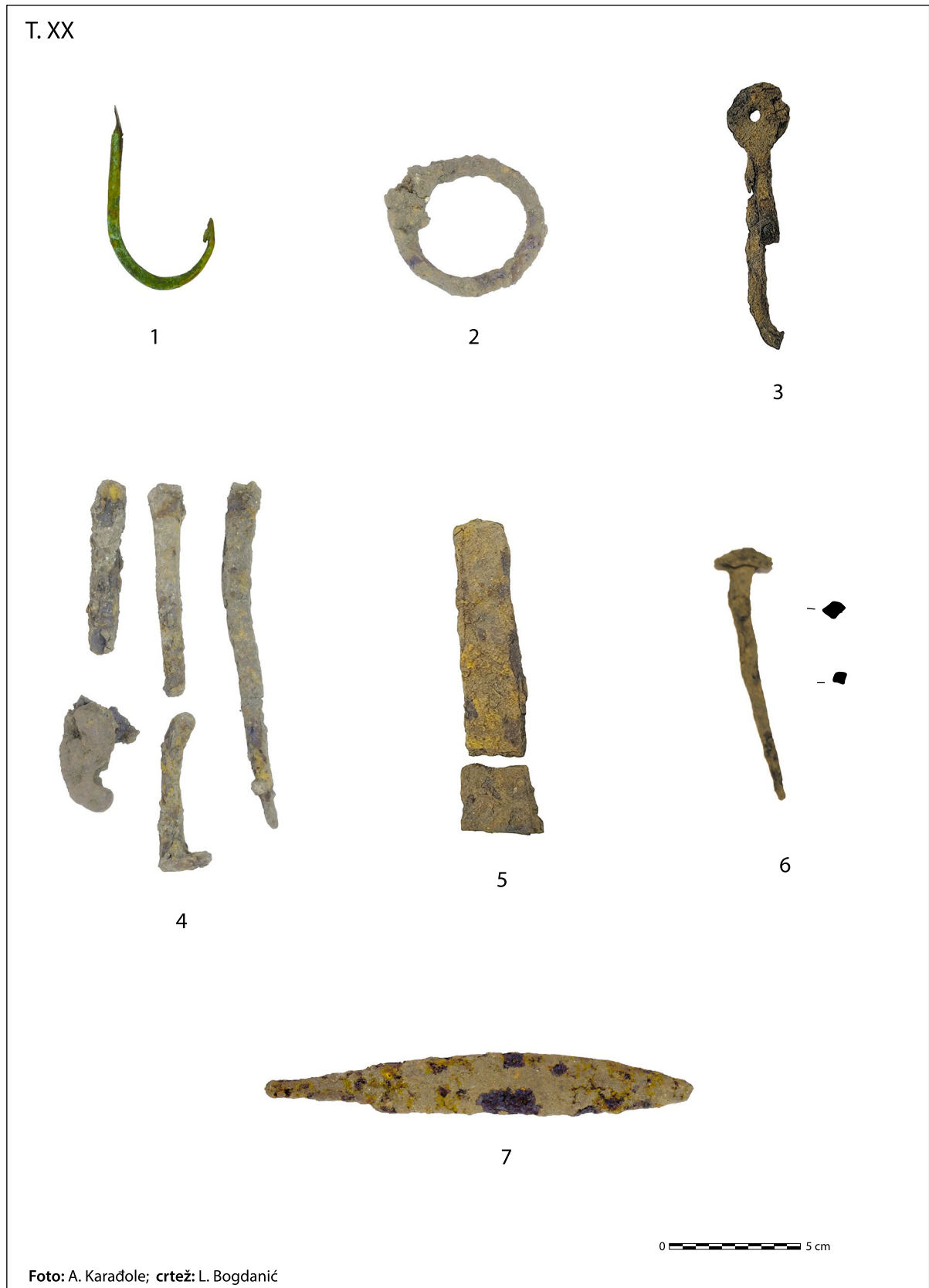

Foto: A. Karadole; crtež: L. Bogdanić

0 5 cm

KASNOANTIČKO I RANOSREDNJOVJEKOVNO GROBLJE U NOVIGRADU. PRELIMINARNI REZULTATI ISTRAŽIVANJA

LATE ANTIQUE AND EARLY MEDIEVAL CEMETERY IN NOVIGRAD. PRELIMINARY RESEARCH RESULTS

KRISTINA GERGETA SOTONČIĆ

Arheo TiM d.o.o
Maksimijanova 19
HR-52100 Pula
kgergeta@gmail.com

UDK:902:726.8](497.571Novigrad)“652/653“

DOI: 10.15291/archo.3994

PRETHODNO PRIOPĆENJE / PRELIMINARY REPORT

Primljeno / Received: 2021-09-24

KLJUČNE RIJEČI:

Novigrad, zaštitno
arheološko istraživanje,
groblje, kasna antika,
rani srednji vijek

Od kraja travnja do početka lipnja 2021. godine na području nekadašnje dependanse hotela Stella Maris u Novigradu provedeno je zaštitno arheološko istraživanje. Ono je rezultiralo definiranjem prostora širenja kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog groblja sub divo koje je gravitiralo oko crkve sv. Andrije sjeverno od današnje župne crkve. Grobovi su oštećeni formiranjem vrtova i, poslije, izgradnjom zgrade turističke namjene početkom 60-ih godina 20. stoljeća. Utvrđeno je nekoliko tipologija grobova. Prevladava ukapanje u grobove formirane od neobrađenih vapnenačkih ploča koje su nejednako lomljene i nejednake veličine, položene jedna do druge te okomito usadene u tlo. Prisutni su i ukopi u dijelom zidane grobove te slobodno polaganje pokojnika na zdravicu. Ostaci dviju kasnoantičkih amfora i brojni ulomci amfora otkriveni u otpadnim jamama upućuju na najraniju fazu ukopa. Položaj grobova u južnom dijelu istražene površine bio je definiran suhozidima, koji su u naknadnoj fazi ukapanja preslojeni grobovima. Grobove, na temelju tipologije pokretnih nalaza, od kojih prevladava grubo kuhinjsko posuđe i amfore, datiramo u razdoblje od početka 5. do 7. stoljeća.

KEY WORDS:

Novigrad, rescue archae-
ological excavations,
cemetery, Late Antiquity,
Early Middle Ages

Rescue archaeological excavations were conducted in the area of the former annex of the Stella Maris Hotel in Novigrad from late April to early June 2021. The excavations resulted in defining the area of spreading of the late antique and early medieval sub divo cemetery that surrounded the church of St Andrew north of the present-day parish church. The graves were damaged by soil tillage, and some time later, by the construction of a tourism-related building in the early 1960s. Several grave typologies have been determined. Burials in row graves are dominant. The graves are made of undressed limestone slabs, broken unevenly, of various sizes, laid one next to another, and stuck vertically in the earth. There are also burials in partially walled graves or simple laying out of the deceased on the bedrock. Remains of two late antique amphorae and numerous amphora sherds found in refuse pits suggest the earliest phase of burials. Position of the graves in the southern part of the excavated area was defined by drystone walls that were overlain by graves in the subsequent phase of burials. Graves are dated to the period from the early 5th to the 7th century in terms of typology of small finds dominated by coarse kitchenware and amphorae.

UVOD

Područje u rubnom dijelu današnje kulturno-povijesne cjeline grada Novigrada, neposredno uz zapadni potez gradskih zidina, od kraja travnja do početka lipnja 2021. godine bilo je predmet arheološkog istraživanja. Ono je prethodilo izgradnji zamjenskog objekta na položaju depandanse hotela Trst, naziva Stella Maris, koja je nekada bila u vlasništvu hotelsko-turističkog poduzeća Istraturist.¹ Uklanjanjem postojeće građevine turističke namjene, koja je desetljećima bila izvan funkcije, otkriveni su ukopi koji proširuju do sada evidentiran prostor kasnoantičkog, odnosno ranosrednjovjekovnog groblja u povijesnoj jezgri grada. U potpunosti je istražen prostor na k. č. 124 i 125, sve k. o. Novigrad koji se proteže sjeverno od današnje župne crkve posvećene Sv. Mariji, sv. Pelagiju i sv. Maksimu. Na ovom su prostoru, do izgradnje depandanse Stella Maris, bili vrtovi kojim su se koristili vlasnici okolnih kuća. To potvrđuje najraniji primjer Franciskanskog katastra i njegova reambulacija iz razdoblja od 1820. do 1872. godine, koji ujedno bilježe pružanje današnje ulice Zidine do poteza gradskih zidina (Sl. 1). Razglednica iz 1913. godine,² koja pruža pogled upravo na ovo uže područje grada sve do gradske luke, potvrđuje da je ulica Zidine već tada bila prekinuta barem do granice gradskog bloka koji ulicu zatvara s južne strane, te da je čitav prostor uz gradske zidine bio zahvaćen nasadima. U prvoj polovici 20. stoljeća još uvijek je bio vidljiv segment ogradnog zida koji je dijelio vrtove koji su pripadali vlasnicima kuća u dvjema odvojenim gradskim četvrtima. Na razglednici je vidljiva i stambena građevina koja je bila smještena u istočnom dijelu današnje k. č. 160/1 i 124 k. o. Novigrad. Bila je to posljednja zgrada u nizu (uz građevinu na današnjoj k. č. 140/1) unutar gradskog bloka duž južnog dijela ulice Zidine. Pretpostavljamo da

¹ D. KAMBER, 2020, 19–20.

² Razglednica oznake MML-488 dio je Kulturno-povijesne zbirke Muzeja Lapidarium, Novigrad.

INTRODUCTION

Archaeological excavations were conducted in the peripheral part of the present-day cultural and historical whole of the town of Novigrad, adjacent to the western section of the town walls, from late April to early June 2021. The excavations preceded the construction of a replacement building at the position of the annex to the Trieste Hotel, called Stella Maris, once owned by the company for tourism services Istraturist.¹ After removing the existing building that was not used for decades, burials had been unearthed that expanded previously recorded late antique and early medieval cemetery area in the historical town core. The entire area of cadastral plots 124 and 125 of the cadastral municipality of Novigrad was excavated, extending to the north of the present-day church dedicated to St Mary, St Pelagius and St Maximus. Before the annex Stella Maris was built, residents of the surrounding houses had their gardens in this area as confirmed by the earliest example of the Franciscan cadastre and its reambulation in the period from 1820 to 1872 that also recorded spreading of the present-day Zidine Street to the section of the town walls (Fig. 1). Postcard of the year 1913,² that offers a view of this part of the town all the way to the town port, confirms that by that time Zidine Street was already cut short at least to the town block that closes the street on the southern side, and that the entire area next to the town walls was used for crops. In the first half of the 20th century one could still see a segment of a boundary wall that divided gardens belonging to the owners of the houses in two separate city neighborhoods. The postcard also shows a residential building located in the eastern part of present-day cadastral plots 160/1 and 124 of the cadastral county of Novigrad. It was the last building in the

¹ D. KAMBER, 2020, 19–20.

² Postcard marked MML-488 is a part of Cultural and Historical Collection of the Lapidarium Museum, Novigrad.

SLIKA 1. Povijesni katastar Novigrada; 123 A ALL02: *Mapa catastale del Comune di Cittanova, foglio XVII, allegato 2 (1820 – post 1872)*, <http://www.catasti.archivodistatotrieste.it/Divenire/document.htm?idUa=10652537&idDoc=10661821&first=17&last=17> [24. 9. 2021.]

FIGURE 1 *Historical cadastre of Novigrad; 123 A ALL02: Mapa catastale del Comune di Cittanova, foglio XVII, allegato 2 (1820 – post 1872)*, <http://www.catasti.archivodistatotrieste.it/Divenire/document.htm?idUa=10652537&idDoc=10661821&first=17&last=17> [24.9.2021]

je uklonjena prije izgradnje dependanse hotela 1961. godine (Sl. 2).

Na širem prostoru gradske jezgre Novigrada, unutar prostora opasanog gradskim zidinama, utvrđeno je nekoliko položaja s ukopima kasnoantičke, odnosno ranosrednjovjekovne datacije. U razdoblju od 1958. godine do 2004. godine proveden je niz zaštitnih arheoloških radova na temelju čijih je rezultata postavljena teza o prostoru rasprostiranja kasnoantičkog, odnosno ranosrednjovjekovnog groblja grada Novigrada. Istražen je prostor Parka Novigradske biskupije i građevnog sklopa u ulici Brolo

row (next to the building on present-day cadastral plot 140/1) within the city block along the southern part of Zidine Street. We suspect that it was removed before the hotel annex was built in 1961 (Fig. 2).

Late antique and early medieval burials were found at several positions in the wider area of the town core of Novigrad. A number of rescue archaeological excavations were conducted in the period from 1958 to 2004, offering a foundation for the thesis about the area of spreading of late antique and early medieval cemetery of the town of Novigrad. The investigated areas

SLIKA 2. Razglednica iz 1913. g. s pogledom na nekadašnje vrtove na položaju planiranog hotela (izvor: Kulturno-povijesna zbirka, Muzej Lapidarium, Novigrad)

FIGURE 2 Postcard of 1913 with a view of former gardens at the position where a hotel was planned (source: Cultural and Hhistorical Collection, Lapidarium Museum, Novigrad)

južno od današnje župne crkve, u sjevernom dijelu ulice Belvedere, na položaju nekadašnje palače Rigo – Baroni i njoj nasuprotne zgrade Gradske straže na početku današnje Velike ulice, na području današnjeg Muzeja Lapidarium, u Ribarničkoj ulici, u dijelu spoja Ribarničke i Velike ulice te uz potez istočnih gradskih zidina na predjelu Mandrač između hotela izgrađenog početkom 70-ih godina 20. stoljeća i pristupne ceste uz zidine.³ S obzirom na grupiranje grobova na pojedinim položajima u gradu, prihvaćena je teza o rasprostiranju groblja oko danas nepostojećih crkava: one posvećene sv. Stjepanu koja je bila smještena u jugoistočnom dijelu glavnog gradskog trga, na području oko crkve sv. Andrije sjeverno od župne crkve, oko crkve sv. Marka duž sjeveroistočnog poteza gradskih zidina te oko crkve Sv. Spasitelja koja je ubicirana nad istočnim gradskim vratima na sjevernoj strani današnje Ulice Gradskih vrata.⁴ Okosnica ovog groblja

comprise the park of the Diocese of Novigrad and building complex in Brolo Street south of the present-day parish church, northern part of Belvedere Street, the position of the former palace Rigo – Baroni and just across it the city guard building at the beginning of the present-day Velika Street, in the area of the Lapidarium Museum, in Ribarnička Street, in the part of junction of Ribarnička and Velika Streets and along the section of the town walls in the Mandrač area between the hotel built in the early 1970s and the access road next to the walls.³ Considering the grouping of graves at certain positions in the town, the thesis about cemeteries surrounding former churches was accepted. They include the church dedicated to St Stephen situated in the southeastern part of the main town square, in the area around the church of St Andrew north of the parish church, around the church of St Mark along the northeastern section of the town walls and surrounding the church of the Holy Saviour that was pinpointed

³ B. MARUŠIĆ, 1981, 44–48; 1989, 35–42; Ž. UJČIĆ, 1997, 217–234; 2004, 137–138.

⁴ B. MARUŠIĆ, 1989, 39; L. PARENTIN, 1974, 271–273; J. PEKOVIĆ, 2011, 105; Ž. UJČIĆ, 1997, 225.

³ B. MARUŠIĆ, 1981, 44–48; 1989, 35–42; Ž. UJČIĆ, 1997, 217–234; 2004, 137–138.

SLIKA 3. Prikaz položaja novootkrivenog dijela groblja, prije istraženih dijelova groblja (iscrtkano) i danas nepostojećih crkava: 1. Sv. Stjepan, 2. Sv. Andrija, 3. Sv. Marko i 4. Sv. Spasitelj, te njihov odnos prema području pretpostavljenog kasnoantičkog utvrđenog naselja (izradila: K. Gergeta Sotončić na ortofotopodlozi, www.arkod.hr [29. 3. 2022.], prema tlocrtu Parentin-Marušić)

FIGURE 3 Position of the newly discovered part of the cemetery, previously investigated parts of the cemetery (hatched) and former churches: 1. St Stephen, 2. St Andrew, 3. St Mark and 4. Holy Saviour, and their relation to the area of assumed late antique fortified settlement (made by K. Gergeta Sotončić on the orthophoto base map, www.arkod.hr [29.3.2022.], after ground plan by Parentin-Marušić)

sub divo jest današnja župna crkva, odnosno njezin pretpostavljeni prvotni arhitektonski sloj koji je datiran prema nalazima ulomaka crkvenog namještaja u 5. i 6. stoljeće.⁵ Grobovi istraženi 2021. godine otkriveni su zapadno od položaja crkve sv. Andrije. Posljednji spomen crkve datira iz kraja 18. stoljeća,⁶ a njezin položaj moguće je ubicirati na dijelu današnje k. č. 119 k. o. Novigrad iza stambene građ-

over the eastern town gate on the northern side of the present-day Gradskih Vrata Street (*Town Gate Street*).⁴ The focal point of this *sub divo* cemetery is the present-day parish church, and its assumed original architectural layer dated to the 5th and 6th centuries on the basis of the finds of stone church furnishings.⁵ Graves excavated in 2021 were found west of the position of the church of St Andrew. The last mention

⁵ B. MARUŠIĆ, 1989, 14–16; I. MATEJČIĆ, 2006, L. PARENTIN, 1974, 299; 21; Ž. UJČIĆ, 1997, 217, 223.

⁶ L. PARENTIN, 1974, 270 i 271.

⁴ B. MARUŠIĆ, 1989, 39; L. PARENTIN, 1974, 271–273; J. PEKOVIĆ, 2011, 105; Ž. UJČIĆ, 1997, 225.

⁵ B. MARUŠIĆ, 1989, 14–16; I. MATEJČIĆ, 2006, L. PARENTIN, 1974, 299; 21; Ž. UJČIĆ, 1997, 217, 223.

vine na današnjoj k. č. 120, unutar gradskog bloka južno od Ribarničke ulice (Sl. 3).

Provedeno istraživanje dopunjuje kartu rasprostiranja kasnoantičkog, odnosno ranosrednjovjekovnog groblja u gradu Novigradu, unutar prostora zahvaćenog srednjovjekovnim zidinama, a izvan granica najranijeg naselja gradskog tipa s mogućnošću obrane (*castrum* ili *castelum*) koje je formirano u 5. ili 6. stoljeću.⁷ Teza o postojanju kasnoantičkog utvrđenog naselja u jugoistočnom dijelu novigradskog poluotoka postavljena je na temelju analize urbanističke strukture današnjeg naselja.⁸ Prva i do danas jedina arheološka potvrda o tome dana je recentnim zaštitnim arheološkim istraživanjem koje je provedeno 2018. godine zbog dogradnje hotela Cittar sjeverno od istočnih gradskih vrata, nalazom segmenta kasnoantičkih gradskih zidina.⁹ Naselje je tek uspostavljanjem franačke uprave dobilo funkcije grada,¹⁰ a do danas nema arheološke potvrde o postojanju antičkog naselja na području današnje povijesne jezgre grada Novigrada. Život na širem području Novigrada u rimsko doba odvijao se u *villama rusticama* smještenima u zaklonjenim uvalama, poput one u obližnjoj uvali Karpinjanu i uvali Sv. Lucije te sjevernije u uvali Maredi.¹¹

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Polazište pri organizaciji arheoloških radova bili su rezultati probnog arheološkog iskapanja koje je 2012. godine proveo Arheološki muzej Istre u Puli,¹² s obzirom na to da su potvrdili postojanje grobova na položaju de-

of the church dates to the late 18th century,⁶ and its position can be located in the part of cadastral plot 119 of the cadastral municipality of Novigrad behind the residential building on present-day cadastral plot 120, within the city block south of Ribarnička Street (Fig. 3).

The archaeological investigation complemented the map of late antique and early medieval cemetery in the town of Novigrad, within the area encompassed by medieval walls, and outside the borders of the earliest settlement of urban type with defensive potentials (*castrum* or *castelum*) that was formed in the 5th or 6th century.⁷ The thesis on the presence of a late antique fortified settlement in the southwestern part of the Novigrad peninsula was based on the analysis of the urban structure of the present-day settlement.⁸ The first and so far only archaeological evidence of this claim, a segment of late antique town walls, has been found in recent rescue archaeological excavation carried out in 2018 when the Cittar Hotel north of the eastern town gate was expanded.⁹ The settlement acquired urban functions only after the establishment of Frankish administration.¹⁰ The presence of a Roman-era settlement in the historical core of Novigrad has still not been documented in the archaeological record. *Villae rusticae* in secluded bays were hubs of life in the wider Novigrad region, such as the ones in the nearby Karpinjan cove or Sv. Lucija cove, and more northerly in Mareda cove.¹¹

RESEARCH RESULTS

A starting point in the organization of the archaeological works were the results of the trial archaeological excavations conducted by

⁷ B. MARUŠIĆ, 1989, 41–42; R. MATIJAŠIĆ, 2002, 24; Ž. UJČIĆ, 1997, 225.

⁸ B. MARUŠIĆ, 1989, 35–36; R. MATIJAŠIĆ, 2002, 24; Ž. UJČIĆ, 1997, 217.

⁹ V. ILIČIĆ, 2018; J. ZIHERL, 2021.

¹⁰ M. JURKOVIĆ, 2006, 13.

¹¹ R. MATIJAŠIĆ, 1987, 89; 2002, 22–23; A. STARAC, 2002, 27–63.

¹² Voditeljica arheoloških radova bila je Silvana Petešić (S. PETEŠIĆ, 2012).

⁶ L. PARENTIN, 1974, 270 and 271.

⁷ B. MARUŠIĆ, 1989, 41–42; R. MATIJAŠIĆ, 2002, 24; Ž. UJČIĆ, 1997, 225.

⁸ B. MARUŠIĆ, 1989, 35–36; R. MATIJAŠIĆ, 2002, 24; Ž. UJČIĆ, 1997, 217.

⁹ V. ILIČIĆ, 2018; J. ZIHERL, 2021.

¹⁰ M. JURKOVIĆ, 2006, 13.

¹¹ R. MATIJAŠIĆ, 1987, 89; 2002, 22–23; A. STARAC, 2002, 27–63.

SLIKA 4. Ortofotosnimka s označenim položajem istraživanja u gradu Novigradu i preklopljenom kvadratnom mrežom (izradio: Ured ovlaštenog inženjera geodezije Boris Brajković, ing. geod., Pazin)

FIGURE 4 Orthophoto image with marked position of the excavations in the town of Novigrad superimposed by square grid (made by the Office of the Chartered Geodetic Engineer Boris Brajković, Pazin)

pandanse hotela. Ujedno su pružili vrijedan podatak o očekivanoj dubini ukopa. Prema bitnim razlikama u količini i gustoći pokretnih i nepokretnih nalaza, površinu iskopa moguće je podijeliti na dva sektora: sjeverni sektor 1 i južni sektor 2, čija je granica otprilike paralelna s pravcem pružanja današnje ulice Zidine (Sl. 4). Unutar sektora 1 je izgradnjom depandanse i pripadajuće infrastrukture došlo do većeg oštećenja ili potpune devastacije gro-

the Archaeological Museum of Istria in Pula in 2012,¹² since they yielded graves at the position of the hotel annex. They also offered valuable information about the expected excavation depth. Considering relevant differences in the amount and distribution of archaeological features and small finds, the

¹² Silvana Petešić led the archaeological excavations (S. PETEŠIĆ, 2012).

bova u odnosu na situaciju u južnom sektoru 2, unutar kojeg je došlo do oštećenja grobne arhitekture, ali su ukopi intaktni, a sačuvani su i dijelovi arhitekture čija izgradnja prethodi drugoj fazi ukapanja. Jednako tako, vidljiv je blagi pad terena prema sjeveru. Pad zdravice prati sloj crvenosmeđe zemlje nad njom (SJ 002), čija je debljina naglašena upravo na području sektora 1. Taj sloj obiluje pokretnim nalazima koji se datiraju u širi vremenski raspon od kasne antike i ranog srednjeg do novog vijeka.

Grobovi su raspršeni unutar istraženog prostora. Ova činjenica, kao i razlike u njihovoj orijentaciji govore o načinu organizacije groblja, odnosno o načinu pokapanja. Stanje očuvanosti grobova i stratigrafija lokaliteta upućuju na to da je već prije djelomične devastacije grobova izgradnjom depandanse hotela ono oštećeno nasadima. Naime, uz povijesni katastar i fotografsku dokumentaciju ovog prostora koja je zabilježila postojanje vrtova, prema kazivanju mještana, na prostoru tzv. sektora 1 neposredno prije izgradnje depandanse hotela 1961. godine bili su smješteni nasadi vinove loze. Na dijelu sektora 2 nalazio se gospodarski objekt, što potvrđuju dijelovi prozorskih erti iz površinskog sloja iskopa.

Tijekom istraživanja otkriveno je ukupno osamnaest grobova: šest grobova u sektoru 1 bez sačuvanih ostataka pokojnika, dok je preostalih dvanaest grobova s očuvanim skeletnim ukopima (grobovi označeni brojevima od 7 do 18) otkriveno na prostoru sektora 2. Od njih četiri su dječja groba (grobovi 15, 16, 17 i 18). Koncentracija grobova opada prema zapadu, što je moguće objasniti izgradnjom gradskih zidina u 13. stoljeću. Naime, prethodno obavljenim arheološkim sondiranjem neposredno uz potez zidina otkriveni su slojevi nasipa čija je funkcija bila ispuna i nivelacija terena uz unutarnju stranu gradskih zidina.¹³

Grobovi u sektoru 1 (grobovi 1 do 6) oštećeni su obrađivanjem zemlje i, dijelom, izgrad-

excavation area can be divided into two sectors: northern sector 1 and southern sector 2, whose border roughly follows the direction of present-day Zidine Street (Fig. 4). Graves in sector 1 suffered severe damage or complete destruction due to the building of the annex and accompanying infrastructure, as opposed to the situation in southern sector 2, in which grave architecture was damaged, but the burials remained intact, as well as parts of grave structures preceding the second phase of burials. One can notice slight slope of the terrain northwards. The bedrock slope is aligned with a layer of red-brown soil above it (SU 002), whose thickness is emphasized exactly in the area of sector 1. This layer abounds in small finds that are dated to a broad chronological span from Late Antiquity and the Early Middle Ages to post-medieval period.

The graves are dispersed within the investigated area. This fact and differences in their alignment are indicative regarding cemetery organization, and burial practices. State of preservation of graves and the site stratigraphy suggest that they had been damaged by soil cultivation even before the construction activities caused partial devastation of the graves. Namely, in addition to historical cadastre and photographic documentation of this area that recorded the presence of gardens, according to local informants vine was grown in the area of so-called sector 1 immediately before the hotel annex was built in 1961. An outbuilding was located in the part of sector 2, as attested by pieces of window frames from the surface layer.

In the course of excavations a total of eighteen graves were discovered: six graves in sector 1 without preserved remains of the deceased, while the remaining twelve graves with skeletal remains (graves marked with numbers from 7 to 18) were found in the area of sector 2. Four of them are children's graves (graves 15, 16, 17 and 18). Concentration of graves declines westwards, which can be explained by the construction of the town walls in the 13th century.

¹³ S. PETEŠIĆ, 2012, 30, 31, 40, 45.

SLIKA 5. Odnos položaja grobova 12 i 13 (foto: K. Gergeta Sotončić)

FIGURE 5 Relation of the positions of graves 12 and 13 (photo by K. Gergeta Sotončić)

njom zgrade depondanse, s obzirom na to da je dio nosivih zidova građevine podignut neposredno uz grobove (uz grob 6) ili je nalegao direktno na njih (u slučaju grobova 2, 3, 4 i 5). Ni u jednom od ovih grobova nije otkriven skelet, dok su ulomci, uglavnom dugih ljudskih kostiju, ispremiješani sa životinjskim kostima, sporadično otkriveni unutar sloja SJ 002 koji je prekrivao grobove. Grobovi su bili ukopani u zdravicu. Grobovi 1, 2, 3, 4 i 6 međusobno su pravilno usmjereni. Orijeantirani su zapad-istok, s otklonom prema sjeverozapadu. Grob 5 orijentiran je u pravcu sjever-jug, s otklonom prema sjeveroistoku. Konstrukciju grobova čine veće i manje neobrađene vapnenačke ploče, nejednako lomljene, položene

Namely, layers of fill used to level the terrain along the inner side of the town walls were found next to walls segment in the previously conducted archaeological trial trenching.¹³

Graves in sector 1 (graves 1 to 6) were damaged by soil cultivation, and partially by the construction of the annex building, since some load bearing walls were erected next to the graves (specifically grave 6) or a wall was laid directly on them (graves 2, 3, 4 and 5). Skeletons were not found in any of these graves, while fragments of mostly long human bones mixed with animal bones were found sporadically in layer SU 002 that covered the graves dug into the bedrock. Graves 1, 2, 3, 4 and 6 are aligned, in a WE orientation, with a deviation to NW. Grave 5 is oriented NS, with a deviation to NE. The construction of graves consists of undressed limestone slabs of various sizes, broken unevenly, laid one next to another, and stuck vertically into the ground. Headstones and footstones were not preserved in graves in sector 1.

Identical typology of burials in graves lined with stone slabs is documented in the area of sector 2, on the southern half of the excavated area (graves 9, 10 and 18). Burials in partly walled graves were also recorded (graves 8, 11, 12, 13 and 14), while in three examples the deceased persons were buried in earthen pits (graves 15, 16 and 17). In case of the latter group, we have child burials whose outline was recognizable in the virgin soil (graves 15 and 16) or in a layer of earth that abounds in scattered limestone slab pieces above the virgin soil (SU 042) (in case of grave 17). Subsequent burial of grave 7 in relation to graves 9 and 10, and partial overlying of grave 13 by grave 12 illustrate burial stratigraphy. Typology of pottery finds attests that subsequent burials happened shortly after the original interment (Fig. 5).

Wall foundations (SU 020) were found in the northwestern part of sector 2. We assume

¹³ S. PETEŠIĆ, 2012, 30, 31, 40, 45.

jedna do druge te okomito usađene u tlo. Kod grobova u sektoru 1 uzglavna i donožna ploča nisu sačuvane.

Istovrsna tipologija ukopa u grobove obložene kamenim pločama prisutna je i na prostoru sektora 2, u južnoj polovici istražene površine (grobovi 9, 10 i 18). Prisutno je i pokapanje u dijelom zidane grobove (grobovi 8, 11, 12, 13 i 14), dok je u trima primjerima zastupljeno polaganje pokojnika slobodno u zemlju (grobovi 15, 16 i 17). U slučaju ove posljednje navedene skupine riječ je o dječjim ukopima kod kojih se eliptičan oblik groba ocrtavao u zdravici (kod grobova 15 i 16) ili u sloju zemlje nad zdravicom koji obiluje rasutim vapnenačkim pločama (SJ 042) (u slučaju groba 17). Naknadno ukapanje groba 7 u odnosu na grobove 9 i 10, te djelomično preslojavanje groba 13 grobom 12, pokazuje stratigrafiju ukopa. Tipologija pokretnih keramičkih nalaza potvrđuje da je do naknadnih ukopa došlo nedugo nakon prvotnog ukapanja (Sl. 5).

U sjeverozapadnom dijelu sektora 2 otkriveni su temelji zida (SJ 020) za koji, s obzirom na pravac pružanja i vezivno sredstvo korišteno pri gradnji: pijesak i nešto cementnog maltera, pretpostavljamo da predstavlja ostatke ogradnog zida koji je omeđivao vrt u ovom dijelu prostora, a koji je ujedno pratio smjer pružanja ulice Zidine. Smatramo da je upravo taj zid vidljiv na razglednici iz prve polovice 20. stoljeća.

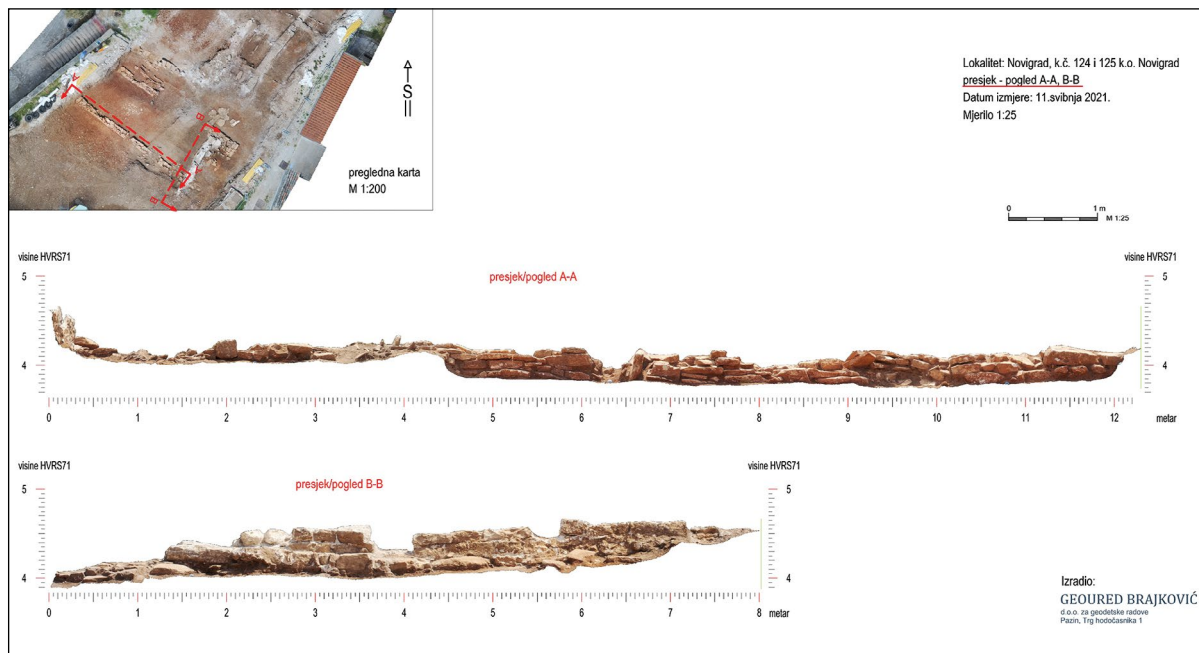
Južno od njega otkriven je niz suhozidnih struktura koje su dijelom formirane od neobrađenog, a dijelom od pločastog kamenja, prosječne širine 53 cm. Podignute su u sloju zdravice bez korištenja veziva. Pravac pružanja zidova je sjeverozapad-jugoistok (dio zida SJ 023, dio zida SJ 040 te zidovi SJ 033, 035, 041 i 043) i sjeveroistok-jugozapad (dio zida koji zatvara pravi kut sa SJ 023 i struktura koja zatvara kut sa zidom SJ 040). Radovima nije obuhvaćen prostor neposredno uz gradske zidine, stoga nam odnos tih zidova i zapadnog dijela obrambenog sustava grada nije poznat. Iako je većina zidova sačuvana tek u manjim segmenti-

that these are the remains of a wall that bounded a garden in this part of the area judging from the direction of its spreading (following the route of Zidine Street) and bonding agent used in building (sand and some cement mortar). We believe that exactly this wall is visible on the postcard dating to the first half of the 20th century.

South of this wall we found a series of drystone wall structures partially made of undressed stones, and partly of flat stones, measuring 53 cm in width on average. They were erected in the bedrock layer without using any binder. Orientation of the walls is NW – SE (portion of wall SU 023, portion of wall SU 040 and walls SU 033, 035, 041 and 043) and NE – SW (portion of wall at a right angle with SU 023 and structure at a right angle with wall SU 040). The works did not encompass the area next to the town walls, so we cannot discuss the relation of these walls and the western part of the town defensive system. Though most walls were preserved only in smaller segments, their alignment indicates that they formed neatly arranged spaces. Mentioned walls are dated to Late Antiquity considering sporadic finds of late antique ceramic ware atop a layer of terra rossa (SU 036 and 042) and since some graves used portions of walls to form walled tombs (grave 8 used wall SU 023, and grave 14 wall SU 035), and some graves were laid directly on wall SU 035 (graves 11, 12 and 13). These same walls are associated with the remains of the pavement of stone slabs (SU 030, 046 and 048) that are only fragmentarily preserved along some walls, laid on the bedrock. It is possible that drystone walls were used in the first burial phase to demarcate burials belonging to the same family (Fig. 6).

Burial typology

Grave 7 was preserved only in traces in quadrant C9. It was defined by a layer of dark, black soil and small amount of bones

SLIKA 6. Fotogrametrijska snimka zidova SJ 023 i 035 (izradio: Ured ovlaštenog inženjera geodezije Boris Brajković, ing. geod., Pazin)

FIGURE 6 Photogrammetric image of walls SU 023 and 035 (made by the Office of the Chartered Geodetic Engineer Boris Brajković, ing. geod., Pazin)

ma prema pravcu njihova pružanja, jasno je da su tvorili pravilno oblikovane prostore. S obzirom na to da je dio grobova iskoristio dijelove zidova za formiranje zidanih grobnica (grob 8 iskoristio je zid SJ 023, a grob 14 zid SJ 035), dok je dio grobova nalegao direktno na zid SJ 035 (grobovi 11, 12 i 13), te uzimajući u obzir sporadične nalaze kasnoantičkog keramičkog posuđa nad slojem crvenice (SJ 036 i 042), navedene zidove datiramo u razdoblje kasne antike. S njima u vezu dovodimo i ostatke popločenja od kamenih škripla (SJ 030, 046 i 048) koji su tek fragmentarno sačuvani uz pojedine zidove, a položeni su na zdravicu. Nije isključeno da su suhozidi u prvoj fazi pokapanja imali funkciju razgraničenja ukopa koji su pripadali istoj obitelji (Sl. 6).

Tipologija ukopa

Grob 7 sačuvan je samo u tragovima unutar kvadranta C9. Definiran je slojem tamne, crne zemlje i manjom količinom kostiju i keramike (SJ 025). Otkriven je uz ostatke ogradnog zida vrta (SJ 020). S obzirom na dimenzije kontura

and pottery (SU 025). It was found next to the remains of the garden wall (SU 020). This might be a child's grave considering the dimensions of the layer SU 025 contours and the fact that only few fragments of lining slabs were preserved.

Grave 8. Skeletal grave of an adult in quadrant E9. The body laid in an EW orientation, with a deviation to NW. The deceased was laid on the back, with arms extended along the sides. The head is to the west, laid frontally. Grave architecture consists of a part of wall SU 023 next to which the deceased was laid. The grave was covered with stone slabs of uneven dimensions. Stone slab was placed vertically next to the head (Fig. 7).

Grave 9 in quadrant C9. Vertically stuck stone slabs that lined the grave were preserved unlike headstone and footstone. Grave orientation is EW, with a deviation to NW. The grave was filled with a large amount of shells (snails), but there was no trace of the skeleton. Grave dimensions suggest it was a child's grave.

Grave 10 in quadrant C9. Once again

SLIKA 7. *Grob 8* (foto: K. Gergeta Sotončić)
 FIGURE 7 *Grave 8* (photo by K. Gergeta Sotončić)

sloja SJ 025 i s obzirom na to da je od grobne arhitekture sačuvano svega nekoliko ulomaka obložnih ploča, pretpostavljamo da je riječ o ostatcima dječjeg groba.

Grob 8. Skeletni ukop odrasle osobe u kvadrantu E9. Skelet je orijentiran istok-zapad, s otklonom prema sjeverozapadu. Pokojnik je položen na leđa, s rukama uz tijelo. Glava pokojnika je na zapadu i položena je frontalno. Za formiranje grobne arhitekture iskorišten je dio zida SJ 023 uz koji je pokojnik položen. Grob je bio prekriven kamenim pločama (škriljama) neujednačenih dimenzija, a uz glavu je bila položena okomito usađena kamena ploča (Sl. 7).

Grob 9 u kvadrantu C9. Sačuvane su okomito usađene kamene ploče koje su oblagale grob, ali nije bilo traga uzglavnoj i donožnoj ploči. Orijentacija groba je istok-zapad, s otklonom

grave dimensions are indicative of a child's grave. Only lateral sides of the grave were preserved, consisting of stone slabs and undressed stones. Grave orientation is EW, with a deviation to NW. Only a part of the jaw was found, except for several sherds of kitchenware (Fig. 8).

Grave 11. Inhumation of an adult person in quadrant D10. Grave orientation is NS, with a deviation to NE. The deceased person was laid on the back, with arms extended along the sides. The head is to the south, facing eastwards. The deceased was laid in partly walled grave made of undressed stones and some stone slabs. Grave cover made of stacked undressed stones was partially preserved. Lower leg parts (calves and toes) were scattered in the layer of earth that filled the grave (SU 002). Wall SU 035 was overlain by this burial. More precisely lower part of the wall was demolished to make the grave. Next to the head of the deceased was a bronze decorative pin (hairpin) with conical head, measuring 7.5 cm in length (PN 1), that represents the only grave good in the excavated area (Figs. 9 and 10). Such pin typology appears in Late Antiquity. They were especially widespread in the 7th century, both in the region of Germania and along the Mediterranean. The example from grave in Novigrad, for example, corresponds to typology of pins produced in the *Crypta Balbi* workshop in Rome, dated to the 6th and 7th centuries.¹⁴

Grave 12. Skletal burial of an adult person in quadrant D10. The body was supine, with arms along the sides. Grave orientation is NS, with a slight deviation to NE. The head is to the south, facing eastwards. Only few undressed stones were preserved making a lateral side of the grave. A stone was laid over the head of the deceased. Bones of the trunk and arms are missing. This grave was also overlain by wall SU 035, and the body was laid in the earth layer SU 002 instead of

¹⁴ M. RICCI, F. LUCCERINI, 2012, 352-353.

SLIKA 8. Fotogrametrijska snimka grobova 9 i 10; vidljiv je odnos sa SJ 031 i 032 (izradio: Ured ovlaštenog inženjera geodezije Boris Brajković, ing. geod., Pazin)

FIGURE 8 Photogrammetric image of graves 9 and 10, showing relation with SU 031 and 032 (made by the Office of the Chartered Geodetic Engineer Boris Brajković, ing. geod., Pazin)

prema sjeverozapadu. Grob je bio ispunjen velikom količinom školjaka (pužića), ali nije bilo traga skeletu pokojnika. Dimenzije groba upućuju na to da je riječ o dječjem grobu.

Grob 10 u kvadrantu C9. I u ovom slučaju dimenzije groba upućuju na ukop djeteta. Sačuvane su samo bočne strane groba koje se sastoje od kombinacije škrilja i neobrađenog kamena. Orijentacija groba je istok-zapad, s otklonom prema sjeverozapadu. Uz svega nekoliko ulomaka kuhinjskog posuđa grube fature unutar groba otkriven je tek dio čeljusti (Sl. 8).

Grob 11. Skeletni ukop odrasle osobe u kvadrantu D10. Orijentacija groba je sjever-jug, s otklonom prema sjeveroistoku. Pokojnik je položen na leđa, s rukama uz tijelo. Glava pokojnika je na jugu, a pogled je bio usmjeren prema istoku. Pokojnik je bio položen u dijelom zidani grob koji je formiran od neobrađenog kamena i nešto kamenih ploča. Dijelom je sačuvan pokrov groba od nabacanog neobrađenog kamena. Donji dijelovi nogu (potkoljenica i nožni prsti) bili su rasuti unutar sloja zemlje koji je zapunjavao grob (SJ 002). Ukop je nalegao na zid SJ 035. Odnosno, dio zida razidan je zbog formiranja groba. Uz gla-

SLIKA 9. *Grob 11* (foto: K. Gergeta Sotončić)

FIGURE 9 *Grave 11* (photo by K. Gergeta Sotončić)

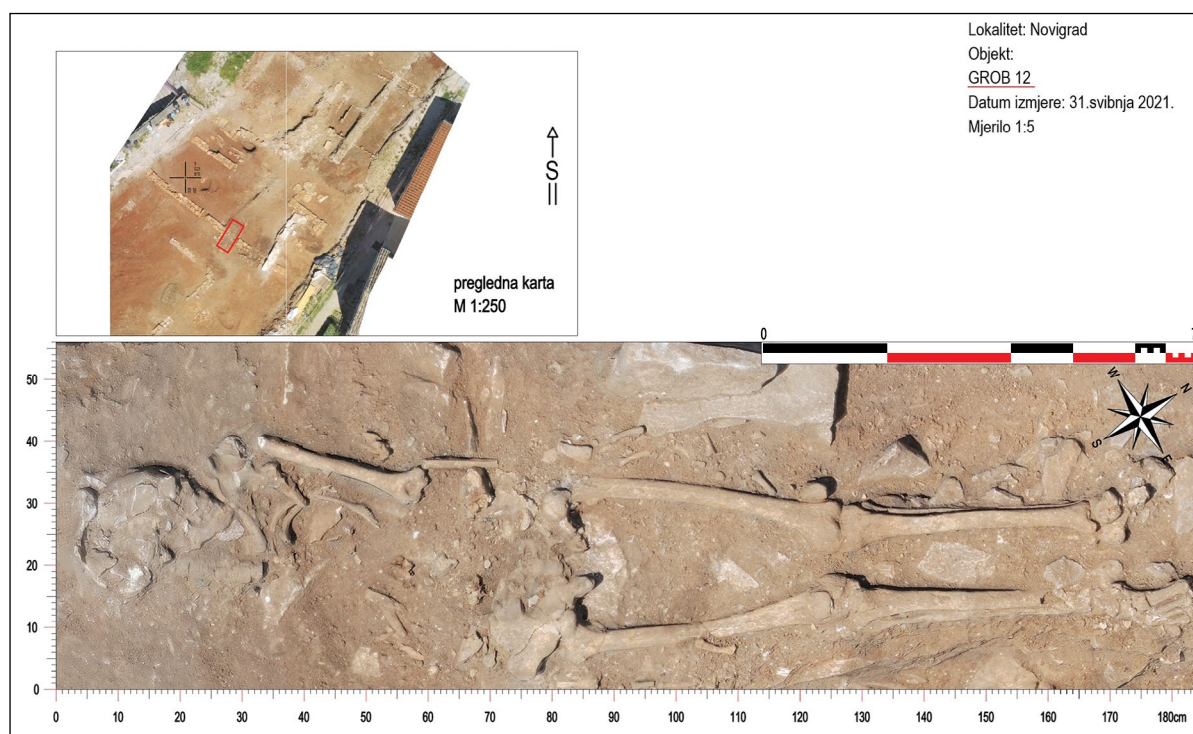
SLIKA 10. *Ukosnica (PN 1) iz groba 11*
(foto: K. Gergeta Sotončić)

FIGURE 10 *Hairpin (PN 1) from grave 11*
(photo by K. Gergeta Sotončić)

vu pokojnika nađena je brončana ukrasna igla (ukosnica) stožaste glave, dužine 7,5 cm (PN 1), koja predstavlja jedini grobni priloga unutar istražene površine (Sl. 9 i 10). Takva tipologija igala javlja se u kasnoantičko doba. Posebno su raširene u 7. stoljeću na germanskom području i duž Mediterana. Primjerak iz groba u Novigradu, primjerice, odgovara tipologiji igala koje su se proizvodile u radionici *Crypte*

the virgin soil (Fig. 11).

Grave 13. Inhumation of an adult person in quadrant D10. The body was overlain by the burial of the deceased from grave 12. Grave orientation is NS. The body was laid supine, with the arms extended along the sides. The head is to the south, facing westwards. The body was laid in a partly walled grave made of undressed stones and some stone slabs that

SLIKA 11. *Grob 12* (foto: K. Gergeta Sotončić)

FIGURE 11 *Grave 12* (photo by K. Gergeta Sotončić)

Balbi u Rimu, a datirane su u 6.-7. stoljeće.¹⁴

Grob 12. Skeletni ukop odrasle osobe u kvadrantu D10. Pokojnik je položen na leđa, s rukama uz tijelo. Orijehtacija groba je sjever-jug, s blagim otklonom prema sjeveroistoku. Glava pokojnika je na jugu, a pogled je bio usmjeren prema istoku. Od konstrukcije groba sačuvano je nekoliko neobrađenih kamena koji su tvorili bočnu stranu groba. Nad glavom pokojnika bio je položen kamen. Nedostaju kosti trupa i ruku. I ovaj je grob preslojio zid SJ 035, a skelet je položen u sloju zemlje SJ 002 umjesto na zdravicu (Sl. 11).

Grob 13. Skeletni ukop odrasle osobe u kvadrantu D10. Pokojnik je preslojen ukapanjem pokojnika iz groba 12. Orijehtacija groba je sjever-jug. Pokojnik je položen na leđa, s rukama uz tijelo. Glava pokojnika je na jugu, a pogled je bio usmjeren prema zapadu. Pokojnik je bio položen u dijelom zidani grob koji je formiran od neobrađenog kamenja i nešto kamenih ploča, koje su pod pritiskom nalegle na zemlju. Sačuvana je samo istočna, bočna strana groba koja je prekrivala kosti desne ruke i ramena. Za formiranje groba razidan je dio zida SJ 035, na način da je južno lice zida tvorilo južni dio konstrukcije groba (Sl. 12).

Grob 14. Skeletni ukop odrasle osobe u kvadrantu D10. Orijehtacija groba je istok-zapad, s otklonom prema sjeverozapadu. Pokojnik je položen na leđa, s rukama uz tijelo. Glava pokojnika je na zapadu, s pogledom usmjerenim prema sjeveru. Pokojnik je bio položen u dijelom zidani grob koji je formiran od neobrađenog kamenja i nešto kamenih ploča. Bočne strane groba prekrivale su ruke pokojnika. Sjeverni, bočni dio konstrukcije groba formiran je prilagodbom (djelomičnim razidavanjem i preslagivanjem) južnog lica zida SJ 035 (Sl. 13).

Grob 15. Skeletni ukop manjeg djeteta u kvadrantu D10. Orijehtacija groba je istok-zapad, s otklonom prema sjeverozapadu. Kostii pokojnika su razbacane, osim lubanje, kralje-

SLIKA 12. *Grob 13* (foto: K. Gergeta Sotončić)

FIGURE 12 *Grave 13* (photo by K. Gergeta Sotončić)

caved in under soil pressure. Only the eastern, lateral side of the grave was preserved, covering the bones of the right arm and shoulder. To form this grave, part of wall SU 035 was demolished so that the southern face of the wall constituted the southern part of the grave construction (Fig. 12).

Grave 14. Inhumation of an adult person in quadrant D10. Grave orientation is NS, with a deviation to NW. The deceased was placed in the grave extended supine, with the arms along the sides. The head is to the west, facing northwards. The body was laid in a partially walled grave made of undressed stones and some stone slabs. Lateral sides of the grave covered the arms of the deceased. Northern, lateral part of the grave construction was made by adjustment (partial decomposition and re-

¹⁴ M. RICCI, F. LUCCERINI, 2012, 352–353.

SLIKA 13. *Grob 14* (foto: K. Gergeta Sotončić)
 FIGURE 13 *Grave 14* (photo by K. Gergeta Sotončić)

žaka i zdjelice, koji su ipak blago pomaknuti u odnosu na izvorni položaj. Unatoč tomu vidljivo je da je pokojnik bio položen na leđa, s glavom na zapadu.

Grob 16. Skeletni ukop manjeg djeteta u kvadrantu D10. Orijehtacija groba je istok-zapad, s otklonom prema sjeverozapadu. Iako su kosti pokojnika razbacane, primjetno je da je glava pokojnika bila na zapadu (Sl. 14).

Grob 17. Skeletni ukop djeteta u kvadrantu D11. Orijehtacija groba je sjever-jug, s blagim otklonom prema sjeveroistoku. Skelet nije intaktan: sačuvan je dio lubanje, prsnog koša i zdjelice, te bedrena kost lijeve noge. Pokojnik je bio polegnut na leđa, glava je na jugu s pogledom usmjerenim prema istoku. Ukopan je u sloju rahle tamnosmeđe zemlje koji je ispunjen manjim kamenjem i škrlama (SJ 042). U

SLIKA 14. *Grobovi 15 i 16* (foto: K. Gergeta Sotončić)
 FIGURE 14 *Graves 15 and 16* (photo by K. Gergeta Sotončić)

arrangement) of the southern face of wall SU 035 (Fig. 13).

Grave 15. Inhumation of a young child in quadrant D10. Grave orientation is EW, with a deviation to NW. The bones were scattered, except for the skull, vertebrae and pelvis, which are only slightly disturbed in relation to their original position. Nevertheless, it is evident that the deceased was laid on the back, with the head to the west.

Grave 16. Inhumation of a young child in quadrant D10. Grave orientation is EW, with a deviation to NW. Though the bones were scattered, it was evident that the head was to the west (Fig. 14).

Grave 17. Inhumation of a child in quadrant D10. Grave orientation is NS, with a deviation to NE. The skeleton is not intact:

SLIKA 15. *Grob 17* (foto: K. Gergeta Sotončić)
 FIGURE 15 *Grave 17* (photo by: K. Gergeta Sotončić)

preserved parts include the skull, thorax and pelvis as well as the left femur. The body was laid supine, with the head to the south, facing eastwards, buried in a layer of loose, dark brown soil filled with small rocks and stone slabs (SU 042). This layer contained sherds of tegulae, amphorae and kitchenware decorated with brush lines (Fig. 15).

Grave 18. Inhumation of a young child in quadrant E9. Grave orientation is EW. The body was laid on the back, with the arms extended along the sides, and the head to the west, placed frontally. The body was cramped into an oval construction of stone slabs that were originally stuck into the ground. The grave was placed next to the feet of the deceased person from grave 8. Although these are evidently two separate burials in two detached grave constructions, we can assume kin relations between the buried persons. This grave differs in form from other excavated graves in this part of the cemetery. Burial practice and grave form correspond fully to the grave that also contains a child burial from the site of Polačine near the settlement of Ferenci (the Vižinada region). Typology of the finds dates the cemetery in Polačine to the 6th and 7th

SLIKA 16. *Grob 18* (foto: K. Gergeta Sotončić)
 FIGURE 16 *Grave 18* (photo by K. Gergeta Sotončić)

tom sloju ima nalaza ulomaka tegula i amfora te grube kuhinjske keramike ukrašene metličastim ukrasom (Sl. 15).

Grob 18. Skeletni ukop manjeg djeteta u kvadrantu E9. Orijeantacija groba je istok-zapad. Pokojnik je položen na leđa, s rukama uz tijelo. Glava pokojnika je na zapadu i položena je frontalno. Pokojnik je stiješnjen unutar ovalno oblikovane konstrukcije od kamenih ploča koje su izvorno bile okomito usađene u tlo. Grob je položen do nogu pokojnika iz groba 8. Iako je, s obzirom na dvije zasebne grobne konstrukcije, riječ o dvama zasebnim ukopima, možemo pretpostaviti rodbinsku vezu među pokojnicima. Ovaj se grob oblikom razlikuje od ostalih istraženih u ovom segmentu groblja. Način polaganja pokojnika i oblik groba u potpunosti odgovaraju grobu koji također sadrži dječji ukop, a koji je otkriven na lokalitetu Polačine kraj naselja Ferenci (okolica Vižinade). S obzirom na tipologiju nalaza, groblje u Polačinama datirano je u 6.-7. stoljeće (Sl. 16).¹⁵

Apsolutne kote dna grobova variraju od najniže kote groba 11 na 3,96 metara do najviše kote groba 12 na 4,19 metara apsolutne visine.

Ovakva tipologija ukopa, inhumacijom u grobovima čiju konstrukciju čine obložne ploče na području Istre javlja se u razdoblju od 4. do 10. stoljeća.¹⁶ Najbliži primjeri istovrsne tipologije grobova otkriveni su na području Karpinjana i Čelega sjeverno od Novigrada.¹⁷

Pokretni arheološki nalazi u kontekstu njihova pronalaska

U dijelu kvadranta C9, u zapadnom dijelu istražene površine, otkrivene su dvije kasnoantičke amfore, smještene jedna uz drugu. Prema načinu oblikovanja dna amfore SJ 031 i otvora amfore SJ 032 obje svrstavamo u tipologiju kasnoantičkih sjevernoafričkih amfora

centuries (Fig. 16).¹⁵

Absolute elevations of the grave bottoms vary from the lowest elevation of grave 11 at 3.96 meters to the highest elevation of grave 12 at 4.19 meters.

This burial typology, characterized by inhumations in graves lined by stone slabs, can be found in Istria in the time span from the 4th to the 10th century.¹⁶ The closest examples of corresponding grave typology were found in the region of Karpinjar and Čelega north of Novigrad.¹⁷

Small archaeological finds in the context of discovery

Two late antique amphorae were found in the western part of the excavated area one next to another, in the part of quadrant C9. Modeling of the base of amphora SU 031 and rim of amphora SU 032 indicate that they both belong to typology of late antique north African amphorae characterized by cylindrical body and large dimensions, produced in the Tunisia region. Fragment of the body and base of amphora SU 031 belongs to the type *Keay 62 (Bonifay tip 46 B, P&W 35)*. Base of the amphora is narrowed. The toe is emphasized, button-like, with a diameter of 5 cm. Color of the ceramic is light orange. This amphora typology was produced from the late 5th to the early 7th century. It was widespread across the western Mediterranean (Spain, southern France, Italy), but also in Romania and Turkey (Fig. 17).¹⁸ Fragment of the rim, neck with handles and segment of the belly SU 032 belongs to the amphora type *Keay 34 (Bonifay type 53 B, P&W 35)*. The edge of the mouth is emphasized and triangular in cross-section. The neck is elongated and cylindrical, decorated with horizontally incised lines. Color of the ceramic is light orange. The rim diameter is 15 cm, lip height is 3 cm, and

¹⁵ B. MARUŠIĆ, 1987a, 81-86.

¹⁶ B. MARUŠIĆ 1987, 87.

¹⁷ B. MARUŠIĆ, 1959, 195-219.

¹⁵ B. MARUŠIĆ, 1987a, 81-86.

¹⁶ B. MARUŠIĆ, 1987, 87.

¹⁷ B. MARUŠIĆ, 1959, 195-219.

¹⁸ M. BONIFAY, 2004, 137-140, fig. 74.

SLIKA 17. Ulomak tijela i dna amfore tipa Keay 62 (SJ 031) (foto: K. Gergeta Sotončić)

FIGURE 17 Fragment of body and base of amphora type Keay 62 (SU 031) (photo by K. Gergeta Sotončić)

velikih dimenzija i cilindričnog tijela koje su proizvedene na području Tunisa. Ulomak tijela i dna amfore SJ 031 spadaju u tip *Keay 62* (*Bonifay tip 46 B, P&W 35*). Dno amfore je suženo u odnosu na tijelo. Vršak je naglašen, u obliku gumba, promjera 5 cm. Keramika je svjetlonarančaste boje. Ova tipologija amfora proizvodila se od kasnog 5. do početka 7. stoljeća. Rasprostranjena je duž zapadnog Mediterana (Španjolska, južna Francuska, Italija), ali je prisutna i u Rumunjskoj i Turskoj (Sl. 17).¹⁸ Ulomak ruba, vrata s ručkama i dijelom trbuha SJ 032 pripada amfori tipa *Keay 34* (*Bonifay tip 53 B, P&W 35*). Rub otvora je naglašen i trokutastog presjeka, a vrat izdužen i cilindričan. Oko vrata ima vodoravno urezane linije. Keramika je svjetlonarančaste boje. Promjer oboda iznosi 15 cm, dok je visina ruba 3 cm; visina vrata iznosi 15 cm. Ova tipologija amfora proizvodila se tijekom 6. i 7. stoljeća,

¹⁸ M. BONIFAY, 2004, 137–140, fig. 74.

SLIKA 18. Ulomak ruba, vrata s ručkama i dijelom trbuha amfore tipa Keay 34 (SJ 032) (foto: K. Gergeta Sotončić)

FIGURE 18 Fragment of rim, neck with handles and part of belly of amphora type Keay 34 (SU 032) (photo by K. Gergeta Sotončić)

neck height 15 cm. This amphora type was produced in the 6th and 7th centuries, and they were widespread across the western Mediterranean (Spain, southern France, Italy, Egypt and in Romania)(Fig. 18). Both amphorae were laid in the virgin soil layer next to wall SU 033. A layer of undressed stones preserved in one row without any bonding agent separates them from graves 9 and 10 on the northern side. Lower part of one of these amphorae (SU 031) was dug into the bedrock. It was filled with rather loose yellowish lime mortar up to the middle of its height. The other amphora (SU 032) was laid so that its mouth was dug into terra rossa. It contained some sherds of animal bones, fragments of early medieval pottery and stones (Fig. 19).

In all likelihood this was not a burial judging primarily from the position of amphorae that were vertically placed in the bedrock layer, lack of skeleton and the fill of amphora SU 031. However, the type of amphorae characterized

SLIKA 19. Detalj položaja i odnosa SJ 031 i 032 (foto: K. Gergeta Sotončić)

FIGURE 19 Detail of position and relation of SU 031 and 032 (photo by K. Gergeta Sotončić)

a rasprostranjene su duž Mediterana (u Španjolskoj, južnoj Francuskoj, Italiji, Egiptu i Rumunjskoj) (Sl. 18). Obje amfore položene su u sloju zdravice uz zid SJ 033. Sa sjeverne strane od grobova 9 i 10 dijeli ih red neobrađenog kamenja koje je sačuvano u jednom nizu bez korištenja veziva. Jedna od amfora (SJ 031) donjim je dijelom ukopana u zdravicu. Do polovice visine bila je ispunjena vapnenom žbukom žućkaste boje i prilično rahle fakture. Druga amfora (SJ 032) položena je na način da je njezin otvor ukopan u crvenicu. Unutar amfore bilo je nešto ulomaka životinjskih kostiju, ulomaka ranosrednjovjekovnog keramičkog posuđa i kamenja (Sl. 19).

Ponajprije položaj amfora koje su okomito usadene u sloj zdravice, nedostatak skeleta pokojnika i ispuna amfore SJ 031 ne sugeriraju da je riječ u ukopu. Vrsta amfora, koje karakterizira ukupna dužina od 105 (za amforu tipa *Keay 62*), odnosno 130 cm (za amforu tipa *Keay 34*) pak upućuje upravo na suprotno, odnosno na tipologiju grobova u amforama karakterističnu za razdoblje kasne antike. Analogne primjere korištenja amfora cilindričnog tijela za ukop i njihovo polaganje direktno na

by a total length of 105 cm (for amphora type *Keay 62*), and 130 cm (for amphora type *Keay 34*) suggests just the opposite, that is typology of graves in amphorae characteristic of Late Antiquity. Comparable examples of using amphorae with cylindrical body for burials that were laid directly on the earth can be found in the region of Burle near Medulin, for instance.¹⁹ We assume that the mentioned amphorae were a part of the earliest phase of mortuary rituals that were subsequently damaged.

Four refuse pits were found in sector 2. They were all dug in the virgin soil layer, without any additional adjustments. They were filled with loose dark brown soil. Three such pits were found in quadrant C9 (SU 034, 049 and 050). Pit SU 034 is oval in shape, with dimensions 130 x 180 cm. It measured 0.56 m in depth. It was filled with undressed and flat stones and sherds of early medieval pottery. Pit SU 049 covered an area of 75 x 110 cm, with a depth of 0.40 m. It was filled with dark brown soil, sherds of coarse kitchenware, fragments of amphorae and tegulae and several imbrices.

¹⁹ V. JURKIĆ, 1987, 173.

zemlju (zdravicu) u sklopu grobne arhitekture nalazimo, primjerice, na području Burla kod Medulina.¹⁹ Pretpostavljamo da su navedene amfore dio najranije faze pogrebnog ritusa te da su naknadno oštećene.

Unutar sektora 2 otkrivene su četiri otpadne jame. Sve su ukopane u sloju zdravice, bez dodatne dorade. Ispunjene su rahlom zemljom tamnosmeđe boje. Tri su otkrivene u kvadrantu C9 (SJ 034, 049 i 050). Jama SJ 034 ovalnog je oblika, dimenzija 130 x 180 centimetara. Bila je dubine 0,56 metara. Bila je ispunjena neobrađenim i pločastim kamenjem te ulomcima ranosrednjovjekovnog keramičkog posuđa. Jama SJ 049 zahvaćala je površinu dimenzija 75 x 110 centimetara. Dubina joj je bila 0,40 metara. Bila je ispunjena tamnosmeđom zemljom, ulomcima kuhinjske keramike grube fature, ulomcima amfora i tegula te nekoliko imbreksa. U manjoj količini bile su prisutne životinjske kosti. Jama je ukopana uz grob u amfori SJ 032 te je njezinim formiranjem dijelom oštećen zid SJ 033. Jama SJ 050 otkrivena je istočnije. Dimenzija je 90 x 140 centimetara, dubine 0,60 metara. Karakterizira je velika količina otkrivenih ulomaka amfora (grla, ručke i tijela). Unutar kvadranta E11 otkrivena je jama SJ 047. Bila je dubine 0,20 metara, i ispunjena tamnosmeđom zemljom, kamenjem, životinjskim kostima te ulomcima amfora. Od pokretnih nalaza unutar jama prevladavaju dijelovi amfora, među kojima su zastupljeni primjeri kasnoantičke datacije. Izdvajamo dva nalaza iz jame SJ 050: ulomak otvora, vrata i dijela ručki amfore tipa *Dressel 6B*. Proizvodnja ove tipologije amfora započela je oko sredine 1. stoljeća pr. n. e.,²⁰ ali su se njezine varijante proizvodile sve do kraja 3. ili početka 4. stoljeća n. e.²¹ Uglavnom su korištene za prijevoz ulja. Proizvodile su se u Istri i u Dalmaciji, a pretpostavlja se i na području sjeverne Italije (u Trstu, Veroni i Padovi). Am-

Animal bones were scarce. The pit was dug next to grave in amphora SU 032, damaging wall SU 033. Pit SU 050, with dimensions of 90 x 140 cm and a depth of 0.60 m, was found more to the east. It is characterized by a large amount of amphora sherds (necks, handles, bodies). Pit SU 047 was found in quadrant E11. It was 0.20 meters deep, filled with dark brown soil, stones, animal bones and amphora sherds. Dominant category of small finds in the pits are fragments of amphorae, including late antique examples. We will single out two finds from pit SU 050: fragment of the mouth, neck and part of handles of the amphora type *Dressel 6B*. Production of this amphora type started around mid-1st century BCE,²⁰ but its variants were produced until the late 3rd or early 4th century CE.²¹ They were mostly used for oil transport. They were produced in Istria and Dalmatia, and presumably also in the area of northern Italy (Trieste, Verona, Padua). Amphorae of this type produced in the Istrian workshops were exported to the region between the Adriatic, Alps and Danube, to Gallia Cisalpina, Noricum and Pannonia.²² The rim diameter of this example is 12 cm. The fragment is preserved to a height of 14 centimeters. This specimen is dated to the first half of the 2nd century at the earliest since the upper part of the amphora is rather small, the mouth is funnel-shaped, the neck is short, and the upper attachments of the handles are closer to the mouth (Fig. 20).²³ There was also a fragment of the mouth of an amphora type *Keay 34 (Bonifay type 53 B, P&W 35)*. The edge of the mouth is pronounced and triangular in section, with diameter of 15 centimeters. The color of the ceramic is orange.

Pit SU 034 yielded coarse kitchenware, including sherds decorated with brush marks and wavy lines, but also a fragment of ceramic building material (tegula) and a sherd of an oil

¹⁹ V. JURKIĆ, 1987, 173.

²⁰ A. STARAC, 2006, 91.

²¹ A. STARAC, 2006, 91.

²⁰ A. STARAC, 2006, 91.

²¹ A. STARAC, 2006, 91.

²² R. MATIJAŠIĆ, 1998, 379-380; A. STARAC, 2006, 91-92.

²³ T. BEZECKY, 1998, 6 and 7; A. STARAC, 1997, 149.

fore ovog tipa koje su proizvedene u istarskim radionicama izvezile su se na područje između Jadrana, Alpa i Dunava, u Galiju Cisalpinu, Norik i Panoniju.²² Promjer oboda ovog primjerka iznosi 12 cm. Ulomak je sačuvan u visini od 14 centimetara. S obzirom na to da je gornji dio amfore manjih dimenzija, otvor ljevkastog oblika, vrat kraći, a gornja su hvatišta ručki bliže otvoru, ovaj se primjerak datira najranije u prvu polovicu 2. stoljeća (Sl. 20).²³ Otkriven je i ulomak otvora amfore tipa *Keay 34* (*Bonifay tip 53 B, P&W 35*). Rub otvora je naglašen i trokutastog presjeka, promjera 15 centimetara, a keramika je narančaste boje.

U jami SJ 034, uz kuhinjsku keramiku grube fature, među kojom ima ulomaka ukrašenih metličastim ukrasom i valovnicom, otkriven je i ulomak građevinske keramike (tegule) te ulomak drška lucerne čiji oblik upućuje na uljanice kruškoliko-ovalnog tijela tipa *Broneer XXXI, Ivanyi XII*.²⁴ Ovaj tip uljanica proizvedio se u sjevernoafričkim radionicama, a bile su u upotrebi od 4. do 6. stoljeća. Osobito su bile raširene na području Mediterana tijekom 5. stoljeća.²⁵ Istovrsna uljanica otkrivena je tijekom zaštitnog arheološkog istraživanja na području građevnog sklopa između Parka Novigradske biskupije i ulice Brolo južno od župne crkve²⁶ i tijekom sondiranja unutrašnjosti depandanse hotela 2012. godine.²⁷ Ovaj nalaz predstavlja donju granicu datacije ukopa na ovom području (Sl. 21).

Nalazi amfora SJ 031 i 032, ulomci amfora i pojedinačni nalaz dijela uljanice te nalazi (iako fragmentarni) tegula koji su otkriveni u jama unutar sektora 2 upućuju na to da je dio kasnoantičkih ukopa uništen zbog formiranja naknadnih ranosrednjovjekovnih grobova.

U slojevima koji su prekrivali i zapunjavali grobove (SJ 002, 025, 026, 038, 039, 042

SLIKA 20. Ulomak otvora, vrata i dijela ručki amfore tipa *Dressel 6B* (SJ 050) (foto: K. Gergeta Sotončić)

FIGURE 20 Fragment of rim, neck and handles of amphora type *Dressel 6B* (SU 050) (photo by K. Gergeta Sotončić)

lamp handle whose form resembles oil lamps with piriform-oval body, type *Broneer XXXI, Ivanyi XII*.²⁴ This type of oil lamps was produced in north African workshops, and they were used from the 4th to the 6th century. They were particularly popular in the Mediterranean in the 5th century.²⁵ An identical oil lamp was discovered during rescue archaeological excavation in the area of building complex between the park of the Diocese of Novigrad and Brolo Street south of the parish church,²⁶ as well as in the trial trenching in the hotel annex in 2012.²⁷ This find stands as a lower chronological determinant of burials in this area (Fig. 21).

Finds of amphorae SU 031 and 032, amphora sherds, an individual find of an oil lamp fragment, and finds of tegulae (though frag-

²² R. MATIJAŠIĆ, 1998, 379–380; A. STARAC, 2006, 91–92.

²³ T. BEZECKÝ, 1998, 6 i 7; A. STARAC, 1997, 149.

²⁴ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1971, 118–119.

²⁵ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1971, 118–119; Ž. UJČIĆ, 1997, 212.

²⁶ Ž. UJČIĆ, 1997, 212.

²⁷ Sonda 1, SJ 026; S. PETEŠIĆ, 2012, 8, 27, sl. 31.

²⁴ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1971, 118–119.

²⁵ B. VIKIĆ-BELANČIĆ, 1971, 118–119; Ž. UJČIĆ, 1997, 212.

²⁶ Ž. UJČIĆ, 1997, 212.

²⁷ Probe 1, SU 026; S. PETEŠIĆ, 2012, 8, 27, Fig. 31.

SLIKA 21. *Držak uljanice kruškoliko-ovalnog tijela tipa Broneer XXXI, Ivanyi XII iz SJ 034 (foto: K. Gergeta Sotončić)*

FIGURE 21 *Handle of oil lamp with piriform-oval body type Broneer XXXI, Ivanyi XII from SU 034 (photo by K. Gergeta Sotončić)*

i 051) prevladavaju ulomci kuhinjskog keramičkog posuđa grube fakture od pročišćene i nepročišćene gline. Riječ je o dijelovima trbušastih lonaca crne, sive i smeđe boje s brojnim primjesama kalcita ili tinjca, koji su izrađeni na lončarskom kolu. Među ulomcima prevladava tipologija lonaca s obodom izvijenim prema van i ravno rezanim, te tijela posuda. Otkriveno je svega nekoliko ulomaka ravnih dna lonaca te poklopaca lonaca ili zdjela. Prevladavaju ulomci posuda čija je debljina stijenki 5 milimetara. Na loncima se javlja dekorativni motiv jednostruke i višestruke valovnice izvedene urezivanjem te metličastog povlačenja po tijelu posude u vodoravnom i kosom smjeru.²⁸ Prema obliku i ukrasu ovo se posuđe svrstava u keramiku jugoistočnoalpske skupine,²⁹ koja je, uz preostale istražene položaje grobova u gradu Novigradu, prisutna i na ostalim lokaliteti-

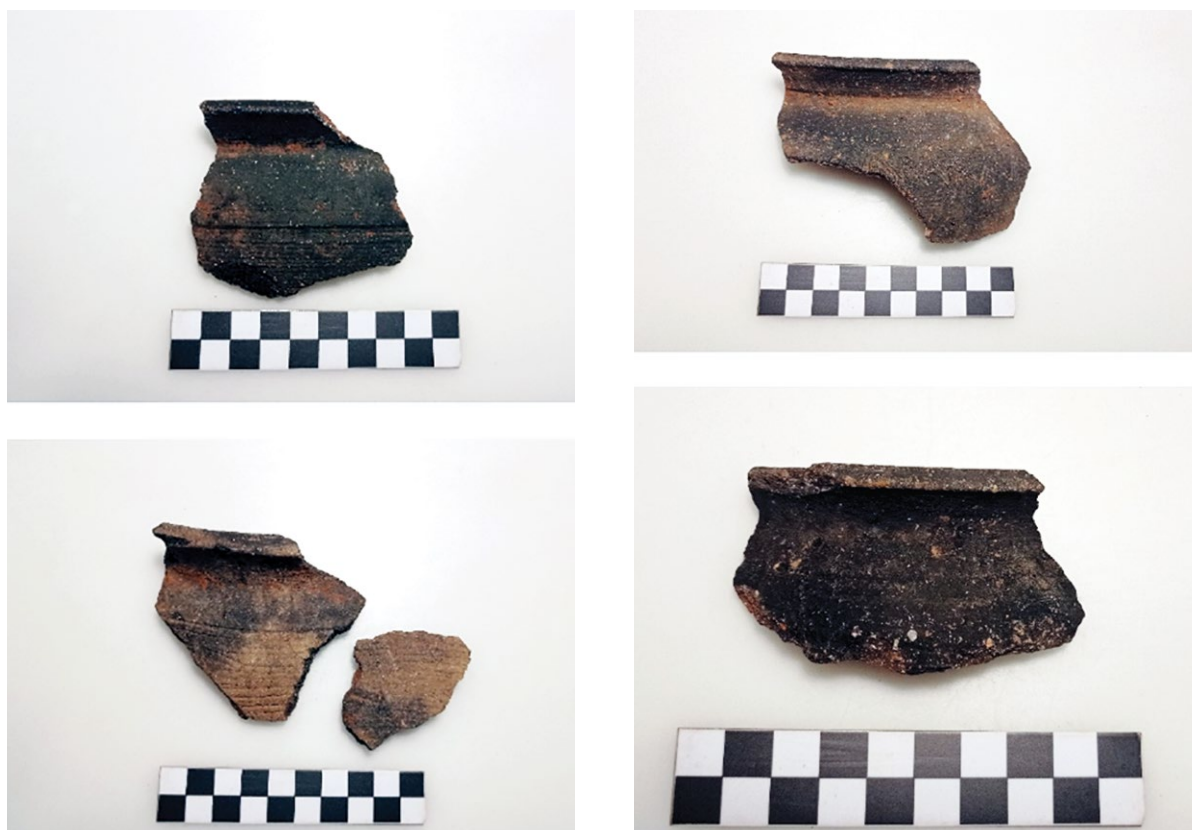
mented) recovered from pits within sector 2 suggest that some late antique burials were destroyed by subsequent early medieval graves.

Sherds of coarse kitchenware made of purified or unpurified clay are dominant in the layers that covered and filled the graves (SU 002, 025, 026, 038, 039, 042 and 051). These are fragments of globular pots in black, grey or brown color with abundant inclusions of calcite or mica, made on a potter's wheel. Dominant pottery types comprise pots with everted, flatly cut rim and vessel bodies. There were only several sherds of flat bases of pots or bowls. Wall thickness of 5 millimeters was recorded on most vessel fragments. Pots can be decorated with one or more wavy lines made by incising or the decoration consists of horizontal and slanted brushed surfaces.²⁸ Forms and decorations classify these vessels to the pottery of eastern Alpine group that was

²⁸ Z. MODRIJAN, T. MILAVEC, 2011, 196–200.

²⁹ Z. MODRIJAN, T. MILAVEC, 2011, 184–200.

²⁸ Z. MODRIJAN, T. MILAVEC, 2011, 196–200.

SLIKA 22. I 23. Karakteristični ulomci grube kuhinjske keramike iz zapune grobova (foto: K. Gergeta Sotončić)
FIGURE 22 AND 23 Characteristic sherds of coarse kitchenware from grave fill (photo by K. Gergeta Sotončić)

ma na području Istre: u Betigi kod Barbarige,³⁰ Veštru kod Rovinja,³¹ Guranu na Križu kod Vodnjana³² i u uvali Marić kod Barbarige.³³ Analogni primjeri na području Slovenije otkriveni su, primjerice, na lokalitetima Rifnik, Tinje, Toncov grad, u Kapucinskom vrtu u Kopru i u Piranu. U Italiji prisutni su u regiji Friuli, na lokalitetima Invillino, Castelraimondo, u Udinama i u Akvileji.³⁴

Uz ovu tipologiju keramičkih nalaza prisutni su i ulomci kasnoantičkih amfora koje predstavljaju import iz sjevernoafričkih radionica te, u manjoj količini građevinska keramika (*tegule*, *imbrevsi* i svega nekoliko *spica*). Građevinska keramika u većoj je mjeri zastupljena u otpadnim jamama (SJ SJ 034, 047, 049 i 050), u kojoj su ipak najbrojniji ulomci amfora. Količina staklenih i metalnih predmeta gotovo je zanemariva (Sl. 22 i 23).

S obzirom na to da su grobovi dijelom bili oštećeni te da pokrov nedostaje, otkrivene keramičke nalaze ne možemo okarakterizirati kao grobne priloge. Oni su dospjeli u grobove kao otpadni materijal. Ipak, kako je većina grobova (iznimka je grob 11) bez grobnih priloga, upravo je materijal iz sloja zapune grobova jedini siguran element uže datacije groblja.

ZAKLJUČAK

Arheološko istraživanje koje je provedeno u zapadnom dijelu najuže povijesne jezgre grada Novigrada očekivano je rezultiralo nalazom dijela groblja koje se od položaja današnje župne crkve proširilo na područje oko crkve sv. Andrije, u sjevernom dijelu grada. Ova grupa ukopa, prema dosadašnjim potvrđenim nalazima grobova, zahvaćala je područje današnjeg Muzeja Lapidarium i nekadašnje palače

found,²⁹ except in the investigated grave positions in the town of Novigrad, at other sites in the region of Istria: Betiga near Barbariga,³⁰ Veštar near Rovinj,³¹ Guran - na Križu near Vodnjan³² and in Marić cove near Barbariga.³³ Comparable examples in Slovenia were found, for instance, at the sites of Rifnik, Tinje, Toncov grad, in Kapucinski vrt in Koper and in Piran. In Italy they are represented in the Friuli region, at the sites of Invillino, Castelraimondo, in Udine and Aquileia.³⁴

In addition to the mentioned types of pottery, there are fragments of late antique amphorae that were imported from north African workshops, and smaller amounts of ceramic building material (*tegulae*, *imbrices*, *spicae*). Ceramic building material was documented in more substantial amount in refuse pits (SU 034, 047, 049 and 050), with amphorae as the best represented category. The amount of glass and metal objects is almost negligible (Figs. 22 and 23).

Since graves were partially damaged and their covers are missing, we cannot interpret the ceramic finds as grave goods. They ended up in graves as waste. However, since most graves (with the exception of grave 11) lack grave goods, material from the fill layer in the graves is the only certain element for more precise dating of the cemetery.

CONCLUSION

Archaeological excavations that were conducted in the western part of the heart of historical core of Novigrad expectedly resulted in unearthing a part of the cemetery that spread from the position of the present-day parish church to the area around the church of St Andrew in the northern part of the town. Graves

³⁰ F. JUROŠ-MONFARDIN, 1987, 209-233.

³¹ L. BEKIĆ, 2014, 97-110.

³² L. BEKIĆ, 2007, 26-42.

³³ L. BEKIĆ, 2007; J. VIŠNJIĆ, L. BEKIĆ, I. PLEŠTINA, 2010, 201-232.

³⁴ Z. MODRIJAN, T. MILAVEC, 2011, 185-212.

²⁹ Z. MODRIJAN, T. MILAVEC, 2011, 184-200.

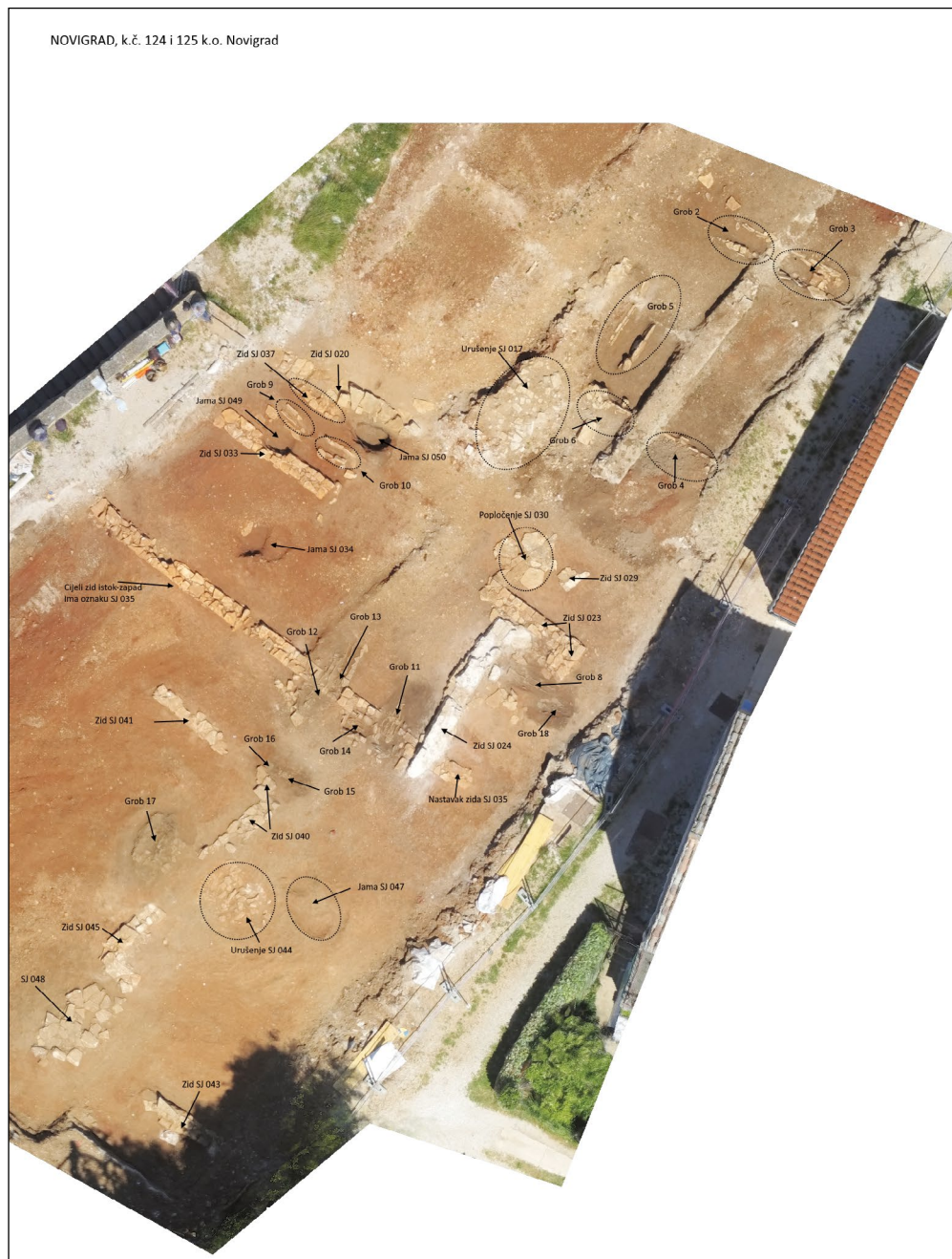
³⁰ F. JUROŠ-MONFARDIN, 1987, 209-233.

³¹ L. BEKIĆ, 2014, 97-110.

³² L. BEKIĆ, 2007, 26-42.

³³ L. BEKIĆ, 2007; J. VIŠNJIĆ, L. BEKIĆ, I. PLEŠTINA, 2010, 201-232.

³⁴ Z. MODRIJAN, T. MILAVEC, 2011, 185-212.

SLIKA 24. *Prostor groblja s oznakama položaja istraženih struktura (izradila: K. Gergeta Sotončić na fotogrametrijskoj snimci Ureda ovlaštenog inženjera geodezije Boris Brajković, ing. geod., Pazin)*

FIGURE 24 *Cemetery area with designated positions of the excavated structures (made by K. Gergeta Sotončić on photogrammetric image of the Office of the Chartered Geodetic Engineer Boris Brajković, Pazin)*

Rigo – Baroni u jugozapadnom uglu Velike ulice, nastavlja se na prostoru neposredno uz zapadni potez gradskih zidina do Ribarničke ulice. Tipologija ukopa i pokretni keramički nalazi iz sloja zapune grobova pokazuju da je groblje korišteno na prijelazu iz kasne antike u

that have been documented so far indicate that this group of burials encompassed the area of the present-day Lapidarium Museum and former palace Rigo – Baroni in the southwestern corner of Velika Street, and continued in the area immediately next to the western segment

rani srednji vijek. Sukcesivni ukopi i prilagodba zidanih struktura unutar istraženog dijela groblja potvrđuje da je ono intenzivno korišteno u razdoblju od početka 5. do 7. stoljeća. Donju granicu datacije ukopa predstavlja uljanica koja oblikovno odgovara nalazu uljanice s reljefno izvedenim motivom latinskog križa otkrivene tijekom sondiranja 2012. godine te istovrsnom tipu uljanice kruškoliki-ovalnog tijela s reljefno izvedenim kristogramom na disku koji je otkriven tijekom ranijih istraživanja na području južno od župne crkve. Ona ujedno upućuje na ranokršćanski kontekst kasnoantičkog dijela groblja. Izuzev nalaza ukrasne igle iz groba 11, u grobovima su u potpunosti izostali grobni prilozci.

Grobovi su bili plitko ukopani u zdravici. Upravo položaj grobova na svega tridesetak centimetara dubine na prostoru sektora 2 i dubina zdravice pokazuju kako je od formiranja groblja do danas došlo do neznatnih promjena u oblikovanju terena. Položaj pokojnika u očuvanim grobovima pokazuje ujednačeno polaganje na leđa s rukama uz tijelo. Tipologija ukopa u grobove oblikovane pomoću vapnenačkih ploča, u dijelom zidane grobove te nekoliko primjera slobodnog pokapanja u sloj zemlje i prije je potvrđena na širem prostoru današnje kulturno-povijesne cjeline grada Novigrada, ali i u neposrednoj blizini, na prostoru uvale Karpinjana i na području Čelege uz današnju prometnicu prema Umagu. Na ovim lokalitetima prisutna je i pojava istovrsnih suhozida koji su omeđivali dio groblja i sloja okresanih lomljenaca uz njih.³⁵

³⁵ B. MARUŠIĆ, 1959, 195-219.

of the town walls to Ribarnička Street. Burial typology and movable ceramic finds from the fill layer in graves indicate that the cemetery was used at the transition from Late Antiquity to the Early Middle Ages. Successive burials and adjustment of walled structures within the excavated part of the cemetery attest that it was intensely used in the period from the 5th to the 7th century. Lower chronological border of the burials is determined by the find of an oil lamp that morphologically corresponds to the find of an oil lamp decorated with a Latin cross in relief that was found in the 2012 trial trenching and identical type of an oil lamp with piriform-oval body decorated with Christogram on the disc that was unearthed in the earlier excavations in the area south of the parish church. At the same time, it suggests early Christian context of the late antique part of the cemetery. Except for a decorative pin from grave 11, graves completely lack grave goods.

Graves were buried shallowly in the bedrock. The depth of graves of only some thirty centimeters in the area of sector 2, as well as the bedrock depth, indicate that certain minor changes happened from the time when cemetery came into being to the present-day. In the preserved graves, the deceased were regularly buried supine with the arms along the sides. Typology of burials in graves made of limestone slabs, and partly in walled graves and several examples of graves in common earthen pits has already been attested in the wider region of the present-day cultural and historical whole of the town of Novigrad, but also in its immediate vicinity, in the area of Karpinjan cove and Čelega next to modern road to Umag. These sites also yielded identical drystone walls abutted by a layer of trimmed broken stones that enclosed a part of the cemetery.³⁵

Translation: Marija Kostić

³⁵ B. MARUŠIĆ, 1959, 195-219.

LITERATURA / REFERENCES

- BEKIĆ, L., 2007. – Luka Bekić, Guran – Na Križu, Ranosrednjovjekovna crkva sv. Severina, Pokretni nalazi, *Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula-Karlovac* (ur./ed.: L. Bekić), Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 26–42.
- BEKIĆ, L., 2014. – Luka Bekić, Kasnoantička i ranobizantska keramika s obale Veštra, *Luka Veštar – Der Hafen von Verštar*, Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru (ur./ed.: L. Bekić), Zadar, 97–110.
- BEZECKY, T., 1998. – Tamás Bezecky, *The Laecanius Amphora Stamps on the Villas of Brijuni*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- BONIFAY, M., 2004. – Michel Bonifay, *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR International Series 1301, Archaeopress, Oxford.
- ILIČIĆ, V., 2018. – Vjekoslav Iličić, *Arheološki nadzor i zaštitno arheološko istraživanje prilikom izgradnje dependanse hotela Cittar na k. č. 211/2 i dijelu k. č. 209 k. o. Novigrad*, Muzej grada Umaga, Umag.
- JURKIĆ, V., 1987. – Vesna Jurkić, Antička i kasnoantička nekropola Burle kod Medulina. Prethodni izvještaj, 1979-1981, *Arheološka istraživanja u Istri* (=Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 11/2), Pula, 167–188.
- JURKOVIĆ, M., 2006. – Miljenko Jurković, Monumentalni pejzaž Novigrada nekoć i sad, *Novigradski lapidarij – Lapidario di Cittanova*, Novigrad – Cittanova, 11–18.
- JUROŠ-MONFARDIN, F., 1987. – Fina Juroš-Monfardin, Pokušaj sistematizacije kasnoantičke i ranobizantske keramike grube fakture iz profanog objekta u Betigi kod Barbarige, *Arheološka istraživanja u Istri* (=Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 11/2), Pula, 209–233.
- MARUŠIĆ, B., 1959. – Branko Marušić, Zgodnjesrednjeveško grobišće v Čelegi pri Novem Gradu v Istri, *Arheološki vestnik*, 9-1/3-4, Ljubljana, 195–219.
- MARUŠIĆ, B., 1981. – Branko Marušić, Varia archaeologica prima, *Histria archaeologica*, 11-12, Pula, 31–66.
- MARUŠIĆ, B., 1987. – Branko Marušić, Miscellanea archaeologica parentina media aetatis (Kritički osvrt na neka ranosrednjovjekovna nalazišta Poreštine), *Zbornik Poreštine 2*, Poreč, 81–97.
- MARUŠIĆ, B., 1987a – Branko Marušić, Materijalna kultura Istre od 5. – 9. st., *Arheološka istraživanja u Istri* (=Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 11), Pula, 81–105.
- MARUŠIĆ, B., 1989. – Branko Marušić, Il castello di Neapolis – Novas alla luce delle fonti archeologiche, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno*, XIX, Trieste – Rovigno, 9–42.
- MATEJČIĆ, I., 2006. – Ivan Matejčić, Ranosrednjovjekovni spomenici Lapidarija i novigradska katedrala, *Novigradski lapidarij – Lapidario di Cittanova*, Novigrad – Cittanova, 21–33.
- MATIJAŠIĆ, R., 1987. – Robert Matijašić, Topografija antičke ruralne arhitekture na obalnom području sjeverne Istre, *Arheološka istraživanja u Istri* (=Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 11/2), Pula, 75–98.
- MATIJAŠIĆ, R., 1998. – Robert Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvor za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr. – III. st. posl. Kr.)*, Žakan Juri, Pula.
- MATIJAŠIĆ, R., 2002. – Robert Matijašić, Modeli i strukture naseljenosti novigradskog područja u rimsko doba, *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Novigrad – Cittanova 599-1999*, Pučko otvoreno učilište, Novigrad – Cittanova.
- MODRIJAN, Z., MILAVEC, T., 2011. – Zvezdana Modrijan, Tina Milavec, *Poznoantička utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 24, Ljubljana.

- PARENTIN, L., 1974. – Luigi Parentin, *Cittanova d'Istria*, Collama Studi Istriani del Centro culturale Gian Rinaldi Carli, Trieste.
- PEKOVIĆ, J. et al., 2011. – Jelica Peković, Nikolina Drašković Vlašić, Zvonimir Drenjančević, Luka Jonjić, Saša Vlajo, *Kulturno–povijesna urbanistička cjelina grada Novigrada. Konzervatorska dokumentacija*, Zagreb.
- PETEŠIĆ, S., 2012. – Silvana Petešić, *Izveštaj o probnom sondažnom arheološkom istraživanju na lokalitetu Novigrad – Stela Maris (u razdoblju od 18. lipnja do 20. srpnja 2012. godine)*, ur.broj: 1424/2012 (od 9.11.2012.), Dokumentacijski odjel Arheološkog muzeja Istre, Pula.
- RICCI, M., LUCCERINI, F., 2012. – Marko Ricci – Federica Luccerini, Produzione di lusso a Roma da Giustiniano I (527-565) a Giustiniano II (685-695): l'atelier della *Crypta Balbi* e i materiali delle collezioni storiche, Oggetti di abbigliamento e ornamento, *Roma dall'antichità al medio evo. Archeologia e storia. Nel Museo nazionale Romano. Crypta Balbi* (ur./eds.: M. S. Arena, P. Delogu, L. Paroli, M. Ricci, L. Sagù, L. Venditelli), Electa, Milano, 331–443.
- STARAC, A., 1997. – Alka Starac, Napomene o amforama Dressel 6 B, *Arheološka istraživanja u Istri* (= Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 18), Pula, 143–161.
- STARAC, A., 2002. – Alka Starac, Rimska vila u Karpinjanu (Istraživanja godine 1995), *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Novigrad – Cittanova 599-1999*, Pučko otvoreno učilište Novigrad – Cittanova, Novigrad, 27–63.
- STARAC, A., 2006. – Alka Starac, Promet amforama prema nalazima u rovinjskom podmorju, *Histria archaeologica*, 37, Pula, 85–116.
- UJČIĆ, Ž., 1997. – Željko Ujčić, Prilog poznavanju ranokršćanskog i ranosrednjovjekovnog groblja u Novigradu, *Arheološka istraživanja u Istri* (=Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 18), Zagreb, 217–234.
- UJČIĆ, Ž., 2004. – Željko Ujčić, Novigrad (Istra), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1, Zagreb, 137–138.
- VIŠNJIĆ, J., BEKIĆ, L., PLEŠTINA, I., 2010. – Josip Višnjic, Luka Bekić, Ivica Pleština, Arheološka istraživanja na prostoru antičke uljare u uvali Marić (Porto Marricchio) kod Barbarige – Ranocarski gospodarski kompleks – utočište kasnoantičkog stanovništva, *Portal*, 1, Zagreb, 201–232.
- ZIHERL, J., 2021. – Jerica Zihlerl, Novigrad ispod površine: arheološka priča o počecima grada, *Katalog izložbe Muzej – Museo Lapidarium*, Novigrad.

INTERNETSKI IZVORI / INTERNET SOURCES

- https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/cat_amph.cfm [6. 9. 2021.]
- KAMBER, D. – Dina Kamber, *Obrada Kulturno – povijesne zbirke Muzeja – Museo Lapidarium, Stare novigradske razglednice*, http://www.muzej-lapidarium.hr/wp-content/uploads/2016/05/Dina-Kamber_Stare-novigradske-razglednice.pdf [1. 9. 2021.]

IZLOŽENOST KOŠTANIM OZLJEDAMA RATARSKIH I STOČARSKIH POPULACIJA SREDNJOVJEKOVNE I RANONOVOVJEKOVNE HRVATSKE

EXPOSURE TO BONE INJURIES IN THE FARMING AND HERDING POPULATIONS IN MEDIEVAL AND EARLY MODERN CROATIA

ANITA ADAMIĆ HADŽIĆ

Antropološki centar Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Anthropological Centre of Croatian Academy of Sciences and Arts
Ante Kovačića 5
HR-10000 Zagreb
aademic@hazu.hr

UDK: 902:316.324.3](497.5)“653/654“
316.324.3:616-001](497.5)“653/654“
DOI: 10.15291/archeo.3995

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Primljeno / Received: 2022-05-1

KLJUČNE RIJEČI:

antemortalne traume,
duge kosti, srednji vijek,
Vlasi, Hrvatska, poljo-
privreda, transhumantno
stočarstvo

Od najranijih početaka čovječanstva ljudi su se bavili nekim oblikom poljoprivrede. Zbog brojnih izazova i opasnosti koje sa sobom donosi, danas se svrstava među tri najopasnija zanimanja. Ratarstvo s jedne strane uvjetuje korištenje različitih poljoprivrednih alata, penjanje po ljestvama, silosima i slično, dok transhumantno stočarstvo podrazumijeva svakodnevni kontakt s velikim životinjama i kretanje krševitim krajolikom. Glavni cilj ovog istraživanja bio je otkriti postoji li razlika u uzorku i učestalostima antemortalnih trauma na dugim kostima između dominantno ratarskih populacija i dominantno stočarskih populacija. Istraživane su također učestalosti trauma između muškaraca i žena unutar uzoraka. Sve perimortalne traume prisutne u uzorcima posljedica su namjernog međuljudskog nasilja, stoga nisu bile uključene u ovo istraživanje. Uspoređivala su se tri kompozitna uzorka – prvi uzorak koji broji 230 kostura s nalazišta datiranih u rani i razvijeni srednji vijek (9. do 13. stoljeće), drugi uzorak s 401 kosturom s nalazišta datiranih u razvijeni do kasni srednji vijek (13. do 16. stoljeće), i treći uzorak koji broji 351 kostur s vlaških groblja koja se datiraju u kasni srednji vijek i rani novi vijek (14. do 18. stoljeće). Rezultati su pokazali da su populacije svih triju uzoraka bile izložene podjednakom riziku od zadobivanja ozljeda tijekom obavljanja poljoprivrednih poslova unatoč činjenici da su prvi i drugi uzorak primarno ratarske populacije, a da treći uzorak čine transhumantni stočari. Rezultati su također pokazali da u prvom i drugom uzorku postoji stroga raspodjela poslova između spolova, gdje muškarci obavljaju fizički teže i zahtjevnije poslove od žena. U trećem uzorku muškarci i žene podjednako obavljaju teške poslove, najvjerojatnije s ciljem čim brže prilagodbe na nove uvjete života.

KEY WORDS:

antemortem traumas, long bones, Middle Ages, Vlachs, Croatia, agriculture, transhumant herding

Since the dawn of humanity, people have been engaged in some sort of agriculture. Due to a number of challenges and perils that it brings, presently it is classified among three most hazardous occupations. On the one hand, farming implies use of various agricultural implements, climbing ladders, silos etc., while transhumant herding refers to everyday contact with big animals and moving in karsty landscape. The main aim of this research was to determine if there is a difference in the pattern and frequencies of antemortem traumas on long bones between dominantly farming populations and dominantly herding populations. The frequencies of traumas on male and female population in the samples were also investigated. All perimortem traumas in the samples were caused by intentional interpersonal violence and therefore were left out of this research. Three composite samples were compared. The first sample comprises 230 skeletons from the sites dated to the Early and High Middle Ages (9th - 13th century), the second sample includes 401 skeletons recovered from the sites dating to the High and Late Middle Ages (13th - 16th century), and in the third sample are 351 skeleton from the Vlach cemeteries dating to the Late Middle Ages and Early Modern Period (14th - 18th century). The results have shown that the populations in all three samples were exposed to roughly the same risk of suffering injuries while performing agricultural works despite the fact that the first and second sample are farming populations, and the third sample consists of transhumant herders. The results have also shown that there was a strict division of labor between males and females, whereby males performed physically harder and more demanding works than the females. In the third sample, males and females worked equally hard, most likely with an aim of adapting to new living conditions as soon as possible.

UVOD

Razdoblje od ranog srednjeg vijeka do kasnog srednjeg vijeka sažeto se može opisati kao razdoblje konstantnih političkih, društvenih i ekonomskih promjena. Prema Goldsteinu, rani srednji vijek obilježile su borbe Hrvata s franačkom državom, Mađarima i Bugarima, kao i borbe protiv Mlečana i Bizantskog Carstva za kontrolu nad istočnojadranskom obalom. U razvijenom srednjem vijeku se uz nastavak borbi s Mlečanima i Bizantincima javlja i opasnost od Mongola, a s dolaskom kasnog srednjeg vijeka Hrvati se suočavaju s novim moćnim neprijateljem – Osmanlijama.¹ Uza sve te izazove, nedaće i opasnosti, stanovništvo se mora pobrinuti i za svoje primarne potrebe nužne za preživljavanje, a jedna od tih potreba je i prehrana. U stoljećima ranog srednjeg vijeka 90 % stanovništva je živjelo na selu i radilo ili je bilo direktno ovisno o zemlji.² Poljoprivredni je svijet vodeća grana gospodarstva i temeljna strategija preživljavanja. Takav se trend nastavlja i u kasnijim stoljećima srednjeg vijeka.³ Prema Raukaru, moglo bi se s oprezom zaključiti da je na području jedne gradske komune (primjer Zadra) godine 1527. bilo barem dvostruko više agrarnog stanovništva koje je živjelo od obrađivanja oranice, vinograda ili uzgoja stoke od onih koje možemo svrstati u pojam neagrarnog stanovništva (u rasponu od svećenika i plemića do trgovaca, obrtnika i ribara). Podrazumijeva se da je na kontinentalnim područjima Hrvatske i Slavonije omjer između agrarnog i neagrarnog stanovništva bio mnogo veći, pa se smislenom čini pretpostavka da je glavnina stanovništva na području Hrvatskoga Kraljevstva, između Drave i Jadrana, pripadala seoskim društvima.⁴

Goldstein navodi da su učestali prodori akindžija i martologa uzrokovali teške ljudske gubitke i materijalnu štetu tamošnjem

¹ I. GOLDSTEIN, 2003.

² F. S. FABIJANEC, 2016, 133–158.

³ M. ŠLAUS *et al.*, 2012, 149, 26–38.

⁴ T. RAUKAR, 2002, 9.

INTRODUCTION

The period from the Early Middle Ages to the Late Middle Ages can be described in brief as the time of constant political, social and economical changes. According to Goldstein, the Early Middle Ages was marked by battles between the Croats and the Frankish Empire, Hungarians and Bulgarians, and the conflicts with Venice and the Byzantine Empire in order to gain control over the eastern Adriatic coast. In the High Middle Ages, the Mongols represented a new peril alongside continuing battles with Venetians and Byzantines. The Late Middle Ages saw the emergence of a new mighty enemy of the Croats – the Ottomans.¹ Alongside all these challenges, adversities and dangers, population had to take care of their primary needs, necessary for survival, such as food. In the Early Middle Ages, 90% of the population lived in villages and worked on land or depended on it directly.² Agriculture represents the leading branch of economy and basic subsistence strategy. Such trend continued in later centuries of the Middle Ages.³ According to Raukar, we might tentatively conclude that in the area of one city commune (on the example of Zadar) agrarian population, living from cultivating arable land, vineyards or raising livestock was twice as numerous as the non-agrarian population (ranging from priests and noblemen to merchants, artisans and fishermen). It goes without saying that in the continental regions of Croatia and Slavonia, the ratio between agrarian and non-agrarian population was much higher, so it seems reasonable to assume that the majority of population in the area of the Croatian Kingdom, between Drava and the Adriatic consisted of rural communities.⁴

Goldstein claims that frequent incursions of the akinji and martolos units caused se-

¹ I. GOLDSTEIN, 2003.

² F. S. FABIJANEC, 2016, 133–158.

³ M. ŠLAUS *et al.*, 2012, 149, 26–38.

⁴ T. RAUKAR, 2002, 9.

stanovništvu Hrvatske, te su ga primorali da se preseli u sigurnije krajeve. Stanovništvo iz dinaridskih dijelova Hrvatske selilo se prema sjeverozapadu, istočnojadranskoj obali i otocima, a brojni ljudi odselili su se u Sloveniju, Austriju (Gradišće), te Mađarsku. Stanovništvo istočnojadranske obale selilo se na zapadnu, talijansku obalu.⁵ Budak i Raukar smatraju da su najteže udarce trpjela upravo seoska društva koja su bila nezaštićena, a najbrojnija. Za razliku od njih, gradovi su bili utvrđene točke u krajoliku pa su se lakše mogli oduprijeti osmanlijskim provalama.⁶ S obzirom na tu veliku seobu stanovništva Hrvatske, iza njih su ostala brojna opustošena planinska područja na koja su Osmanlije naselili vlašku populaciju.⁷ Rasprava o tome tko su Vlasi i odakle dolaze još se uvijek vodi među brojnim povjesničarima. I dok jedan dio povjesničara zagovara da su Vlasi slavenskog podrijetla, drugi dio vjeruje da Vlasi imaju predslavensko podrijetlo.⁸ Kursar smatra da su Vlasi bili potomci autohtonih romaniziranih predslavenskih balkanskih populacija kao što su Iliri, Tračani i Dačani koji su živjeli u planinskim predjelima središnjeg Balkana. Nadalje, smatra da je tu, doduše u nešto manjoj mjeri, riječ i o Avarima i ranim Slavenima. Ova zajednica ljudi nije, dakle, utemeljena na jedinstvenom etničkom identitetu, već na zajedničkim interesima, te nomadskom odnosno polunomadskom životu s transhumantnim stočarstvom kao primarnom strategijom preživljavanja.⁹ Malobrojni izvori koji se bave transhumantnim stočarstvom na Balkanu navode da su njegovo osnovno obilježje regularna sezonska kretanja uzgajivača stada sa stadom između ljetnih pašnjaka (obično planinskih područja) i zimskih pašnjaka (obično ravnica, riječnih

vere human casualties and material damage in that part of Croatia, forcing the population to move to safer regions. Population from the Dinaric parts of Croatia moved to the northwest, eastern Adriatic coast and islands, and a lot of people moved to Slovenia, Austria (Gradišće) and Hungary. The population of the eastern Adriatic coast moved to the western, Italian coast.⁵ Budak and Raukar believe that rural communities suffered most as they were most numerous and unprotected. Unlike them, the cities were fortified points in the landscape so they could resist Ottoman attacks more successfully.⁶ After these great population movements in Croatia, many deserted mountain regions were left behind that were repopulated by the Vlach population with the Ottoman approval.⁷ Discussion about the identity and origin of the Vlachs is still ongoing among historians, some of which advocate their Slavic descent, while others believe that their origin is pre-Slavic.⁸ Kursar argues that Vlachs were descendants of the autochthonous Romanized pre-Slavic Balkan populations such as the Illyrians, Thracians and Dacians who inhabited mountain regions of the central Balkans. In his opinion, the Avars and early Slavs also contributed to ethnogenesis of this population, though to a lesser extent. Thus, this community was not based on a unified ethnic identity, but on common interests, and nomadic or semi-nomadic way of life with transhumant herding as the primary subsistence strategy.⁹ According to scarce sources that deal with transhumant herding in the Balkans, its main characteristics are regular seasonal movements of the herders with their herds between the summer pastures (mostly mountain regions) and winter pastures (usually plains, river valleys and coastal zones).¹⁰ Vlachs are considered

⁵ I. GOLDSTEIN, 2003.

⁶ N. BUDAK, T. RAUKAR, 2006.

⁷ I. GOLDSTEIN, 2003.

⁸ V. KURSAR, 2013, 116–117.

⁹ V. KURSAR, 2013, 116–117.

⁵ I. GOLDSTEIN, 2003.

⁶ N. BUDAK, T. RAUKAR, 2006.

⁷ I. GOLDSTEIN, 2003.

⁸ V. KURSAR, 2013, 116–117.

⁹ V. KURSAR, 2013, 116–117.

¹⁰ V. BELAJ, 2004, 9; I. M. MALTLEY, 1968; C. CHANG, 1993; A. FABER, 1995, 166; H. J. GREENFIELD, 2006; S.

dolina i priobalnih područja).¹⁰ Vlasi se smatraju izrazitim predstavnicima i nositeljima stočarske kulture i načina života.¹¹ Valentić navodi da su uzgajali ovce, koze i goveda. Zemljoradnjom su se tek skromno bavili.¹² Nedostatak žitarica nadomještali su povećanjem proizvodnje mesa i mljekarstvom.¹³ Osim preživljavanja, transhumantno je stočarstvo ljudima omogućavalo razvijanje spoznavanja prostora, sposobnost orijentacije za višednevna kretanja, organizaciju, ali i ratničke vještine.¹⁴ Valentić također tvrdi da su im Osmanlije iz privrednih i strateških razloga povjeravali čuvanje nove granice, upotrebljavajući ih kao osmanlijske krajišnike i vojnike. U Osmanskom Carstvu Vlasi su bili privilegirani i nisu davali harač od glave, nego su plaćali svoju filuriju, tj. dukat od kuće. Tom su nagodbom u Carstvu stekli svoju autonomiju i status slobodnih seljaka.¹⁵

Poljoprivreda je danas jedno od triju najopasnijih zanimanja,¹⁶ a taj je status najvjerojatnije držala i u davnoj prošlosti. S obzirom na tu činjenicu, cilj je ovog rada istražiti postoji li razlika u broju i položaju antemortalnih (zarslih) trauma između srednjovjekovnih i vlaških populacija na području Hrvatske, s obzirom na to da se srednjovjekovna populacija dominantno bavila poljodjelstvom, a novopridošla vlaška transhumantnim stočarstvom. Relativno je malo podataka o poljoprivredi u kasnom srednjem vijeku prisutno u literaturi, stoga će ovo istraživanje pokazati i eventualne promjene između različitih perioda unutar srednjeg vijeka. Također, bit će zanimljivo istražiti jesu li unutar uzoraka postojale razlike u broju i uzorku trauma između spolova.

¹⁰ V. BELAJ, 2004, 9; I. M. MALTLEY, 1968; C. CHANG, 1993; A. FABER, 1995, 166; H. J. GREENFIELD, 2006; S. HUSBAND, D. I. MCCRACKEN, A. MERTENS, 2010; M. LUKOVIĆ, 2013.

¹¹ M. GAVAZZI, 1928, 131–132.

¹² V. BELAJ, 2004, 9.

¹³ M. VALENTIĆ, 1990.

¹⁴ I. BOTICA, 2005.

¹⁵ M. VALENTIĆ, 1990.

¹⁶ M. JUDD, C. ROBERTS, 1999, 229.

to be prominent representatives of the herding culture and related way of life.¹¹ Valentić states that they raised sheep, goats and cattle, while they practiced agriculture only modestly.¹² They substituted cereals by increasing meat and dairy production.¹³ In addition to bare survival, transhumant herding allowed people to develop spatial notions and orientation skills for several-day movements, organization, but also warrior skills.¹⁴ Valentić also claims that the Ottomans entrusted Vlachs with guarding the new frontier for economic and strategic reasons, and they were also used as the Ottoman border guards and soldiers. In the Ottoman Empire, Vlachs were privileged and they were exempt from the *haraci* tribute, paying only a tax in form of *filuria* (meaning one ducat per house). This agreement granted them autonomy in the Empire as well as the status of free peasants.¹⁵

At present, agriculture is one of the three most hazardous occupations,¹⁶ and it probably had the same status in the distant past. With this fact in mind, the aim of this paper is to investigate if there is a difference in the number and location of antemortem (healed) traumas between the medieval and the Vlach populations in the territory of Croatia; considering that the medieval population was dominantly engaged in agriculture, and that the newly arrived Vlachs practiced transhumant herding. Information about agriculture in the Late Middle Ages is reasonably scarce in the scholarly literature, so this investigation aims to show possible changes between different periods in the Middle Ages. Also, it will be interesting to investigate if there were differences regarding number and pattern of traumas between the sexes within the samples.

HUSBAND, D. I. MCCRACKEN, A. MERTENS, 2010; M. LUKOVIĆ, 2013.

¹¹ M. GAVAZZI, 1928, 131–132.

¹² V. BELAJ, 2004, 9.

¹³ M. VALENTIĆ, 1990.

¹⁴ I. BOTICA, 2005.

¹⁵ M. VALENTIĆ, 1990.

¹⁶ M. JUDD, C. ROBERTS, 1999, 229.

MATERIJALI

Za potrebe ovog istraživanja analiziran je koštani materijal s ukupno 12 arheoloških nalazišta koja su smještena i u kontinentalnoj i u primorskoj Hrvatskoj (Sl. 1).¹⁷ Lokaliteti, odnosno groblja podijeljena su u tri velika kompozitna uzorka (Tab. 1): prvi uzorak čine groblja datirana u rani do razvijeni srednji vijek (okvirno od 9. do 13. stoljeća); drugi uzorak čine groblja datirana u razvijeni do kasni srednji vijek (okvirno od 13. do 16. stoljeća); a treći uzorak čine groblja koja pripadaju novopridošloj vlaškoj populaciji koja je naselila opustošene dijelove Hrvatske (okvirno od 14. do 18. stoljeća). Prvi uzorak broji ukupno 230 kostura, drugi 401, a treći broji 351 kostur. U prvi uzorak ulaze kontinentalni lokaliteti Zagreb – Stenjevec¹⁸ i Suhopolje – Kliškovac¹⁹, te primorski lokalitet Šibenik – Sv. Lovre²⁰. Sva tri nalazišta odnose se na male ruralne zajednice. Groblja su datirana u razdoblje od 9. do 13. stoljeća na temelju grobnih priloga, pogrebnih obreda i radioaktivnog ugljika (¹⁴C). Stenjevec i Kliškovac su imali groblja na redove, i u njima su pokojnici najčešće ukopavani u zemlju, u pravilu bez lijesa i grobnih konstrukcija, u smjeru I-Z, s glavom na zapadu. Na lokalitetu Šibenik – Sv. Lovre, arhitektura grobova sastojala se od nepravilnih kamenih ploča koje sačinjavaju podnicu, zidove i poklopicu groba. Od grobnih nalaza najčešće su s pokojnicima bile prisutne karičice, prstenovi, novac, noževi i sljepoočničarke. U drugi su uzorak stavljeni lokaliteti Njive – Ivandol²¹ i Čepin – Ovčara²² koji se nalaze u kontinentalnoj

¹⁷ Koštane traume s ovih arheoloških nalazišta analizirane su u doktorskoj disertaciji autorice rada pod nazivom „Komparativna analiza trauma na ljudskom koštanom materijalu s područja Hrvatske od ranog srednjeg vijeka do ranog novog vijeka“, i ova studija je modificirani dio izvornog istraživanja.

¹⁸ K. SIMONI, 1988, 159–160; M. BUNČIĆ, 2010, 69–110; Ž. BEDIĆ, 2014.

¹⁹ Ž. TOMIČIĆ, 2009, 229–245; M. NOVAK, Ž. BEDIĆ, 2011; Ž. BEDIĆ, 2014; M. NOVAK, M. ŠLAUS, 2006.

²⁰ Ž. KRNČEVIĆ, 1995; 1997, 70–72; 1998, 197–226; V. VYROUBAL, 2014.

²¹ M. MIHALJEVIĆ, Z. HORVAT, M. MATKOVIĆ, 2016, 39, 95–100.

²² J. ŠIMIĆ, 4, 2009, 7–16; M. ŠLAUS, 2009; Ž. BEDIĆ, 2014.

MATERIALS

Bone material from the total of 12 archaeological sites from continental and coastal Croatia was analyzed in this research (Fig. 1).¹⁷ The sites, that is the cemeteries, were divided into three big composite samples (Tab. 1): the first sample consists of cemeteries dated to the period from the Early to High Middle Ages (roughly from the 9th to 13th century); the second sample comprises cemeteries dated from the High to Late Middle Ages (roughly from the 13th to 16th century); and the third sample refers to cemeteries of the newly arrived Vlach population that settled the abandoned parts of Croatia (roughly from the 14th to 18th century). The first sample comprises 230 skeletons, the second 401 skeletons and the third 351 skeletons. Continental sites of Zagreb – Stenjevec,¹⁸ Suhopolje – Kliškovac,¹⁹ and coastal site of Šibenik – Sv. Lovre²⁰ belong to the first sample. All three sites relate to small rural communities. The cemeteries were dated to the period from the 9th to 13th century in terms of grave goods, funerary ritual and radiocarbon dating (¹⁴C). Stenjevec and Kliškovac had row grave cemeteries, with the deceased usually buried in the ground, usually without a coffin or grave construction, oriented EW, with the head to the west. At the site of Šibenik – Sv. Lovre, graves were made of irregular stone slabs constituting floors, sides and cover of the grave. Grave goods usually comprised circlets, rings, coins, knives and temple rings. The continental sites of Njive -Ivandol²¹ and

¹⁷ Bone traumas from these archaeological sites were analyzed in the author's doctoral dissertation entitled „Comparative analysis of traumas on the human osteological material from Croatia from the Early Middle Ages to the Early Modern Period“. This study is a modified segment of the original research.

¹⁸ K. SIMONI, 1988, 159-160; M. BUNČIĆ, 2010, 69-110; Ž. BEDIĆ, 2014.

¹⁹ Ž. TOMIČIĆ, 2009, 229-245; M. NOVAK, Ž. BEDIĆ, 2011; Ž. BEDIĆ, 2014; M. NOVAK, M. ŠLAUS, 2006.

²⁰ Ž. KRNČEVIĆ, 1995; 1997, 70-72; 1998, 197-226; V. VYROUBAL, 2014.

²¹ M. MIHALJEVIĆ, Z. HORVAT, M. MATKOVIĆ, 2016, 39, 95-100.

Hrvatskoj, te Pakoštane – Crkvina²³ i Dugopolje – Vučipolje²⁴ koji se nalaze u primorskoj Hrvatskoj. Sva nalazišta iz uzorka su ruralnog tipa. Groblja su datirana u razdoblje od 13. do 16. stoljeća na temelju pronađenih grobnih priloga i radioaktivnog ugljika (¹⁴C). U Ivandolu grobovi nisu raspoređeni u pravilne redove, a pokojnici su zakopani u prostu zemlju s orijentacijom JZ-JI, s glavom na JZ. U Čepinu su se ljudi pokapali u drvenim lijesovima u jednostavne pravokutne ili ovalne grobove s orijentacijom I-Z, s glavom pokojnika na zapadu. U Pakoštanama se najviše susreću zidane grobnice koje su služile kao kosturnice. Neki od grobova su opasani velikim kamenim blokovima. U Dugopolju grobne rake imaju kamenu konstrukciju ovalnog, pravokutnog ili trapezoidnog oblika i napravljene su od usadnih ploča različitih debljina. Grobovi su pokriveni pločastim poklopnicama nepravilnog oblika. Većina grobova je orijentirana Z-I, s glavom pokojnika na zapadu. Trećina je grobova bila pokrivena srednjovjekovnim nadgrobim spomenicima – stećcima. U svim četirima nalazištima najčešći grobni prilozima su čavli, kopče za odjeću, novac, prstenovi, naušnice i slično. Treći uzorak čini samo jedan kontinentalni lokalitet, a to je Žumberak – Sv. Nikola²⁵, dok su iz primorja analizirani Drinovci – Greblje²⁶, Koprivno – kod Križa²⁷, Eraci²⁸ (AN 41 Prethistorijskih gomila, Prethistorijski tumul i gumno, AN 38 Ograde – Tumul 1, Krč) i Šarić – Struga²⁹. Kao i u prethodnim slučajevima, i ovdje je riječ o malim ruralnim zajednicama. Groblja se s pomoću grobnih priloga datiraju u razdoblje od 14. do 18. stoljeća i na njima je većinom pokopana vlaška populacija. Vlaški se grobovi prepoznaju po ovalnim grobnim vijencima napravljenim od krupnog, pravilno poslaganog kamenja i postavljenog na površinu iznad groba, ili po stećcima.

Čepin - Ovčara²² are in the second sample, as well as the sites of Pakoštane – Crkvina²³ and Dugopolje – Vučipolje²⁴ in coastal Croatia. All the sites from the sample are rural. The cemeteries were dated to the period from the 13th to 16th century based on recovered grave goods and radiocarbon dating (¹⁴C). In Ivandol graves were not distributed in regular rows, and the deceased were buried in common earthen pits, oriented SW-SE, with the head to SW. In Čepin, we find interments in wooden coffins in simple rectangular or oval graves oriented EW, with the head of the deceased to the west. Walled tombs used as ossuaries are most common in Pakoštane. Some graves were enclosed by large stone blocks. In Dugopolje grave pits have stone constructions in oval, rectangular and trapezoidal shape, made of vertically placed slabs of varying thickness. Graves were covered with slab covers of irregular shape. Most graves are oriented WE, with the head of the deceased to the west. One third of the graves were covered with medieval tombstones – *stećci*. At all four sites most common grave goods were nails, clasps for clothes, coins, rings, earrings etc. The third sample comprises only one continental site – Žumberak – Sv. Nikola²⁵, while coastal sites include Drinovci – Greblje²⁶, Koprivno – Kod Križa²⁷, Eraci²⁸ (five prehistoric mounds, prehistoric tumulus and threshing floor, Ograde – tumulus 1, Krč) and Šarić – Struga²⁹. As in the previous cases, these were small rural communities. Based on grave goods, the cemeteries are dated to the period from the 14th to 18th century. Most burials can be associated with the Vlach population, and they are recognizable by oval grave wreaths made of big, neatly

²³ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2013, 7(1), 271–300.

²⁴ H. GJURAŠIN, 2010, III, 37, 111–133; M. NOVAK, M. ŠLAUS, 2012.

²⁵ A. AZINOVIĆ BEBEK, 2009, 463–488.

²⁶ Ž. DEMO, 2013, 109–123.

²⁷ H. GJURAŠIN, 2001, 3, 126–137.

²⁸ M. BILIĆ, A. IVIŠIĆ, Š. VULIĆ, 2011, 249–272.

²⁹ A. MILOŠEVIĆ, J. ŠUĆUR, 2008, 699–701.

²² J. ŠIMIĆ, 4, 2009, 7–16; M. ŠLAUS, 2009; Ž. BEDIĆ, 2014.

²³ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2013, 7(1), 271–300.

²⁴ H. GJURAŠIN, 2010, III, 37, 111–133; M. NOVAK, M. ŠLAUS, 2012.

²⁵ A. AZINOVIĆ BEBEK, 2009, 463–488.

²⁶ Ž. DEMO, 2013, 109–123.

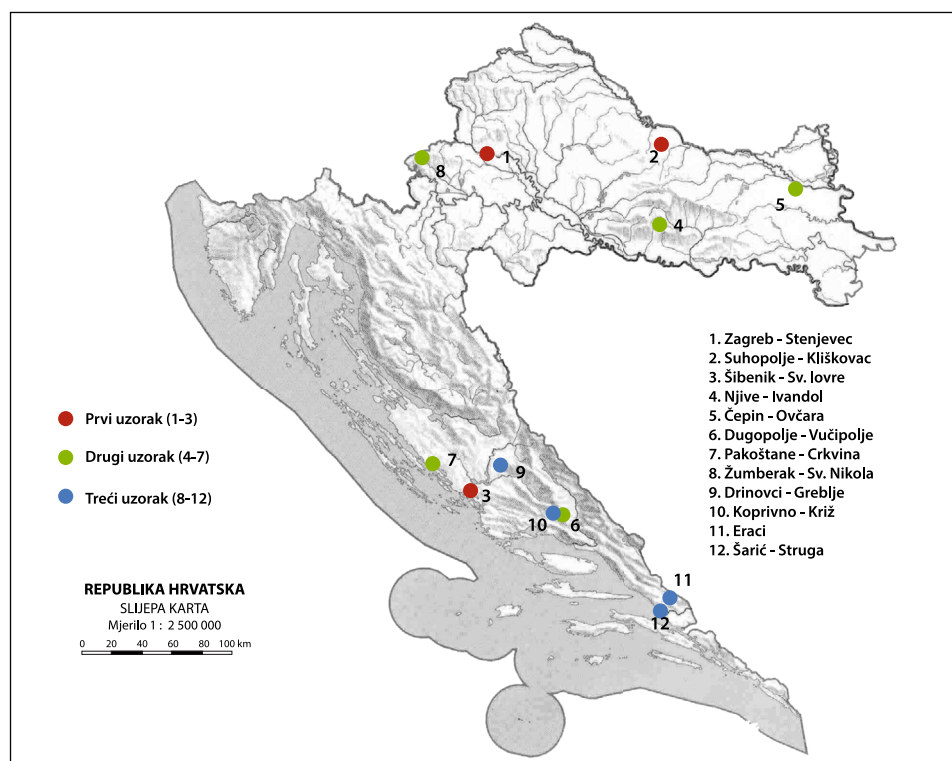
²⁷ H. GJURAŠIN, 2001, 3, 126–137.

²⁸ M. BILIĆ, A. IVIŠIĆ, Š. VULIĆ, 2011, 249–272.

²⁹ A. MILOŠEVIĆ, J. ŠUĆUR, 2008, 699–701.

TABLICA 1. Analizirana arheološka nalazišta u ovom istraživanju
TABLE 1 Archaeological sites analyzed in this research

Nalazište / Site	Datacija / Dating	Broj kostura / Number of skeletons
Prvi uzorak / First sample		
Zagreb - Stenjevec	11.-13. st.	125
Suhopolje - Kliškovac	11.-13. st.	50
Šibenik - Sv. Lovre	9.-11. st.	55
Ukupno / Subtotal		230
Drugi uzorak / Second sample		
Njive - Ivandol	13.-16. st.	22
Čepin - Ovčara	11.-16. st.	123
Dugopolje - Vučipolje	13.-16. st.	208
Pakoštane - Crkvina	13.-15. st.	48
Ukupno / Subtotal		401
Treći uzorak / Third sample		
Žumberak - Sv. Nikola	14.-18. st.	156
Drinovci - Greblje	16. st.	18
Koprivno - Križ	16.-18. st.	74
Eraci	14.-16. st.	69
Šarić - Struga	15. st.	34
Ukupno / Subtotal		351
Sveukupno / Total		982

SLIKA 1. Karta Hrvatske s geografskim lokacijama analiziranih nalazišta
FIGURE 1 Map of Croatia indicating geographic locations of the analyzed sites

Grobovi su orijentirani I-Z, s glavom na zapadu, osim na lokalitetu Žumberak – Sv. Nikola gdje su grobovi orijentirani po uzoru na crkvu SZ-JI. Grobni su prilozni rijetki i najčešće se javljaju u obliku željeznih igli, prstenova, ukosnica, novca i kopči za odjeću. Važno je napomenuti da se u ovom radu naziv primorska Hrvatska odnosi na Dalmaciju i zaleđe.

METODE

Za potrebe ovog istraživanja analizirane su isključivo odrasle osobe. Djeca nisu uključena u analizu iz razloga što su brojna suvremena, ali i bioarheološka istraživanja pokazala da ona tek u manjem postotku zadobivaju ozljede,³⁰ a isto tako podatak o tome koliko su djeca i od koje godine života pomagala svojim roditeljima u poljoprivrednim poslovima nije poznat za prostor srednjovjekovne i ranonovovjekovne Hrvatske. Kao odrasle osobe se definiraju osobe starije od 15 godina i one su u ovom radu podijeljene u tri starosne skupine: skupina 15 – 29 godina, skupina 30 – 44 godina i skupina 45+ godina.³¹ Spol osobe određen je na temelju morfologije zdjelice³² i lubanje³³. U slučajevima kada ovi elementi nisu bili uočeni u srednjovjekovnim uzorcima, korištene su diskriminantne funkcije za bedrenu³⁴ i goljeničnu kost.³⁵ U vlaškom ranonovovjekovnom uzorku su u takvim slučajevima lošije uočivosti kostiju kao pokazatelji spola korištene robusnost i dimenzije dugih kostiju³⁶ i razvijenost mišićnih hvatišta.³⁷ Starost u trenutku smrti određena je pomoću većeg broja metoda uključujući: stupanj obliteracije ektokranijalnih šavova,³⁸ morfologije pubične

arranged stones placed on the surface above the grave, or by *stećci* tombstones. The graves are oriented EW, with the head to the west, except for the site of Žumberak – Sv. Nikola where graves are aligned with the church in a NW-SE orientation. Grave goods are meager, usually iron pins, rings, hairpins and clasps for clothes. It is important to mention that in this paper the term coastal Croatia refers to Dalmatia and its hinterland.

METHODS

Only adults were analyzed in this research. Subadults were left out because much contemporary research and bioarchaeological investigations have shown that only small percentage of subadults sustained injuries.³⁰ Furthermore, we do not have information about the extent of children's help to their parents in agricultural works or when their assistance started in medieval and early modern Croatia. Adults are defined as persons over 15 years of age. In this paper they are divided into three age groups: group 15 – 29 years, group 30 – 44 years and group 45+.³¹ Sex of every person was determined based on morphology of the pelvis³² and skull³³. In cases when these elements were not preserved in the medieval samples, discriminant functions were used for the femora³⁴ and tibiae.³⁵ In the early modern sample of the Vlach population, robustness and dimensions of long bones³⁶ and development of muscle attachment sites³⁷ were used as sex indicators in such cases of poor preservation of bones. Age-at-death was determined using a number of methods including: the degree of

³⁰ M. JUDD, 2004; M. ŠLAUS et al. 2012; M. ŠLAUS, 2008.

³¹ Podjela prema M. ŠLAUS, 2008.

³² T. W. PHENICE, 1969, 297–301.

³³ W. M. KROGMAN, M. Y. ISCAN, 1986, 114–122.

³⁴ M. ŠLAUS, 1997.

³⁵ M. ŠLAUS, Ž. TOMIČIĆ, 2005.

³⁶ M. ŠLAUS, 2006.

³⁷ E. V. PIERCE, 2017.

³⁸ R. S. MEINDL, C. O. LOVEJOY, 1985, 57–66.

³⁰ M. JUDD, 2004; M. ŠLAUS et al. 2012; M. ŠLAUS, 2008.

³¹ Division after M. ŠLAUS, 2008.

³² T. W. PHENICE, 1969, 297–301.

³³ W. M. KROGMAN, M. Y. ISCAN, 1986, 114–122.

³⁴ M. ŠLAUS, 1997.

³⁵ M. ŠLAUS, Ž. TOMIČIĆ, 2005.

³⁶ M. ŠLAUS, 2006.

³⁷ E. V. PIERCE, 2017.

simfize,³⁹ morfologije aurikularne plohe zdjelice⁴⁰ i morfologije sternalnih krajeva rebara⁴¹. Također su, u ovisnosti o ušćivanosti materijala, za određivanje starosti korišteni i količina kortikalne kosti, gustoća trabekularne kosti i prisutnost degenerativnih promjena na zglobnim plohami i kralješcima.⁴²

Svi su kosturi detaljno makroskopski pregledani za prisutnost trauma. Bilježeni su lokacija traume na koštanom elementu, oblik i dimenzije traume, te moguće komplikacije koje je trauma prouzročila. KomPLICIRANJE frakture dodatno su analizirane s pomoću radiografije i CT snimanja. Traume su nadalje podijeljene s obzirom na to jesu li nastale antemortalno (prije smrti osobe) ili perimortalno (u/oko trenutka smrti). U ovom istraživanju statističke se analize nisu provodile za perimortalne traume iz razloga što su sve perimortalne traume posljedica namjernog međuljudskog nasilja.

Antemortalne frakture nastaju prije smrti osobe. Prema Šlausu, osoba koja ih je zadobila živjela je dovoljno dugo da je proces zacjeljivanja mogao započeti. Šlaus nadalje navodi da se antemortalne frakture na dugim kostima prepoznaju po prisutnosti koštanog kalusa većeg ili manjeg obujma, zavisno od vrste i jačine same frakture. Zrasla lezija na kosti se isto tako može prepoznati kada je originalni oblik kosti izmijenjen, a njezina duljina skraćena do čega dolazi zbog lošeg namještanja slomljenih elemenata.⁴³ Isto tako, antemortalne frakture odaje abnormalan rast kosti, nekrotično tkivo, te karakteristike koje se povezuju s infekcijom.⁴⁴ Za razliku od njih, perimortalne frakture su frakture koje nastaju u/oko trenutka smrti osobe i one ne pokazuju nikakve znakove zacjeljivanja. Prepoznaju se po ostrim rubovima i boji kosti koja je na rubovima fraktura jednaka kao i boja okol-

obliteration of ectocranial sutures,³⁸ morphology of the pubic symphysis,³⁹ morphology of the auricular surface of the pelvis⁴⁰ and morphology of the sternal ends of the ribs.⁴¹ The amount of the cortical bone, trabecular bone density and presence of degenerative changes on joint surfaces and vertebrae were also used to determine the age, depending on the bone preservation.⁴²

All skeletons were macroscopically examined in detail, to check if there were any traumas. Location of the trauma on the bone element was recorded, as well as form and dimensions of the trauma, and possible complications caused by it. More complicated fractures were additionally analyzed by using radiography and CT scans. The traumas were further divided to antemortem (happening before the death of the person) or perimortem (at/about the time of death) cases. In this research statistical analyses were not conducted for perimortem traumas because all perimortem traumas were caused by intentional interpersonal violence.

Antemortem fractures happen while the person is still alive. According to Šlaus, the person who sustained such injury, lived long enough for the process of healing to begin. Šlaus further mentions that antemortem fractures on long bones can be recognized by the presence of more or less pronounced bone callus, depending on the type and severity of the fracture. Healed lesion on the bone can also be recognized when the original shape of the bone is altered, and its length is shortened which happens if fractured elements are not joined properly.⁴³ Antemortem fractures are also revealed by abnormal bone growth, necrotic tissue and infection-related traits.⁴⁴ As opposed to them, perimortem fractures are created at/around the

³⁹ S. BROOKS, J. M. SUCHEY, 1990, 227–238; B. M. GILBERT, T. W. MCKERN, 1973, 31–38.

⁴⁰ C. O. LOVEJOY *et al.*, 1985, 15–28.

⁴¹ M. Y. ISCAN *et al.*, 1984, 1094–1104; 1985, 853–863.

⁴² M. ŠLAUS, 2006.

⁴³ M. ŠLAUS, 2006, 178.

⁴⁴ D. J. ORTNER, W. G. J. PUTSCHAR, 1981.

³⁸ R. S. MEINDL, C. O. LOVEJOY, 1985, 57–66.

³⁹ S. BROOKS, J. M. SUCHEY, 1990, 227–238; B. M. GILBERT, T. W. MCKERN, 1973, 31–38.

⁴⁰ C. O. LOVEJOY *et al.*, 1985, 15–28.

⁴¹ M. Y. ISCAN *et al.*, 1984, 1094–1104; 1985, 853–863.

⁴² M. ŠLAUS, 2006.

⁴³ M. ŠLAUS, 2006, 178.

⁴⁴ D. J. ORTNER, W. G. J. PUTSCHAR, 1981.

ne kosti,⁴⁵ te ravnim ili poliranim površinama s makroskopski vidljivim strijacijama.⁴⁶

Frakture su bilježene za sve duge kosti kojima je ušćevano barem 50 % površine dijafiza i sve velike zglobne površine. Frakture su se bilježile i ovisno o tome je li riječ o lijevoj ili desnoj kosti, te po anatomskim regijama tijela (gornji ili donji udovi). Regija gornjih udova analizirana je ako je ušćevano barem 50 % površine dijafiza i sve velike zglobne površine obiju nadlaktičnih kosti, obiju lakatnih kosti, obiju palčanih kosti i obiju ključnih kosti koje su radi potrebe rada svrstane u ovu regiju. U regiju donjih udova svrstane su bedrene kosti, goljenične kosti i lisne kosti. Kao i kod prethodne regije, i ovdje je bilo nužno da je ušćevanost površine kostiju veća od 50 % te da su ušćevane sve velike zglobne površine. Učestalost osoba s traumama na dugim kostima je izračunana tako da je broj osoba na kojima su pronađene traume podijeljen s ukupnim brojem osoba koje imaju sačuvane duge kosti. Učestalost dugih kostiju s traumama izračunana je tako da je broj dugih kostiju koje imaju traume podijeljen s ukupnim brojem svih dugih kostiju. Isto tako, izračunana je i učestalost pojedinih dugih kostiju s traumama, te strana tijela koja je zahvaćena, kao i učestalost trauma na dugim kostima po regijama tijela.

REZULTATI

Prvi uzorak sastoji se od 230 osoba od kojih su 104 (45,2 %) žene i 126 (54,8 %) muškarci, drugi uzorak od 401 osobe od kojih su 167 žene (41,6 %) i 234 muškarci (58,4 %), a treći od 351 osobe od kojih su 152 žene (43,3 %) i 199 muškarci (56,7 %). Omjer između broja muškaraca i žena u prvom uzorku iznosi 1 : 1,2, a u drugom 1 : 1,4. U trećem uzorku omjer između broja muškaraca i žena iznosi 1 : 1,3. Omjer žena i muškaraca između uzo-

time of death so they do not show any signs of healing. They are recognized by sharp edges, flat or polished surfaces with macroscopically visible striations,⁴⁵ and color of the bone that is identical on the fracture edges as on the surrounding bone.⁴⁶

Fractures were recorded for all long bones with at least 50% of the diaphysis surface and all big joint surfaces preserved. It was also recorded if it was a fracture of the left or right bone, and which anatomical region of the body was in question (upper or lower extremity). Region of the upper extremity was analyzed if at least 50% of the diaphysis surface was preserved and all big joint surfaces of both humeri, both ulnae, both radii, and both clavicles that were added to this region for this study. Region of the lower extremity encompassed the femora, tibiae and fibulae. As in the case of the previous region, at least 50% of the bone surface had to be preserved and all big joint surfaces. The frequency of persons with long-bone traumas has been calculated by dividing the number of persons with detected traumas by the total number of persons that have long bones preserved. The frequency of long bones with traumas was calculated by dividing the number of long bones with traumas by the total number of all long bones. The frequency of individual long bones with traumas was calculated, as well as the side of the body affected, and the frequency of traumas on long bones by the body region.

RESULTS

The first sample consists of 230 persons 104 (45.2%) of which are females, and 126 (54.8%) males. In the second sample are 401 persons, of which 167 (41.6%) are females and 234 males (58.4%), and the third sample consists of 351 persons of which 152 females (43.3%) and 199

⁴⁵ M. ŠLAUS, 2006.

⁴⁶ M. ŠLAUS *et al.*, 2012; J. WAKELY, 1997.

⁴⁵ M. ŠLAUS *et al.*, 2012; J. WAKELY, 1997.

⁴⁶ M. ŠLAUS, 2006.

raka je vrlo sličan i nije pronađena statistički značajna razlika. Kada se izdvoje osobe koje imaju sačuvane sve duge kosti, dobiva se da se u prvom uzorku u starosnoj kategoriji 15 do 29 godina nalazi 11 osoba (5 muškaraca i 6 žena), u kategoriji 30 do 44 godine ukupno 46 osoba (27 muškaraca i 19 žena), a u kategoriji 45 + nalazi se 19 osoba (12 muškaraca i 7 žena). U drugom se uzorku u najmlađoj starosnoj kategoriji nalazi 30 osoba (16 muškaraca i 14 žena), u srednjoj kategoriji 67 osoba (44 muškarca i 23 žene), a u najstarijoj kategoriji 28 osoba (22 muškarca i 6 žena). Treći uzorak u najmlađoj starosnoj kategoriji broji ukupno 28 osoba (11 muškaraca i 17 žena), u srednjoj kategoriji 59 osoba (34 muškarca i 25 žena), a u kategoriji iznad 45 godina broji 49 osoba (32 muškarca i 17 žena). Ukupne distribucije starosti su između svih triju uzoraka slične, nema statistički značajnih razlika između njih. Promatrajući raspodjelu po spolu i starosnim kategorijama, također nema prisutnih statistički značajnih razlika (Tablica 2).

males (56.7%). The male to female ratio in the first sample is 1:1.2, in the second sample it is 1:1.4. In the third sample this ratio is 1:1.3. The male to female ratio is very similar and there was no statistically significant difference. If individuals with all long bones preserved are singled out, the results for the first sample indicate that 11 persons (5 males and 6 females) constitute the age category between the ages 15 and 29. A total of 46 persons (27 males and 19 females) are in the category between the ages 30 and 44, and the category 45+ consists of 19 persons (12 males and 7 females). In the second sample, the youngest age category comprises 30 persons (16 males and 14 females), the middle age category 67 persons (44 males and 23 females), and the oldest age category 28 persons (22 males and 6 females). The third sample consists of 28 persons (11 males and 17 females) in the youngest age category, 59 persons (34 males and 25 females) in the middle age category, and 49 persons (32 males and 17 females) in the category over 45 years of age. Overall age distributions

TABLICA 2. Podjela osoba sa sačuvanim svim dugim kostima po spolu i starosti unutar uzoraka

TABLE 2 Distribution of individuals with all long bones preserved by sex and age within the samples

	Prvi uzorak / First sample			Drugi uzorak / Second sample			Treći uzorak / Third sample		
	n	N	%	n	N	%	n	N	%
Muškarci / Males	22	44	50	34	82	41,5	20	77	26,0
Žene / Females	6	32	18,8	8	43	18,6	16	59	27,1
Ukupno / Total	28	76	36,8	42	125	33,6	36	136	26,5

TABLICA 3. Učestalost osoba s antemortalnim traumama na dugim kostima u uzorcima

TABLE 3 Frequency of antemortem long-bone traumas in the samples

	Prvi uzorak / First sample			Drugi uzorak / Second sample			Treći uzorak / Third sample		
	Muškarci / Males	Žene / Females	Ukupno / Total	Muškarci / Males	Žene / Females	Ukupno / Total	Muškarci / Males	Žene / Females	Ukupno / Total
15-29	5	6	11	16	14	30	11	17	28
30-44	27	19	46	44	23	67	34	25	59
45+	12	7	19	22	6	28	32	17	49

n = number of skeletons with antemortem long-bone traumas; *N* = number of analyzed skeletons with all long bones preserved; % = percentage of skeletons with antemortem long-bone traumas

U tablici 3 je vidljivo da je najveća učestalost osoba s antemortalnim traumama na dugim kostima prisutna u prvom uzorku, a najmanja u trećem uzorku (36,8 % naspram 33,6 % naspram 26,5 %). Razlika između uzoraka nije statistički značajna. Muškarci su najpogodnija skupina u prvom i drugom uzorku, gdje je i razlika između muškaraca i žena statistički značajna ($\chi^2 = 6,49$, $P = 0,01084$; $\chi^2 = 5,622$, $P = 0,0177364$). U trećem uzorku gotovo je identičan postotak muškaraca i žena koji imaju antemortalne traume na dugim kostima. U prvom uzorku prisutan je statistički značajno veći postotak muškaraca s antemortalnim frakturama na dugim kostima nego u trećem ($\chi^2 = 6,111$, $P = 0,01343431$). Također, prisutan je statistički značajno veći postotak muškaraca s traumama u drugom uzorku nego u trećem uzorku ($\chi^2 = 3,585$, $P = 0,05$).

U tablici 4 je u svim uzorcima vidljivo statistički značajno povećanje učestalosti dugih kostiju s traumama s povećanjem starosti (prvi uzorak: $\chi^2 = 13,215$, $P = 0,0013502$; drugi

are similar in all three samples, without statistically significant differences, just as in the case of age and sex distribution (Table 2).

Table 3 shows that the frequency of antemortem long-bone traumas is the highest in the first sample, and the lowest in the third sample (36.8% to 33.6% to 26.5%). The difference between the samples is not statistically significant. Males suffered more antemortem long-bone traumas in the first and second sample in which the difference between males and females is statistically significant ($\chi^2 = 6.49$, $P=0,01084$; $\chi^2 = 5.622$, $P=0.0177364$). In the third sample the percentage of males and females with antemortem long-bone traumas is virtually identical. The percentage of males with antemortem fractures on long bones in the first sample is statistically significantly higher than in the third sample ($\chi^2 = 6.111$, $P=0.01343431$). Also, the percentage of males with traumas in the second sample is significantly higher than in the third sample ($\chi^2 = 3.585$, $P=0.05$).

TABLICA 4. Učestalost dugih kostiju s traumama po spolu i starosti
TABLE 4 Frequency of long-bone traumas by sex and age

		Muškarci / Males			Žene / Females			Ukupno / Total		
		n	N	%	n	N	%	n	N	%
Prvi uzorak / First sample	15-29	0	215	0,0	0	205	0,0	0	420	0,0
	30-44	19	630	3,0	3	485	0,6	22	1115	2,0
	45+	15	281	5,3	4	263	1,5	19	544	3,5
	Ukupno / Total	34	1126	3,0	7	953	0,7	41	2079	2,0
Drugi uzorak / Second sample	15-29	1	422	0,2	1	405	0,2	2	827	0,2
	30-44	28	1013	2,8	5	667	0,7	33	1680	2,0
	45+	14	650	2,2	2	265	0,8	16	915	1,7
	Ukupno / Total	43	2085	2,1	8	1337	0,6	51	3422	1,5
Treći uzorak / Third sample	15-29	0	221	0,0	1	332	0,3	1	553	0,2
	30-44	12	997	1,2	8	681	1,2	20	1678	1,2
	45+	14	679	2,1	10	473	2,1	24	1152	2,1
	Ukupno / Total	26	1897	1,4	19	1486	1,3	45	3383	1,3

n = number of long bones with traumas; *N* = total number of all long bones; % = percentage of long bones with trauma

uzorak: $\chi^2 = 10,467$, $P = 0,00533482$; treći uzorak: $\chi^2 = 9,297$, $P = 0,00957596$). Daljnja nam analiza otkriva da najveći postotak dugih kostiju s traumama ima prvi uzorak (2,0 %), a iza njega slijedi drugi uzorak (1,5 %). Vidljivo je da muškarci imaju veći postotak dugih kostiju s traumama od žena u svim uzorcima, a razlika između spolova je statistički značajna u prvom ($\chi^2 = 12,784$, $P = 0,0003496$) i drugom uzorku ($\chi^2 = 10,916$, $P = 0,00095337$). U prvom uzorku muškarci iz starosne kategorije 30,0 – 44,9 imaju statistički značajno veći postotak dugih kostiju s traumama od žena iz iste starosne kategorije ($\chi^2 = 6,95$, $P = 0,00838192$), a ista situacija je i kod starosne kategorije 45+ ($\chi^2 = 4,795$, $P = 0,02854246$). U drugom uzorku također muškarci iz starosne kategorije 30,0 – 44,9 imaju statistički značajno veći postotak dugih kostiju s traumama od žena iz iste starosne kategorije ($\chi^2 = 7,461$, $P = 0,006305$). Vidljivo je i da muškarci iz prvog uzorka imaju veću učestalost dugih kostiju s antemortalnim traumama od muškaraca iz drugog uzorka i trećeg uzorka gdje je ta razlika i statistički značajna ($\chi^2 = 9,046$, $P = 0,0026327$). Takvi rezultati proizlaze iz toga što muškarci iz prvog uzorka i starosne kategorije 45+ imaju statistički značajno veći postotak trauma na dugim kostima od muškaraca iz drugog uzorka iz iste starosne kategorije ($\chi^2 = 5,578$, $P = 0,01818748$). Također, muškarci iz prvog uzorka i starosne kategorije 30,0 – 44,9 imaju statistički značajno veći postotak dugih kostiju s traumama od muškaraca iz trećeg uzorka iz iste starosne kategorije ($\chi^2 = 5,849$, $P = 0,01558591$). Ista je situacija i kada uspoređujemo muškarce iz tih dvaju uzoraka, ali iz starosnih kategorija 45+ ($\chi^2 = 6,207$, $P = 0,01272461$). Muškarci iz drugog uzorka i iz starosne kategorije 30,0 – 44,9 imaju veći postotak dugih kostiju s traumama od muškaraca iz trećeg uzorka iz iste starosne kategorije ($\chi^2 = 5,498$, $P = 0,01903824$). Sa ženama je obrnuta situacija; žene iz trećeg uzorka imaju veću učestalost dugih kostiju s traumama od žena iz prvog i drugog uzorka, međutim ni u jednom slučaju ta razlika nije statistički značajna.

In Table 4 all samples show statistically significant increase in frequency of long-bone traumas with older age (first sample: $\chi^2 = 13.215$, $P = 0.0013502$; second sample: $\chi^2 = 10.467$, $P = 0.00533482$; third sample: $\chi^2 = 9.297$, $P = 0.00957596$). Further analysis reveals that the highest percentage of long bones with traumas is in the first sample (2,0%), followed by the second sample (1.5%). It is evident that the males have higher percentage of long bone traumas than females in all samples, and the differences between the sexes is statistically significant in the first ($\chi^2 = 12.784$, $P = 0.0003496$) and the second sample ($\chi^2 = 10.916$, $P = 0.00095337$). In the first sample males from the age category 30.0-44.9 have statistically significantly higher percentage of long bone traumas than females from the same age category ($\chi^2 = 6.95$, $P = 0.00838192$), and the situation is identical with the age category 45+ ($\chi^2 = 4.795$, $P = 0.02854246$). In the second sample males from the age category 30.0-44.9 exhibit statistically significantly higher percentage of long-bone traumas than females from the same age category ($\chi^2 = 7.461$, $P = 0.006305$). It is evident that the frequency of antemortem long-bone traumas is higher among males from the first sample in comparison with the second and third sample in which this difference is also statistically significant ($\chi^2 = 9.046$, $P = 0.0026327$). Such results are a consequence of significantly higher percentage of long-bone traumas among males from the first sample and the age category 45+ in comparison with males from the second sample and identical age category ($\chi^2 = 5.578$, $P = 0.01818748$). Furthermore, males from the first sample and the age category 30.0-44.9 have statistically significantly higher percentage of long-bone traumas than males from the third sample and identical age category ($\chi^2 = 5.849$, $P = 0.01558591$). Situation is identical when we compare males from these two samples, but in case of the age categories 45+ ($\chi^2 = 6.207$, $P = 0.01272461$). Males from the second sample and the age category 30.0-44.9

TABLICA 5. Učestalost dugih kostiju s traumama po spolu i kostima
 TABLE 5 Frequency of long-bone traumas by sex and age

	Ključna kost / Clavicle		Nadlaktična kost / Humerus		Palčana kost / Radius		Lakatna kost / Ulna		Bedrena kost / Femur		Goljenična kost / Tibia		Lisna kost / Fibula		Ukupno / Total										
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%									
Prvi uzorak / First sample	Muškarci / Males	5	3,4	1	172	0,6	11	159	6,9	9	165	5,5	0	170	0,0	4	170	2,4	4	144	2,8	34	1126	3,0	
	Žene / Females	0	0,0	0	150	0,0	4	133	3,0	3	128	2,3	0	160	0,0	0	147	0,0	0	110	0,0	7	953	0,7	
	Ukupno / Total	5	1,8	1	322	0,3	15	292	5,1	12	293	4,1	0	330	0,0	4	317	1,3	4	254	1,6	41	2079	2,0	
Drugi uzorak / Second sample	Muškarci / Males	4	232	1,7	3	300	1,0	9	281	3,2	12	290	4,1	1	357	0,3	7	347	2,0	7	278	2,5	43	2085	2,1
	Žene / Females	1	161	0,6	0	207	0,0	4	184	2,2	0	171	0,0	1	230	0,4	2	213	0,9	0	171	0,0	8	1337	0,6
	Ukupno / Total	5	393	1,3	3	507	0,6	13	465	2,8	12	461	2,6	2	587	0,3	9	560	1,6	7	449	1,6	51	3422	1,5
Treći uzorak / Third sample	Muškarci / Males	3	265	1,1	2	279	0,7	8	278	2,9	4	284	1,4	0	287	0,0	5	263	1,9	4	241	1,7	26	1897	1,4
	Žene / Females	3	211	1,4	1	229	0,4	9	207	4,3	5	221	2,3	0	232	0,0	0	202	0,0	1	184	0,5	19	1486	1,3
	Ukupno / Total	6	476	1,3	3	508	0,6	17	485	3,5	9	505	1,8	0	519	0,0	5	465	1,1	5	425	1,2	45	3383	1,3

n = number of long bones with trauma; N = number of analyzed long bones (left and right); % = percentage of long bones with trauma

SLIKA 2. Collesova fraktura na desnoj palčanoj kosti muškarca s nalazišta Eraci – Ograde Tumul 1, grob 3A (foto: V. Vyroubal)
FIGURE 2 Colles fracture on the right radial bone of a male from the site of Eraci – Ograde Tumul 1, grave 3A (photo by V. Vyroubal)

SLIKA 3. Fraktura lijeve ključne kosti i usporedba s desnom ključnom kosti s nalazišta Zagreb – Stenjevec, grob 157 (foto: V. Vyroubal)

FIGURE 3 Fracture of the left clavicle and comparison with the right clavicle from the site of Zagreb – Stenjevec, grave 157 (photo by V. Vyroubal)

U tablici 5 je vidljivo da u svim trima uzorcima duga kost na kojoj najveći postotak ljudi ima antemortalne traume jest palčana kost (5,1 %; 2,8 %; 3,5 %) (Sl. 2). Nakon nje slijedi lakatna kost, također u svim trima uzorcima (4,1 %; 2,6 %; 1,8 %). U prvom i trećem uzorku se na trećem mjestu nalazi ključna kost (1,8%; 1,3 %) (Sl. 3), a u drugom uzorku goljenična i lisna kost (1,6 %). Ako gledamo po spolu, možemo vidjeti da u prvom i trećem uzorku najveći postotak muškaraca i najveći postotak žena ima antemortalne traume na palčanoj kosti. U drugom uzorku možemo vidjeti da najveći postotak muškaraca ima antemortalne traume na lakatnoj kosti, a najveći postotak žena na palčanoj kosti.

Što se tiče distribucije trauma po strani tijela (Tab. 6), ako gledamo zajedno gornje i donje udove, u tablici možemo vidjeti da najveći postotak ljudi u prvom uzorku ima antemortalne traume na lijevoj strani tijela (2,6 % ili 26/1016 na lijevoj strani, odnosno 1,4 % ili 15/1063 na desnoj strani). U drugom uzorku ljudi imaju gotovo podjednako trauma i na jednoj i na drugoj strani (1,4 % ili 24/1731 na lijevoj strani, odnosno 1,6 % ili 27/1691 na desnoj strani). Slično je i kod trećeg uzorka gdje 1,3 % ili 22/1688 ljudi ima frakture na lijevoj strani, odnosno 1,4 % ili 23/1695 na desnoj strani. Ni u jednom uzorku nema statistički značajnih razlika između lijeve i desne strane tijela.

Usporedba između uzoraka nam pokazuje da muškarci iz prvog uzorka imaju statistički značajno veći postotak lijevih palčanih kostiju s frakturama nego muškarci iz trećeg uzorka ($\chi^2 = 6,588$, $P = 0,01026684$), a u odnosu na drugi uzorak razlika je granično statistički neznčajna ($\chi^2 = 3,034$, $P = 0,08153678$). Isto tako, muškarci iz prvog uzorka imaju statistički značajno veći postotak lijevih lakatnih kostiju s frakturama nego muškarci iz trećeg uzorka ($\chi^2 = 3,628$, $P = 0,05$).

U tablici 7 je vidljivo da se u svim trima uzorcima najveći broj antemortalnih trauma nalazi na gornjim udovima (prvi uzorak: 80,5 %; drugi uzorak: 63,5 %; treći uzorak: 77,8 %). Ako

have higher percentage of long bone traumas than males from the third sample and the same age category ($\chi^2 = 5,498$, $P = 0,01903824$). The situation is just the opposite with females, as the third sample exhibits higher frequency of long-bone traumas among females than the first or second sample, but in none of the cases is the difference statistically significant.

As Table 5 shows, in all three samples, long bone with the highest percentage of antemortem trauma is the radius (5.1%; 2.8%; 3.5%) (Fig. 2). It is followed by the ulna, also in all three samples (4.1%; 2.6%; 1.8%). In the first and third sample, the clavicle is in the third place (1.8%; 1.3%) (Fig. 3) The tibia and fibula come third in the second sample (1.6%). As for sex distribution, we can see that in the first and third sample the highest percentage of males and the highest percentage of females have antemortem traumas on the radius. In the second sample the highest percentage of males have antemortem traumas on the ulna, and the highest percentage of females on the radius.

As for the distribution of traumas by the body side (Tab. 6), if we observe both upper and lower extremities, it is evident that the antemortem traumas on the left side of the body were recorded in the highest percentage of persons in the first sample (2.6% or 26/1016 on the left side, and 1.4% or 15/1063 on the right side). In the second sample traumas are almost equally distributed on both sides (1.4% or 24/1731 on the left side, and 1.6% or 27/1691 on the right side). It is similar with the third sample in which 1.3% or 22/1688 persons have fractures on the left side, and 1.4% or 23/1695 on the right side. None of the samples exhibited statistically significant differences between the left and right side of the body.

Comparison of the samples shows that males from the first sample have statistically significantly higher percentage of the left radial bones with fractures than males from the third sample ($\chi^2 = 6,588$, $P = 0,01026684$), and in relation to the second sample the difference is borderline statistically insignificant ($\chi^2 = 3,034$, $P =$

TABLE 6. Učestalost dugih kostiju s traumama prema strani tijela i spolu
TABLE 6 Frequency of long-bone traumas by body side and age

Element / Component	Lijeve frakture / Left fractures						Desne frakture / Right fractures						Sveukupno / Total										
	Muškarci / Males			Žene / Females			Muškarci / Males			Žene / Females			Ukupno / Subtotal										
	n	%	N	n	%	N	n	%	N	n	%	N	n	%									
Prvi uzorak / First sample	Ključna kost / Clavicle	2	2,8	0	62	0,0	2	133	1,5	3	75	4,0	0	63	0	3	138	2,2	5	271	1,8		
	Nadlaktična kost / Humerus	1	84	1,2	0	71	0,0	1	155	0,6	0	88	0,0	0	79	0	0	167	0,0	1	322	0,3	
	Palčana kost / Radius	8	78	10,3	3	62	4,8	11	140	7,9	3	81	3,7	1	71	1,4	4	152	2,6	15	292	5,1	
	Lakatna kost / Ulna	6	80	7,5	2	62	3,2	8	142	5,6	3	85	3,5	1	66	1,5	4	151	2,6	12	293	4,1	
	Bedrena kost / Femur	0	84	0,0	0	77	0,0	0	161	0,0	0	86	0,0	0	83	0,0	0	169	0,0	0	330	0,0	
	Goljenična kost / Tibia	3	82	3,7	0	74	0,0	3	156	1,9	1	88	1,1	0	73	0,0	1	161	0,6	4	317	1,3	
	Lisna kost / Fibula	1	72	1,4	0	57	0,0	1	129	0,8	3	72	4,2	0	53	0,0	3	125	2,4	4	254	1,6	
	Ukupno / Total	21	551	3,8	5	465	1,1	26	1016	2,6	26	1016	2,6	0	63	0,0	15	1063	1,4	41	2079	2,0	
	Drugi uzorak / Second sample	Ključna kost / Clavicle	2	118	1,7	0	87	0,0	2	205	1,0	2	114	1,8	1	74	1,4	3	188	1,6	5	393	1,3
		Nadlaktična kost / Humerus	1	153	0,7	0	104	0,0	1	257	0,4	2	147	1,4	0	103	0	2	250	0,8	3	507	0,6
Palčana kost / Radius		5	143	3,5	2	90	2,2	7	233	3,0	4	138	2,9	2	94	2,1	6	232	2,6	13	465	2,8	
Lakatna kost / Ulna		7	147	4,8	0	86	0,0	7	233	3,0	5	143	3,5	0	85	0,0	5	228	2,2	12	461	2,6	
Bedrena kost / Femur		0	178	0,0	1	115	0,9	1	293	0,3	1	179	0,6	0	115	0,0	1	294	0,3	2	587	0,3	
Goljenična kost / Tibia		2	176	1,1	0	109	0,0	2	285	0,7	5	171	2,9	2	104	1,9	7	275	2,5	9	560	1,6	
Lisna kost / Fibula		4	141	2,8	0	84	0,0	4	225	1,8	3	137	2,2	0	87	0,0	3	224	1,3	7	449	1,6	
Ukupno / Total		21	1056	2,0	3	675	0,4	24	1731	1,4	24	1731	1,4	0	63	0,0	27	1691	1,6	51	3422	1,5	
Treći uzorak / Third sample		Ključna kost / Clavicle	2	131	1,5	2	107	1,9	4	238	1,7	1	134	0,7	1	104	1,0	2	238	0,8	6	476	1,3
		Nadlaktična kost / Humerus	1	138	0,7	1	114	0,9	2	252	0,8	1	141	0,7	0	115	0	1	256	0,4	3	508	0,6
	Palčana kost / Radius	2	134	1,5	6	109	5,5	8	243	3,3	6	144	4,2	3	98	3,1	9	242	3,7	17	485	3,5	
	Lakatna kost / Ulna	2	137	1,5	3	115	2,6	5	252	2,0	2	147	1,4	2	106	1,9	4	253	1,6	9	505	1,8	
	Bedrena kost / Femur	0	144	0,0	0	115	0,0	0	259	0,0	0	143	0,0	0	117	0,0	0	260	0,0	0	519	0,0	
	Goljenična kost / Tibia	2	134	1,5	0	102	0,0	2	236	0,8	3	129	2,3	0	100	0,0	3	229	1,3	5	465	1,1	
	Lisna kost / Fibula	0	119	0,0	1	89	1,1	1	208	0,5	4	122	3,3	0	95	0,0	4	217	1,8	5	425	1,2	
	Ukupno / Total	9	937	1,0	13	751	1,7	22	1688	1,3	22	1688	1,3	0	63	0,0	23	1695	1,4	45	3383	1,3	

n = number of long bones with traumas; *N* = number of analyzed long bones; % = frequency of long bones with traumas

TABLICA 7. Učestalost trauma na dugim kostima po regijama tijela
TABLE 7 Frequency of long-bone traumas by body region

		Gornji udovi / <i>Upper extremities</i>		Donji udovi / <i>Lower extremities</i>		Ukupno / <i>Total</i>	
		n	%	n	%	N	%
Prvi uzorak / <i>First sample</i>	Muškarci / <i>Males</i>	26	76,5	8	23,5	34	100,0
	Žene / <i>Females</i>	7	100,0	0	0,0	7	100,0
	Ukupno / <i>Total</i>	33	80,5	8	19,5	41	100,0
Drugi uzorak / <i>Second sample</i>	Muškarci / <i>Males</i>	28	63,6	16	36,4	44	100,0
	Žene / <i>Females</i>	5	62,5	3	37,5	8	100,0
	Ukupno / <i>Total</i>	33	63,5	19	36,5	52	100,0
Treći uzorak / <i>Third sample</i>	Muškarci / <i>Males</i>	17	65,4	9	34,6	26	100,0
	Žene / <i>Females</i>	18	94,7	1	5,3	19	100,0
	Ukupno / <i>Total</i>	35	77,8	10	22,2	45	100,0

n = number of recorded traumas in observed body region; % = percentage of total number of recorded traumas in body region; *N* = total number of recorded traumas

gledamo po spolu unutar uzoraka, možemo vidjeti da je i u tom slučaju najveći broj antemortalnih trauma prisutan na gornjim udovima. Statistički značajna razlika između spolova prisutna je u traumama na donjim udovima u trećem uzorku ($\chi^2 = 3,906$, $P = 0,04811399$).

RASPRAVA

Poljoprivreda je jedna od najstarijih ljudskih djelatnosti. Prepoznajemo je još u paleolitiku kada su ljudi skupljali plodove s drveća i grmlja. Počela je kao sredstvo preživljavanja, a danas se javlja kao važna gospodarska aktivnost u cijelom svijetu. Poljoprivreda je unikatno zanimanje i životni stil koji se sastoji od mnogobrojnih aktivnosti koje se provode u jednostavnom okruženju koje služi i kao mjesto stanovanja i kao radno mjesto.⁴⁷ Standardno je dijelimo na

⁴⁷ L. STALLONES, 1990, 223–234.

0.08153678). Males from the first sample have statistically significantly higher percentage of the left radial bones with fractures than males from the third sample ($\chi^2 = 3.628$, $P = 0.05$).

Table 7 shows that in all three samples the biggest number of antemortem traumas is found on the upper extremities (first sample 80.5%; second sample 63.5%; third sample 77.8%). As for sex differences within samples, we can notice that in this case as well, the biggest number of antemortem traumas is present on the upper extremities. Statistically significant difference between sexes is present in traumas on the lower extremities in the third sample ($\chi^2 = 3.906$, $P = 0.04811399$).

DISCUSSION

Agriculture is one of the oldest human activities. We can recognize it back in the Palaeolithic when people gathered fruits from

ratarstvo i stočarstvo. I jedno i drugo, svako na svoj način, donose brojne opasnosti i izazove za osobu koja se njima bavi, a tako je bilo i u srednjem vijeku. Klinička istraživanja života na poljoprivrednom gospodarstvu otkrivaju da su poljoprivrednici izloženi većim opasnostima nego radnici u bilo kojem drugom zanimanju.⁴⁸ Ratarstvo je s jedne strane podrazumijevalo korištenje različitih alata kao što su motika, plug, kosa, sjekira, vile, grablje i srp⁴⁹ koji su oštri, odnosno šiljasti, i jedan neoprezan pokret ili nepravilno rukovanje mogu dovesti do opasnih, pa čak i smrtonosnih ozljeda. Također, ljudi su se penjali na silose, sjenike i ljestve što ih je stavljalo u opasnost od padova. Važno je spomenuti i svakodnevni kontakt sa životinjama, bilo radi mužnje, ili upravljanja kolima ili plugom koje vuku volovi ili konji. Životinje su često nepredvidive, te mogu nanijeti teške ozljede. Korištenje životinjske snage za pokretanje poljoprivrednog oruđa spominje se tek od 11. stoljeća kad raste broj izvora.⁵⁰ S druge strane, stočarstvo, odnosno transhumantno stočarstvo, ljude je stavljalo u svakodnevni kontakt sa životinjama, i to u još i većoj mjeri, a dodatna je opasnost dolazila i od krševitog terena kojim su se stočari kretali zajedno sa svojom stokom.

Kao što je i prije spomenuto, brojna literatura spominje bavljenje poljoprivredom, dominantno ratarstvom u ranom srednjem vijeku.⁵¹ I ranije bioarheološke studije karijesa i alveolarnih bolesti na kosturima iz starohrvatskih grobnica pokazuju da se stanovništvo bavilo lovom i poljodjelstvom, te da su im prehranom dominirale žitarice.⁵² Od žitarica, Fabijanec spominje ozimu (lat. *Triticum durum*) i jara pšenicu (lat. *Triticum aestivum*), te ječam (lat. *Hordeum vulgare*). Također, sudeći pre-

trees and bushes. It appeared as a means of survival, and at present it is an important branch of economy worldwide. Agriculture is a unique profession and lifestyle that consists of a number of activities performed in simple environs that is used as a place of residence and working place.⁴⁷ It is usually divided to farming and livestock breeding. Both of these activities bring many dangers and challenges for a person engaged in them, as was the case in the Middle Ages. Clinical research of life on an agricultural estate revealed that farmers are exposed to greater hazards than workers in any other profession.⁴⁸ On the one hand, farming implied use of various tools such as hoe, plow, scythe, axe, hayfork, rake and sickle,⁴⁹ which are all sharp or pointed, so just a wrong move or improper handling could lead to severe and even fatal injuries. Furthermore, people climbed silos, barns and ladders exposing themselves to a risk of falling down. It is also worth mentioning everyday contact with animals, whether to milk them, to drive a cart or steer a plow pulled by oxen or horses. Animals are often unpredictable, and can inflict serious injuries. Use of animal power in operating agricultural implements is mentioned only from the 11th century onwards when the sources became more numerous.⁵⁰ On the other hand, livestock breeding, and transhumant herding, implied everyday contact with animals, even more intensely. Karsty terrain where herders moved with their herds represented an additional danger.

As already emphasized, engaging in agriculture, mostly farming in the Early Middle Ages is mentioned in a number of sources.⁵¹ Earlier bioarchaeological studies of caries and alveolar diseases on skeletons from the early Croatian

⁴⁸ T. H. COGBILL *et al.*, 1991, 1632-1637; M. W. JONES 1990, 899-902; M. A. PURSCHWITZ, W. E. FIELD, 1990, 179-192.

⁴⁹ F. A. FABIJANEC, 2016, 133-158.

⁵⁰ F. A. FABIJANEC, 2016, 133-158.

⁵¹ I. GOLDSTEIN, 1995; H. GRAČANIN, S. PISK, 2015, 345-366; N. BUDAK, T. RAUKAR, 2006.

⁵² F. A. FABIJANEC, 2016, 133-158.

⁴⁷ L. STALLONES, 1990, 223-234.

⁴⁸ T. H. COGBILL *et al.*, 1991, 1632-1637; M. W. JONES 1990, 899-902; M. A. PURSCHWITZ, W. E. FIELD, 1990, 179-192.

⁴⁹ F. A. FABIJANEC, 2016, 133-158.

⁵⁰ F. A. FABIJANEC, 2016, 133-158.

⁵¹ I. GOLDSTEIN, 1995; H. GRAČANIN, S. PISK, 2015, 345-366; N. BUDAK, T. RAUKAR, 2006.

ma spoznajama iz ostatka Europe, uzgajaju se i grahorice (grašak, bob, leća), raž, pir krupnik i druge žitarice.⁵³ Fabijanec navodi da je s druge strane stanovništvo priobalja konzumiralo veće količine mesa, što upućuje i na bavljenje stočarstvom. Od životinja su uzgajali koze, kokoši, konje, mule, volove, krave i svinje. Također je zapaženo nastavljanje antičke tradicije proizvodnje ulja i vina.⁵⁴ Strategija preživljavanja stanovništva najvjerojatnije je ostala ista i u razvijenom i kasnom srednjem vijeku.⁵⁵ Za vlašku populaciju pouzdano znamo da se bavila primarno transhumantnim stočarstvom.⁵⁶ Botica navodi da su jedna od karakteristika ponašanja Vlaha bila sezonska kretanja zajedno sa stokom koja su se, između ostalog, odvijala i zbog klimatskih i ekoloških okolnosti. S dolaskom zime, osobito na većim nadmorskim visinama, stoci je gotovo nemoguće preživjeti zbog nedostatka ispaše i velikih hladnoća, stoga se stočari moraju seliti u nizinske predjele gdje je klima ipak pogodnija, i gdje ima dovoljno vegetacije. Tijekom ljeta je u nizinskim predjelima, te u dolinama i priobalnim područjima prevruće i često nema dovoljno ispaše za stoku, pa se tada stočari sa svojim stadima sele na planinske visoravni ili u brda gdje mogu pronaći dovoljno trave i pogodniju klimu.⁵⁷

Nadalje, Botica navodi da se stočarska ekonomska komponenta dalmatinskog zaleđa bazirala na živoj trgovini s jadranskom obalom. S obzirom na to da je stoci potrebna sol, Vlasi bi je nabavljali u primorskom gradu i istovremeno obali donosili svoje stočarske proizvode.⁵⁸ Botica navodi i da je u jednom mletačkom itineraru iz sredine 16. stoljeća zapisano da su Vlasi dovozili u Zadar, uz meso i žito, još i vunu, vunene pokrivače, kordovane, med, crveni vosak te sir.⁵⁹

⁵³ F. A. FABIJANEC, 2016, 133–158.

⁵⁴ F. A. FABIJANEC, 2016, 133–158.

⁵⁵ M. ŠLAUS *et al.*, 2012, 26–38.

⁵⁶ I. GOLDSTEIN, 2003.

⁵⁷ I. BOTICA, 2005.

⁵⁸ I. BOTICA, 2005.

⁵⁹ I. BOTICA, 2005.

tombs indicate that the population practiced hunting and farming, and that their diet was based on cereals.⁵² Out of grains, Fabijanec mentions durum wheat (*Triticum durum*), common wheat (*Triticum aestivum*), and barley (*Hordeum vulgare*). Judging from the information from the rest of Europe, legumes (peas, broad beans, lentils) were also grown, as well as rye, spelt and other grains.⁵³ Fabijanec claims that population of the littoral consumed large amounts of meat suggesting that livestock farming was practiced as well. They raised goats, chickens, horses, mules, oxen, cows and pigs. Ancient tradition of production of oil and wine was continued.⁵⁴ Subsistence strategy most probably remained the same in the High and Late Middle Ages.⁵⁵ It is certain that the Vlach population practiced primarily transhumant herding.⁵⁶ Botica claims that seasonal movements with livestock were characteristic of Vlachs, and that they were caused, among other things, also by climatic and ecological circumstances. In wintertime, especially at higher altitudes, it is almost impossible for livestock to survive the lack of pasture and low temperatures, so herders have to move to lowlands where the climate is more favorable, and where there is enough vegetation. In summer, it is usually too hot in plains, valleys and coastal areas and often there is not enough pasture for the cattle, so herders move with their herds to mountain plateaus or hills where they can find enough grass and more favorable climate.⁵⁷

Further on, Botica states that the livestock economic component of the Dalmatian hinterland was based on lively trade with the Adriatic coast. Since the livestock needs salt, Vlachs would acquire it in the coastal cities in return for their livestock products.⁵⁸ Boti-

⁵² F. A. FABIJANEC, 2016, 133–158.

⁵³ F. A. FABIJANEC, 2016, 133–158.

⁵⁴ F. A. FABIJANEC, 2016, 133–158.

⁵⁵ M. ŠLAUS *et al.*, 2012, 26–38.

⁵⁶ I. GOLDSTEIN, 2003.

⁵⁷ I. BOTICA, 2005.

⁵⁸ I. BOTICA, 2005.

I ratarstvo i stočarstvo donose brojne opasnosti sa sobom, međutim, zanimljivi su rezultati opsežnog 12-godišnjeg istraživanja trauma povezanih s poljoprivredom u ruralnom Wiconsinu, Minnesoti i Iowi u SAD-u gdje je otkriveno da je od 739 slučajeva trauma povezanih s poljoprivredom 225 (30 %) ozljeda rezultat padova, udaraca ili napada od stoke, dok je 77 pojedinaca (10 %) palo sa sjenika, kola sa sjenom ili silosa.⁶⁰ Dakle, vidljivo je da je kontakt sa stokom uzrokovao veći broj ozljeda kod ljudi nego padovi s visine. S obzirom na to, bilo je važno provjeriti ima li razlike između srednjovjekovnih, primarno ratarskih zajednica i vlaških, primarno stočarskih zajednica.

Usporedba dobivenih rezultata ove analize pokazuje statistički neznčajnu razliku u učestalostima osoba s antemortalnim frakturama na dugim kostima između triju uzoraka što upućuje na podjednaku kvalitetu života zajednica iz uzoraka u smislu antemortalnih trauma, te na sličnu strategiju preživljavanja. Takvi rezultati upućuju na to da iako prvi i drugi uzorak čine primarno ratarske populacije, a treći uzorak stočarske, i ratari i stočari su izloženi podjednakom riziku od zadobivanja ozljeda pri rukovanju poljoprivrednim alatima, kontaktu sa životinjama, uporabi ljestava, te tijekom radnji poput žetve i klanja. Tako visoki postotak osoba (muškarci + žene) koje imaju antemortalne frakture na dugim kostima (36,8 % u prvom uzorku, 33,6 % u drugom uzorku i 26,5 % u trećem uzorku) nije iznenađujuć s obzirom na to da su svi lokaliteti iz svih triju uzoraka ruralnog tipa. Judd i Roberts napravile su istraživanje kako bi odredile postoji li značajna razlika u učestalosti i ustroju fraktura na dugim kostima između urbanih i ruralnih sredina gdje je glavna strategija preživljavanja u srednjem vijeku bila upravo poljoprivreda. Rezultati njihova istraživanja pokazali su da populacije koje žive u ruralnim sredinama više podliježu frakturama nego populacije iz urbanih sredina. Ispostavilo se da se učestalost

ca also mentions that one Venetian itinerary dating to the mid-16th century records that Vlachs brought to Zadar, in addition to meat and wheat, also wool, woolen blankets, cordovans, honey, red wax and cheese.⁵⁹

Both farming and herding may be hazardous, and in that regard it is interesting to observe the results of an extensive 12-year research of traumatic injuries in agriculture in rural Wisconsin, Minnesota and Iowa in the USA in which of 739 cases of farming-related traumas, 225 (30%) were caused by falls and assaults by livestock, while 77 (10%) individuals fell down from a barn, hay cart or silo.⁶⁰ It is obvious that the contact with livestock caused more injuries than falls from an elevation. In view of that, it was important to check if there is a difference between the medieval, primarily farming communities and the Vlach, mostly herding communities.

Comparison of the obtained results of this analysis shows a statistically insignificant difference in the frequency of persons with antemortem fractures on long bones among the three samples suggesting roughly equal quality of life of the communities in terms of antemortem traumas, and similar subsistence strategies. Such results indicate that although the first and second sample comprise primarily farming populations, and the third one herding population, both farmers and herders were exposed to similar risks of injuries in operating agricultural tools, handling animals, using ladders, and in activities such as harvest and slaughter. Such high percentage of persons (males and females) with antemortem fractures on long bones (36.8% in the first sample, 33.6% in the second sample and 26.5% in the third sample) is not surprising given the fact that all three sites are of rural type. Judd and Roberts undertook research in order to determine if there is a significant difference in frequency and type of fractures on

⁶⁰ T. H. COGBILL *et al.*, 1991, 1632–1637.

⁵⁹ I. BOTICA, 2005.

⁶⁰ T. H. COGBILL *et al.*, 1991, 1632–1637.

pojedinaца (muškaraca i žena kombinirano) s ruralnih nalazišta koji imaju traume na dugim kostima kretala od 10,7 do 19,4 %, dok se učestalost pojedinaца s urbanih nalazišta koji imaju traume kretala od 4,7 % do 5,5 %.

U ovom istraživanju, kao što je navedeno u poglavlju Metode, odraslim osobama smatraju se osobe starije od 15 godina⁶¹ i one su bile uključene i u ovu analizu. Judd i Roberts su u svojem istraživanju odraslim osobama smatrale osobe starije od 18 godina pa je moguće da bi i njihovi postotci bili veći da im se raspon godina kretao od 15 pa nadalje, odnosno, postotci bi bili manji u ovom radu da je raspon godina napravljen po primjeru njihova istraživanja. U svakom slučaju, rezultati dobiveni u ovom istraživanju još su jedna potvrda rezultatima koje su Judd i Roberts dobile – ruralno okruženje uzrok je visokom postotku odraslih osoba koje imaju frakture na dugim kostima.

Ako promatramo spolnu distribuciju, možemo primijetiti da je u prvom i drugom uzorku prisutna statistički značajno veća učestalost muškaraca s antemortalnim traumama na dugim kostima nego žena. Isto tako, vidljivo je i da muškarci imaju veću učestalost dugih kostiju s traumama od žena u svim uzorcima, sa statistički značajnom razlikom u prvom i drugom uzorku. U drugom uzorku tu statistički značajnu razliku uzrokovala je velika učestalost dugih kostiju s traumama kod muškaraca iz starosne kategorije 30,0 – 44,9. Takvi su rezultati očekivani s obzirom na to da su i u današnje vrijeme u slučajevima kada i žene i muškarci rade na farmama muškarci ti koji su skloniji ozljedama.⁶² Povijesni i etnografski podatci upućuju na strogu spolnu podjelu poslova u ruralnim zajednicama u srednjem vijeku. Muškarci su na sebe preuzimali fizički zahtjevnije poslove kao što su npr. poslovi povezani s obradom zemlje, kože, stolarijom, sječom drveća, radom s velikim domaćim životinjama

long bones between the urban and rural communities where the main subsistence strategy in the Middle Ages was exactly agriculture. The results of their research indicated that populations living in rural environments were more prone to fractures than urban populations. The frequency of individuals (males and females combined) from rural sites with traumas on long bones ranged from 10.7 to 19.4% while frequency of individuals with traumas from urban sites ranged from 4.7 do 5.5%.

In this research, as mentioned in the chapter Methods, all persons over 15 years of age were considered adults⁶¹ and included in this analysis. Judd and Roberts in their research classified all persons over 18 years as adults so it is possible that their percentages would have been higher if the lower border of the age range they used was at 15 years of age, that is the percentages would have been lower if we followed the age range used in their research. Anyhow, the results of this research are another confirmation of the results obtained by Judd and Roberts – rural environment is a cause of the high percentage of persons with fractures on long bones.

As for sex distribution, we can notice that in the first and second sample there is a statistically significantly higher frequency of males with antemortem traumas on long bones than females. Furthermore, males have higher frequency of long-bone traumas than females in all samples, with statistically significant difference in the first and second sample. In the second sample this statistically significant difference was caused by high frequency of long-bones traumas among males from the age category 30.0-44.9. Such results were expected given that even at present when both men and women work on farms, men are more prone to injuries.⁶² Historical and ethnographic data suggest strict sex division of labor in the rural

⁶¹ Prema M. ŠLAUS, 2012.

⁶² D. S. PRATT *et al.*, 1992, 637-650; D. T. STUELAND, 1997, 91-103.

⁶¹ After M. ŠLAUS, 2012.

⁶² D. S. PRATT *et al.*, 1992, 637-650; D. T. STUELAND, 1997, 91-103.

te transhumantnim stočarstvom.⁶³ Takvi su fizički zahtjevniji i opasniji poslovi odgovorni za veći postotak muškaraca s traumama na dugim kostima. Žene su s druge strane obavljale poslove povezane s obradom mlijeka i tekstila, te aktivnosti povezane s održavanjem kuće i dvorišta te hranjenjem životinja.⁶⁴

Ako pogledamo treći uzorak, možemo primijetiti da je tamo prisutna vrlo slična učestalost žena i muškaraca s traumama na dugim kostima (27,1 % žena naspram 26,0 % muškaraca). Zanimljivo je i to da muškarci i žene imaju gotovo jednaku učestalost dugih kostiju s traumama (1,4 % kod muškaraca naspram 1,3 % kod žena). Spomenute činjenice upućuju na to da su i muškarci i žene podjednako obavljali fizički zahtjevne poslove. S obzirom na zahtjevni polunomadski stil života i na novo okruženje, Vlasi su se morali čim prije i čim bolje snaći u novim uvjetima i izgraditi si novi život, stoga je trebalo uložiti više truda, pa je moguće da su i žene morale preuzeti dio fizički zahtjevnijih poslova. Slične rezultate, doduše za period kasne antike, dobili su i drugi autori⁶⁵ te su ih objasnili na način da su muškarci i žene bili izloženi sličnim razinama opasnosti pri obavljanju svakodnevnih poslova.

Ono što je još vidljivo u rezultatima svih triju uzoraka jest da učestalost antemortalnih fraktura na dugim kostima kod odraslih osoba statistički značajno raste sa svakom starosnom kategorijom, odnosno učestalost trauma je najmanja u najmlađoj starosnoj kategoriji (15,0 – 29,9), a najveća u najstarijoj starosnoj kategoriji (45+). Takvi su rezultati logični jer što osoba dulje živi, ima više vremena zadobiti traume na kostima. Slične su rezultate dobili i brojni drugi autori u svojim istraživanjima.⁶⁶

communities in the Middle Ages. Men undertook physically more demanding works such as soil tillage, leather processing, wood working, tree cutting, handling big domestic animals, and transhumant herding.⁶³ Such physically demanding and more hazardous works account for higher percentage of males with traumas on long bones. Women, on the other hand, were engaged in processing milk and textile as well as in the house and yard maintenance, and feeding animals.⁶⁴

In the third sample, we can notice similar frequency of males and females with long-bone traumas (27.1% of the females to 26.0% of the males). It is interesting that both males and females have almost identical frequency of long-bone traumas (1.4% of the males to 1.3% of the females). Mentioned facts indicate that both males and females performed physically demanding works. Considering the difficult semi-nomadic way of life and new environment, Vlachs had to find their way as soon as possible and to the best of their abilities to build a new life, so they had to invest more effort. It is possible that women had to take on some of physically more demanding works. Other authors obtained similar results,⁶⁵ for Late Antiquity though, and offered an interpretation that males and females were exposed to similar levels of hazard in performing everyday tasks.

In all the samples frequency of antemortem fractures on long bones among adults increases significantly with each age category meaning that frequency of traumas is the lowest in the youngest age category (15.0-29.9), and the highest in the oldest age category (45+). Such results are logical since possibility to suffer bone traumas increases with age. Similar results were obtained by many other authors in

⁶³ M. ŠLAUS *et al.*, 2012; F. IVANIŠEVIĆ, 1987, 1903–1910; B. V. TRAŽIVUK, 2001, 461–472.

⁶⁴ A. MURAJ, 2004, 95–163; I. ŠESTAN, 2008, 463–476.

⁶⁵ M. ŠLAUS *et al.*, 2012, 26–38; R. J. GILMOUR, 2009; M. NOVAK *et al.*, 2009, 265–326; R. R. PAINE *et al.*, 2009, 193–210.

⁶⁶ M. ŠLAUS *et al.*, 2012, 26–38; M. JUDD, C. ROBERTS, 1999, 229–243; A. ALVRUS, 1999, 417–429; M. NOVAK, M. ŠLAUS, 2012, 335–350.

⁶³ M. ŠLAUS *et al.*, 2012; F. IVANIŠEVIĆ, 1987, 1903–1910; B.V. TRAŽIVUK, 2001, 461–472.

⁶⁴ A. MURAJ, 2004, 95–163; I. ŠESTAN, 2008, 463–476.

⁶⁵ M. ŠLAUS *et al.*, 2012, 26–38; R. J. GILMOUR, 2009; M. NOVAK *et al.*, 2009, 265–326; R. R. PAINE *et al.*, 2009, 193–210.

Najveća učestalost antemortalnih trauma u starosnoj kategoriji 45+ nije nužno posljedica akumulacije trauma tijekom godina, već može biti posljedica osteoporoze kod starijih ljudi, osobito kod žena u menopauzi.⁶⁷ Gubitak kosti zbog osteoporoze stvara krhku kost koja se lako lomi uslijed padanja.⁶⁸ Slabi vid, sluh, sporo vrijeme reakcije, vrtoglavice i oslabljena koordinacija u mraku se javljaju u starijoj dobi te također mogu potencijalno biti uzrokom porasta fraktura.⁶⁹

Ako se osvrnemo na učestalost dugih kostiju s antemortalnim frakturama, možemo vidjeti da prvi uzorak ovdje prednjači. Razlog tomu je velika učestalost dugih kostiju s traumama kod muškaraca. Muškarci iz prvog uzorka i iz starosne kategorije 45+ imaju statistički značajno veći postotak trauma na dugim kostima od muškaraca iz drugog uzorka i iste starosne kategorije. Isto tako, muškarci iz prvog uzorka i iz starosnih kategorija 30,0 – 44,9 i 45+ imaju statistički značajno veći postotak trauma na dugim kostima od muškaraca iz trećeg uzorka i iz istih starosnih kategorija. Uzrok tomu leži u statistički granično neznajno većoj učestalosti trauma na lijevoj palčanoj kosti kod muškaraca u prvom uzorku nego u drugom uzorku, kao i u statistički značajno većoj učestalosti trauma na istoj kosti kod muškaraca u prvom uzorku nego trećem. Fraktura distalnog dijela palčane kosti (tzv. Collesova fraktura) nastaje kada se osoba spotakne i u namjeri da ublaži pad ispruži ruke i dočeka se na otvoreni dlan.⁷⁰ Palčana je kost ujedno u svim uzorcima najzahvaćenija kost. Isto tako, većina svih prisutnih antemortalnih trauma na dugim kostima je smještena na palčanoj kosti. Nakon nje, po zahvaćenosti i broju antemortalnih trauma, slijedi lakatna kost, također u svim trima uzorcima. Zanimljivo je da muš-

their research.⁶⁶ The highest frequency of antemortem traumas in the age category 45+ is not necessarily a consequence of accumulated trauma over years, but it could also be a consequence of osteoporosis among older population, especially among women in menopause.⁶⁷ Osteoporosis bone loss results in fragile bones that break easily if a person falls.⁶⁸ Poor eyesight, slow reaction time, dizziness and poor coordination in the dark that mark old age can also increase the number of fractures.⁶⁹

The frequency of long bones with antemortem traumas is the highest in the first sample because of the high frequency of long bones with traumas among males. Males from the first sample and the age category 45+ have statistically higher percentage of traumas on long bones than males from the second sample and the same age category. Males from the first sample from the age categories 30.0-44.9 and 45+ have statistically significantly higher percentage of long-bone traumas than males from the third sample and the same age categories. This can be explained by the borderline statistically insignificant higher frequency of traumas on the left radial bone in males in the first sample than in the second sample, and also in statistically significantly higher percentage of traumas on the same bone in males in the first sample than in the third. Fracture of the distal part of the radial bone (so-called Colles fracture) happens when a person falls onto an outstretched hand trying to break a fall.⁷⁰ The radial bone is the most heavily affected bone in all samples. Moreover, majority of all antemortem traumas on long bones are found on the radial bones. They are followed by the ulnar bones regarding the number and extent of

⁶⁷ N. C. LOVELL, 1997, 139–170.

⁶⁸ B. JÓNSSON *et al.*, 1992, 269–273.

⁶⁹ J. W. ZYLKE, 1990, 2021–2023; A. J. BUHR, A. M. COOKE, 1959, 531–536; W. M. GARROWAY *et al.*, 1979, 701–707.

⁷⁰ M. ŠLAUS, 2006, 176.

⁶⁶ M. ŠLAUS *et al.*, 2012, 26–38; M. JUDD, C. ROBERTS, 1999, 229–243; A. ALVRUS, 1999, 417–429; M. NOVAK, M. ŠLAUS, 2012, 335–350.

⁶⁷ N. C. LOVELL, 1997, 139–170.

⁶⁸ B. JÓNSSON *et al.*, 1992, 269–273.

⁶⁹ J. W. ZYLKE, 1990, 2021–2023; A. J. BUHR, A. M. COOKE, 1959, 531–536; W. M. GARROWAY *et al.*, 1979, 701–707.

⁷⁰ M. ŠLAUS, 2006, 176.

karci iz prvog uzorka imaju također statistički značajno veći postotak lijevih lakatnih kostiju na kojima su prisutne frakture nego muškarci iz trećeg uzorka. Frakture dijafize lakatne kosti često se još nazivaju i „parir frakturama“ (katkad i „pendrek frakturama“) i nastaju kada žrtva želi zaštititi glavu od udarca (koji napadač namjerava zadati, npr. pendrekom) pa refleksno podigne ruku ispred lica.⁷¹ Međutim, u kombinaciji s frakturom distalnog dijela palčane kosti upućuje na isti scenarij kao da je u pitanju samo palčana kost.⁷² U prvom uzorku najmanje 33,3 % fraktura lijeve lakatne kosti kod muškaraca dolazi u kombinaciji s frakturama lijeve palčane kosti, što bi značilo da je najmanje 1/3 fraktura na lijevoj lakatnoj kosti najvjerojatnije uzrokovano padom. Muškarci i žene su vjerojatno bili skloni spoticanju pri prenošenju poljoprivrednih dobara.⁷³ Kod muškaraca je učestalost trauma na palčanoj kosti u prvom uzorku bila statistički značajno najveća na lokalitetu Šibenik – Sv. Lovre. Istraživanja su pokazala da osobine fizičkog okruženja mogu utjecati na učestalost i prirodu trauma, pa tako nepravilni, kameniti krajolici povećavaju rizik od fraktura uslijed pada.⁷⁴ Takav morfološki nepravilan krajolik mogao bi biti uzrokom tako velikog broja fraktura na palčanoj kosti kod muškaraca iz Šibenika.

Kada promotrimo distribuciju antemortalnih trauma prema anatomskim regijama tijela, možemo primijetiti da je u svim uzorcima najveća učestalost antemortalnih trauma prisutna na gornjim udovima. Od kostiju donjih udova, u svim trima uzorcima, traumama su najčešće zahvaćene goljениčna i lisna kost. Prijelom lisne kosti često se događa usporedno s prijelomom goljениčne kosti. Ozljede potkoljenice najčešće su rezultat pada s visine⁷⁵ ili jakog iščašenja. Činjenica da je u svim uzorcima

antemortem traumas, also in all three samples. It is interesting that males from the first sample also have statistically significantly higher percentage of the left ulnar bones with documented fractures than males from the third sample. Fractures of diaphysis of the ulnar bone that are often called parry fractures (or “nightstick fractures“) happen when someone is holding the arm up to protect the head from injury (by a nightstick, for instance)⁷¹ However, in combination with the fracture of the distal part of radial bone it suggests the same scenario as if it was the radial bone only.⁷² In the first sample at least 33.3% of fractures of the left ulnar bone in men appear in combination with fractures of the left radial bone, meaning that at least one third of fractures on the left ulnar bone were most likely caused by falling. Males and females were probably more likely to stumble while carrying agricultural goods.⁷³ Among men, frequency of the radial bone traumas in the first sample was statistically significantly highest at the site of Šibenik – Sv. Lovre. The research has shown that the characteristics of the physical environment may affect the frequency and nature of traumas, so that rugged, stony landscapes increase the risk of fractures caused by falls.⁷⁴ Such morphologically rugged landscape might be a cause of such high number of fractures on the radial bone among males from Šibenik.

When observing distribution of antemortem traumas in anatomical regions of the body, it is noticeable in all samples that the highest frequency of antemortem traumas was documented on the upper extremities. Out of the lower limb bones, tibia and fibula show signs of trauma most frequently. A fracture of fibula is often associated with a fracture of tibia. Lower leg injuries are usually caused by falling from an elevation⁷⁵ or severe dislocation. The

⁷¹ M. ŠLAUS, 2006, 178.

⁷² M. JUDD, C. ROBERTS, 1999; A. SACHER, 1996.

⁷³ M. JUDD, C. ROBERTS, 1999.

⁷⁴ N. C. LOVELL, 1997, 139–170.

⁷⁵ L. MUIR, S. KANWAR, 1993, 485–487.

⁷¹ M. ŠLAUS, 2006, 178.

⁷² M. JUDD, C. ROBERTS, 1999; A. SACHER, 1996.

⁷³ M. JUDD, C. ROBERTS, 1999.

⁷⁴ N. C. LOVELL, 1997, 139–170.

⁷⁵ L. MUIR, S. KANWAR, 1993, 485–487.

statistički značajno veća učestalost antemortalnih trauma prisutna na gornjim udovima nego na donjim potencijalno upućuje na velik broj ozljeda uslijed padova i rada s domaćim životinjama, kao i na velik broj obrambenih fraktura. Istraživanje provedeno 1995. godine na suvremenim farmerima iz Ontarija u Kanadi također je pokazalo da su gornji udovi postkranijalno najčešće traumama zahvaćena anatomska regija.⁷⁶ Do takvih su rezultata došli i autori iz Srbije koje predvodi M. Djurić, a koji su analizirali srednjovjekovne populacije s područja Srbije.⁷⁷

ZAKLJUČAK

Od najranijih početaka čovječanstva ljudi su se bavili nekim oblikom poljoprivrede kako bi preživjeli i othranili svoje potomstvo. Poljoprivreda sama po sebi donosi brojne izazove i opasnosti za one koji se njome bave. Svakodnevno korištenje poljoprivrednih alata, penjanje po ljestvama, silosi, a osobito rad sa životinjama mogu ostaviti trajne posljedice na pojedincu, pa čak i uzrokovati njegovu smrt. Rezultati ovog istraživanja su pokazali da se kvaliteta života nije mijenjala u periodu od ranog srednjeg vijeka do ranog novog vijeka, ako gledamo antemortalne traume na dugim kostima. Populacije svih triju uzoraka bile su izložene podjednakom riziku od zadobivanja ozljeda tijekom obavljanja poljoprivrednih poslova unatoč tomu što prvi i drugi uzorak sačinjavaju srednjovjekovne populacije koje su se primarno bavile ratarstvom, a treći uzorak vlaška populacija koja se primarno bavila transhumantnim stočarstvom. Ovo istraživanje ujedno potvrđuje i da je strategija preživljavanja ostala ista od ranog srednjeg vijeka pa sve do kasnog srednjeg vijeka. Također, vidljivo je da su učestalosti osoba s antemortalnim frakturama jako visoke u svim trima uzorci-

⁷⁶ W. PICKET *et al.*, 1995, 425–433.

⁷⁷ M. P. DJURIĆ *et al.*, 2006, 167–178.

fact that frequency of antemortem traumas is statistically significantly higher on the upper extremities than on the lower ones could possibly suggest a large number of injuries caused by falling and handling domestic animals, as well as a big number of defensive fractures. Research conducted in 1995 on modern farmers from Ontario, Canada also indicated that the upper extremities are the most heavily affected anatomical region by traumas, after cranium.⁷⁶ Authors from Serbia, led by M. Djurić obtained identical results after analyzing medieval population from the territory of Serbia.⁷⁷

CONCLUSION

Since the dawn of humanity, people have practiced some sort of agriculture to survive and to feed their offspring. Agriculture implies a number of challenges and hazards for anyone who might practice it. Everyday use of agricultural implements, climbing ladders, silos, and in particular working with animals can leave permanent consequence on an individual, or even have a fatal outcome. The results of this research have shown that the quality of life did not change through the period from the Early Middle Ages to the Early Modern Period, judging from antemortem long-bone traumas. The results have shown that the populations in all three samples were exposed to roughly the same risk of suffering injuries while performing agricultural works despite the fact that the first and second sample are medieval farming populations, and the third sample consists of the Vlach population practicing primarily transhumant herding. This research has also confirmed that the subsistence strategy did not change from the Early Middle Ages until the Late Middle Ages. Furthermore, it is evident that the frequencies of individuals with antemortem fractures are very high in all three

⁷⁶ W. PICKET *et al.*, 1995, 425–433.

⁷⁷ M. P. DJURIĆ *et al.*, 2006, 167–178.

ma što nije iznenađujuće s obzirom na to da sva tri uzorka sačinjavaju nalazišta ruralnog tipa, a istraživanja drugih autora su pokazala da populacije koje žive u ruralnim sredinama više podliježu frakturama nego populacije iz urbanih sredina. Ono što je još vidljivo u rezultatima svih triju uzoraka jest da učestalost antemortalnih fraktura na dugim kostima statistički značajno raste sa svakom starosnom kategorijom. Takvi rezultati su logični jer što osoba dulje živi, ima više vremena zadobiti traume na kostima. Ako promatramo spolnu distribuciju, možemo primijetiti da je u prvom i drugom uzorku prisutna statistički značajno veća učestalost muškaraca s antemortalnim traumama na dugim kostima nego žena što je očekivano s obzirom na to da je u srednjem vijeku postojala stroga spolna podjela poslova u ruralnim zajednicama u kojoj su muškarci obavljali fizički zahtjevnije poslove od žena. U trećem uzorku je prisutna vrlo slična učestalost žena i muškaraca s traumama na dugim kostima što upućuje na to da su i muškarci i žene podjednako obavljali fizički zahtjevne poslove, najvjerojatnije kako bi se čim prije i čim bolje snašli u novim uvjetima i izgradili si novi život.

samples which is not surprising as all samples represent rural sites, and other authors' investigations have shown that populations from rural communities are more prone to fractures than urban populations. Another common trait in all samples is statistically significant increase of antemortem long-bone fractures with each age category. Such results are logical since possibility to suffer bone traumas increases with age. As for sex distribution, we can notice that in the first and second sample there is a statistically significantly higher frequency of males with antemortem long-bone traumas than females which is expected since there was a strict division of labor between males and females in rural communities, whereby males performed physically harder and more demanding works than females. In the third sample, we can notice similar frequency of males and females with long-bone traumas indicating that both males and females performed physically demanding works probably to adapt to new circumstances as soon as possible and to the best of their abilities in order to build a new life.

Translation: Marija Kostić

LITERATURA / REFERENCES

- ALVRUS, A., 1999. – Annalisa Alvrus, Fracture patterns among the Nubians of Semna South, Sudanese Nubia, *International Journal of Osteoarchaeology*, 9, 417–429.
- ARNOLD, E. R., GREENFIELD, H. J., 2006. – Elisabeth R. Arnold, Haskel J. Greenfield, *The origins of transhumant pastoralism in temperate southeastern Europe*, BAR Publishing, Oxford.
- AZINOVIĆ BEBEK, A., 2009. – Ana Azinović Bebek, Novovjekovni nalazi u grobovima 17. i 18. stoljeća oko crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., 42, Zagreb, 463–488.
- BASS, W., 1987. – William M. Bass, *Human Osteology: A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*, 3rd edition, Missouri Archaeological Society, Columbia, MO.
- BEDIĆ, Ž., 2014. – Željka Bedić, *Antropološka analiza osteološke građe bjelobrdske populacije u međurječju Save, Dunava i Drave*, doktorska disertacija/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- BELAJ, V., 2004. – Vitimir Belaj, Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza, *Studia Ethnologica Croatica*, 16, Zagreb, 5–31.
- BILIĆ, M., IVIŠIĆ, A., VULIĆ, Š., 2011. – Maja Bilić, Ante Ivišić, Šime Vulić, Arheološka istraživanja u Istočnoj Plini s posebnim osvrtom na groblja kasnog srednjeg vijeka, *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini* (ur./ed.: M. Tomasović), Gradski muzej Makarska, Makarska, 249–272.
- BOTICA, I., 2005. – Ivan Botica, *Prilog istraživanja najstarijeg spomena vlaščkog imena u hrvatskoj historiografiji*, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb.
- BROOKS, S., SUCHEY, J. M., 1990. – Sheilagh Brooks, Judy M. Suchey, Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods, *Human Evolution*, 5, 227–238.
- BUDAK, N., RAUKAR, T., 2006. – Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Školska knjiga, Zagreb.
- BUHR, A. J., COOKE, A. M., 1959. – Alvin J. Buhr, Alexander M. Cooke, Fracture patterns, *Lancet*, 1, 531–536.
- BUNČIĆ, M., 2010. – Maja Bunčić, Naseobinski pokazatelji kasnog srednjeg vijeka zagrebačkog nalazišta Stenjevec, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., 43, Zagreb, 69–110.
- CHANG, C., 1993. – Claudia Chang, Pastoral Transhumance in the Southern Balkans as a Social Ideology: Ethnoarchaeological Research in Northern Greece, *American Anthropologist*, 95 (3), 687–703.
- COGBILL, T. H. *et al.*, 1991. – Thomas H. Cogbill, Eric S. Steenlage, Jeffrey Landercasper, Pamela J. Strutt, Death and disability from agricultural injuries in Wisconsin: a 12-year experience with 739 patients, *The Journal of Trauma*, 31, 1632–1637.
- DEMO, Ž., 2013. – Željko Demo, Nekoliko misli i opažanja o pogrebnim običajima i pokapanju na groblju Drinovci-Greblje, *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori* (ur./ed.: V. Kapitanović), Kulturni sabor Zagore – Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest – Veleučilište u Šibeniku, Split, 109–123.
- DJURIĆ, M. P. *et al.*, 2006. – Marija P. Djurić, Charlotte A. Roberts, Zoran B. Rakocević, Danijela D. Djonić, Aleksandar R. Lesić, Fractures in late medieval skeletal populations from Serbia, *American Journal of Physical Anthropology*, 130 (2), 167–178.
- FABER, A., 1995. – Aleksandra Faber, Život velebitskog stočara i njegov odnos prema smrti, *Senjski zbornik*, 22, Senj, 157–170.
- FABIJANEC, F. S., 2016. – Florence S. Fabijanec, Gospodarstvo, *Nova zraka u europskom svjetlu*.

- Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* (ur./ed.: Z. Nikolić Jakus), Matica Hrvatska, Zagreb, 133–158.
- FAZEKAS, I. G., KÓSA, F., 1978. – István G. Fazekas, Ferenc Kósa, *Forensic Fetal Osteology*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GARROWAY, W. M. *et al.*, 1979. – William M. Garroway, Richard N. Stauffer, Leonard T. Kurland, William M. O’Fallon, Limb fractures in a defined population. 1. Frequency and distribution, *Mayo Clinic Proceedings*, 54, 701–707.
- GAVAZZI, M., 1928. – Milovan Gavazzi, Kulturna analiza etnografije Hrvata, *Narodna starina*, 7 (16), Zagreb, 115–144.
- GILBERT, B. M., MCKERN, T. W., 1973. – B. Miles Gilbert, Thomas W. McKern, A method for aging the female OS PUBIS, *American Journal of Physical Anthropology*, 38, 31–38.
- GILMOUR, R. J., 2009. – Rebecca J. Gilmour, *Broken Romans: long bone trauma in a civilian population at Aquincum, Budapest, Hungary*, magistrarski rad/MSc thesis, Durham University, Durham.
- GJURAŠIN, H., 2001. – Hrvoje Gjurašin, Zaštitna istraživanja arheološkog lokaliteta Koprivno – općina Dugopolje – sjeveroistočno od Klisa, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 33 (3), Zagreb, 136–137.
- GJURAŠIN, H., 2010. – Hrvoje Gjurašin, Dugopolje – Vučipolje – Crkvine, kasnosrednjovjekovno groblje (istraživanja 2004./2005. godine), *Starohrvatska prosvjeta*, 3. ser., 37, Split, 111–133.
- GOLDSTEIN, I., 1995. – Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi Liber – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- GOLDSTEIN, I., 2003. – Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb.
- GRAČANIN, H., PISK, S., 2015. – Hrvoje Gračanin, Silvija Pisk, Sjeverozapadna Hrvatska u ranome srednjem vijeku, *Nova zrnka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 - oko 1150)* (ur./ed.: Z. Nikolić Jakus), Matica hrvatska, Zagreb, 345–366.
- GUSAR, K., VUJEVIĆ, D., 2013. – Karla Gusar, Dario Vujević, Grob 75 s lokaliteta Pakoštane-Crkvena, *Archaeologia Adriatica*, 7, Zadar, 271–300.
- HUSBAND, S., McCracken, D. I., MERTENS, A., 2010. – Sally Husband, David I. McCracken, Annette Mertens, Long and short-distance transhumant pastoralism in Romania: past and present drivers of change, *Pastoralism*, 1(1), 55–69.
- ISCAN, M. Y., LOTH, S. R., WRIGHT, R. K., 1984. – Mehmet Y. Iscan, Susan R. Loth, Ronald K. Wright, Age estimation from the rib by phase analysis: White males, *Journal of Forensic Sciences*, 29, 1094–1104.
- ISCAN, M. Y., LOTH, S. R., WRIGHT, R. K., 1985. – Mehmet Y. Iscan, Susan R. Loth, Ronald K. Wright, Age estimation from the rib by phase analysis: White females, *Journal of Forensic Sciences*, 30, 853–863.
- IVANIŠEVIĆ, F., 1987. – Frano Ivanišević, *Poljica–narodni život i običaji*, Književni krug, Split.
- JONES, M. W., 1990. – Mark W. Jones, A study of trauma in an Amish community, *The Journal of Trauma*, 30, 899–902.
- JÓNSSON B. *et al.*, 1992. – Brynjólfur Jónsson, Per Gärdsell, Olof Johnell, Inga Redlund-Johnell, Ingemar Sernbo, Differences in fracture pattern between an urban and rural population: a comparative population-based study in southern Sweden, *Osteoporosis International*, 2, 269–273.
- JUDD, M., ROBERTS, C., 1999. – Margaret A. Judd, Charlotte A. Roberts, Fracture trauma in a medieval British farming village, *American Journal of Physical Anthropology*, 109, 229–243.
- JUDD, M., 2004. – Margaret Judd, Trauma in the city of Kerma: ancient versus modern injury patterns, *International Journal of Bioarchaeology*, 14, 34–51.

- KRNČEVIĆ, Ž., 1995. – Željko Krnčević, *Stoljeća arheologije na šibenskom području*, Muzej grada Šibenika, Šibenik.
- KRNČEVIĆ, Ž., 1997. – Željko Krnčević, Sveti Lovre – šibensko Donje polje, sustavna arheološka istraživanja u godini 1986, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 29 (2), Zagreb, 70–72.
- KRNČEVIĆ, Ž., 1998. – Željko Krnčević, Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjeg vijeka. Srednjovjekovna arheološka nalazišta na šibenskom području, *Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjeg vijeka* (=Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 19), Zagreb, 197–226.
- KROGMAN, W. M., ISCAN, M. Y., 1986. – Wilton M. Krogman, Mehmet Y. Iscan, *The Human Skeleton in Forensic Medicine*, 2nd edition, C.C. Thomas, Springfield, IL.
- KURSAR, V., 2013. – Vjeran Kursar, Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity (Ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th to 18th Centuries), *Journal of the Center for Ottoman Studies*, 34, 115–161.
- LOVEJOY, C. O. *et al.*, 1985. – Claude O. Lovejoy, Richard S. Meindl, Thomas R. Pryzbeck, Robert P. Mensforth, Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death, *American Journal of Physical Anthropology*, 68, 15–28.
- LOVELL, N. C., 1997. – Nancy C. Lovell, Trauma analysis in paleopathology, *Yearbook of physical anthropology*, 40, 139–170.
- LUKOVIĆ, M., 2013. – Miloš Luković, Transhumance Movement of Cattle Raisers in the Balkans and the Impact of Balkan Wars on Their Seasonal Moves, *International Journal of History*, 5(6), 41–58.
- MATLEY, I. M., 1968. – Ian M. Matley, Transhumance in Bosnia and Herzegovina, *Geographical Review*, 58(2), 231–261.
- MEINDL, R. S., LOVEJOY, C. O., 1985. – Richard S. Meindl, Claude O. Lovejoy, Ectocranial suture closure: A revised method of the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures, *American Journal of Physical Anthropology*, 68, 57–66.
- MIHALJEVIĆ, M., HORVAT, Z., MATKOVIĆ, M., 2016. – Marija Mihaljević, Zorislav Horvat, Marina Matković, Arheološka istraživanja lokaliteta “Njive” kod Ivandola 2013./2014, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 39, Zagreb, 95–104.
- MILOŠEVIĆ, A., ŠUĆUR, J., 2008. – Ante Milošević, Jure Šućur, Mišja Draga – prapovijesne gomile, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5, Zagreb, 699–701.
- MUIR, L., KANWAR, S., 1993. – Lindsay Muir, Sunjay Kanwar, Ladder injuries, *Injury*, 24, 485–487.
- MURAJ, A., 2004. – Aleksandra Muraj, Privređivanje: poljodjelstvo i rukotvorstvo, *Hrvatska tradicijska kultura* (ur./ed.: Z. Vitez), Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 95–163.
- NOVAK, M. *et al.*, 2009. – Mario Novak, Zrinka Premužić, Vlasta Vyroubal, Mario Šlaus, Bioarchaeology of the late Antique population from Štrbinci, *Arheološki radovi i rasprave*, 16, Zagreb, 265–326.
- NOVAK, M., BEDIĆ, Ž., 2011. – Mario Novak, Željka Bedić, Bioarheološke karakteristike srednjovjekovne populacije nalazišta Suhopolje – Kliškovac, *Suhopolje – Kliškovac: od mjestopisa do arheološke spoznaje*, Institut za arheologiju, Zagreb, 165–174.
- NOVAK, M., ŠLAUS, M., 2012. – Mario Novak, Mario Šlaus, Frequency and patterning of bone trauma in the late medieval population (13th–16th century) from Dugopolje, southern Croatia, *Anthropologischer Anzeiger*, 69(3), 335–350.
- ORTNER, D. J., PUTSCHAR, W. G. J., 1981. – Donald J. Ortner, Walter G. J. Putschar, *Iden-*

- tification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Smithsonian Contributions to Anthropology, 28, Smithsonian Institution Press, Washington, DC.
- PAINE, R. R. *et al.*, 2009. – Robert R. Paine, Rita Vargiu, Carla Signoretti, Alfredo Coppa, A health assessment for Imperial Roman burials recovered from the necropolis of San Donato and Bivio CH, Urbino, Italy, *Journal of Anthropological Sciences*, 87, 193–210.
- PHENICE, T. W., 1969. – Terrel W. Phenice, A newly developed visual method of sexing the os pubis, *American Journal of Physical Anthropology*, 30, 297–301.
- PICHERING, R. B., BACHMAN, D., 2009. – Robert B. Pichering, David Bachman, *The Use of Forensic Anthropology*, Second edition, CRC Press: Taylor & Francis Group.
- PICKETT, W. *et al.*, 1995. – William Pickett, Robert Brison, Helen Niezgodna, Mary Chipman, Nonfatal farm injuries in Ontario: A population-based survey, *Accident Analysis and prevention*, 27, 425–433.
- PIERCE, E. V., 2017. – Elizabeth V. Pierce, Comparison between genetic and morphological sex of the cranium, *Anthropology Senior Thesis*, Paper 179.
- PRATT, D. S. *et al.*, 1992. – David S. Pratt, Laura H. Marvel, Diane Darrow, Lorann Stallones, John J. May, Paul Jenkins, The dangers of dairy farming: the injury experience of 600 workers followed for two years, *American Journal of Industrial Medicine*, 21, 637–650.
- PURSCHWITZ, M. A., FIELD, W. E., 1990. – Mark A. Purschwitz, William E. Field, Scope and magnitude of injuries in the agricultural workplace, *American Journal of Industrial Medicine*, 18, 179–192.
- RAUKAR, T., 2002. – Tomislav Raukar, *Seljak i plemić hrvatskog srednjovjekovlja*, Filozofski fakultet, Zagreb.
- SACHER, A., 1996. – Alex Sacher, The application of forensic biomechanics to the resolution of unwitnessed falling accidents, *Journal of Forensic Science*, 41, 776–781.
- SIMONI, K., 1988. – Katica Simoni, Sondažna istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Ste-njvcu kraj Zagreba, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 21, Zagreb, 159–160.
- STALLONES, L., 1990. – Lorann Stallones, Surveillance of fatal and non-fatal farm injuries in Kentucky, *American Journal of Industrial Medicine*, 18, 223–234.
- STUELAND, D. T. *et al.*, 1997. – Dean T. Stueland, Barbara C. Lee, David L. Nordstrom, Peter M. Layde, Laura M. Wittman, Paul D. Gunderson, Case-control study of agricultural injuries to women in central Wisconsin, *Women Health*, 25, 91–103.
- ŠESTAN, I., 2008. – Ivan Šestan, Tradicijsko gospodarstvo, poljodjelstvo, vinogradarstvo i stočarstvo, *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja* (ur./ed.: V. Kusin), Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb 463–476.
- ŠIMIĆ, J., 2009. – Jasna Šimić, Čepin-Ovčara/Osmansko groblje, deset godina istraživanja, *Povijesni zbornik. Godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe*, 4 (ur./ed.: P. Živković): Filozofski fakultet Osijek, Odsjek za povijest – Udruga povjesničara Slavonije i Baranje, Osijek, 7–16.
- ŠLAUS, M., 1997. – Mario Šlaus, Discriminant function sexing of fragmentary and complete femora from medieval sites in continental Croatia, *Opuscula archaeologica*, 21, Zagreb, 167–175.
- ŠLAUS, M., TOMIČIĆ, Ž., 2005. – Mario Šlaus, Željko Tomičić, Discriminant function sexing of fragmentary and complete tibiae from medieval Croatian sites, *Forensic Science International*, 147, 147–152.
- ŠLAUS, M., 2006. – Mario Šlaus, *Bioarheologija. Demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*, Školska knjiga, Zagreb.
- ŠLAUS, M., NOVAK, M., 2006. – Mario Šlaus, Mario Novak, Analiza trauma u srednjovjekovnim uzorcima iz Kliškovca i Crkvara, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 23, Zagreb,

- 213–228.
- ŠLAUS, M., 2008. – Mario Šlaus, Osteological and dental markers of health in the transition from the Late Antique to the Early Medieval period in Croatia, *American Journal of Physical Anthropology*, 136, 455–469.
- ŠLAUS, M. *et al.*, 2012. – Mario Šlaus, Mario Nova, Željka Bedić, Davor Strinović, Bone fractures as indicators of intentional violence in the eastern Adriatic from the antique to the late medieval period (2nd – 16th century AD), *American Journal of Physical Anthropology*, 149, 26–38.
- TOMIČIĆ, Ž., 2009. – Željko Tomičić, Suhopolje – Kliškovac: Od toponima do arheološke spoznaje, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. ser., 36, Split, 229–245.
- TOMIČIĆ, Ž., MINICHREITER, K., JELINČIĆ, K., 2007. – Željko Tomičić, Kornelija Minichreiter, Kristina Jelinčić, Arheološko iskopavanje lokaliteta Ilok – crkva Sv. Petra Apostola 2006. godine, *Annales Instituti Archaeologici – Godišnjak Instituta za arheologiju* 3, Zagreb, 17–20.
- TRAŽIVUK, B. V., 2001. – Branka V. Traživuk, Prilog istraživanju etnografije Dugopolja, *Zbornik radova općine Dugopolje* (ur./ed.: A. Gulin), Općina Dugopolje, Zagreb – Dugopolje, 461–472.
- VALENTIĆ, M., 1990. – Mirko Valentić, Osmanski ratovi i hrvatska dijaspora, *Senjski zbornik*, 17, Senj, 45–60.
- VYROUBAL, V., 2014. – Vlasta Vyroubal, *Antropološka analiza zdravlja i kvalitete života starohrvatskih populacija u kontekstu socijalnog statusa*, doktorska disertacija/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- ZYLKE, J. W., 1990. – Jody W. Zylke, As nation grows older, falls become greater source of fear, injury, death, *Journal of the American Medical Association*, 263, 2021–2023.
- WAKELY, J., 1997. – Jennifer Wakely, Identification and analysis of violent and nonviolent head injuries in osteo-archaeological material, *Material harm: archaeological studies of war and violence* (ur./ed.: J. Carman), Cruithne Press, Glasgow 24–46.

NOVAC OSMANSKOG CARSTVA IZ SJEVERNE DALMACIJE¹

THE OTTOMAN EMPIRE COINS FROM NORTHERN DALMATIA¹

MATO ILKIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
milkić@unizd.hr

DEJAN FILIPČIĆ

Izidora Kršnjavoga 10
HR-47000 Karlovac
filipi.dejan@gmail.com

UDK: 904:737(497.581)“653/654“

DOI: 10.15291/archo.3996

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2022-06-17

KLJUČNE RIJEČI:

akče, mangiri, novac
Osmanskog Carstva,
sjeverna Dalmacija

U ovom se radu raspravlja o 23 osmanska novca pronađena na 16 sjevernodalmatinskih nalazišta. Kronološki pripadaju razdoblju od vremena druge vladavine sultana Mehmeda II. Osvajača (1444. – 1446. i 1451. – 1481.) pa sve do egipatskog novca nominalno kovanog za sultana Abdula Hamida II. (1876. – 1909.). Ti numizmatički nalazi mogu se podijeliti u nekoliko različitih faza u kojima su dospjeli u sjevernu Dalmaciju: predosmansku, osmansku i postosmansku. Prvu fazu čine akče sultana Mehmeda II. te sultana Selima I. (1512. – 1520.). Drugu fazu predstavlja novac iz razdoblja osmanske vladavine koja je u sjevernodalmatinskom zaobalju trajala nešto više od stoljeća i pol. Trećoj fazi pripadaju mangiri Sulejmana II. (1687. – 1691.) koji su dospjeli u sjevernu Dalmaciju nedugo nakon kraja osmanske vladavine, a još u jeku Morejskog rata (1684. – 1699.). Slijede numizmatički nalazi iz znatno kasnijeg vremena. Povijesnim prilikama koje su povezane sa sjevernom Dalmacijom i Egiptom pripadaju dva primjerka. Jedan je kovan za sultana Selima III. (1789. – 1807.), a drugi za sultana Abdula Hamida II. (1886. – 1909.). Prvi se može povezati s francuskom intervencijom u Egipat 1798., a drugi s izbjeglištvom stanovništva s Dugog otoka u El Shatt 1944. – 1945. godine.

¹ Članak je izrađen u sklopu rada na projektu pod naslovom *Migracije na razmeđu dvaju svjetova – Mletačke Republike i Osmanskog Carstva – u svjetlu analize stabilnih izotopa (MIGRASSI)*, koji je financiralo Sveučilište u Zadru (IP-UNIZD-2021).

¹ The article has been prepared as part of work on the project entitled *Migrations at the crossroads of two worlds – the Venetian Republic and the Ottoman Empire – in the light of stable isotope analysis (MIGRASSI)*, financed by the University of Zadar (IP-UNIZD-2021).

KEY WORDS:

akçes, mangirs, Ottoman Empire coins, northern Dalmatia

The paper discusses 23 Ottoman coins found in 16 sites in northern Dalmatia. Chronologically, they belong to the period from the second reign of Sultan Mehmed II, the Conqueror (1444–1446 and 1451–1481) all the way to the Egyptian coin bearing the name of Sultan Abdul Hamid II (1876–1909). These numismatic finds can be assigned to one of several different phases during which they came to northern Dalmatia: pre-Ottoman, Ottoman and post-Ottoman. The first phase includes the akçes of Sultan Mehmed II and Sultan Selim I (1512–1520). The second phase involves coins from the period of Ottoman rule, which lasted a little over a century and a half in the hinterland of northern Dalmatia. The third phase is represented by mangirs of Suleiman II (1687–1691), which were brought to northern Dalmatia shortly after the end of Ottoman rule, while the Morean War (1684–1699) was still in full flow. They are followed by numismatic finds from a much later period. Two specimens are associated with historical events related to northern Dalmatia and Egypt. One was minted for Sultan Selim III (1789–1807), and the second for Sultan Abdul Hamid II (1876–1909). The first can be related to the French intervention in Egypt in 1798, and the second with refugees fleeing from Dugi Otok to El Shatt in 1944–1945.

Iako su Osmanlije vladali sjevernodalmatinskim zaobljem tijekom većeg dijela 16. i 17. stoljeća, njihov je novac dosta rijetka pojava na tome prostranom području. Uključujući i jedan samo spomenuti primjerak u literaturi,² riječ je o ukupno 23 pojedinačna novčana nalaza (kat. br. 1-23, Tab. I-II). Potječu sa 16 lokaliteta (Karta 1). Glavnina je pohranjena u zbirkaama mnogih hrvatskih institucija,³ a neki su u privatnom vlasništvu.⁴ Većinom su u dobrom stanju očuvanosti, što je omogućilo determinaciju prema standardnim katalogima za novac Osmanskog Carstva.

Među tom numizmatičkom građom najstarija je akča s područja polačke crkve sv. Kuzme i Damjana.⁵ Iskovana je u drugom razdoblju vladavine sultana Mehmeda II. (1444. – 1446. i 1451. – 1481.) (kat. br. 1, Tab. I, 1). Tri srebrna novca te nominalne vrijednosti su iz vremena sultana Selima I. (1512. – 1520.). Potječu iz Ivoševaca⁶ kod Kistanja (kat. br. 3, Tab. I, 3), Vrane⁷ (kat. br. 4, Tab. I, 4) i Zvonigrada,⁸ utvrde nedaleko od vrela Zrmanje podno južnog Velebita (kat. br. 2, Tab. I, 2). Akče sul-

Although the Ottomans ruled the northern Dalmatian hinterland during most of the 16th and 17th centuries, their coins are quite rare in this vast area. Including one specimen only mentioned in the literature², there are a total of 23 individual numismatic finds (cat. no. 1–23, Pl. I–II). They originate from 16 sites (Map 1). The majority are preserved in the collections of a number of Croatian institutions³, and some are privately owned.⁴ Most of them are well preserved, making it possible to determine them according to standard catalogues for Ottoman Empire coins.

The oldest from this numismatic material is the akçe from the grounds of the Church of St. Cosmas and Damian in Polača.⁵ It was minted during the second period of the reign of Sultan Mehmed II (1444–1446 and 1451–1481) (cat. no. 1, Pl. I, 1). Three silver coins of this nominal value are from the period of the reign of Sultan Selim I (1512–1520). They originate from Ivoševci⁶ near Kistanje

² Za taj osmanski novac nema sačuvanih podataka o sultanu, nominalni i kovnici. Navedeno je samo to da je nađen u Bilišanima kod Obrovca (*Bull. dalm.*, 1878, 126).

³ Suglasnost za objavu sjevernodalmatinskih nalaza osmanskog novca dobili smo od djelatnika iz niza hrvatskih institucija. To su: Luka Bekić (Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru), Tomislav Bilić i Miroslav Nađ (Arheološki muzej Zagreb), Davor Gaurina (Gradski muzej Drniš), Marko Meštrov (Agencija Han Vrana), Tomislav Šeparović (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika), Ante Uglešić i Dario Vujević (Odjel za arheologiju, Sveučilište u Zadru), Jakov Vučić (Arheološki muzej Zadar) te Joško Zaninović (JU NP Krka, Muzej Puljani). Svima njima najljepše zahvaljujemo, kao i Juri Šučuru na izradi karte i Andrei Rimpf na pomoći s teško dostupnom literaturom. Također zahvaljujemo vrsnoj povjesničarki srednjeg i novog vijeka Ivni Anzulović te izvršnim poznavateljima osmanske numizmatike Ameru Sulejmanagiću i pokojnom Slobodanu Srečkoviću na nizu korisnih savjeta.

⁴ Šime Čirjak ustupio nam je za objavu podatke o osmanskom novcu iz svoje zbirke, na čemu mu zahvaljujemo.

⁵ Ta akča (Tab. I, 1), čiju je fotografiju izradio Ivan Čondić, a u vlasništvu je Arheološkog muzeja u Zadru, u prvoj je objavi (J. VUČIĆ, 2020, 494, 503, kat. br. 42, T. IV, 42) pogrešno pripisana sultanu Muratu II. (1421. – 1444. i 1446. – 1451.).

⁶ T. ŠEPAROVIĆ, 2020, 58, kat. br. 161.

⁷ M. ILKIĆ, M. VUKUŠIĆ, 2012, 200, 202, 232, kat. 204.

⁸ I. MIRNIK, 1990, 168.

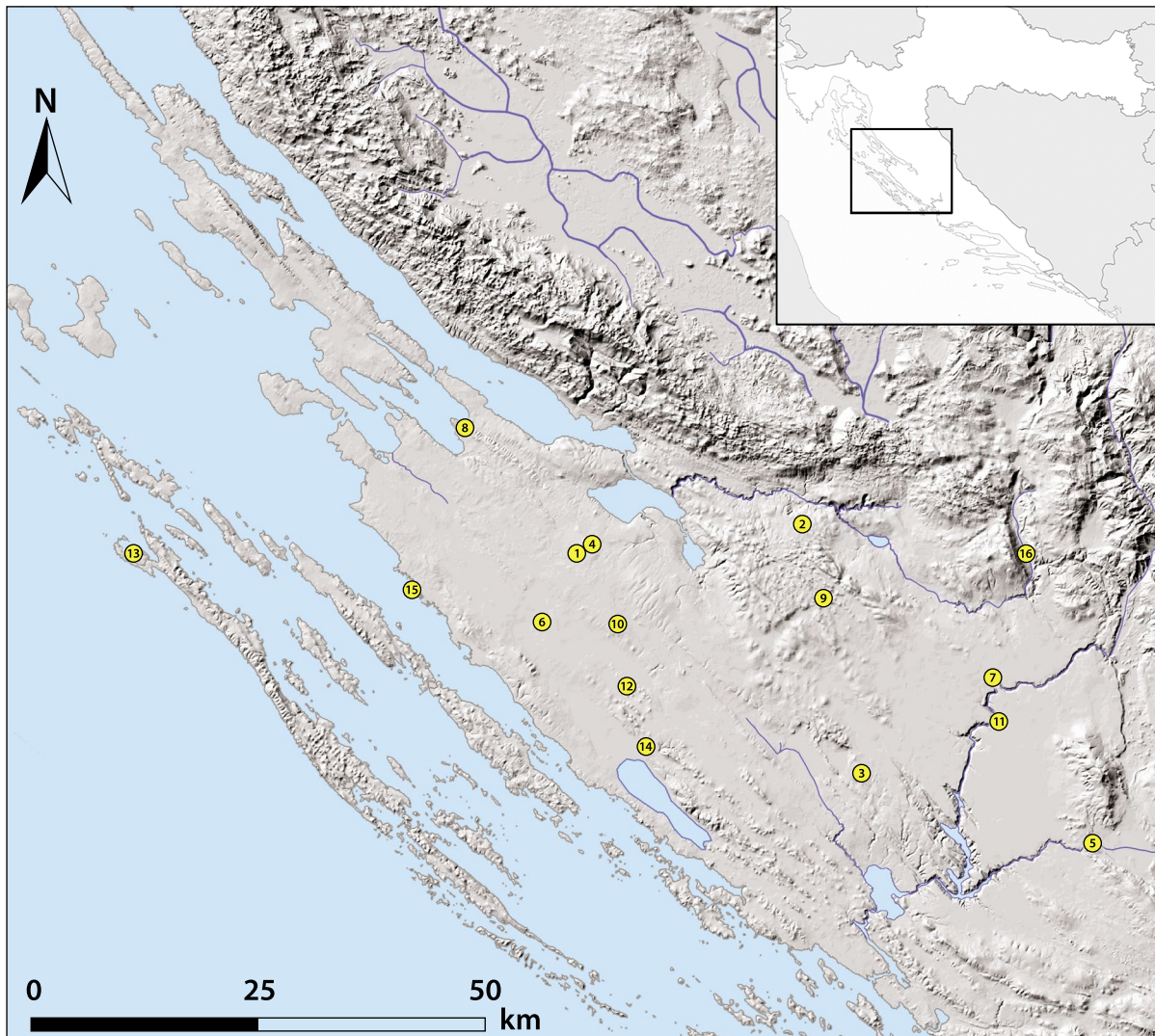
² There is no preserved information about the sultan, nominal value and mint for this Ottoman coin. It is only mentioned that it was found in Bilišane near Obrovac (*Bull. dalm.*, 1878, 126).

³ We have received consent for the publication of the northern Dalmatian finds of Ottoman coins from employees of a number of Croatian institutions. These include: Luka Bekić (International Centre for Underwater Archaeology in Zadar), Tomislav Bilić and Miroslav Nađ (Archaeological Museum in Zagreb), Davor Gaurina (Drniš City Museum), Marko Meštrov (Han Vrana Agency), Tomislav Šeparović (Museum of Croatian Archaeological Monuments), Ante Uglešić and Dario Vujević (Department of Archaeology of the University of Zadar), Jakov Vučić (Archaeological Museum Zadar) and Joško Zaninović (Krka National Park Public Institution, Puljani Museum). We would like to express our special gratitude to them, as well as to Jure Šučur for creating the map and to Andrea Rimpf for the assistance with literature difficult to access. We also express our gratitude to the prominent mediaeval and modern period historian, Ivna Anzulović, and experts on Ottoman numismatics, Amer Sulejmanagić and the late Slobodan Srečković, for their useful advice.

⁴ Šime Čirjak gave us consent to publish information on Ottoman coins from his collection, for which we express our gratitude to him.

⁵ This akçe (Pl. I, 1), photographed by Ivan Čondić, and owned by the Archaeological Museum in Zadar, was wrongly attributed to Sultan Murat II (1421–1444 and 1446–1451) when first published (J. VUČIĆ, 2020, 494, 503, cat. no. 42, Plate IV, 42).

⁶ T. ŠEPAROVIĆ, 2020, 58, cat. no. 161.

KARTA 1. *Topografija osmanskog novca u sjevernoj Dalmaciji: 1. Begovača -- Donje Biljane, 2. Bilišane, 3. Bribir, 4. Donji Kašić, 5. Drniš -- Gradina, 6. Galovac -- Crkvina, 7. Ivoševci, 8. Ljubač, gradina Venac, 9. Medviđa, 10. Nadin -- Gradina, 11. Nečven, 12. Polača, crkva sv. Kuzme i Damjana, 13. Veli Rat -- Dolac, 14. Vrana, 15. Zadar -- crkva sv. Nikole, 16. Zvonigrad (izradio: J. Šućur)*

MAP 1 *Topography of Ottoman coins in northern Dalmatia: 1. Begovača – Donje Biljane, 2. Bilišane, 3. Bribir, 4. Donji Kašić, 5. Drniš – Gradina, 6. Galovac – Crkvina, 7. Ivoševci, 8. Ljubač, Venac hillfort, 9. Medviđa, 10. Nadin – Gradina, 11. Nečven, 12. Polača, Church of St. Cosmas and Damian, 13. Veli Rat – Dolac, 14. Vrana, 15. Zadar – Church of St. Nicholas, 16. Zvonigrad (by: J. Šućur)*

tana Sulejmana I. (1520. – 1566.) otkrivene su na Begovači⁹ kod Biljana Donjih (kat. br. 5, Tab. I, 5), na Bribiru (kat. br. 6, Tab. I, 6) i u Medviđi, 15 km sjeveroistočno od Benkovca (kat. br. 7, Tab. I, 7). Slijede nalazi novca njegovih nasljednika. To su akče sultana Selima II. (1566. – 1574.) iz Nadina¹⁰ (kat. br. 8,

(cat. no. 3, Pl. I, 3), Vrana⁷ (cat. no. 4, Pl. I, 4) and Zvonigrad⁸, a fortress in the vicinity of the Zrmanja spring at the foot of southern Velebit (cat. no. 2, Pl. I, 2). Akçes of Suleiman I (1520–1566) were discovered on Begovača⁹ near Biljani Donji (cat. no. 5, Pl. I, 5), on Bribir (cat. no. 6, Pl. I, 6) and in Medviđa,

⁹ D. JELOVINA, D. VRŠALOVIĆ, 1981, 106, Tab. LII., 96.

¹⁰ G. ZARO, K. GUSAR, M. ČELHAR, 2020, 204, Figure 21B.

⁷ M. ILKIĆ, M. VUKUŠIĆ, 2012, 200, 202, 232, cat. 204.

⁸ I. MIRNIK, 1990, 168.

⁹ D. JELOVINA, D. VRŠALOVIĆ, 1981, 106, Pl. LII., 96.

Tab. I, 8), sultana Murata III. (1574. – 1595.) s Crkvine kod Galovca (kat. br. 9, Tab. I, 9) i sultana Mehmeda III. (1595. – 1603.) s Bribira (kat. br. 10, Tab. I, 10). Jedan mangir s gradine Venac nedaleko od Ljupča slabo je očuvan, pa nije moguće pouzdano odrediti kojemu sultanu pripada (kat. br. 11, Tab. I, 11).¹¹ Iz približno 16. stoljeća datiraju dva krivotvorena novca. To su dirhem iz Donjeg Kašića, oko 20 km istočno od Zadra (kat. br. 12, Tab. I, 12) i akča iz Nečvena,¹² utvrde uz strmoglavu lijevu stranu rijeke Krke, oko 15 km jugozapadno od Knina (kat. br. 13, Tab. II, 1). Nakon duže stanke osmanski se novac ponovno javlja za vladavine sultana Sulejmana II. (1687. – 1691.). Riječ je o mangirima iz Ivoševaca (kat. br. 14, Tab. II, 2), s Bribira (kat. br. 15, Tab. II, 3), drniške Gradine (kat. br. 16, Tab. II, 4) i iz Vrane¹³ (kat. br. 17-18, Tab. II, 5-6). Iz još je kasnijeg vremena para sultana Selima III. (1789. – 1807.) (kat. br. 19, Tab. II, 7). Nađena je na području zadarske crkve sv. Nikole.¹⁴ Novac sultana Mahmuda II. (1808. – 1839.) potječe s Bribira (kat. br. 20, Tab. II, 8) i iz Ivoševaca (kat. br. 20, Tab. II, 9). Najmlađi osmanski novac iz sjeverne Dalmacije iskovan je 1886. za sultana Abdula Hamida II. (1876. – 1909.) (kat. br. 22, Tab. II, 10). Otkriven je nedaleko od Velog Rata¹⁵ na Dugom otoku.

Radi boljeg razumijevanja pojave te numizmatičke građe iz dosta dugog razdoblja valja je ukratko sagledati kroz povijesna zbivanja. Godine 1415. zabilježen je prvi pljačkaški upad

15 km northeast of Benkovac (cat. no. 7, Pl. I, 7). They are followed by finds of coins of his heirs. These are the akçe of Sultan Selim II (1566–1574) from Nadin¹⁰ (cat. no. 8, Pl. I, 8), Sultan Murat III (1574–1595) from the site of Crkvina near Galovac (cat. no. 9, Pl. I, 9), and Sultan Mehmed III (1595–1603) from Bribir (cat. no. 10, Pl. I, 10). A mangir from the Venac hillfort near Ljubač is poorly preserved, so it is not possible to reliably determine to which sultan it belongs (cat. no. 11, Pl. I, 11).¹¹ Two forged coins date from approximately the 16th century. These are the dirham from Donji Kašić, about 20 km east of Zadar (cat. no. 12, Pl. I, 12) and the akçe from Nečven,¹² a fort along the steep left side of the river Krka, about 15 km southwest of Knin (cat. no. 13, Pl. II, 1). In the chronological sequence there is a hiatus before the next coins to appear, which are from the reign of Sultan Suleiman II (1687–1691). These include mangirs from Ivoševci (cat. no. 14, Pl. II, 2), Bribir (cat. no. 15, Pl. II, 3), Gradina hillfort in Drniš (cat. no. 16, Pl. II, 4) and from Vrana¹³ (cat. no. 17–18, Pl. II, 5–6). A para of Sultan Selim III (1789–1807) is from an even later period (cat. no. 19, Pl. II, 7). It was found in the grounds of the Church of St. Nicholas in Zadar.¹⁴ Coins of Sultan Mahmud II (1808–1839) originate from Bribir (cat. no. 20, Pl. II, 8) and Ivoševci (cat. no. 20, Pl. II, 9). The most recent Ottoman coin from northern Dalmatia was minted in 1886 for

¹¹ M. ILKIĆ, M. VUKUŠIĆ, 2012, 200, kat. 202; M. ILKIĆ, 2017, 156–157, 181, 300, kat. br. 168.

¹² Nečven je izrazito važno utvrđenje u nadzoru komunikacije preko rijeke Krke, odnosno preko drvenog mosta koji su još u 14. stoljeću sagradili hrvatski velikaši Nelipići. Osmanlije su Nečvenom vladali od 1522. do 1686. i utvrda je bila bitno istaknuto sjedište osmanske vojne, sudske i upravne vlasti. O tomu vidjeti u: J. ZANINOVIĆ, D. GAURINA, 2008, 145–162.

¹³ M. ILKIĆ, M. VUKUŠIĆ, 2012, 200, 202, 232, 236, kat. br. 204; M. ILKIĆ, M. MEŠTROV, 2017, 94, 105–106, kat. br. 45.

¹⁴ L. BEKIĆ, 2017, 159, 163, kat. br. 16, Sl. 1: 16.

¹⁵ I. KRILE, D. VUJEVIĆ, 2017, 16, bilj. 26.

¹⁰ G. ZARO, K. GUSAR, M. ČELHAR, 2020, 204, Figure 21B.

¹¹ M. ILKIĆ, M. VUKUŠIĆ, 2012, 200, kat. 202; M. ILKIĆ, 2017, 156–157, 181, 300, kat. no. 168.

¹² Nečven was an extremely important fortification for the control of communication across the river Krka, that is, over the wooden bridge that had been built by the Croatian noble family of Nelipić back in the 14th century. The Ottomans ruled Nečven from 1522 to 1686 and the fort was an important Ottoman military, judicial and administrative seat. For more, see: J. ZANINOVIĆ, D. GAURINA, 2008, 145–162.

¹³ M. ILKIĆ, M. VUKUŠIĆ, 2012, 200, 202, 232, 236, kat. no. 204; M. ILKIĆ, M. MEŠTROV, 2017, 94, 105–106, kat. no. 45.

¹⁴ L. BEKIĆ, 2017, 159, 163, kat. no. 16, Fig. 1: 16.

Osmanlija u sjevernu Dalmaciju.¹⁶ Na meti je njihove najezde i poslije, između 1470. i 1481. Osobito je teško bilo 1499. kada su Osmanlije, kako bilježe kronike, odveli u ropstvo 7000 osoba i ukrali 1700 glava blaga te ubili sedam svećenika (župnika), i to u Miranjima, Korlatu (Praskvići), Galovcu (Tršci), Raštanima (Hrašćani), Sv. Filipu i Jakovu (Rogovo), Debeljaku (Račice) i Dračevcu Ninskom (Mahurci).¹⁷ Te dramatične događaje s kraja 15. stoljeća sažimlje izvješće zadarskih rektora iz 1500., naglašavajući da su tu „kuga, glad i Turci“.¹⁸ Vojne operacije Osmanlija širih razmjera svoj su vrhunac dosegnule 1522. uspješnim osvajanjem Knina. Godine 1538. zauzeli su Vranu i Nadin. Nakon što je poslije smrti Petra Kružića pala i posljednja utvrda Klis, nestalo je hrvatske vlasti u Dalmaciji.¹⁹ Naglo osmansko širenje uglavnom se podudara sa službovanjem Husrev-bega, poznatog namjesnika Bosanskog sandžaka. Od njegova dijela i većine novoosvojenog područja stvoren je 1537. godine Kliški sandžak.²⁰ Obuhvatio je gotovo cijelo dalmatinsko zaobalje između rijeka Zrmanje, Krke i Cetine. Nominalno sjedište bilo mu je u Klisu, a stvarno u Livnu.²¹ Daljnje osmanske vojne akcije u drugoj polovici 16. stoljeća dovele su do proširenja Kliškog sandžaka. Postavši pre-

Sultan Abdul Hamid II (1876–1909) (cat. no. 22, Pl. II, 10). It was discovered not far from Veli Rat¹⁵ on the island of Dugi Otok.

In order to better understand the occurrence of such numismatic material over this relatively long period of time, it should be briefly reviewed in the context of historical events. The first raid by the Ottomans into northern Dalmatia was recorded in 1415,¹⁶ and it was later the target of their invasions between 1470 and 1481. 1499 was a particularly difficult year: the Ottomans, as recorded in chronicles, enslaved 7000 people, stole 1700 head of cattle and killed seven parish priests in Miranje, Korlat (Praskvići), Galovac (Tršci), Raštane (Hrašćani), Sv. Filip i Jakov (Rogovo), Debeljak (Račice) and Dračevac Ninski (Mahurci).¹⁷ These dramatic events at the end of the 15th century were summarised in the report of the Zadar rectors from 1500, emphasising that there were: “plague, famine and the Turks”.¹⁸ Large-scale Ottoman military operations reached their peak in 1522 with the successful conquest of Knin. In 1538, they occupied Vrana and Nadin. Following the death of Petar Kružić, the last fortress, Klis, fell to the Ottomans and Croatian power in Dalmatia vanished.¹⁹ The rapid Ottoman expansion mostly coincided with the term of Gazi Husrev Bey, the famous governor of the Sanjak of Bosnia. From part of this and most of

¹⁶ S. M. TRALJIĆ, 1965, 203; T. RAUKAR *et al.*, 1987, 66.

¹⁷ I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1857, 34–35; T. RAUKAR *et al.*, 1987, 181.

¹⁸ T. RAUKAR *et al.*, 1987, 183.

¹⁹ O osmanskim osvajanjima sjevernodalmatinskog zaleđa vidjeti u: S. M. TRALJIĆ, 1965, 203–227; S. M. TRALJIĆ, 1969, 529–548; 1971, 343–377; B. HRABAK, 1986, 69–100; T. RAUKAR *et al.*, 1987, 175–226; R. JELIĆ, 1989, 531–544; F. DŽ. SPAHO, 1990, 431–436. Posljednjih dvadesetak godina znatan pomak u izučavanju povijesti osmanske vlasti u velikom dijelu Dalmacije napravili su znanstvenici Orijentalnog instituta u Sarajevu i Istorijiskog instituta u Beogradu. Njihovi su radovi doveli do boljeg poznavanja lokalne teritorijalne organizacije nahija Ostrovice (F. DŽ. SPAHO, A. S. ALIČIĆ, 2007, 9) i Petrova Polja (N. ISAILOVIĆ, A. JAKOVLJEVIĆ, 2019, 330 i dalje; F. DŽ. SPAHO, A. S. ALIČIĆ, 2007, XIII.) te Kliškoga, Krčkoga i Ličkoga sandžaka u okviru Bosanskog ejaleta (F. DŽ. SPAHO, A. S. ALIČIĆ, 2007). O urbanim središtima u dalmatinskom zaleđu pod osmanskom vlašću vidjeti u: K. JURIN STARČEVIĆ, 2006, 113–154.

²⁰ B. ĐURĐEV, B. GRAFENAUER, J. TADIĆ, 1959, 128.

²¹ F. DŽ. SPAHO, A. S. ALIČIĆ, 2007, X.

¹⁵ I. KRILE, D. VUJEVIĆ, 2017, 16. note 26.

¹⁶ S. M. TRALJIĆ 1965, p. 203; T. RAUKAR *et al.*, 1987, 66.

¹⁷ I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1857, 34–35; T. RAUKAR *et al.*, 1987, 181.

¹⁸ T. RAUKAR *et al.*, 1987, 183.

¹⁹ For the Ottoman conquests of the northern Dalmatian hinterland, see: S. M. TRALJIĆ, 1965, 203–227; S. M. TRALJIĆ, 1969, 529–548; 1971, 343–377; B. HRABAK, 1986, 69–100; T. RAUKAR *et al.*, 1987, 175–226; R. JELIĆ, 1989, 531–544; F. DŽ. SPAHO, 1990, 431–436. In the last twenty years, scientists from the Oriental Studies Institute in Sarajevo and the Institute of History in Belgrade have made significant progress in the study of the history of Ottoman rule, over a large part of Dalmatia. Their papers have led to a better understanding of the local territorial organisation of the *nahias* of Ostrovica (F. DŽ. SPAHO, A. S. ALIČIĆ, 2007, 9) and Petrovo Polje (N. ISAILOVIĆ, A. JAKOVLJEVIĆ, 2019, 330 *ff.*; F. DŽ. SPAHO, A. S. ALIČIĆ, 2007, XIII.), as well as the sanjaks of Klis, Krk and Lika as part of the Eyalet of Bosnia (F. DŽ. SPAHO, A. S. ALIČIĆ, 2007). For urban centres in the Dalmatian hinterland under Ottoman rule, see: K. JURIN STARČEVIĆ, 2006, 113–154.

velik, iz njega je, možda oko 1580., sa stvaranjem Bosanskog ejaleta, izdvojena posebna administrativna jedinica nazvana Krčkim ili Ličkim sandžakom sa sjedištem u Kninu.²² Novi okvir u kojem se našao taj sandžak podrazumijevao je i formiranje drukčijeg oblika organizacije osvojenog područja, posebice uz samu granicu. Uz onu habsburšku i mletačku Osmanlije su počeli stvarati kapetanije. Prva je organizirana uz rijeku Krku, a već 1574. spominje se i kapetanija Obrovac.²³ Takav sustav vojne krajine u sjevernoj Dalmaciji doveo je do stvaranja većeg broja utvrda sa stalnom vojničkom posadom, ulufedžijama.²⁴ Upravo je takav plaćenički tip vojske glavni razlog dospjeća osmanskog novca u sjevernodalmatinske utvrde. Za razliku od vojne posade mustahfiza, koji su uglavnom uživali timarske posjede kao vrstu plaće u vojnoj službi, ulufedžije su izrijekom spomenuti u opširnom poreznom defteru za Kliški sandžak i u njemu nahiju Bukovicu iz 1550. godine.²⁵ Iz zbirnog popisa ulufedžijskih posadnika Bosanskog sandžaka iz 1530. vidi se da Osmanlije nisu upotrijebili veliki broj regularnih vojnika u sjevernoj Dalmaciji.²⁶ Tu su tek važnije utvrde Obrovac i Skradin s posadama više od 100 mustahfiza ulufedžija.²⁷ Nadalje slijede tvrđave u Kninu, Ostrovici i Karinu u kojima je između 30 i 40 vojnika.²⁸ Jedan od razloga toga osrednjeg čuvanja granice u sjevernoj Dalmaciji vjerojatno je i taj što je to područje geografski zatvorenije prema sjeveru i istoku teško prohodnim planinama, te time ne predstavlja veliku opasnost za ugrožavanje osmanske vlasti u Bosni.

Unatoč tomu, Osmanlije su ulagali određena sredstva i energiju u izgradnju i funkcio-

the newly conquered territory, the Sanjak of Klis was created in 1537.²⁰ It encompassed almost the entire Dalmatian hinterland between the rivers Zrmanja, Krka and Cetina. It was nominally seated in Klis, but its de facto seat was in Livno.²¹ Further Ottoman military operations in the second half of the 16th century led to the expansion of the Sanjak of Klis. It having become too large, around 1580 a special administrative unit was separated from it with the creation of the Eyalet of Bosnia, called the Sanjak of Krk or Lika, with its seat in Knin.²² The new context of that sanjak meant the formation of a different organisational configuration for the conquered territory, especially along the border itself. Where their territory met that of the Habsburg Monarchy and Venetian Republic, the Ottomans began to organise captaincies. The first was established along the river Krka, and by 1574 the captaincy of Obrovac had already been mentioned.²³ Such a military-frontier system in northern Dalmatia led to the creation of a large number of forts with garrison troops, the Ulufejis.²⁴ This mercenary type of army is the main reason for the arrival of Ottoman money at the northern Dalmatian forts. In contrast to the Mustahfiz troops, who mostly enjoyed timar estates as a type of salary for military service, the Ulufejis were specifically mentioned in the extensive tax register (*defter*) for the Sanjak of Klis and the *nahija* of Bukovica from 1550.²⁵ It can be seen from the summary list of the Ulufeji troops of the Sanjak of Bosnia from 1530 that the Ottomans did not use a large number of regular soldiers in northern Dalmatia.²⁶ There were only more significant Obrovac and Skradin forts with troops of more than 100 Mustahfiz Ulufejis.²⁷ Then there were

²² B. ĐURĐEV, B. GRAFENAUER, J. TADIĆ, 1959, 128.

²³ B. ĐURĐEV, B. GRAFENAUER, J. TADIĆ, 1959, 129.

²⁴ A. HUSIĆ, 2000, 196; 2007, 132-133.

²⁵ F. DŽ. SPAHO, A. S. ALIČIĆ, 2007, 20.

²⁶ Osmanska vojska imala je u svojem sastavu i neregularne jedinice poput akindžija ili martologa, što također može biti jedan od razloga neupotrebe većeg broja regularnih vojnika u sjevernoj Dalmaciji.

²⁷ A. HUSIĆ, 2000, 197.

²⁸ A. HUSIĆ, 2000, 197.

²⁰ B. ĐURĐEV, B. GRAFENAUER, J. TADIĆ, 1959, 128.

²¹ F. DŽ. SPAHO, A. S. ALIČIĆ, 2007, X.

²² B. ĐURĐEV, B. GRAFENAUER, J. TADIĆ, 1959, 128.

²³ B. ĐURĐEV, B. GRAFENAUER, J. TADIĆ, 1959, 129.

²⁴ A. HUSIĆ, 2000, 196; 2007, 132-133.

²⁵ F. DŽ. SPAHO, A. S. ALIČIĆ, 2007, 20.

²⁶ The Ottoman army also included irregular units such as the *Akinji* or *Martolos*, which can also be one of the reasons why a larger number of regular soldiers were not deployed in northern Dalmatia.

²⁷ A. HUSIĆ, 2000, 197.

niranje lokalne vlasti u sjevernodalmatinskom zaobalju. To se događalo u vrijeme kad su bili na vrhuncu svoje moći, za sultana Sulejmana I. (1520. – 1566.), ali i nešto poslije, do približno završetka Ciparskog rata (1570. – 1573.). Tri godine nakon njega u Ravnim kotarima je uspostavljena osmansko-mletačka granica.²⁹ Početkom 17. stoljeća nastupili su drukčiji procesi u unutrašnjem funkcioniranju Osmanskog Carstva. Visoka porta više nije vidjela važniji vitalni interes u širenju na područje sjeverne Dalmacije. Zbog toga je na tome dijelu granice, izuzev lokalnih pljačkaških upada i izgređa na objema stranama, uglavnom bilo mirno, sve do početka Kandijskog rata 1645. godine.³⁰ Osim obostrane trgovine, razlog tomu je i promjena strateških interesa Osmanskog Carstva. Ono više ne stremi zauzimanju jadranske obale, već se usmjerava ka habsburškoj granici na području hrvatske i slavonske Vojne krajine. Cilj Osmanlija bio je okrenut prema osvajanju Beča pa su tada svu pozornost usmjerili Panonskoj nizini i prohodnim putovima kojima su se kretale njihove goleme vojske ka konačnom obračunu s rimsko-njemačkim carem.

Ovdje prikazana numizmatička građa dijele se u tri osnovne kronološke skupine. Prvo pripada novac koji je emitiran prije uspostave vlasti Osmanlija u sjevernodalmatinskom za-

forts in Knin, Ostrovica and Karin, with 30–40 soldiers.²⁸ One of the reasons for the moderate numbers of border guards in northern Dalmatia is probably the fact that this area is geographically more closed to the north and east, by rugged mountains, and thus did not pose a great threat to Ottoman rule in Bosnia.

Nevertheless, the Ottomans invested specific resources and energy into the organisation and functioning of local government in the northern Dalmatian hinterland. This took place at the time when they were at the peak of their power, under Sultan Suleiman I (1520–1566), but also somewhat later, to approximately the end of the War of Cyprus (1570–1573). Three years after the war, the Ottoman-Venetian border was established in Ravni Kotari.²⁹ At the beginning of the 17th century, different procedures emerged in the internal functioning of the Ottoman Empire. The Sublime Porte (the Ottoman administration) no longer saw a significant vital interest in expansion in the northern Dalmatia area. As a result, times were mostly peaceful along that part of the border until the beginning of the War of Candia in 1645,³⁰ with the exception of local-

²⁸ A. HUSIĆ, 2000, 197.

²⁹ For the establishment of the Ottoman-Venetian border, see: I. ANZULOVIC, 1998, 53–108. Compare also: K. BARZMAN, 2021, 102, 108–109, Fig. 3a, Fig. 4a and Fig. 4b.

³⁰ During the war Foscolo conquered Zemunik, Poličnik, Islam and Novigrad, which had fallen into Ottoman hands nine months earlier, then Nadin, Vrana, Karin, Obrovac, and so on. However, by order of that Venetian provveditore generale, all these places were destroyed and left desolate together with their environs. The Venetians conquered Klis in 1648 but did not destroy it. A garrison was stationed there, as well as in Solin and Kamen. The Venetians tried to conquer Drniš, but they failed. After that, ports of call were established in Zadar and Split, so trade between the Venetians and the Ottomans was restored. From 1648 the northern Dalmatian area mostly enjoyed peace. The only known Ottoman invasion occurred in 1657, when they attacked and destroyed Posedarje and Vinjerac with 10,000 soldiers and looted the wider area of Zadar, though leaving the city alone. Peace was made in 1669, and the border was established in 1671. However, with this demarcation, the Venetians had to return to the Ottomans everything they had conquered, except for Klis, and, of course, Novigrad, which was not considered as occupied, because they adhered to the “*uti possidetis*” principle. For more information on these events, see: S. M. TRALJIĆ, 1965, 218.

²⁹ O uspostavi mletačko-osmanske granice vidjeti u: I. ANZULOVIC, 1998, 53–108. Također usporediti: K. BARZMAN, 2021, 102, 108–109, Sl. 3a, 4a–4b.

³⁰ Tada je Foskolo osvojio Zemunik, Poličnik, Islam, Novigrad koji je devet mjeseci prije pao u osmanske ruke, zatim Nadin, Vranu, Karin, Obrovac itd. No, po naredbi toga mletačkog generalnog providura sva su ta mjesta razorena i ostavljena pusta zajedno sa širom okolicom. Klis je osvojen 1648., ali nije porušen. U njemu je postavljena posada, kao i u Solinu i Kamenu. Mlečani su pokušali osvojiti Drniš, ali im to nije uspjelo. Nakon toga uspostavili su skelu u Zadru i Splitu pa je obnovljena trgovina između Mlečana i Osmanlija. Nakon 1647., odnosno 1648. na području sjeverne Dalmacije uglavnom je vladao mir. Poznata je jedino provala osmanske vojske iz 1657. kada su s 10 000 vojnika napali i porušili Posedarje i Vinjerac te opljačkali šire područje Zadra, ali grad nisu dirali. Mir je sklopljen 1669., a granica je uspostavljena 1671. Međutim, s ovim razgraničenjem Mlečani su Osmanlijama morali vratiti sve što su osvojili, osim Klisa i, naravno, Novigrada, za koji se i ne računa da je bio zauzet, jer su se držali načela „*uti possidetis*“. O tim događajima vidjeti u: S. M. TRALJIĆ, 1965, 218.

obalju. Najstarija je akča iz Polače (kat. br. 1, Tab. I, 1). Iskovana je u Novaru (Novo Brdo na Kosovu) za drugog razdoblja vladavine sultana Mehmeda II. (1444. – 1446. i 1451. – 1481.), koji je zbog zauzeća Konstantinopola 1453. zapamćen pod nadimkom „Fatih“ ili osvajač. Deset godina poslije, s padom Bosne Osmanlije su se približili kasnosrednjovjekovnom Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu pa je njihov novac mogao biti jedna od posljedica pograničnih kontakata. Ali to se, izgleda, ne odnosi na primjerak iz Polače jer je probušen i na sebi ima kariku što upućuje na to da je nakon optjecaja prenamijenjen u privjesak te je mogao biti duže vrijeme nošen kao nakit. Kronološki slijede tri akče sultana Selima I. (1512. – 1520.) (kat. br. 2-4, Tab. I, 2-4). Iskovane su u Drinopolju (Edirne u Turskoj) (kat. br. 2, Tab. I, 2), Istanbulu (Kostantiniye) (kat. br. 3, Tab. I, 3) i Novaru (kat. br. 4, Tab. I, 4). Možda su u sjevernu Dalmaciju dospjele i nešto poslije, s novcem sultanova nasljednika.

U drugu skupinu spada novac emitiran u razdoblju kada je sjevernodalmatinsko zaobalje bilo u sastavu Osmanskog Carstva.³¹ Vjerojatno je dospio s vojničkim plaćama za posade u graničarskim utvrdama. Tri su akče (kat. br. 5-7, Tab. I, 5-7) od sultana Sulejmana I. (1520. – 1566.). Bolje očuvane primjerke moguće je odrediti prema kovnici. To su Kuçayna (Kučajna u istočnoj Srbiji) (kat. br. 5, Tab. I, 5) i Novaberda (Novo Brdo na Kosovu) (kat. br. 6, Tab. I, 6). Iz nešto kasnijeg su vremena dvije akče iz kovnice Üsküp (Sko-

ised raids and disturbances on both sides. In addition to mutual trade, the reason for this was the change in the strategic interests of the Ottoman Empire. It no longer aspired to occupy the Adriatic coast, but rather focused on the Habsburg border in the area of the Croatian and Slavonian Military Frontiers. The objective of the Ottomans was the conquest of Vienna; therefore, they focused all their attention on the Pannonian Basin and the passable roads through which their huge armies moved towards the eventual confrontation with the Holy Roman Emperor.

The numismatic material presented here is divided into three basic chronological groups. The first includes the coins that were issued before the establishment of Ottoman rule in the northern Dalmatian hinterland. The oldest is the akçe from Polača (cat. no. 1, Pl. I, 1). It was minted in Novar (Novo Brdo in Kosovo) during the second period of the reign of Sultan Mehmed II (1444–1446 and 1451–1481), who was known as “Fatih” (the conqueror) due to his capture of Constantinople in 1453. Ten years later, with the fall of Bosnia, the Ottomans came closer to the late mediaeval Croatian-Hungarian Kingdom, so the presence of their coins could be one of the consequences of border contacts. But this does not seem to apply to the specimen from Polača because it is pierced and has a link connected to it, which indicates that it was repurposed into a pendant after circulation and could have been worn as jewellery for a long time. Chronologically, the specimen from Polača is followed by the three akçes of Sultan Selim I (1512–1520) (cat. no. 2–4, Pl. I, 2–4). They were minted in Edirne, Turkey (cat. no. 2, Pl. I, 2), Istanbul (Kostantiniye) (cat. no. 3, Pl. I, 3) and Novar (cat. no. 4, Pl. I, 4). Perhaps they reached northern Dalmatia a little later, together with the coins of the Sultan’s successor.

The second group includes coins issued in the period when the northern Dalmatian coast

³¹ U sjevernoj Dalmaciji je nađeno, osim novca, još ponešto osmanske arheološke građe. U istraživanjima na području Zemunika nedaleko od Zadra otkrivena je glazirana keramika proizvedena u Izniku, gradu u sjeverozapadnoj Turskoj (K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2016 a, 32, 53, 77, kat. 94-95, T. 16: 1-2; 2016 b, 125, 133, T. 5: 2-3). Osim arheoloških ostataka džamije, u Nadinu je nađen i jedan nišan (G. ZARO, K. GUSAR, M. ČELHAR, 2020). Takvi nadgrobnici potječu i iz Vrane, za koje smo doznali zahvaljujući Marku Meštrovu. Prema njegovu usmenom priopćenju, dva su nišana otkrivena u Maškovića hanu, a još četiri u njegovoj bližoj okolici. O toj do krova očuvanoj osmanskoj građevini, oko dva kilometra sjeverno od Vranskog jezera, vidjeti u: I. PETRICIOLI, 1971, 379–388. O drniškoj džamiji vidjeti u: I. M. ZDRAVKOVIĆ, 1956, 190–198.

plje). Prva (kat. br. 8, Tab. I, 8) je od sultana Selima II. (1566. – 1574.). Druga (kat. br. 9, Tab. I, 9) pripada njegovu nasljedniku sultanu Muratu III. (1574. – 1595.). Slijedi akča sultana Mehmeda III. (1595. – 1603.) iz kovnice Čanča (Gümüşhane u sjeveroistočnoj Turskoj) (kat. br. 10, Tab. I, 10). Za nedeterminirani mangir s gradine Venac nedaleko od Ljubca (kat. br. 11, Tab. I, 11) može se samo pretpostaviti da taj novac od bakra možda datira iz završetka prve polovice 17. stoljeća. Naime, tada je to područje u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara nakratko palo u ruke Osmanlija.³² Slijede još dirhem (kat. br. 12, Tab. I, 12) i akča³³ (kat. br. 13, Tab. II, 1) iz ilegalnih kovnica. Općenito, krivotvorine, osobito početkom ranoga novog vijeka, nisu rijetke, o čemu govori naredba o sprječavanju njihova optjecaja, koju je izdao sultan Sulejman I. (1520. – 1566.) tijekom pohoda na Siget.³⁴ Ali to nije i jedini takav ferman. U drugoj polovici 16. stoljeća izdano ih je niz koji su poslani u različita središta na području europskog dijela Osmanskog Carstva zbog kovanja lošega ili krivotvorenog novca.³⁵

Dakle, trenutačno raspoloživa numizmatička građa iz druge skupine upućuje na to da sve regularne akče pripadaju prvoj polovici osmanske vlasti u sjevernodalmatinskom zaleđu. Izostanak nalaza kasnijih emisija takvog novca vjerojatno je posljedica smanjenja broja stanovništva. Rijetku naseljenost u tom razdoblju zamijetio je i Evlija Čelebija.³⁶ Taj putopisac spominje naselja na osmanskoj strani granice. To su: Skradin, Kara Oman, Otez,

was part of the Ottoman Empire.³¹ They probably arrived as part of the wages for the garrisons of the border forts. There are three akces (cat. no. 5–7, Pl. I, 5–7) of Sultan Suleiman I (1520–1566). The mints of better-preserved specimens can be determined. These were Kučajna (Kučajna in eastern Serbia) (cat. no. 5, Pl. I, 5) and Novaberda (Novo Brdo in Kosovo) (cat. no. 6, Pl. I, 6). Two akces from the Ūsküp (Skopje) mint are from a slightly later period. The first akce (cat. no. 8, Pl. I, 8) is of Sultan Selim II (1566–1574). The second (cat. no. 9, Pl. I, 9) belongs to his successor, Sultan Murat III (1574–1595). Next is the akce of Sultan Mehmed III (1595–1603) from the Čanča mint (Gümüşhane in northeastern Turkey) (cat. no. 10, Pl. I, 10). Regarding the indeterminate mangir from the Venac hillfort near Ljubač (cat. no. 11, Pl. I, 11) it can only be assumed that this copper coin dates, perhaps, from the end of the first half of the 17th century because it was at that time that this area in the northwestern part of Ravn Kotari briefly fell into the hands of the Ottomans.³² A dirham (cat. no. 12, Pl. I, 12) and an akce³³ (cat. no. 13, Pl. II, 1) from illegal

³² T. ORŠOLIĆ, 2017, 194–195. Osmanlije nisu upali samo u Ljubač, već su radili pritisak i na šire okolno područje. Provalu bosanske vojske u Dalmaciju pomagao je sandžak Halilbeg koji je pokušao proširiti svoj posjed pa je napao Ražanac, ali je bio odbijen (S. M. TRALJIĆ, 1973, 456).

³³ Ispitivanjem XRF metodom utvrđeno je da krivotvorena akča iz utvrde Nečven sadrži 27,86 % bakra, 16,27 % srebra, 10,06 % magnezija, 6,07 % silicija i 3,54 % žive. Na podacima zahvaljujemo Jošku Zaninoviću.

³⁴ G. ELEZOVIĆ, 1951, 293, 251.

³⁵ S. SREČKOVIĆ, 1987, 199.

³⁶ H. ŠABANOVIĆ, 1967, 160.

³¹ Apart from coins, some other Ottoman archaeological items have been found in northern Dalmatia. Glazed pottery produced in Iznik, a city in northwestern Turkey, was discovered as part of research in the area of Zemunik, in the vicinity of Zadar (K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2016a, 32, 53, 77, cat. 94–95, Pl. 16: 1–2; K. 2016b, 125, 133, Pl. 5: 2–3). In addition to the archaeological remains of a mosque, a tombstone (*nišan*) was also found in Nadin (G. ZARO, K. GUSAR, M. ČELHAR, 2020). Such tombstones were also found in Vrana, a fact that we discovered thanks to Marko Meštrov. According to his oral statement, two tombstones were found in the Maškovića han, and four more in its immediate vicinity. For more information about this Ottoman building, which has been preserved in its entirety and is located about two kilometres north of Lake Vrana, see: I. PETRICIOLI, 1971, 379–388. For more information on the Drniš mosque, see: I. M. ZDRAVKOVIĆ, 1956, 190–198.

³² T. ORŠOLIĆ, 2017, 194–195. The Ottomans did not only invade Ljubač, but also put pressure on the wider surrounding area. The invasion of the Bosnian army into Dalmatia was aided by the sanjak Halil-bey, who attacked Ražanac in an attempt to expand his territory but was repulsed (S. M. TRALJIĆ, 1973, 456).

³³ XRF testing revealed that the forged akce from Nečven fort contains 27.86% copper, 16.27% silver, 10.06% magnesium, 6.07% silicon and 3.54% mercury. We thank Joško Zaninović for the data.

Islam kod Zemunika, Obrovac i Nadin.³⁷ Za posljednji navedeni, koji je i najveći, kaže da je prazan, a za Obrovac ističe kako je tek rijetko naseljen, odnosno gotovo pust.³⁸

Osim nesigurnosti koju je u dalmatinskom zaobalju prouzrokovao Kandijski rat (1645. – 1669.), granicu je pogađao i ubrzani proces raspadanja timarskog sustava koji se upravo počeo događati oko sredine 17. stoljeća. Prestanak novih osvajanja i priljeva dobara uzrokovali su inflaciju i pritisak osmanskih feudala na svoje podanike, što je nerijetko u Bosni završavalo bunama. Na inflaciju je utjecala i pojava velike količine srebra iz Južne Amerike pa je Osmansko Carstvo svoje transakcije sa zapadom plaćalo uglavnom u zlatu. Sve je to uzrokovalo i pad njegovih realnih mogućnosti koje je moglo ostvarivati u smislu svojih interesa na prostoru sjeverne Dalmacije. Poraz osmanske vojske kod Beča 1683. stvorio je veliku austrijsku kontraofenzivu i savez u kojem se uskoro našla i Mletačka Republika. Poslije početnih uspjeha u sjevernoj Dalmaciji, velika vojska koju je vodio general Jacopo Cornaro našla se u kolovozu 1688. pred Kninom i započela opsadu. Nakon kratkih borbi Osmanlije su bili prisiljeni pregovarati o uvjetima predaje. Tako je mletačkim osvajanjem Knina 11. rujna 1688. završila više od 160 godina duga osmanska vlast u sjevernoj Dalmaciji. No time nije prestao i dotok osmanskog novca u to područje.

U treću skupinu spada novac iz razdoblja nakon osmanske vlasti u sjevernoj Dalmaciji. Iz vremena nedugo poslije njezina nestanka, što se dogodilo pete godine Morejskog rata (1684. – 1699.), potječu mangiri sultana Sulejmana II. (1687. – 1691.).³⁹ Jedan je iskovan u Ista-

mints follow. In general, forgeries were not uncommon, especially at the beginning of the early modern period, as evidenced by the order to prevent their circulation that was issued by Sultan Suleiman I (1520–1566) during the Siege of Szigetvár.³⁴ But that is not the only such *firman* (decree): in the second half of the 16th century, a number were issued and sent to various centres in the European part of the Ottoman Empire as a result of the minting of poor-quality or counterfeit coins.³⁵

Therefore, examination of the currently available numismatic material from the second group indicates that all regular akçeš belong to the first half of Ottoman rule in the northern Dalmatian hinterland. The absence of finds of later issues of such coins is probably a consequence of declining population. Evliya Çelebi also noted the sparse population in that period,³⁶ mentioning settlements on the Ottoman side of the border. These include: Skradin, Kara Oman, Otez, Islam near Zemunik, Obrovac and Nadin.³⁷ For this last, which is also the largest, he said that it was empty, and for Obrovac he pointed out that it was only sparsely populated, in fact almost deserted.³⁸

In addition to the insecurity caused by the War of Candia (1645–1669) in the Dalmatian hinterland, the border was also affected by the accelerated disintegration of the timar system, which had just begun to occur around the middle of the 17th century. The cessation of new conquests and the influx of goods caused inflation and pressure to be exerted by the Ottoman feudal lords on their subjects, which often ended with revolts in Bosnia. Inflation was also affected by the appearance of a large amount of silver from South America, as a result of which the Ottoman Empire paid for its transactions with the West mainly in gold. All this caused a decline in possibilities it could actually achieve in terms of its interests

³⁷ H. ŠABANOVIĆ, 1967, 159–162.

³⁸ H. ŠABANOVIĆ, 1967, 160.

³⁹ Ovi su mangiri kovani iz nužnosti u teškim ekonomsko-vojnim prilikama u kojima se Osmansko Carstvo našlo zbog rata s Austrijom i Mletačkom Republikom, a u stručnoj se literaturi povezuju isključivo s otomanskim vojnim jedinicama (G. C. MILES, 1962, 5). Također vidjeti: *Catalogue of the Oriental Coins in British Museum*, vol. VIII, 1883, xvi, bilj. 3.

³⁴ G. ELEZOVIĆ, 1951, 293, 251.

³⁵ S. SREČKOVIĆ, 1987, 199.

³⁶ H. ŠABANOVIĆ, 1967, 160.

³⁷ H. ŠABANOVIĆ, 1967, 159–162.

³⁸ H. ŠABANOVIĆ, 1967, 160.

nbulu (Kostantiniye) u podmakloj 1099. hidžretskej godini (kolovoz 1688.) (kat. br. 14, Tab. II, 2). Slijede četiri primjerka iz 1100. hidžretske godine, a dospjeli su iz kovnice u Sarayu (Sarajevo) (kat. br. 15-18, Tab. II, 3-6). S obzirom na to da tim novcem nisu mogli biti isplaćeni osmanski vojnici zbog pada Knina u mletačke ruke 11. rujna 1688., nameće se vjerojatna mogućnost da su u sjevernu Dalmaciju dospjeli s vlaškim ili morlačkim obiteljima. Naime, one su prebjegle između kraja 1688. i 1691. godine s područja pod osmanskom kontrolom na novostečene mletačke posjede.⁴⁰ Takvi bivši osmanski podanici dobro su došli u korist mletačkoj organizacijskoj politici koja je na umu imala revitalizaciju bivšeg pograničnog prostora. On je bio napušten još od početaka Kandijskog rata⁴¹ pa je Venecija prebjeglim stanovništvom htjela popuniti obrambene potencijale novih stečevina. Morlaci su se već prije 1692. pod nadzorom Venecije organizirali u gubernadure, serdare, harambaše, kapetane i alfiere koji su preuzimali i kontrolu lokalne uprave, tj. onih koji su u ime mletačke vlasti sa središtem u Zadru osiguravali provođenje odluka koje nisu imale samo vojni karakter.⁴²

U sjevernoj Dalmaciji otkrivena su dva primjerka novca sultana Mahmuda II. (1808. – 1839.). Potječu s Bribira (kat. br. 20, Tab. II, 8) i iz Ivoševaca (kat. br. 21, Tab. II, 9). Pretpostavljamo da su dospjeli s osobama koje su prelazile granicu između austrijske Dalmacije i osmanske Bosne. Razdoblje prve polovice 19. stoljeća izrazito je teško za Osmansko Carstvo. Ustanci u Srbiji 1804. i 1815. te Grčkoj 1821., kao i otpor prema modernizaciji doveli su do toga da su europske sile počele gledati Osmansko Carstvo kao na *Bolesnika s Bospornom*. Vrijeme je to i velikog ustanka feudalaca u Bosni 1831., predvođenih Huseinom – kapetanom Gradaševićem, poznatim i kao Zmaj od Bosne. Taj ustanak krvavo je ugušila Por-

in the area of northern Dalmatia. The defeat of the Ottoman army in Vienna in 1683 initiated a great Austrian counter-offensive and the creation of an alliance, which the Republic of Venice soon joined. After initial success in northern Dalmatia, a large army led by General Jacopo Cornaro assembled in August 1688 before Knin and began its siege. Eventually, following a brief battle, the Ottomans were forced to negotiate terms of surrender. Thus, with the Venetian conquest of Knin on 11 September 1688, more than 160 years of Ottoman rule in northern Dalmatia came to an end. However, that did not stop the inflow of Ottoman money into the area.

The third group includes money from the period after Ottoman rule in northern Dalmatia had ended. The mangirs of Sultan Suleiman II (1687–1691) originate from the period shortly after the Ottoman departure, which took place in the fifth year of the Morean War (1684–1699).³⁹ One was minted in Istanbul (Kostantiniye) in late AH 1099 (August 1688 in the Hijri calendar) (cat. no. 14, Pl. II, 2). Four specimens from AH 1100 follow, which were minted in Saray (Sarajevo) (cat. no. 15–18, Pl. II, 3–6). Given that the Ottoman soldiers could not be paid with these coins, due to the fall of Knin to the Venetians on 11 September 1688, the most likely scenario is that they arrived in northern Dalmatia with Vlach or Morlach families, who had fled between the end of 1688 and 1691 from the area under Ottoman control to the newly claimed Venetian territory.⁴⁰ Such former Ottoman subjects were useful for Venetian organisational policy, the objective of which was to revitalise the former border area. It had been abandoned from the beginning of the War of Candia⁴¹, so Venice wanted to realise its defensive potential using

⁴⁰ T. MAYHEW, 2012, 6, 7.

⁴¹ T. MAYHEW, 2012, 4, 5.

⁴² T. MAYHEW, 2012, 7, također bilj. 5.

³⁹ These mangirs were minted out of necessity in the difficult economic and military circumstances in which the Ottoman Empire found itself due to the war with Austria and the Venetian Republic, and in professional literature they are associated exclusively with Ottoman military units (G. C. MILES, 1962, 5). See also: *Catalogue of the Oriental Coins in British Museum*, vol. VIII, 1883, xvi, n. 3.

⁴⁰ T. MAYHEW, 2012, 6, 7.

⁴¹ T. MAYHEW, 2012, 4, 5.

ta nekoliko godina poslije. Otpor bosanskih feudalaca reformama iz Carigrada slomio je 1850. Omer-paša Latas. Težak položaj seljaka za posljedicu je imao rasplamsavanje raznih nemira te u konačnici veliki ustanak kršćanskog stanovništva 1874. – 1875., u predvečerje osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini.⁴³

S područja sjeverne Dalmacije potječu i dva primjerka novca koji su iskovan formalno za osmanske vladavine u Egiptu. U ovome su radu posebno izdvojeni u jednu cjelinu jer se mogu povezati s kratkotrajnim ali važnim povijesnim događajima koji su povezali sjevernu Dalmaciju i Egipat. Na području bivšeg Samostana sv. Nikole u Zadru pronađena je para sultana Selima III. (1789. – 1807.) (kat. br. 19, Tab. II, 7). No, riječ je o novcu koji je kovan i za vrijeme francuske okupacije Egipta (1798. – 1801.), Napoleonove ekspedicije kojom se htjelo odsjeći Veliku Britaniju od njezinih posjeda u Indiji. Smatramo da je neki Napoleonov vojnik, koji je sudjelovao u pohodu, donio taj novac u vojarnu koju su Francuzi uspostavili 1806. upravo na području bivšeg Samostana sv. Nikole.⁴⁴ Drugi primjerak je otkriven u okolici Velog Rata na Dugom otoku.⁴⁵ To je 1/10 kuruša iskovana 1886. u Misiru za

this renegade population. Even before 1692 the Morlachs, under the supervision of Venice, were organised as *governaduri*, *serdari*, *harambaše*, *kapetani* and *alfieri* who took over the control of the local administration that is, of those who ensured the implementation of decisions that were not just of a military nature on behalf of the Venetian authorities centred in Zadar.⁴²

Two coins of Sultan Mahmud II (1808–1839) were discovered in northern Dalmatia. They originate from Bribir (cat. no. 20, Pl. II, 8) and from Ivoševci (cat. no. 21, Pl. II, 9). We assume that they arrived with people crossing the border between Austrian Dalmatia and Ottoman Bosnia. The first half of the 19th century was extremely difficult for the Ottoman Empire. Due to uprisings in Serbia in 1804 and 1815, and in Greece in 1821, as well as resistance to modernisation, the European powers began to look upon the Ottoman Empire as the *sick man of the Bosphorus*. It was also the time of the great uprising of feudal lords in Bosnia in 1831, led by captain Husein Gradašćević, also known as the Dragon of Bosnia. This uprising was bloodily suppressed by the Sublime Porte a few years later. The resistance of the Bosnian feudal lords to reforms from Constantinople was broken in 1850 by Omer Pasha Latas. The difficult situation of the peasants resulted in the outbreak of various riots and ultimately the great uprising of the Christian population in 1874 and 1875, in the twilight of Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina.⁴³

Two coin specimens minted specifically for the Ottoman governance in Egypt also come from the northern Dalmatia area. In this paper, they are considered a separate unit because they can be related to short-term but significant historical events that connected northern Dalmatia and Egypt. In the grounds of the former monastery of St. Nicholas in Zadar, a para of Sultan Selim III (1789–1807) was found (cat.

⁴³ Za povijesne i ekonomske procese u jugoistočnoj Europi u 19. stoljeću vidjeti više u: M. GROSS, 1961.

⁴⁴ L. BEKIĆ, 2017a, 159, 163, kat. br. 16, Sl. 1: 16. Novac je pogrešno pripisan sultanu Mahmudu I. (1730. – 1754.), ali točno povezan s kovnicom u Misiru. Napominjemo da je i sam generalni upravitelj Ilirskih pokrajina (*Les Provinces Illyriennes*), maršal Auguste Marmont, tada kao topnički časnik sudjelovao sa svojim baterijama u Napoleonovoj ekspediciji na Egipat 1798. Upravo je u vojarni na prostoru bivšeg Samostana sv. Nikole u Zadru bila smještena artiljerijska regimenta. Tomu svjedoči i nalaz topničke oznake za pojas iz arheoloških istraživanja na tom području, ali i vojničko dugme 8. regimente artiljerije s konjskim zapregama. Odjeljenje te postrojbe se, prema ratnom rasporedu francuske vojske u Egiptu (*Armee d' Orient*) po situaciji od 18. kolovoza 1798., nalazilo u sastavu 2. divizije koju je vodio general Bon. Ta divizija bila je smještena u Kairu. Jedan od zapovjednika njezinih brigada bio je Auguste Marmont. O tome vidjeti u: E. VOVSI, 2012, 12. O nalazima sitne vojne opreme iz zadarskog Samostana sv. Nikole vidjeti u: L. BEKIĆ, 2017b, 192, T 1, 1; 188, sl. 1.

⁴⁵ Novac je nađen tijekom arheoloških rekognosciranja na položaju pod imenom Dolac, oko 1 km zapadno od Velog Rata (I. KRILE, D. VUJEVIĆ, 2017, 16, bilješka 26).

⁴² T. MAYHEW, 2012, 7, also n. 5.

⁴³ More extensively on historical and economic processes in south-eastern Europe in the 19th century in: M. GROSS, 1961.

vladavine sultana Abdula Hamida II. (1876. – 1909.) (kat. br. 22, Tab. II, 10). Taj novac male nominalne vrijednosti povezujemo sa zbjegom stanovništva Dugog otoka u El Shatt 1944./1945.⁴⁶ Očito je da se netko od Dugoo- točana s tim sitnim novcem vratio iz izbjeglištva u svoj rodni zavičaj.

Dakle, sa 16 sjevernodalmatinskih lokaliteta (Karta 1) potječu 23 pojedinačna nalaza novca Osmanskog Carstva (kat. br. 1-23, Tab. I-II). Među njima je najstarija akča iz drugog razdoblja vladavine sultana Mehmeda II. (1444. – 1446. i 1451. – 1481.) (kat. br. 1, Tab. I, 1). Emitirana je u vremenu koje je prethodilo osmanskim osvajanju sjevernodalmatinskog zaobalja, kao i tri primjerka iste nominalne vrijednosti iskovan za sultana Selima I. (1512. – 1520.) (kat. br. 2-4, Tab. I, 2-4). Slijede akče sultana Sulejmana I. (1520. – 1566.) i tri njegova nasljednika (kat. br. 5-10, Tab. I, 5-10). Vrlo vjerojatno su dospjele u sklopu plaća vojnicima dnevnicičarima, odnosno ulufedžijama u pograničnim utvrdama. Tomu razdoblju, kada je veliki dio sjeverne Dalmacije bio u sastavu Osmanskog Carstva, pripada ne baš dobro očuvani mangir (kat. br. 11, Tab. I, 11) te dvije krivotvorine (kat. br. 12-13, Tab. I, 12, Tab. II, 1). Iz vremena kratko nakon nestanka osmanske vlasti 1688. datira pet mangira iskovanih za sultana Sulejmana II. (1687. – 1691.) (kat. br. 14-18, Tab. II, 2-6). Njihova pojava u sjevernoj Dalmaciji može se povezati s događajima u vrijeme Morejskog rata (1684. – 1699.), kada je dio osmanskih podanika prebjegao na novostečene mletačke posjede. Za dva nalaza novca sultana Mahmuda II. (1808. – 1839.) (kat. br. 20-21, Tab. II, 8-9) može se samo pretpostaviti da su dospjela s osobama koje su prelazile austrijsko-otomansku granicu. U sjevernoj Dalmaciji nađen je i novac koji je iskovan u Egiptu. Para sultana Selima III. (1789. – 1807.) (kat. br. 19, Tab. II, 7) vjerojatno je

no. 19, Pl. II, 7). Interestingly, the coin was minted during the French occupation of Egypt (1798–1801), a Napoleonic expedition the purpose of which was to cut off Great Britain from its possessions in India. We believe that some Napoleonic soldier, who took part in the campaign, brought that coin to the barracks that the French established in 1806 on the exact site of the former monastery of St. Nicholas.⁴⁴ Another specimen was discovered in the vicinity of Veli Rat on the island of Dugi Otok.⁴⁵ It is a coin worth one tenth of a kuruş minted in 1886 in Misir during the reign of Sultan Abdul Hamid II (1876–1909) (cat. no. 22, Pl. II, 10). We associate this coin of small nominal value with the exodus of the population of Dugi Otok to El-Shatt in 1944/45.⁴⁶ It is obvious that someone from Dugi Otok returned from exile to his native land with that coin in small change.

Thus, 23 individual finds of Ottoman Empire coins (cat. no. 1–23, Pl. I–II) originate from 16 sites in northern Dalmatia (Map 1). The oldest among them is the akçe from the second period of the reign of Sultan Mehmed II (1444–1446 and 1451–1481) (cat. no. 1, Pl. I, 1). It was is-

⁴⁴ L. BEKIĆ, 2017a, 159, 163, cat. no. 16, Fig. 1: 16. The coin was wrongly attributed to Sultan Mahmud I (1730–1754), but correctly linked to the mint in Misir. We note that the governor-general of the Illyrian provinces (Les Provinces Illyriennes), Marshal Auguste de Marmont, himself participated, as an inspector-general of artillery with his batteries, in Napoleon's expedition to Egypt in 1798. It is in the barracks on the premises of the former monastery of St. Nicholas in Zadar that an artillery regiment was stationed. This is evidenced by the find of an artillery belt buckle as part of archaeological research in the area, as well as a soldier's 8th artillery regiment button, with horse-drawn carriages. According to the wartime posting of the French army in Egypt (Armée d'Orient) as of 18 August 1798, a group of that unit was part of the 2nd division led by General Bon, stationed in Cairo. One of the commanders of its brigades was Auguste de Marmont. For more, see: E. VOVSİ, 2012, 12. For the finds of small military equipment from the Zadar monastery of St. Nicholas, see: L. BEKIĆ, 2017b, 192, Pl. 1, 1; 188, Fig. 1.

⁴⁵ The coin was found during archaeological prospecting at a location called Dolac, about 1 km west of Veli Rat (I. KRILE, D. VUJEVIĆ, 2017, 16, note 26).

⁴⁶ For the situation at the time, the return of the population from Egypt to Dugi Otok and the ways in which this money could have come to Dugi Otok, see: M. BRATANIĆ, 2009, 58, 178-179.

⁴⁶ O povratku stanovništva iz Egipta na Dugi otok, o vremenskim okolnostima te načinima kako je taj novac mogao doći vidjeti u: M. BRATANIĆ, 2009, 58, 178-179.

dospjela s nekim od francuskih vojnika koji su sudjelovali u Napoleonovoj vojnoj ekspediciji u Egiptu. Najmlađi je novac sultana Abdula Hamida II. (1876. – 1909.) (kat. br. 22, Tab. II, 10) koji se može povezati sa zbjegom stanovništva u El Shatt potkraj Drugog svjetskog rata.

Ovo je prvi članak u Republici Hrvatskoj u kojemu se raspravlja o pojedinačnim nalazima novca Osmanlija s jednoga šireg područja kao što je to sjeverna Dalmacija. Takve numizmatičke građe ima i u drugim krajevima koji su duže vrijeme bili u njihovim rukama. Nju bi također valjalo tematizirati radi sagledavanja cjelovite slike optjecaja novca Osmanskog Carstva.

sued in the period leading up to the Ottoman conquest of the northern Dalmatian hinterland, just like three specimens of the same nominal value minted for Sultan Selim I (1512–1520) (cat. no. 2–4, Pl. I, 2–4). Next are the akçes of Sultan Suleiman I (1520–1566) and his three successors (cat. no. 5–10, Pl. I, 5–10). It is very likely that they arrived as part of the salaries of the Ulufeji soldiers who were paid on a daily basis in border forts. The poorly preserved mangir (cat. no. 11, Pl. I, 11) and two forgeries (cat. no. 12–13, Pl. I, 12, Pl. II, 1) belong to that period when a large part of northern Dalmatia was part of the Ottoman Empire. Five mangirs minted for Sultan Suleiman II (1687–1691) date from shortly after the end of Ottoman rule in 1688 (cat. no. 14–18, Pl. II, 2–6). Their presence in northern Dalmatia can be linked to events during the Morean War (1684–1699), when some Ottoman subjects defected to the newly claimed Venetian territory. Regarding the two coins of Sultan Mahmud II (1808–1839) (cat. no. 20–21, Pl. II, 8–9), it can only be assumed that they arrived with people crossing the Austrian-Ottoman border. Coins minted in Egypt were also found in northern Dalmatia. A para of Sultan Selim III (1789–1807) (cat. no. 19, Pl. II, 7) probably arrived with one of the French soldiers who participated in Napoleon's military expedition in Egypt. The most recent is the coin of Sultan Abdul Hamid II (1876–1909) (cat. no. 22, Pl. II, 10) which can be connected with the exodus of the population to El-Shatt at the end of the Second World War.

This is the first paper in the Republic of Croatia to discuss individual finds of Ottoman coins from a wider area such as northern Dalmatia. Such numismatic material is present also in other regions that were ruled by the Ottomans for a long time, and this should also be discussed, in the context of understanding the complete picture of the circulation of money in the Ottoman Empire.

*Translation and proof-reading:
ETNOtrend d.o.o*

KATALOG

1. Mehmed II., 1444. – 1446. i 1451. – 1481., akča (probušena i s karikom), 11 mm, 0,55 g, Novar (Novo Brdo), AH 865; S. SREČKOVIĆ, 2000, 60, br. 93-96. Polača, crkva sv. Kuzme i Damjana, grobnica 17. Arheološki muzej Zadar. Lit.: J. VUČIĆ, 2020, 494, 503, kat. br. 42, Tabla IV, 42.
2. Selim I., 1512. – 1520., akča, 10 mm, 0,64 g, Edirne, AH 918; S. SREČKOVIĆ, 2000, avers kao br. 50, a revers kao br. 30 ili 33. Zvonigrad. Arheološki muzej u Zagrebu, inv. br. G547/548. Lit.: I. MIRNIK, 1990, 168.
3. Selim I., 1512. – 1520., akča, 10 mm, 0,66 g, Kostantiniye (Istanbul), AH 918; S. SREČKOVIĆ, 2000, 159, br. 64. Ivoševci. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, inv. br. 1653. Lit.: T. ŠEPAROVIĆ, 2020, 58, kat. br. 161.
4. Selim I., 1512. – 1520., akča, 11 mm, 0,72 g, Novar (Novo Brdo), AH 918; S. SREČKOVIĆ, 2000, 147, br. 12. Vrana. Agencija Han Vrana. Lit.: M. ILKIĆ, M. VUKUŠIĆ, 2012, 200, 202, 232, 236, kat. br. 203.
5. Sulejman I., 1520. – 1566., akča (probušena), 13 mm, 0,61 g, Kuçayna (Kučajna), AH 926; S. SREČKOVIĆ, 2003, 125, br. 20. Begovača – Donje Biljane, pronađen 1961. kod groba 150. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, inv. br. 2318. Lit.: D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981, 106, Tab. LII., 96.
6. Sulejman I., 1520. – 1566., akča, 13 mm, 0,73 g, Novaberda (Novo Brdo), AH 926; S. SREČKOVIĆ, 2003, 145, br. 99. Bribir, istočna padina, pronađen 23. svibnja 1961., Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, inv. br. 2336. Neobjavljeno.
7. Sulejman I., 1520. – 1566., akča, ime kovnice nije čitljivo; S. SREČKOVIĆ, 2003, (?). Medviđa. Privatna zbirka na području Benkovca. Neobjavljeno.
8. Selim II., 1566. – 1574., akča, Üsküp (Skoplje), AH 918; S. SREČKOVIĆ, 2005, tip A/II*1, (možda str. 71, br. 04). Nadin – Gradina. Privatna zbirka na području Benkovca. Lit.: G. ZARO, K. GUSAR, M. ČELHAR, 2020, 204, Figure 21B.
9. Murat III., 1574. – 1595., akča, Üsküp (Skoplje); S. SREČKOVIĆ, 2005, 157, br. 4. Galovac – Crkvina. Odjel za arheologiju, Sveučilište u Zadru. Neobjavljeno.
10. Mehmed III., 1595. – 1603., akča, 12 mm, 0,25 g, Çanča (Gümüshane u sjeveroistočnoj Turskoj); S. SREČKOVIĆ, 2007, 38, br. 1. Bribir – Dol. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, inv. br. 2335. Neobjavljeno.
11. Osmansko Carstvo, ime sultana i kovnice nisu čitljivi, približno 16. – prva polovica 17. st., mangir, 23 mm, 3,55 g; N. KABAKLARLI, 1998, (?). Ljubač, gradina Venac. Odjel za arheologiju, Sveučilište u Zadru. Lit.: M. ILKIĆ, M. VUKUŠIĆ, 2012, 200, kat. 202; M. ILKIĆ, 2017, 156–157, 181, 300, kat. br. 168.
12. Osmansko Carstvo, približno 16. st., krivotvoreni dirhem, 18 mm, 2,53 g. Donji Kašić. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, inv. br. 2303. Neobjavljeno.
13. Osmansko Carstvo, približno 16. st., krivotvorena akča (probušena), 11 mm, 0,4 g. Nečven, SZ od kule, sonda 2, arheološka istraživanja 20. svibnja 2013., JU NP Krka, Muzej Puljani, inv. br. 2633. Neobjavljeno.
14. Sulejman II., 1687. – 1691., mangir, 19 mm, 1,4 g, Kostantiniye (Istanbul), 1099 AH; N. KABAKLARLI, 1998, 490–491, br. 20-Qos-01-08. Ivoševci (Burnum), amfiteatar, južni ulaz, JU NP Krka, Muzej Puljani, inv. br. 2800. Neobjavljeno.
15. Sulejman II., 1687. – 1691., mangir, 19 mm, 1,25 g, Saray (Sarajevo), 1100 AH; N. KABAKLARLI, 1998, 491–492, br. 20-Sry-01-14. Bribir. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika,

- inv. br. 2418. Neobjavljeno.
16. Sulejman II., 1687. – 1691., mangir (probušen), 18 mm, Saray (Sarajevo), 1100 AH; N. KABAKLARLI, 1998, 491–492, br. 20-Sry-01-14. Drniš – Gradina, nađen 11. siječnja 2005. Gradski muzej Drniš. Neobjavljeno.
 17. Sulejman II., 1687. – 1691., mangir, 18 mm, Saray (Sarajevo), 1100 AH; N. KABAKLARLI, 1998, 491–492, br. 20-Sry-01-14. Vrana, na području kuće Tonija Šuše. Privatna zbirka: Šime Čirjak. Lit.: M. ILKIĆ, M. VUKUŠIĆ, 2012, 200, 202, 232, 236, kat. br. 204.
 18. Sulejman II., 1687. – 1691., mangir, Saray (Sarajevo), 1100 AH; N. KABAKLARLI, 1998, 491–492, br. 20-Sry-01-14. Vrana, na području kuće Tonija Šuše. Privatna zbirka: Šime Čirjak. Lit.: M. ILKIĆ, M. MEŠTROV, 2017, 94, 105–106, kat. br. 45.
 19. Selim III., 1789. – 1807., para, 15 mm, Misir (Kairo), 1203+? (nečitljiva godina kovanja); SCWC str. 484, br. C#63. Zadar – crkva sv. Nikole. Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru, inv. br. 666. Lit.: L. BEKIĆ, 2017, 159, 163, kat. br. 16, Sl. 1: 16.
 20. Mahmud II., 1808. – 1839., 20 para, 22 mm, 1,23 g, Kostantiniye (Istanbul), AH 1223+22=1829-30 AD; SCWC str. 1690, br. C#198. Bribir. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, inv. br. 2337. Neobjavljeno.
 21. Mahmud II., 1808. – 1839., 10 ili 20 para, 20 mm, 1,43 g, Kostantiniye (Istanbul), AH 1223+28=1835-36 AD; SCWC, str. 1690–1691, br. C#197a-C#198a. Ivoševci – Šupljaja. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, inv. br. 2300. Neobjavljeno.
 22. Abdul Hamid II., 1876. – 1909., 1/10 kuruša (groša), 14,7 mm, Egipat, AH 1293+10=1886 AD; SCWC, str. 490, br. Y#14. Veli Rat – Dolac. Odjel za arheologiju, Sveučilište u Zadru. Lit.: I. KRILE, D. VUJEVIĆ, 2017, 16, bilješka 26.
 23. Osmansko Carstvo, bez podataka o sultanu, kovnici i nominali. Bilišane, pojedinačni nalaz. Lit.: Bull. dalm., 1878, 126.

CATALOGUE

- 1 Mehmed II, 1444–1446 and 1451–1481, akçe (pierced and with a link), 11 mm, 0.55 g, Novar (Novo Brdo), AH 865; S. SREĆKOVIĆ, 2000, 60, nos. 93–96. Polača, Church of St. Cosmas and Damian, tomb no. 17. Zadar Archaeological Museum. Lit.: J. VUČIĆ, 2020, 494, 503, cat. no. 42, Plate IV, 42.
- 2 Selim I, 1512–1520, akçe, 10 mm, 0.64 g, Edirne, AH 918; S. SREĆKOVIĆ, 2000, obverse as no. 50, reverse as no. 30 or 33, Zvonigrad. Archaeological Museum in Zagreb, inv. no. G547/548. Lit.: I. MIRNIK, 1990, 168.
- 3 Selim I, 1512–1520, akçe, 10 mm, 0.66 g, Kostantiniye (Istanbul), AH 918; S. SREĆKOVIĆ, 2000, 159, no. 64. Ivoševci. Museum of Croatian Archaeological Monuments, inv. no. 1653. Lit.: T. ŠEPAROVIĆ, 2020, 58, cat. no. 161.
- 4 Selim I, 1512–1520, akçe, 11 mm, 0.72 g, Novar (Novo Brdo), AH 918; S. SREĆKOVIĆ, 2000, 147, no. 12. Vrana. Han Vrana Agency. Lit.: M. ILKIĆ, M. VUKUŠIĆ, 2012, 200, 202, 232, 236, cat. no. 203.
- 5 Suleiman I, 1520–1566, akçe (pierced), 13 mm, 0.61 g, Kuçayna (Kučajna), AH 926; S. SREĆKOVIĆ, 2003, 125, no. 20. Begovača – Donje Biljane, found in 1961 near tomb no. 150. Museum of Croatian Archaeological Monuments, inv. no. 2318. Lit.: D. JELOVINA, D. VRSALOVIĆ, 1981, 106, Pl. LII, 96.
- 6 Suleiman I, 1520–1566, akçe, 13 mm, 0.73 g, Novaberda (Novo Brdo), AH 926; S. SREĆ-

- KOVIĆ, 2003, 145, no. 99. Bribir, eastern slope, found on 23 May 1961. Museum of Croatian Archaeological Monuments, inv. no. 2336. Unpublished.
- 7 Suleiman I, 1520–1566, akçe, name of mint illegible; S. SREČKOVIĆ, 2003, (?). Medviđa. Private collection in the area of Benkovac. Unpublished.
 - 8 Selim II, 1566–1574, akçe, Üsküp (Skopje), AH 918; S. SREČKOVIĆ, 2005, type A/II*1, (possibly p. 71, no. 04). Nadin – Gradina. Private collection in the area of Benkovac. Lit.: G. ZARO, K. GUSAR, M. ČELHAR, 2020, 2020, 16, Figure 21B.
 - 9 Murat III, 1574–1595, akçe, Üsküp (Skopje); S. SREČKOVIĆ, 2005, 157, no. 4. Galovac – Crkvina. Archaeology Department of the University of Zadar. Unpublished.
 - 10 Mehmed III, 1595–1603, akçe, 12 mm, 0.25 g, Çanča (Gümüşhane in northeastern Turkey); S. SREČKOVIĆ, 2007, 38, no. 1. Bribir – Dol. Museum of Croatian Archaeological Monuments, inv. no. 2335. Unpublished.
 - 11 Ottoman Empire, name of sultan and mint illegible, approximately 16th century – first half of 17th century, mangir, 23 mm, 3.55 g; N. KABAKLARLI, 1998, (?). Ljubač, Venac hillfort. Archaeology Department of the University of Zadar. Lit.: M. ILKIĆ, M. VUKUŠIĆ, 2012, 200, cat. 202; M. ILKIĆ, 2017, 156-157, 181, 300, cat. no. 168.
 - 12 Ottoman Empire, approximately 16th century, forged dirham, 18 mm, 2,53 g. Donji Kašić. Museum of Croatian Archaeological Monuments, inv. no. 2303. Unpublished.
 - 13 Ottoman Empire, approximately 16th century, forged akçe (pierced), 11 mm, 0.4 g. Nečven, NW of the tower, trial trench 2, archaeological research on 20.05.2013. Krka National Park Public Institution, Puljani Museum, inv. no. 2633. Unpublished.
 - 14 Suleiman II, 1687–1691, mangir, 19 mm, 1.4 g, Kostantiniye (Istanbul), AH 1099; N. KABAKLARLI, 1998, 490–491, no. 20-Qos-01-08. Ivoševci (Burnum), amphitheatre, south entrance. Krka National Park Public Institution, Puljani Museum, inv. no. 2800. Unpublished.
 - 15 Suleiman II, 1687–1691, mangir, 19 mm, 1.25 g, Saray (Sarajevo), AH 1100; N. KABAKLARLI, 1998, 491–492, no. 20-Sry-01-14. Bribir. Museum of Croatian Archaeological Monuments, inv. no. 2418. Unpublished.
 - 16 Suleiman II, 1687–1691, mangir (pierced), 18 mm, Saray (Sarajevo), AH 1100; N. KABAKLARLI, 1998, 491–492, no. 20-Sry-01-14. Drniš – Gradina, found on 11 January 2005. Drniš City Museum. Unpublished.
 - 17 Suleiman II, 1687–1691, mangir, 18 mm, Saray (Sarajevo), AH 1100; N. KABAKLARLI, 1998, 491–492, no. 20-Sry-01-14. Vrana, in the area of Toni Šuše's house. Private collection: Šime Čirjak. Lit.: M. ILKIĆ, M. VUKUŠIĆ, 2012, 200, 202, 232, 236, cat. no. 204.
 - 18 Suleiman II, 1687–1691, mangir, Saray (Sarajevo), AH 1100; N. KABAKLARLI, 1998, 491–492, no. 20-Sry-01-14. Vrana, in the area of Toni Šuše's house. Private collection: Šime Čirjak. Lit.: M. ILKIĆ, M. MEŠTROV, 2017, 94, 105–106, cat. no. 45.
 - 19 Selim III, 1789–1807, para, 15 mm, Misir (Cairo), 1203+? (illegible minting year); SCWC p. 484, no. C#63. Zadar – Church of St. Nicholas. International Centre for Underwater Archaeology in Zadar, inv. no. 666. Lit.: L. BEKIĆ, 2017, 159, 163, cat. no. 16, Fig. 1: 16.
 - 20 Mahmud II, 1808–1839, 20 para, 22 mm, 1.23 g, Kostantiniye (Istanbul), AH 1223+22=AD 1829-30; SCWC p. 1690, no. C#198. Bribir. Museum of Croatian Archaeological Monuments, inv. no. 2337. Unpublished.
 - 21 Mahmud II, 1808–1839, 10 or 20 para, 20 mm, 1.43 g, Kostantiniye (Istanbul), AH 1223+28=AD 1835-36; SCWC, p. 1690–1691, no. C#197a-C#198a. Ivoševci – Šupljaja. Museum of Croatian Archaeological Monuments, inv. no. 2300. Unpublished.

- 22 Abdul Hamid II, 1876–1909, one tenth of a kuruş (gurush), 14.7 mm, Egypt, AH 1293+10=AD 1886; SCWC, p. 490, no. Y#14. Veli Rat – Dolac. Archaeology Department of the University of Zadar. Lit.: I. KRILE, D. VUJEVIĆ, 2017, 16, note 26.
- 23 Ottoman Empire, without information about the sultan, mint and nominal value. Bilišane, individual find. Lit.: Bull. Dalm., 1878, 126.

LITERATURA / REFERENCES

- ANZULOVIC, I., 1998. – Ivna Anzulović, Razgraničenje između mletačke i turske vlasti na zadarskom prostoru 1576. godine, nakon Ciparskog rata, *Zadarska smotra*, 1-3, Zadar, 53–108.
- BARZMAN, K., 2021. – Karen-edis Barzman, Prostorna povijest ranosrednjovjekovnog pograničnog područja: Studija slučaja Novigrada u Mletačkoj Dalmaciji (16. – 18. st.), *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa 800 godina od obnove rimske kule i prvog spomena Novigrada u pisanim izvorima* (ur./eds.: Z. Begonja, A. Uglešić), Zadar, 86–145.
- BEKIĆ, L., 2017a. – Luka Bekić, Novovjekovni i moderni numizmatički nalazi pronađeni kod crkve sv. Nikole u Zadru, *Sveti Nikola u Zadru. Arheološko iskopavanje u samostanskom sklopu sv. Nikola u Zadru 2014. – 2016.*, 1 dio (ur./ed. L. Bekić), Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru, Zadar, 159–170.
- BEKIĆ, L., 2017b. – Luka Bekić, Novovjekovni i moderni metalni nalazi iz okoliša crkve sv. Nikole u Zadru, *Sveti Nikola u Zadru. Arheološko iskopavanje u samostanskom sklopu sv. Nikola u Zadru 2014. – 2016.*, 1 dio (ur./ed.: L. Bekić), Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru, Zadar, 187–203.
- BRATANIĆ, M., 2009. – Mateo Bratanić, *Hrvatski zbjegovi u Egipat 1943. – 1946.*, neobjavljena disertacija /PhD Thesis, Zadar.
- Bull. dalm. 1878. – Doni al Museo di Spalato, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 8, Split, 126–127.
- Catalogue of the Oriental Coins in British Museum*, vol. VIII, London, 1883.
- ĐURĐEV, B., GRAFENAUER, B., TADIĆ, J., 1959. – Branislav Đurđev, Bogo Grafenauer, Jorjo Tadić, *Historija naroda Jugoslavije*, II, Školska knjiga, Zagreb.
- ELEZOVIĆ, G., 1951. – Gliša Elezović, Iz carigradskih turskih arhiva. Mühimme defteri. *Zbornik za istočnjačku istorisku i književnu građu*, II., Istoriski institut, 1, Srpska akademija nauka, Beograd.
- GROSS, M., 1961. - Mirjana Gross, *Historija za III. razred gimnazije*, Školska knjiga, Zagreb.
- GUSAR, K., VUJEVIĆ, D., 2016a. – Karla Gusar, Dario Vujević, *Utvrda u Zemuniku Donjem u srednjem i novom vijeku. Rezultati arheoloških istraživanja 2014. godine*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- GUSAR, K., VUJEVIĆ, D., 2016b. – Karla Gusar, Dario Vujević, Srednjovjekovni i novovjekovni nalazi iz utvrde na Gradini u Zemuniku Donjem, *Zemunik u prostoru i vremenu* (ur./eds.: J. Faričić, Z. Dundović), Sveučilište u Zadru, Zadar, 118–137.
- HRABAK, B., 1986 – Bogumil Hrabak, Turske provale i osvajanja na području današnje severne Dalmacije do sredine XVI stolecja, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 19, Zagreb, 69–100.
- HUSIĆ, A., 2000. – Aladin Husić, Tvrdave bosanskog sandžaka i njihove posade, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49, Sarajevo, 189–229.

- HUSIĆ, A., 2007. – Aladin Husić, Vojne prilike u splitsko – zaderskom zaleđu u 16. stoljeću (osmanski serhat 1530. – 1573.), *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 56, Sarajevo, 125–174.
- ILKIĆ, M., 2017. – Mato Ilkić, Numizmatički nalazi s područja Ljupča, *Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara* (ur./eds. J. Faričić, J. Lenkić), Sveučilište u Zadru, Župa sv. Martina u Ljupču, Zadar, 152–181, 300–301.
- ILKIĆ, M., MEŠTROV, M., 2017. – Mato Ilkić, Marko Meštrov, Noviji nalazi novca iz srednjeg i ranog novog vijeka s područja Vrane, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti održanog u Biogradu 25. travnja 2014.* (ur./ed.: B. Došen), Ogranak Matice hrvatske, Zadar, 91–106.
- ILKIĆ, M., VUKUŠIĆ, M., 2012. – Mato Ilkić, Mirko Vukušić, Prilog poznavanju optjecaja novca u srednjem i ranom novom vijeku na području sjeverne Dalmacije, *Dani Stjepana Gunjače 2* (ur./ed.: T. Šeparović), Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 197–236.
- ISAILOVIĆ, N., JAKOVLJEVIĆ, A., 2019. – Neven Isailović, Aleksandar Jakovljević, *Petrovo Polje u vrelima osmanskog razdoblja (1528. – 1604.)*, Državni arhiv u Šibeniku, Šibenik.
- JELIĆ, R., 1989. – Roman Jelić, Pad Novigrada u turske ruke i bijeg Novigradana u Pag (1646), *Zadarska revija*, 5-6, Zadar, 531–544.
- JELOVINA, D., VRSALLOVIĆ, D., 1981. – Dušan Jelovina, Dasen Vrsalović, Srednjovjekovno groblje na „Begovači“ u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, 11, Split, 55–135.
- JURIN STARČEVIĆ, K., 2006. – Kornelija Jurin Starčević, Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanja urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 38, Zagreb, 113–154.
- KABAKLARI, N., 1998. – Necdet Kabaklarli, „Mangir“ Osmanli İmparatorluğu Bakir Paralari 1299-1808, Istanbul.
- KLAIĆ, V., 1928. – Vjekoslav Klaić, Knin za turskog vladanja (1522. – 1688.), *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 15, Zagreb, 257–262.
- KRILE, I., VUJEVIĆ, D., 2017. – Ivana Krile, Dario Vujević, Prilog poznavanju rane prapovijesti Velog Rata na Dugom otoku, *Diadora*, 31, Zadar, 7–26.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, I., 1857. – Ivan Kukuljević Sakcinski, Kratki ljetopisi hrvatski, *Arhiv za povjesnicu jugoslavensku*, IV, Zagreb, 30–47.
- MAYHEW, T., 2012. – Tea Mayhew, Zadarsko zaleđe između osmanske i mletačke uprave 1645. – 1718., *Dalmacija u prostoru i vremenu – Što Dalmacija je, što Dalmacija nije?* (ur./eds.: L. Mirošević, V. Graovac Matassi), Sveučilište u Zadru, Zadar, 1–15.
- MILES, G. C., 1962. – George C. Miles, *The Athenian Agora, Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, The American School of Classical Studies at Athens, vol. IX, Princeton, New Jersey.
- MIRNIK, I., 1990. – Ivan Mirnik, Skupni nalazi novca iz Hrvatske IX. Skupni nalaz Heraklijevih zlatnika iz Zrmanje, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XXIII, Zagreb, 163–171.
- ORŠOLIĆ, T., 2017. – Tado Oršolić, Pregled prošlosti Ljupča u srednjem vijeku, *Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara* (ur./ed.: J. Faričić), Zadar, 192–201.
- PETRICIOLI, I., 1971. – Ivo Petricioli, Han Jusufa Maškovića, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, XVIII, Zadar, 379–388.
- RAUKAR, T. et al., 1987. – Tomislav Raukar, Ivo Petricioli, Franjo Švelec, Šime Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*, Filozofski fakultet, Zadar.
- SCWC, 1984. – *Standard Catalog of World Coins*, 10th edition, Iola Wisconsin.

- SPAHO, F. DŽ., 1990. – Fehim Dževad Spaho, Vrana u turskoj vlasti, *Biograd i njegova okolica u prošlosti, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine, Biogradski zbornik*, 1 (ur./ed.: Š. Batović), Zavod za povijesne znanosti Filozofskoga fakulteta u Zadru, SIZ kulture Općine Biograd, Zadar, 431–436.
- SPAHO, F. DŽ., ALIČIĆ, A. S., 2007. – Fehim Dževad Spaho, Ahmed S. Aličić, *Opširni opis kliškog sandžaka*, Orientalni institut u Sarajevu, Sarajevo.
- SREČKOVIĆ, S., 1987. – Slobodan Srećković, *Osmanlijski novac kovan na tlu Jugoslavije*, Beograd.
- SREČKOVIĆ, S., 2000. – Slobodan Srećković, *Akches. Mehmed II Fatih – Selim I Yavuz*, vol. 2, vlastita naklada/self-published, Beograd.
- SREČKOVIĆ, S., 2003. – Slobodan Srećković, *Akches. Süleyman I Kanumî*, vol. 3, vlastita naklada/self-published, Beograd.
- SREČKOVIĆ, S., 2005. – Slobodan Srećković, *Akches. Selim II Sari – Murad III*, vol. 4, vlastita naklada/self-published, Beograd.
- SREČKOVIĆ, S., 2007. – Slobodan Srećković, *Akches. Mehmed III – Mustafa I*, vol. 5, vlastita naklada/self-published, Beograd.
- ŠABANOVIĆ, H., 1967. – Hazim Šabanović, *Evlja Čelebi, Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Svjetlost, Sarajevo.
- ŠEPAROVIĆ, T., 2020. – Tomislav Šeparović, *Numizmatička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- TRALJIĆ, S. M., 1965. – Seid M. Traljić, Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 11-12, Zadar, 203–227.
- TRALJIĆ, S. M., 1969. – Seid M. Traljić, Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 16-17, Zadar, 529–548.
- TRALJIĆ, S. M., 1971. – Seid M. Traljić, Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, XVIII, Zadar, 343–377.
- TRALJIĆ, S. M., 1973. – Seid M. Traljić, Tursko mletačke granice u Dalmaciji u XVI i XVII stoljeću, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 20, Zadar, 447–458.
- VOVSI, E., 2012. – Eman Vovsi, *Forces and strength of Army of the Orient*, <https://www.napoleon-series.org/military-info/battles/1798/ArmyofOrient.pdf> (pristupljeno 19. lipnja 2022.).
- VUČIĆ, J., 2020. – Jakov Vučić, Rezultati arheoloških istraživanja crkve sv. Kuzme i Damjana u Polači, *Diadora*, 33/34, Zadar, 465–517.
- ZANINOVIĆ, J., GAURINA, D., 2008. – Joško Zaninović, Davor Gaurina, Nelipićeve utvrde na rijekama Krki i Čikoli, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost)* (ur./eds.: A. Gulin, M. Ivić, D. Marguš, M. Mendušić, Š. Samac), Miljevački sabor, Visovac, Drinovci, 145–162.
- ZARO, G., GUSAR, K., ČELHAR, M., 2020. – Gregory Zaro, Karla Gusar, Martina Čelhar, On the Edge of Empires: Exploring an Ottoman Legacy on the Venetian Frontier, *Journal of Field Archaeology*, 45(3), 188–208.
- ZDRAVKOVIĆ, I. M., 1956. – Ivan M. Zdravković, Džamija, minare i tvrđava u Drnišu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 10, Split, 190–198.

ZABORAVLJENO KULTURNO DOBRO – CRKVA GOSPE OD ZDRAVLJA U GORNJIM BRELIMA

FORGOTTEN CULTURAL HERITAGE – THE CHURCH OF OUR LADY OF HEALTH IN GORNJA BRELA

SILVIA BEKAVAC

Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest umjetnosti
University of Zadar, Department of History of Art
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR – 23000 Zadar
sbekavac@unizd.hr

DORA ŠTUBLIN

Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest umjetnosti
University of Zadar, Department of History of Art
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR – 23000 Zadar
dstublin22@unizd.hr

UDK: 726:005.934.4](497.583Gornja Brela)“17/19“

DOI: 10.15291/archo.3997

PRETHODNO PRIOPĆENJE / PRELIMINARY REPORT

Primljeno / Received: 2022-07-17

KLJUČNE RIJEČI:

*nepokretna kulturna
baština, zaštita, revitali-
zacija, kulturni krajolik,
buffer- zona*

Crkva Gospe od Zdravlja izgrađena je početkom 18. stoljeća, a bila je u upotrebi sve do 1939. godine, kada se u njoj prestaje obavljati bogoslužje. Riječ je o manjoj jednobrodnoj građevini pravokutnog tlocrta bez apside, nadsvođenoj poluvaljkastim zidanim svodom. Unatoč tomu što je crkva proglašena nepokretnim kulturnim dobrom, zbog derutnog stanja i zapuštenosti, te zbog mogućnosti potpunog urušavanja, pod hitno je trebala konzerviranje i restauriranje. Iz tog razloga pokrenut je projekt obnove, koji su u suradnji s društvom Brolanenses, Javnom ustanovom Park prirode Biokovo i Općinom Brela proveli istraživači s Odjela za arheologiju i Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru.¹ Korištenjem različitog raspona interdisciplinarnih metoda, u radu se rekonstruira kompleksan istraživački proces valorizacije i revitalizacije kulturnog dobra, od trenutka izgradnje crkve, proučavajući pritom povijesne okolnosti u kojima kulturno dobro egzistira, a na koncu i propada, do izrade statičkog elaborata i prijedloga sanacije građevine, čija je spomenička vrijednost, bez obzira na njezinu „skromniju“ arhitekturu i nekanonsku povijesno-umjetničku osobitost, potvrđena trajnom zaštitom Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske.

¹ Ovaj je rad sufinanciralo Sveučilište u Zadru institucijskim projektom broj IP–UNIZD 2021 – DisKont – Podglogovik na Biokovu: Graditeljski diskontinuiteti, devastacije i reciklaže (voditelj: izv. prof. dr. sc. Željko Miletić).

KEY WORDS:

immovable cultural heritage, protection, revitalisation, cultural landscape, buffer zone

The Church of Our Lady of Health was built at the beginning of the 18th century, and was in use until 1939, when services ceased to be held there. It is a relatively small single-nave building with a rectangular floor plan, without an apse and arched by a masonry barrel vault. Despite having been declared an immovable cultural heritage asset, due to its dilapidated condition, neglect and the possibility of complete collapse the church urgently needed conservation and restoration. For this reason, a restoration project has been launched and is being carried out by researchers from the Department of Archaeology and the Department of Art History of the University of Zadar in cooperation with the Brolanenses Association, the Public Institution Biokovo Nature Park and the Municipality of Brela.¹ By using a different range of interdisciplinary methods, the work reconstructs a complex research process of valorisation and revitalisation of cultural heritage: from the moment of the construction of the church, studying the historical circumstances in which its cultural heritage exists and ultimately decays, to the creation of a statics study and a proposal for the restoration of the building, whose monumental value, regardless of its “modest” architecture and non-canonical historical and artistic distinctiveness, was confirmed by its permanent protection by the Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia.

¹ This work was co-financed by the University of Zadar through the institutional project no. IP-UNIZD 2021 – DisKont – Podglogovik na Biokovu: Graditeljski diskontinuiteti, devastacije i reciklaže [Podglogovik on Biokovo: Constructional Discontinuities, Devastations and Recycling] (project leader: Željko Miletić PhD, associate professor).

O GRAĐEVINI

Crkva Gospe od Zdravlja izgrađena je 1731. godine u danas zapuštenom zaseoku Gornjoj Maloj – Gržici, smještenom uz Subotišće u Gornjim Brelima (Sl. 1).² Iako je nastala tijekom baroknog razdoblja, za nju je gotovo besmisleno upotrebljavati taj izraz s obzirom na to da su njezin krajnje pojednostavnjen tlocrt i oblik u skladu sa sakralnim građevinama kakve se stoljećima grade u ruralnoj Dalmaciji. Riječ je o manjoj, jednobrodnoj crkvi pravokutnog tlocrta bez apside, građenoj od lokalnog vapnenca oblikovanog u pravilne kamene blokove povezane mortom. Zidovi su s vanjske i unutarnje strane ožbukani vapnom. Dimenzije građevine su po dužini i širini 6,20 x 4,30 metara, a orijentirana je u smjeru sjeveroistok-jugozapad.

Crkva ima plošno i jednostavno pročelje u čijoj je središnjoj osi pravokutni portal, križna natpisna ploča, rozeta i preslica (Sl. 2). Lijevo od ulaza smješten je svjetlosni otvor manjih dimenzija. Od triju preostalih pročelja, raščlanjeno je samo jugoistočno, i to jednostavnom pravokutnom nišom koja se nalazi uz južni rub zida, ispod kojeg je kamena klupica. Glavni i jedini ulaz u crkvu flankiran je dvama dovratnicima građenim od većih kamenih blokova, pragom u kojem je vidljiv uzdužni zarez koji je služio za zatvaranje vrata te monolitnim nadvratnikom s uklesanom godinom izgradnje. Prema konzervatorskom elaboratu iz 1995. godine, gradnja crkve datira se u 1711. ili 1761. godinu. Međutim, na temelju podataka iznesenih u zapisima Josipa Bebića, a koji se temelje na zabilježkama vatikanskog koncila, crkva se datira 1731. godine. Unatoč tomu što su brojke na nadvratniku danas izlizane, što je vjerojatno i bio razlog kasnijeg pogrešnog čitanja, još uvijek se prostim okom može vidjeti

² Crkva Gospe od Zdravlja nalazi se na katastarskoj čestici 400 (u vlasništvu Crkve katoličke apoštolske rimske Blažene Dvice Marije Gospe od Zdravlja u Brelima), Katastarska općina 317004 Brela, Splitsko-dalmatinska županija, površine od 146 m², na koordinatama 43°24'31" N i 16°55'07" E.

ABOUT THE BUILDING

The Church of Our Lady of Health was built in 1731 in the now neglected hamlet of Gornja Mala – Gržica, located next to Subotišće in Gornja Brela (Fig. 1).² Although it was built during the Baroque period, it is almost meaningless to describe it by that term, as its extremely simplified floor plan and shape are in line with other sacred buildings that have been built over the centuries in rural Dalmatia. It is a smaller, single-nave church with a rectangular floor plan, without an apse and built of local limestone shaped into regular stone blocks held together by mortar. The walls are plastered with lime both outside and in. The dimensions of the building are 6.20 by 4.30 meters in length and width, and its orientation is northeast–southwest.

The church has a flat and simple façade, in the central axis of which there is a rectangular portal, a cross-shaped inscription plate, a rosette and a bell-gable (Fig. 2). To the left of the entrance there is a light shaft of smaller dimensions. Of the three remaining façades, only the southeast is interrupted, by a simple rectangular niche located along the southern edge of the wall, under which is a stone bench. The one entrance to the church is flanked by two doorposts built from larger stone blocks, a threshold in which a longitudinal notch that was used for closing the door is visible, and a monolithic door lintel with the year of construction carved into it. According to a conservation survey of 1995, the church was completed in 1711 or 1761. However, on the basis of information presented in the records of Josip Bebić (themselves based on the notes of the Vatican Council), the church dates back to 1731. Despite the fact that the numbers on

² The Church of Our Lady of Health is located on cadastral parcel 400 (owned by the Roman Catholic Apostolic Church of the Blessed Virgin Mary of Health in Brela), in cadastral municipality 317004 Brela, Split-Dalmatia County, with the area of 146 m², at coordinates 43°24'31" N and 16°55'07" E.

SLIKA 1. Zračna snimka crkve Gospe od Zdravlja u Gornjim Brečama (foto: L. Bogdanić; © DisKont)

FIGURE 1 Aerial photograph of the Church of Our Lady of Health in Gornja Breča (photo: L. Bogdanić; ©DisKont)

SLIKA 2. Pročelje crkve s nadvratnikom, križem, rozetom i preslicom (foto: Ž. Miletić; © DisKont)

FIGURE 2 Church façade with door lintel, cross, rosette and bell-gable (photo: Ž. Miletić; ©DisKont)

the lintel are worn (probably the reason for subsequent misreading), the upper and lower rounding of the third engraved number is still visible to the naked eye, confirming beyond doubt the year of construction as being 1731.³

Over the main entrance, just above the monolithic door lintel, there is a stone cross, worked more finely than the other elements, with a polished surface and an inscription field. The cross itself, and thus the inscription, written in a combination of Latin and Glagolitic scripts, are quite damaged. The first visible line is written in Latin script. From the first word, only part of the line of a final letter T has been preserved, which we suggest be restored as *[KRIS]T* (CHRIST). After that comes the word *BOG* (GOD), written in large

³ Sacred Congregation of the Council, *Relationes dioec. Macarenensis a. 1835.*; J. BEBIĆ, 1985, 83. Doubts about the year of construction were resolved in the supplement to the conservation survey from 2019, and Breča Tourist Board consequently put the correct construction year on a recently installed board next to the church itself.

gornje i donje zaobljenje trećeg uklesanog broja, tako da bismo vrijeme gradnje bez ikakve sumnje datirali tijekom 1731. godine.³

Nad glavnim ulazom, odmah iznad monolitnog nadvratnika, postavljen je kameni križ, koji je obrađen finije od ostalih elemenata, sa zaglačanom površinom i natpisnim poljem. Sam križ, a time i natpis pisan kombinacijom latinice i glagoljice dosta su oštećeni. Prvi vidljivi redak pisan je na latinici. Od prve riječi sačuvao se samo dio haste zadnjeg slova *T*, koja bi se trebala restituirati kao *[KRIS]T*. Iza toga slijedi riječ *BOG*, pisana krupnom latiničnom kapitalom. Na starim fotografijama natpisa jasno se može vidjeti da nakon riječi *BOG* slijedi riječ s početnim slovom *C* ili *Č*, za koju predlažemo restituciju *Č[OVJEK]*. Ovakvo čitanje potvrđuje analogija sa sličnim natpisom iz zaseoka Kotišine pokraj Makarske na crkvi sv. Ante, koji glasi *ISUS KRIST BOG ČOVJEK / ŽIVE KRALJUJE CARSTVUJE*. U drugom vidljivom retku natpisnog polja uklesane su sigle na glagoljici, koje bi u latiničnom obliku označavale slova *Ž. C. V.*, a za koje se predlaže restitucija *Ž(IVE) C(ARSTVUJE) V(LADA)*. Time je zapravo u glagoljičnom obliku izražen natpis koji slijedi. Naime, u trećem, četvrtom i petom vidljivom retku natpisa, krupnom latiničnom kapitalom uklesane su riječi *ŽIVE KRALJUJE VLADA*. Tijekom arheoloških istraživanja uokolo crkve pronađena su dva ulomka koja su nadopunila sačuvani tekst. Prvi ulomak sadrži kvačicu glagoljičkog slova *Ž*, dok se drugi ulomak uklapa u gornji dio križa i početak samog natpisa, gdje su u latinici, u krupnoj kapitali ispisana slova *I* i *S*, te dio slova *U*, što se nedvojbeno čita kao riječ *ISUS* (Crtež 1). Ostaje otvoreno pitanje što je pisalo u potpuno oštećenom retku ispod početne riječi. S obzirom na cjelokupan tekst natpisa,

³ Kongr. koncila, *Relationes dioec. Macarensis a. 1835.*; J. BEBIĆ, 1985, 83. Nedoumice oko godine gradnje razriješene su u nadopuni konzervatorskog elaborata iz 2019. godine, prema čemu je Turistička zajednica Brela točnu godinu gradnje istaknula na nedavno postavljenoj ploči uz samu crkvu.

Latin capitals. In old photographs of the inscription, it can clearly be seen that the word *BOG* (GOD) is followed by a word with the initial letter *C* or *Č*, which we suggest be restored as *Č[OVJEK]* (MAN). This interpretation is confirmed by analogy with a similar inscription from the Church of St Anthony in the hamlet of Kotišina near Makarska, which reads *ISUS KRIST BOG ČOVJEK / ŽIVE KRALJUJE CARSTVUJE* (JESUS CHRIST GOD MAN / LIVES GOVERNS REIGNS). In the second visible line of the inscription field are carved the Glagolitic sigla (abbreviations) that in Latin script would denote the letters *Ž. C. V.*; it is suggested that these be restored as *Ž(IVE) C(ARSTVUJE) V(LADA)* (LIVES REIGNS RULES). This would in fact express the inscription in Glagolitic script that follows. Namely, in the third, fourth and fifth visible lines of the inscription, the words *ŽIVE KRALJUJE VLADA* (LIVES GOVERNS RULES) are engraved in large Latin capitals. During the archaeological campaign around the church, two fragments that supplemented the preserved text were unearthed. The first fragment contains a tick of the Glagolitic letter *Ž*, while the second fragment fits into the upper part of the cross and the beginning of the inscription itself, where the letters *I* and *S* are written in large Latin capitals, and part of the letter *U*; these can be interpreted with certainty as the word *ISUS* (JESUS) (Drawing 1). The text in the completely damaged line below the initial word remains an open question. Considering the entire text of the inscription, and the barely visible remains of the letters, we could speculate that the practice of expressing the written Latin text (Jesus Christ God Man) in Glagolitic script was also applied in this line; however, due to lack of firm evidence, this possibility must remain conjecture. Taking all of the above into consideration, we propose the final resolution of the inscription as being *ISU[S] / [-----?] // [KRIS]T BOG Č[OVJEK] / Ž(IVE) C(ARSTVUJE) V(LADA) / ŽIVE / KRALJUJE / VLADA* (JESU[S] / [-----

te slabo vidljive ostatke slova, mogli bismo na-
gađati da je i u ovom retku bila primijenjena
praksa izražavanja zapisanog latiničnog teksta
(Isus Krist Bog i čovjek) u glagoljici, međutim,
zbog nedostatka konkretnih dokaza, ovakva
mogućnost ostaje na razini pretpostavke. Zbog
svega navedenog, u konačnici predlažemo ra-
zrješenje natpisa s *ISU[S] / [----?] / [KRIS]
T BOG Č[OVJEK] / Ž(IVE) C(ARSTVUJE)
V(LADA) / ŽIVE / KRALJUJE / VLADA*.

Iznad križa nalazi se rozeta, izrađena od kva-
dratnog kamena s upisanom kružnicom i četi-
rima šupljim krakovima. Iznad rozete, nalazi
se kamena barokna preslica, čije se zvono i ja-
ram nisu sačuvali. Preslica se sastoji od nekoli-
ko kamenih elemenata, postavljenih na zidanu
bazu. Bočni elementi su pravokutni, okomito
postavljeni te željeznim zategama pričvršćeni
na gornji polukružni element s akroterijem u
koji je nekad mogao biti postavljen željezni
križ, koji je danas izgubljen.

Crkva je nadsvođena poluvaljkastim zidanim

CRTEŽ 1. Prijedlog rješenja položaja pronađenih
ulomaka natpisnog polja (izradio: L. Bogdanić; ©
DisKont)

DRAWING 1 Suggested position of the found inscription
field fragments (by: L. Bogdanić; ©DisKont)

?) / [CHRIS]T GOD MAN / LIVES REIGNS
RULES / LIVES GOVERNS RULES).

There is a rosette above the cross, made of a
square stone with an inscribed circle and four
hollow arms. Above the rosette there is a ba-
roque stone bell-gable, whose bell and head-
stock have not been preserved. The bell-gable
consists of several stone elements atop a ma-
sonry base. Those at the side are rectangular,
placed vertically and attached with iron brac-
es to the upper semi-circular element with an
acroterium in which an iron cross could once
have been placed, but, if so, is now lost.

The church was arched with a masonry
barrel vault, the central axis of which is com-
plemented by vertically placed stone slabs,
inserted as a kind of wedge. The roof of the
church consisted of stone slabs, which today
are visible only along its front part, as are the
remains of the vault. This original roof cov-
ering is visible underneath a later attempt at
repairing the roof with a layer of concrete (Fig.
3) and a ridge made of mission tiles. It is dif-
ficult to say when exactly this occurred; how-
ever, we can conclude that it was a bad *ad hoc*
solution, which had disastrous consequences
for the building. Its statics were destabilised by
this process, and a large part of the vault and
roof collapsed into the church interior.⁴

The interior floor is paved with stone
slabs placed in rammed gravel. The chan-
cel was raised by one step, comprising stone
elements with a semi-round profile. In the
chancel, only the base of the altar was pre-
served *in situ*, while other fragments were
found amongst the material piled up in the
church interior. The interpretation of the
stratigraphic units defined by the archaeo-
logical excavation in and around the chancel
indicates that the altar mensa was originally
placed on a monolithic stone pillar (*stipes*);
however, in one of the construction inter-

⁴ The collapse took place between 1995 and 2010, given that
in the conservation survey from 1995 the vault was still
standing, while in Nada Marušić's text from 2010 it was
partially collapsed, see N. MARUŠIĆ, 2010, 26-28.

SLIKA 3. Preostali dio bačvastog svoda ispod recentne betonske košuljice (foto: S. Bekavac; © DisKont)
 FIGURE 3 Remains of the barrel vault underneath the recent concrete screed (photo: S. Bekavac; ©DisKont)

svodom, čija je središnja os nadopunjena okomito postavljenim kamenim pločama, umetnutim kao svojevrjni klin. Pokrov crkve sastojao se od kamenih ploča, koje su danas, kao i ostatci svoda, vidljive samo uz njezin pročelni dio. Ovaj originalni pokrov vidljiv je ispod recentnog betonskog pokušaja sanacije krova (Sl. 3). Naime, kompletan krov renoviran je slojem betona sa sljemenom od kupa kanalicica. Kada se točno to dogodilo, teško je reći, međutim možemo zaključiti kako je to bilo loše *ad hoc* rješenje pogubno za građevinu, kojoj se tim postupkom destabilizirala statika, a veliki dio svoda i krova urušio u unutrašnjost crkve.⁴

Unutrašnja podnica popločana je kamenim pločama postavljenim u šljunčani naboj. Prostor prezbiterija povišen je za jednu stubu koja se sastojala od kamenih elemenata s poluoblom profilacijom. U prezbiteriju, *in situ* se sačuvala

ventions, this was replaced by a new base of regular stone blocks held together by concrete. Behind the altar, in the rear wall, two parallel rectangular grooves are still visible in which stone consoles were once inserted to support the altar mensa, which was thus mounted against the wall, the service being held so that the priest was facing the altar with his back turned to his flock.⁵ This orientation was common until the Second Vatican Council, when the arrangement by which the priest faced the congregation was reinstated. Since the Church of Our Lady of Health was already in a dilapidated state and out of use at the time of the Second Vatican Council, it did not undergo further renovations, and the altar remained in the pre-conciliar concept.⁶

The stratigraphy of the building's walls indicates that the church exterior, today com-

⁴ Urušavanje se dogodilo između 1995. i 2010. godine, s obzirom na to da je u konzervatorskom elaboratu iz 1995. svod još uvijek bio postojan, dok je u tekstu Nade Marušić iz 2010. djelomično urušen, v. N. MARUŠIĆ, 2010, 26–28.

⁵ A. BADURINA, 1986, 134-141 and 139.

⁶ The identical altar solution is preserved in the nearby Church of St Elijah in Gornja Breča (Potpoletnica).

SLIKA 4. Zatečeno stanje crkve – vanjština (foto: Ž. Miletić; © DisKont)

FIGURE 4 Found condition of the church exterior (photo: Ž. Miletić; ©DisKont)

samo baza oltara, dok su ostali ulomci pronađeni u materijalu nagomilanom u unutrašnjosti crkve. Interpretacija stratigrafskih jedinica definiranih arheološkim iskopavanjem u prezbiternom dijelu pokazuje kako je oltarna menza izvorno bila nasadena na monolitni kameni stupić (*stipes*), a na njegovu je mjestu, u jednoj od građevinskih intervencija, nazidano novo postolje od pravilnih kamenih blokova povezanih betonom. Danas se iza oltara, u začelnom zidu, vide dva pravokutna utora položena u istoj ravni, u kojima su izvorno bile umetnute kamene konzole, na koje je nalijegala oltarna menza, koja je time bila prislonjena uz zid, a služba se održavala tako da je svećenik leđima bio okrenut vjernicima, a licem oltaru.⁵ Ovakva orijentacija uobičajena je sve do Drugog vatikanskog sabora, kada se ponovno vraća raspored u kojem je svećenik licem okrenut puku. Budući da je crkva Gospe od Zdravlja u vrijeme Drugog vatikanskog koncila već bila u derutnom stanju

⁵ A. BADURINA, 1986, 134–141 i 139.

pletely overgrown with vegetation – *Hedera helix* (Fig. 4) – was originally plastered, while its interior surfaces were plastered but also painted with blue, black and red stripes and geometric fields, only traces of which can still be seen, since most of the paint and plaster has fallen off, and the walls are covered with black (*Stachybotrys chartarum*) and green mould (*Cladosporium*). The interior wall surfaces are interrupted by two simple niches; one is located in the western corner, near the building entrance, and it can be assumed that it housed the font. The other is located on the southeast wall, in the chancel, and thus probably served as repository for liturgical vessels. In the front part of the church, the surface of the southeast wall is interrupted by a console, with an identical one on the opposite wall. Such consoles could once have held a wooden choir, although this would appear questionable given the very small dimensions of the church. Around the church, a stone wall flanking the church yard can be seen,

i izvan upotrebe, nije doživjela nove obnove, a oltar je ostao u pretkoncilskom konceptu.⁶

Stratigrafija zidova građevine upućuje na to kako je vanjšina crkve, danas u potpunosti obrasla vegetacijom – *Hederahelix* (Sl. 4), izvorno bila ožbukana, dok su unutrašnje plohe bile i ožbukane i prebojene plavim, crnim i crvenim trakama te geometrijskim poljima, čije je ostatke moguće vidjeti tek u tragovima, jer je veći dio boje i žbuke otpao, a zidove su prekrile crna (*Stachybotrys chartarum*) i zelena plijesan (*Cladosporium*). Plohe zidova u unutrašnjosti raščlanjene su dvjema jednostavnim nišama; jedna je smještena u zapadnom uglu, blizu ulaza u građevinu, pa se za nju može pretpostaviti da je služila kao ostava za škropionicu. Druga se nalazi na jugoistočnoj zidnoj plohi, u prezbiteriju, pa je vjerojatno služila kao ostava za liturgijsko posuđe. U prednjem dijelu crkve, ploha jugoistočnog zida raščlanjena je i konzolom, a ista takva nalazi se na nasuprotnom zidu. Ovakve konzole mogle su nositi drveni kor čije je postojanje zbog vrlo malih dimenzija crkve upitno. Uokolo crkve može se primijetiti kameni obzid koji flankira dvorište crkve, a sastoji se od većih, pravilno složenih i obrađenih kamenih blokova.

O TITULARU CRKVE

Najraniji pronađeni spomen crkve Gospe od Zdravlja je onaj u dnevniku vizitacije Stjepana Blaškovića, makarskog biskupa. On je 1735. godine obišao svoju biskupiju u pratnji don Duje Maslarda i don Ante Antulovića. U jednom dijelu dnevnika vizitacije, pri opisu boravka u Gornjim Brelima, spominju crkvu „Gospa od Ružarija“.⁷ Biskup Stjepan Blašković u ljeto 1770. godine ponovno je obavio vizitaciju te, pod datumom 20. 7. 1770., spominje sve tri crkve u Gornjim Brelima. Titular crkve tada

⁶ Identično rješenje oltara sačuvano je u obližnjoj crkvi sv. Ilije u Gornjim Brelima (Potpoletnica).

⁷ M. BABIĆ, 1999, 124–125.

which consists of larger, regularly arranged and worked stone blocks.

ABOUT THE CHURCH DEDICATION

The earliest recorded mention of the Church of Our Lady of Health is in the visitation journal of Stjepan Blašković, the bishop of Makarska. In 1735, he toured his diocese accompanied by Fr Duje Maslard and Fr Ante Antulović. In one part of the visitation journal, describing their stay in Gornja Brela, they mention the church of “Our Lady of the Rosary”.⁷ In the summer of 1770 the same Stjepan Blašković carried out another visitation whereupon all three churches in Gornja Brela were mentioned with the date of 20 July 1770. The name of the church was then given as “Immaculate Conception”.⁸ The next record of the church dates back to 1823, in the visitation of Anton Mario Kadčić, who at the time was administering the Diocese of Makarska as vicar capitular. On 4 July 1823, he sent Fr Šimun Pavlinović to Gornja Brela to carry out a visitation of the churches there, who reported upon his return that he had visited three local churches: St Nicholas, St Elijah and Our Lady of Health, and also inspected their accoutrements used for worship. He had had no objections.⁹

The above-mentioned visitations demonstrate that the church often changed its name over the relatively short period of its use. Although different, all the titles are related to Our Lady (Our Lady of the Rosary, Immaculate Conception and Our Lady of Health), which is not surprising considering that after the Council of Trent the Marian cult became

⁷ M. BABIĆ, 1999, 124–125.

⁸ Archdiocese archive Split, M. 82., f. 324r. We thank Professor Fr Slavko Kovačić PhD for the discovery of this visitation and assistant professor Sofija Sorić PhD and Đurđina Lakošeljac PhD for their help in translating the text into Croatian.

⁹ Archdiocese archive Split, M, 116.a., f. 136r.

glasi „Bezgrešno začće.“⁸ Sljedeći pronađeni spomen crkve je iz 1823. godine, iz vizitacije Antona Marija Kadčića, koji je u to vrijeme kao kaptolski vikar upravljao Makarskom biskupijom. On je u Gornja Brela zbog vizitacije tamošnjih crkava 4. 7. 1823. poslao don Šimuna Pavlinovića, koji je po povratku izvijestio kako je pregledao tri područne crkve: Sv. Nikolu, Sv. Iliju i Gospu od Zdravlja, kao i njihovu opremu koja služi za bogoslužje. Nije imao primjedbi.⁹

Iz navedenih vizitacija iščitava se da je crkva u relativno kratkom vremenu njezine upotrebe često mijenjala titulare. Iako različiti, svi korišteni titulari crkve povezani su s Gospom (Gospa od Ružarija, Bezgrešno začće, Gospa od Zdravlja), što ne začuđuje s obzirom na to da je nakon Tridentskog koncila marijanski kult postao vrlo popularan.¹⁰ Tri su razloga za tako snažno jačanje marijanske pobožnosti. Prvi je univerzalan za čitavu Crkvu, a to je obrana kulta Djevice Marije od protestantskih napada. Drugi je specifično povezan s prostorom Dalmacije; riječ je o pouzdanju da će Gospa pomoći u borbi protiv Osmanlija.¹¹ Treće, marijanski kult postao je važan i u trenutku velikih opasnosti od epidemije kuge koja je stoljećima periodički pustošila Dalmaciju, kada joj se ljudi počinju obraćati kao zaštitnici.

Što se tiče prvo navedenog; nakon crkvenog raskola (reformacije), protestanti su nastojali umanjiti, pa čak i ukinuti marijansku pobožnost, a njezino bezgrešno začće stavili su pod upitnik. Kao odgovor na navedeno, ali i na brojne druge doktrinarne primjedbe katoličkoj Crkvi održan je crkveni sabor u Tridentu (1545. – 1563.) i pokrenuta je *katolička obnova*

very popular.¹⁰ There were three reasons for such a substantial strengthening of Marian devotion. The first reason was the defence of the cult of the Virgin Mary against Protestant attacks, observed throughout the entire Church. The second related specifically to the area of Dalmatia: it was the belief that Our Lady would help in the fight against the Ottomans.¹¹ Thirdly, the Marian cult became important at a time of great danger from the plague epidemic that would periodically ravage Dalmatia over the centuries, when people began to turn to her as a protector.

The first reason mentioned above was a reaction to the church schism (reformation), following which the Protestants tried to reduce or even abolish Marian devotion, to the extent of questioning the immaculate conception. In response to this and numerous other objections made against the doctrines of the Catholic Church, the Council of Trent (1545–1563) was held, and the Catholic Revival (Counter-Reformation)¹² was initiated, in which the worship and promotion of the Marian cult continued its upward trajectory.¹³ The cult of the veneration of Our Lady of the Rosary flourished markedly at the end of the War of Cyprus (1570–1573), and especially after the Battle of Lepanto in October 1571, in which eleven galleys from the towns between Cres and Kotor took part, leaving a mark on the collective consciousness of the eastern Adriatic coast.¹⁴ During the period that followed the Church, as part of its counter-reformation activities, began to promote devotion to Our Lady through papal visitors and church brotherhoods and orders.¹⁵ This trend in Dalmatia was certainly influenced by the Battle of Sinj

⁸ Nadbiskupski arhiv Split, M. 82., f. 324r. Zahvaljujemo prof. dr. sc. don Slavku Kovačiću na pronalasku ove vizitacije te doc. dr. sc. Sofiji Sorić i dr. sc. Đurđini Lakošeljac na pomoći u prijevodu teksta na hrvatski.

⁹ Nadbiskupski arhiv Split, M, 116.a., f. 136r.

¹⁰ O tome koliko je Bogorodičin kult bio važan, svjedoči informacija da je na području mletačke Dalmacije u to vrijeme bilo čak 355 crkava tituliranih njezinim imenom, v. Z. LADIĆ, 1998, 197.

¹¹ A. KATALINIĆ, 1979, 276.

¹⁰ The importance of the Virgin cult is evidenced by the information that in the area of Venetian Dalmatia at that time there were as many as 355 churches with the Virgin's name, see Z. LADIĆ, 1998, 197.

¹¹ A. KATALINIĆ, 1979, 276.

¹² A. SZABO, 2017, 3.

¹³ A. KATALINIĆ, 1979, 272.

¹⁴ I. PAVIČIĆ, 2018, 109.

¹⁵ I. PAVIČIĆ, 2018, 107.

(protureformacija)¹² u kojoj je štovanje i promicanje marijanskog kulta nastavilo uzlaznu putanju.¹³ Kult štovanja Gospe od Ružarija doživio je snažan procvat krajem Ciparskog rata (1570. – 1573.), a ponajviše nakon Bitke kod Lepanta u listopadu 1571. godine, u kojoj je sudjelovalo i jedanaest galija iz gradova između Cresa i Kotora ostavivši traga u kolektivnoj svijesti na istočnoj obali Jadrana.¹⁴ Slijedi period tijekom kojeg je Crkva u okviru protureformacijske djelatnosti putem papinskih vizitatora i crkvenih bratovština i redova započela s promicanjem pobožnosti Gospi.¹⁵ Na taj trend u Dalmaciji svakako je utjecala i bitka za Sinj u kojoj su 1715. godine pobijedili Osmanlije i opet, prema vjerovanju naroda, uz pomoć Čudotvorne Gospe. Po čitavoj se Dalmaciji, nakon bitke, podižu zavjetne crkve u čast pobjedi kršćanske vojske.¹⁶ Jedna je od njih zasigurno i crkva Gospe od Zdravlja u Gornjim Brelima. Treba također imati na umu da se crkva nalazi na teritoriju koji je krajem 17. i početkom 18. stoljeća predstavljao granično područje između Mletaka i Osmanlija. Nakon tzv. Malog mletačko-austrijsko-turskog rata (1716. – 1718.), zaključenog mirom u Požarevcu 1718. godine, nova granična linija (*Linea Mocenigo*) proširila je mletački posjed prema sjeveroistoku.¹⁷

Naposljetku, zaraza kuge, koja se najčešće širila trgovinom i koja je pokorila čitavu Europu, u nekoliko je smrtonosnih valova dotaknula i Makarsko primorje. Ona se najranije pojavljuje još 1456. godine, a od tada se pojavljivala u valovima sve do 1815. godine.¹⁸ Neposredno prije izgradnje crkve Gospe od Zdravlja, godine 1720. od vala epidemije umrla je većina od 1600 oboljelih na području Makarskog primorja. Zatim, otprilike u vrijeme izgradnje, između 1730. i 1731. godine, važila je zabrana kretanja među naseljima zapadnog primorja kako bi se

(1715), in which the Ottomans were defeated once again, and which popular belief attributed to the help of the Miraculous Lady. After the battle, in honour of the victory of the Christian army, votive churches were erected all over Dalmatia.¹⁶ One of these was certainly the Church of Our Lady of Health in Gornja Brela. It should also be kept in mind that the church is located in an area that at the end of the 17th and the beginning of the 18th century marked the frontier between the Venetians and the Ottomans. After the Austro-Turkish war (1716–1718) and Venetian-Turkish war (1716–1718) concluded with Treaty of Passarowitz in 1718, a new demarcation line (*Linea Mocenigo*) extended Venetian possessions towards the northeast.¹⁷

Finally, several deadly waves of plague, which most often spread through trade and struck the whole of Europe, overtook the Makarska coast as well. It first appeared in 1456, and recurred sporadically until 1815.¹⁸ In 1720, just before the construction of the Church of Our Lady of Health, most of the 1,600 plague sufferers on the Makarska coast died from a wave of epidemics. Then, around the time of construction, between 1730 and 1731, a ban on movement between the settlements of the western Primorje was in force in order to contain the outbreak that was ravaging Bosnia at that time. Such bans on movement, as with those in following years, were accompanied by mass hunger.¹⁹ It is therefore not surprising that the responses to the epidemic were not only medical but also religious in nature. In such difficult situations, the people turned to God for help, patron saints were venerated, votive chapels were built, and churches received titles dedicated to the fight against the plague. Although the church in Gornja Brela did not receive a more specific name, such as St Roch or St Sebastian, all the epithets of

¹² A. SZABO, 2017, 3.

¹³ A. KATALINIĆ, 1979, 272.

¹⁴ I. PAVIČIĆ, 2018, 109.

¹⁵ I. PAVIČIĆ, 2018, 107.

¹⁶ A. KATALINIĆ, 1979, 278.

¹⁷ M. SLUKAN-ALTIĆ, 2000, 182.

¹⁸ M. TOMASOVIĆ, 2017, 23.

¹⁶ A. KATALINIĆ, 1979, 278.

¹⁷ M. SLUKAN-ALTIĆ, 2000, 182.

¹⁸ M. TOMASOVIĆ, 2017, 23.

¹⁹ M. TOMASOVIĆ, 2017, 26-27.

izbjegao val koji je u to vrijeme harao Bosnom. Ovakve su zabrane kretanja, kakvih je bilo i u idućim godinama, bile popraćene i masovnom glađu.¹⁹ Ne iznenađuje stoga da odgovori na epidemiju nisu bili samo medicinske, nego i religijske naravi. U takvoj se teškoj situaciji narod za pomoć obratio Bogu, štovali su se svetcima zaštitnici, gradile su se zavjetne kapele, a crkve su zadobivale titulare posvećene borbi protiv kuge. Iako crkva u Gornjim Brelima nije zadobila neki izravniji titular kao što je sv. Roko ili sv. Sebastijan, svi korišteni Marijini epiteti (od Ružarija, Bezgrešno začće, od Zdravlja) u vrijeme njezine izgradnje i korištenja bili su jednako popularni i rabili su se kao zaštitnici od bolesti. Prvi titular crkve u Gornjim Brelima, Gospa od Ružarija, kao kult potječe još iz 13. stoljeća. Njegovo širenje i učestalije korištenje počinje nakon pobjede kršćana u Bitci kod Lepanta 1571. godine, a još intenzivnije štovanje započinje u vrijeme protureformacije i u razdoblju masovnih oboljenja od kuge u 18. stoljeću.²⁰ Kult Bezgrešnog začća najveću je popularnost dosegno nakon Tridentskog koncila, u Dalmaciji tijekom 17. i 18. stoljeća.²¹ Kao i prvotni titular, sličnu je svrhu zaštite od kuge imao i titular Gospe od Zdravlja, koji je kao kult nastao u 17. stoljeću u Veneciji, a zatim se postupno širio i Dalmacijom.²²

O POSTUPCIMA ZAŠTITE

Glavni razlog zapuštenosti i propadanja crkve leži u tome što se tridesetih godina 20. stoljeća u njoj prestaje obavljati bogoslužje (Sl. 5). Prema zapisima iz arhiva vidimo da je do toga dovela nebriga oko same građevine. Tako splitsko-makarski biskup Marko Kalodera 16. travnja 1886. godine upućuje naredbu župniku da popravi i bolje održava crkvu kako bi ona bila pristojna za službu Božju, jer će u protivnom morati zabraniti da se u njoj odvija mi-

Mary (of the Rosary, Immaculate Conception and of Health) used at the time of its construction and use were equally popular and were employed as a means of protection against the disease. The first name of the church in Gornja Brela, Our Lady of the Rosary, dates back as a cult to the 13th century. Its spread and more frequent use began after the Christian victory in the Battle of Lepanto in 1571, and even more intense worship began during the Counter-Reformation and during the period of major plague outbreaks in the 18th century.²⁰ The cult of the Immaculate Conception reached its greatest popularity in Dalmatia during the 17th and 18th centuries, following the Council of Trent.²¹ Like the original, the title Our Lady of Health, which emerged as a cult in the 17th century in Venice, and then gradually spread through Dalmatia, had a similar purpose of protection against the plague.²²

ABOUT PROTECTION PROCEDURES

The main reason for the neglect and decay of the church lies in the fact that public worship was no longer performed there after the 1930s (Fig. 5). It is obvious from the archive records that the reason for this was the neglect of the building itself. Thus, on 16 April 1886, Marko Kalodera, Bishop of Split and Makarska, ordered the parish priest to repair and take better care of the church and make it suitable for the divine service, because otherwise he would have to forbid mass to be celebrated there.²³ This eventually came to pass; the old Church of Our Lady of Health ceased to be used due to its deterioration, and worship was performed at the nearby church of St Elijah.²⁴

¹⁹ M. TOMASOVIĆ, 2017, 26–27.

²⁰ Z. LADIĆ, 1998, 167.

²¹ Z. LADIĆ, 1998, 199.

²² Z. LADIĆ, 1998, 180.

²⁰ Z. LADIĆ, 1998, 167.

²¹ Z. LADIĆ, 1998, 199.

²² Z. LADIĆ, 1998, 180.

²³ Archives of the parish of Brela, 1886, according to: J. BEBIĆ, 1985, 83.

²⁴ J. BEBIĆ, 1985, 85.

SLIKA 5. Zatečeno stanje crkve – unutrašnjost (foto: S. Bekavac; © DisKont)

FIGURE 5 Found condition of the church interior (photo: S. Bekavac; ©DisKont)

sa.²³ Naposljetku, to se i dogodilo, stara crkva Gospe od Zdravlja prestala se upotrebljavati zbog urušavanja, a obavljanje bogoslužja seli se u obližnju crkvu sv. Ilije.²⁴ U međuvremenu, pod nadležnošću župnika don Ante Soljanića, preko puta stare crkve Gospe od Zdravlja, 1939. godine izgrađena je nova istoimena crkva, koja je u upotrebi još i danas.

Tijekom vremena napuštena crkva sve je više propadala, da bi tek 1995. godine, zalaganjem društva *Brolanenses* iz Brela, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture izradio stručnu sanacijsku dokumentaciju za njezinu obnovu.²⁵ Međutim, trebalo je ponovno proći više od dva desetljeća dok revitalizacija same građevine nije i započela. Tako su 2019. godine ovog puta udruga *Brolanenses*, Općina Brela i Javna ustanova Park prirode *Biokovo*, a u suradnji s istraživačima s Odjela za povijest umjetnosti i

In the meantime, a new church of the same name was built in 1939, across the street from the old Church of Our Lady of Health, under the authority of Fr Ante Soljanić, and this is still in use today.

Over time, the abandoned church fell into increasing disrepair, and only in 1995, with the efforts of the *Brolanenses* Association from Brela, did the Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments prepare professional documentation for its restoration.²⁵ However, more than two decades would pass until the restoration of the building actually began. So, in 2019, the *Brolanenses* Association, the Municipality of Brela and the Biokovo Nature Park Public Institution, in cooperation with researchers from the Department of History of Art and the Department of Archaeology of the University of Zadar, relaunched the restoration project of the Church of Our

²³ Arhiv župe Brela, 1886., prema: J. BEBIĆ, 1985, 83.

²⁴ J. BEBIĆ, 1985, 85.

²⁵ N. MARUŠIĆ, 2010, 27.

²⁵ N. MARUŠIĆ, 2010, 27.

Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru ponovno pokrenuli projekt obnove crkve Gospe od Zdravlja.²⁶

Obnova se odvijala u nekoliko faza. Prije bilo kakvih radova na građevini bilo je potrebno napraviti popisno-registracijsku obradu. Tom obradom utvrđeno je da je građevina (č. zgr. 400) još 2. studenoga 1988. godine na temelju Rješenja Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Split upisana u listu A i ima svojstvo spomenika kulture, a od 12. listopada 2010. godine, na č. zgr. 400, zabilježeno je svojstvo kulturnog dobra na temelju pravomoćnog rješenja Ministarstva kulture Republike Hrvatske Uprave za zaštitu kulturne baštine. Samim time, crkva je upisana u *Registar nepokretnih kulturnih dobara Republike Hrvatske* pod oznakom Z-4938.²⁷ Utvrđeno je da je posljednji konzervatorski elaborat za crkvu Gospe od Zdravlja onaj iz 1995. godine, koji je izradila Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Glavno povjerenstvo u Splitu (danas Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Splitu). U njemu je iznesena fotodokumentacija zatečenog stanja, smjernice za sanaciju te troškovnik radova koji je predviđao zemljane radove, radove razgrađivanja, radove konsolidacije zidane konstrukcije, krovopokrivačke, izolatorske, stolarske, kamenoklesarske i ostale radove.²⁸

Nakon popisno-registracijske faze uslijedio je idući korak u zaštiti kulturnog dobra, a to je plansko-projektna obrada. Kako *Konzervatorski elaborat* iz 1995. godine nije realiziran u sklopu novopokrenutog projekta, nužno je bilo napraviti nadopunu postojećeg elaborata. Opisano je novo stanje crkve s fotodokumentacijom, a predviđeni su i arheološki radovi

Lady of Health.²⁶

The renovation has taken place in several stages. Before any works on the building could be carried out, it was necessary to perform the inventory and registration processing. The latter established that the building (cadastral parcel 400) was registered in List A on 2 November 1988, on the decision of the Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments in Split, and has the status of a cultural monument; on the basis of the legally binding decision of the Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for the Protection of Cultural Heritage, the status of cultural heritage had been recorded on parcel 400 since 12 October 2010. As a result, the church was registered in the Register of Immovable Cultural Property of the Republic of Croatia under the designation Z-4938.²⁷ It was established that the last conservation survey for the Church of Our Lady of Health had been that of 1995, prepared by the State Directorate for the Protection of Cultural Heritage, Main Commission in Split (today the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, Conservation Department in Split). It contained photographic documentation of the found condition, guidelines for renovation, and a cost list of works, which encompassed earth moving, demolition, masonry construction consolidation, roofing, insulation, carpentry, stonemasonry and others.²⁸

After the inventory and registration phase, the next step in the protection of cultural property followed, namely planning and project processing. Since the Conservation Survey from 1995 had not been implemented, it

²⁶ Ovom prigodom posebno zahvaljujemo predsjedniku udruge *Brolanenses* Ivanu Tomašu, ravnatelju Javne ustanove Park prirode *Biokovo* Slavi Jakši, načelniku Općine Brele Stipi Ursiću te župniku Ivanu Čondiću na suradnji i danom povjerenju.

²⁷ Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-4938>, pregledano 29. 5. 2021.

²⁸ A. GAMULIN, Konzervatorski elaborat, 1995.

²⁶ On this occasion, we would like to especially thank the president of the *Brolanenses* Association Ivan Tomaš, the director of the Biokovo Nature Park Public Institution Slavo Jakša, the mayor of Brele Municipality Stipe Ursić, and the parish priest Ivan Čondić for their cooperation and trust.

²⁷ Register of Cultural Property of the Republic of Croatia, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-4938>, accessed on 29 May 2021.

²⁸ A. GAMULIN, Conservation survey, 1995.

kojima se trebalo dobiti vertikalnu i horizontalnu stratigrafiju te pripremiti građevinu za zaštitne radove. U ovoj fazi bilo je nužno prikupiti svu potrebnu dokumentaciju kako bi se dobile dozvole za izvedbu radova.²⁹ Paralelno s plansko-projektnom obradom rađena je analitička obrada kulturnog dobra, tj. povijesnog razvoja do konačne devastacije.

Arheološkim radovima u dvjema istraživačkim kampanjama napravio se vanjski otkop uokolo nosivih zidova građevine sve do pretpostavljene temeljne stope. Istraživanjima se utvrdilo kako nosivi zidovi nisu imali nikakve temelje, već su direktno polegnuti na zemljanu podlogu, a samo mjestimično i na živac. Ovakva tehnika gradnje, tipična za lokalnu arhitekturu, jedan je od glavnih krivaca narušene statike. Iskopavanjem u unutrašnjosti crkve uklonjeno je i kameno popločenje (Sl. 6–7), pri čemu je u desnom bočnom uglu, uza sam ulaz u crkvu, uočena drukčija obrada podnice, koja se sastojala od debljeg nanosa žbuke zaglačane čitavom hodnom površinom. Ploča ispod nanosa žbuke bila je krupnija od ostalih i odudarala je od ritmičnog linearnog slaganja. Budući da na njoj nije pronađen nikakav mehanizam kojim bi se kamena poklopnica mogla otvoriti, zaključeno je kako je riječ o grobu (Sl. 8), što je potvrđeno i pronalaskom nekoliko sitnih ljudskih kostiju. Od grobnih priloga pronađeni su ulomci dviju loše sačuvanih staklenih posuda tanjih stjenki te dvije kovanice od kojih je jedna izrazito korodirala, a druga je dinar iz 1925. godine. Antropološka analiza izdvojenih uzoraka kostiju potvrdila je kako je riječ o ostatcima lubanje djeteta.³⁰ Kako je u zapuni grobne jame pronađen ostatak željeznog mehanizma, koji je mogao biti dio

was necessary to supplement the existing survey as part of the newly launched project. A new description of the church's condition was provided, accompanied by photographic documentation, and an archaeological campaign was also planned in order to obtain vertical and horizontal stratigraphy and prepare the building for protective works. At this stage, it was necessary to gather all the necessary documentation in order to obtain permits for the execution of works.²⁹ Analytical processing of the cultural property, that is, historical development up to the final devastation, was carried out simultaneously with the planning and project processing.

Over the course of two archaeological campaigns an external trench around the load-bearing walls of the building to the assumed footing was dug. The excavations demonstrated that the load-bearing walls had no foundations, but had been laid directly on an earthen base, and only in places on the bedrock. This type of construction technique, typical of local architecture, is one of the main reasons for the disturbed statics. During the excavation of the church interior, the stone paving was also removed (Fig. 6 and 7), revealing a differently worked floor in the right-side corner (next to the entrance to the church), which consisted of a thicker coating of mortar smoothed over the entire walking surface. One slab under the mortar layer was larger than the others and stood out from the rhythmic linear composition. Since no mechanism for opening the stone lid was found on it, it was concluded that it was a grave (Fig. 8); the discovery of several small human bones confirmed this conclusion. The grave goods included fragments of

²⁹ Kako se crkva Gospe od Zdravlja nalazi na teritoriju Parka prirode *Biokovo*, prema čl. 145. *Zakona o zaštiti prirode*, pravna i fizička osoba koja namjerava provoditi znanstvena i/ili stručna istraživanja u zaštićenom području dužna je ishoditi dopuštenje Ministarstva zaštite okoliša i energetike. Uz to, crkva je u vlasništvu katoličke Crkve, pa je za arheološka istraživanja crkve Gospe od Zdravlja trebalo ishoditi i dozvolu od nadležnog župnika.

³⁰ Ovom prigodom zahvaljujemo Institutu za antropologiju u Zagrebu i dr. sc. Mariju Novaku na suradnji i antropološkoj analizi pronađenih kostiju.

²⁹ Since the Church of Our Lady of Health is located within the Biokovo Nature Park, any legal entity or natural person that intends to conduct scientific and/or expert research in a protected area must obtain permission from the Ministry of Environmental Protection and Energy according to Art. 145 of the *Nature Protection Act*. In addition, the church is owned by the Catholic Church; therefore, a permit for the archaeological campaign at the Church of Our Lady of Health had to be obtained from the parish priest responsible.

SLIKA 6. Istražena unutrašnjost crkve s popločenjem i grobom – pogled prema ulazu (foto: Ž. Miletić; © DisKont)

FIGURE 6 Excavated church interior with floor slabs and grave – view towards the entrance (photo: Ž. Miletić; © DisKont)

neke manje škrinje, moguće je da su kosturni ostatci bili položeni u drvenu kutiju.³¹

Nakon arheološkog iskopavanja crkva je bila spremna za izradu statičkog elaborata i prijedloga obnove.³² Prijedlog obnove crkvice Gospe od Zdravlja izrađen je u suglasnosti s nadležnim Konzervatorskim odjelom, a koncipiran je kao rekonstrukcija izvorne strukture na tradicionalan način, što podrazumijeva obnovu građevine korištenjem izvornih materijala ili zamjene istovrsnim te vraćanje zdanja u prvotan oblik iz

³¹ U ovoj fazi istraživanja nije moguće rekonstruirati okolnosti ukopa. Kako su u tijeku daljnja antropološka ispitivanja te analize kostiju i pronađenog materijala, rezultati tih istraživanja mogli bi odgovoriti na konkretna pitanja o kontekstu otkrivenog groba.

³² Projektantom je imenovan KULIĆ – INŽENJERSKI BIRO D.O.O., a Građevinski projekt konstruktivno-građevinske sanacije crkvice Gospe od Zdravlja izradio je Darko Kulić.

two poorly preserved thin-walled glass vessels and two coins, one of which is extremely corroded, while the other is a dinar from 1925. Anthropological analysis of the selected bone samples confirmed that they are the remains of a child's skull.³⁰ It is possible that the skeletal remains were placed in a wooden box: the remnants of an iron mechanism that could have been part of a small chest were found in the fill of the burial pit.³¹

After the archaeological campaign, a statics survey and restoration proposal could be prepared.³² The restoration proposal for the Church of Our Lady of Health was prepared in agreement with the responsible Conservation Department, and was conceived as a reconstruction of the original structure in a traditional way, implying the renovation of the building using original materials (or replacing them with their equivalent), as well as the restoration of the building to its original form at the time the church was built. Although traditional restoration is not fully in line with contemporary and international tendencies of the profession and recommended guidelines, the choice of protection methods must always be based on the specific needs of the cultural property being restored.³³ In this instance, the fact that the Church of Our Lady of Health will not only have monumental value, but will also be revitalised and its original sacral function restored had to be taken into account. The church is located within the Biokovo Nature Park, and therefore the provisions of the

³⁰ On this occasion, we would like to thank the Institute for Anthropological Research in Zagreb and Mario Novak PhD for cooperation and anthropological analysis of the found bones.

³¹ At this stage of the research, the circumstances of the burial cannot be reconstructed. Since further anthropological research and analyses of bones and found material are underway, the results of this research could provide answers to specific questions about the context of the uncovered grave.

³² The project was allocated to the KULIĆ – INŽENJERSKI BIRO D.O.O. and the *Construction plan of the structural and constructional restoration of the Church of Our Lady of Health* was made by Darko Kulić.

³³ T. MARASOVIĆ, 1985, 58.

SLIKA 7. Istražena unutrašnjost crkve – pogled prema prezbiteriju (foto: Ž. Miletić; © DisKont)
 FIGURE 7 Excavated church interior – view towards the chancel (photo: Ž. Miletić; ©DisKont)

SLIKA 8. Grob u podu crkve otkriven tijekom arheološkog istraživanja (foto: Ž. Miletić; © DisKont)
 FIGURE 8 Grave in the church floor uncovered during the archaeological campaign (photo: Ž. Miletić; ©DisKont)

SLIKA 9. Dijelovi oltarne menze pronađene tijekom arheoloških istraživanja (foto: Ž. Miletić; © DisKont)

FIGURE 9 Parts of the altar mensa uncovered during the archaeological campaign (photo: Ž. Miletić; ©DisKont)

vremena gradnje crkve. Iako tradicionalna obnova nije u potpunosti u skladu sa suvremenim i međunarodnim tendencijama struke i preporučenim smjernicama, izbor metoda zaštite uvijek se mora donositi na temelju specifičnih potreba kulturnog dobra nad kojim se obavljaju radovi.³³ Stoga je trebalo imati na umu da je u slučaju crkve Gospe od Zdravlja riječ o građevini koja neće imati isključivo spomeničku vrijednost, nego će biti revitalizirana i vratit će joj se izvorna uporabna, sakralna funkcija. Crkva se nalazi na prostoru Parka prirode *Biokovo* pa se moraju uvažiti odredbe *Prostornog plana Parka prirode Biokovo* koje propisuju da se obnova građevinskog nasljeđa unutar granica parka treba obavljati u skladu s tradicijskim značajkama i uz korištenje tradicionalnih materijala.³⁴

³³ T. MARASOVIĆ, 1985, 58.

³⁴ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2015., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.

Spatial Plan of the Biokovo Nature Park must be observed, which stipulate that the restoration of the architectural heritage within the park should be carried out in accordance with traditional features and with the use of traditional materials.³⁴

Before undertaking concrete structural and constructional interventions, the restoration project provides for the careful removal of grass, plants, ivy, roots and all other organic pollution on the church roof and walls. This is to be followed by the removal of the covering by demolishing all the unstable remains of the travertine (limestone) vault and the concrete slab, cleaning the stone walls of soil, rubble and mortar remains, and laying concrete under and around the building, in order to form stable foundations

³⁴ Ministry of Physical Planning, Construction and State Assets, 2015, <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, accessed on 13 January 2022.

Prije poduzimanja konkretnih konstruktivno-građevinskih zahvata projektom sanacije predviđeno je pažljivo uklanjanje trave, raslinja, bršljana, korijenja i svih ostalih organskih onečišćenja na krovu i zidovima crkve. Nakon toga slijedi uklanjanje pokrova rušenjem svih nestabilnih ostataka sedrenog svoda i betonske ploče, čišćenje kamenih zidova od zemlje, šteta i ostataka morta te podbetoniranje ispod i uz građevinu, kako bi se formirali stabilni temelji (Prilog 4). Sljedeći je korak konsolidacija zidova, odnosno konstruktivna sanacija pukotina postupkom sidrenja i zatezanja te dubinskog fugiranja i injektiranja (Prilog 2). Projektom je dalje predviđena izgradnja novog sedrenog svoda, nad kojim će biti postavljen krov s kamenim pločama, obijeljen gašenim vapnom. Svod će se nad konsolidiranim zidovima graditi prema izvornom, poluvaljkastom obliku od postojećih kamenih blokova otkrivenih i uskladištenih tijekom arheoloških iskapanja. Analizom sedrenih blokova zaključilo se da je riječ o lokalnoj varijanti kamena koji se vadio iz obližnjeg korita rijeke Cetine. Nedostajući sedreni blokovi zamijenit će se istovrsnim. Radi same statike građevine, u jezgri svoda nužno je napraviti betonsko ojačanje. Nakon obnove svoda i krova slijede radovi na podnici (Prilog 1), izolatorski radovi te rekonstrukcija prozora i vrata, oltara, preslice i križa (Prilog 3), koji će se dobiti od istovrsnog kamena i postaviti na mjestima gdje su izvorno bili ugrađeni (Sl. 9). Nakon obnove crkve uslijedit će uređenje okoliša, vodeći računa o tipičnoj hortikulturi područja na kojem se crkva nalazi.

O KULTURNOM KRAJOLIKU

Suvremeni standardi u zaštiti nepokretne kulturne baštine, u kojoj danas sudjeluju razne struke unutar humanističkih, ali i društvenih, tehničkih i drugih znanosti, kulturno dobro više ne doživljavaju kao hermetički zatvorenu cjelinu, već kao živi organizam koji egzistira u prostor-vremenu, s osobitim naglaskom na

(Appendix 4). The next step is the consolidation of the walls: the structural repair of cracks by the process of anchoring and tightening, as well as deep grouting and injecting (Appendix 2). The project further anticipates the construction of a new travertine vault, over which a roof with stone slabs, whitewashed with slaked lime, will be placed. The vault over the consolidated walls will be built in the original, barrel vault shape using the existing stone blocks uncovered and stored during the archaeological excavations. Analysis of the travertine blocks led to the conclusion that they are a local stone variant excavated from the bed of the nearby Cetina River. Missing travertine blocks will be replaced with their equivalents. It is necessary to make concrete reinforcement in the core of the vault to reinforce the statics of the building itself. After the restoration of the vault and roof, floor (Appendix 1) and insulation work are to ensue as well as the reconstruction of the windows and doors, the altar, the bell-gable and the cross (Appendix 3), which will be made from the same stone and fitted in the places where they originally stood (Fig. 9). After the church has been restored, landscaping will follow, taking into account the typical horticulture of the area where the church is located.

ABOUT THE CULTURAL LANDSCAPE

Contemporary standards in the protection of immovable cultural heritage (which nowadays brings together experts from various humanities professions as well as social, technical and other sciences), no longer perceive cultural property as a hermetically sealed entity, but rather as a living organism existing in space-time, with special emphasis on the cultural landscape. Contemporary protection tendencies are thus focused on an interdisciplinary approach to the revitalisation of cultural property, which gives science and scientific methodology a concrete and practical

kulturnom krajoliku. Tendencije suvremene zaštite tako su usmjerene k interdisciplinarnom pristupu u revitalizaciji kulturnog dobra, čime znanost i znanstvena metodologija dobivaju konkretan i praktični smisao, a kulturno dobro širu zonu zaštite, prezentacije i interpretacije u kulturnom krajoliku.³⁵

Kulturni krajolik crkve Gospe od Zdravlja u širem smislu odnosi se na čitav prostor Parka prirode *Biokovo*. Crkvice se tako nalazi na rubnom dijelu parka čiji izniman fizički krajolik i prirodni ambijent čine ogoljene vapnenačke stijene sive boje, koje su mjestimično obrasle vegetacijom.³⁶ Prevladavaju egzogeni kršni oblici, kao što su škrape, jame i ponikve, odnosno vrtače koje se doslovno javljaju u nizu oblikujući specifični biokovski poligonalni krš.³⁷ Uz posebnost biljnog i životinjskog svijeta kojeg čini velik broj endemičnih vrsta,³⁸ unutar parka nalaze se i artificijelne tvorevine kao što su zaseoci, pastirski stanovi, bunje, suhozidi, prapovijesni tumuli,³⁹ gradine, fortifikacije, groblja, stećci, ceste i brojne crkve koje svjedoče o bogatom kulturnom naslijeđu Biokova, od arheološke ostavštine, etnologije, tradicionalnog lovstva i gospodarstva.

U užem smislu, kulturni krajolik crkve odnosi se na njezin neposredni okoliš, prezentiran kroz poučnu stazu *Putovima drevne Berulije* koja u dužini od 2,7 km vodi od Prezentacijskog centra Parka prirode *Biokovo* „Gornja Brela“ do crkve sv. Nikole. Iako su tragovi nekadašnjeg života i prošlosti mjesta danas sve teže uočljivi, oni su rekonstruirani i objašnjeni kroz ukupno devet poučnih punktova. Upravo je crkva Gospe od Zdravlja prvi punkt, zatim slijedi Tomaševo guvno gdje se vršilo žito,⁴⁰

purpose while at the same time enhancing opportunities for the protection, presentation and interpretation of the cultural property in the cultural landscape.³⁵

The cultural landscape of the Church of Our Lady of Health in the broader sense encompasses the entire area of the Biokovo Nature Park. The church is situated at the edge of the park, whose exceptional physical landscape and natural ambience comprises bare grey limestone rocks in places overgrown with vegetation.³⁶ Exogenous karst forms prevail, such as karren, pits and sinkholes, which appear literally in a row, forming the specific Biokovo polygonal karst.³⁷ Apart from the uniqueness of the flora and fauna, comprising a large number of endemic species,³⁸ there are also artificial forms within the Park such as villages, shepherds' dwellings, stone shelters (*bunje*), dry walls, prehistoric tumuli,³⁹ hillforts, fortifications, cemeteries, tombstones (*stećci*), roads and numerous churches, all bearing witness to the rich cultural heritage of Biokovo, encompassing archaeological heritage, ethnology, traditional hunting and economy.

In the narrower sense, the cultural landscape of the church refers to its immediate environment, presented through the educational trail, *Putovima drevne Berulije* ("Ancient Beroyli's Roads"): a 2.7 km-long trail leading from the Presentation Centre of the Biokovo Nature Park "Gornja Brela" to the Church of St Nicholas. Although the vestiges of the former life and past of the place are increasingly difficult to see today, they have been reconstructed and described at nine educational points. The Church of Our Lady of Health is the first

³⁵ B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2012, 49–51.

³⁶ Đ. BENČEK, 2008, 36.

³⁷ T. TELBISZ, 2009, 6–7.

³⁸ R. OZIMEC, 2008, 3.

³⁹ Prapovijesni tumuli istražuju se od 2018. godine u sklopu znanstvene istraživačke inicijative Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, koja je od 2021. godine oformljena kroz institucijski projekt *Podglogovik na Biokovu: Gradi- teljski diskontinuiteti, devastacije i reciklaže (DisKont)*.

⁴⁰ Čitav predio ruralne cjeline Tomaši zaštićen je te je u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske zaveden pod

³⁵ B. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, 2012, 49-51.

³⁶ Đ. BENČEK, 2008, 36.

³⁷ T. TELBISZ, 2009, 6-7.

³⁸ R. OZIMEC, 2008, 3.

³⁹ Prehistoric tumuli have been researched since 2018 as part of the scientific research initiative of the Department of Archaeology of the University of Zadar, which has been implemented since 2021 through an institutional project *Podglogovik na Biokovu: Gradi- teljski diskontinuiteti, deva- stacije i reciklaže (DisKont)* [Podglogovik on Biokovo: Con- structional Discontinuities, Devastations and Recycling].

potom Gorčina poznata po bademu gorčici i višnji maraski, Klešići koje je staro naselje na kamenim liticama, bunar Vodice, vidikovac Mrkore, zatim Dubrava gdje su nekoć bili vinogradi i rasle višnje maraske, a zamijenile su ih šume bora, te konačno, kao završna točka, crkva sv. Nikole.⁴¹ Ova biokovska poučna staza interpretira način života ljudi u prošlosti, gdje se u fosiliziranom ruralnom pejzažu mogu popratiti svakodnevne aktivnosti, od uobičajenih poslova i gospodarskih djelatnosti do duhovnog života stanovnika s okosnicom u crkvi Gospe od Zdravlja. Posjetiteljima parka time se pruža mogućnost upoznavanja jednog segmenta prošlosti kroz direktan odnos sa sačuvanom kulturnom baštinom.

O KONTAKT-ZONI

Kontakt-zona (eng. *buffer zone*) jest pojam koji opisuje zaštitni prsten oko nekog zaštićenog područja ili kulturnog dobra, koji ga poput svojevrsne „tampon zone“ zaštićuje od utjecaja okoline.⁴² Iako je pojam i praksa kontakt-zone kao metode aktivne zaštite kulturnog nasljeđa u Republici Hrvatskoj još uvijek relativno slabo prihvaćen, ona se ipak spominje u *Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*.⁴³ Prema navedenom zakonu, za crkvu Gospe od Zdravlja ne postoji obveza postojanja definirane kontaktne zone. Ipak, zbog obveze poštovanja niza međunarodnih odredbi i povelja,⁴⁴ uputno je

oznakom Z-3009 kao Kulturno-povijesna cjelina/ruralna cjelina. Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-3009>, pregledano 28. 6. 2022.

⁴¹ Crkva sv. Nikole je u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske upisana pod oznakom Z-5342 kao pojedinačno nepokretno kulturno dobro. Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5342>, pregledano 28. 6. 2022.

⁴² UNESCO World Heritage, 2009, 12.

⁴³ Po čl. 6., navedenog zakona: „kontaktna zona je područje koje okružuje kulturno dobro upisano u Listu svjetske baštine ili u Listu ugrožene svjetske baštine i za koje se određuju mjere radi osiguranja zaštite vrijednosti kulturnog dobra“.

⁴⁴ Niz je međunarodnih odredbi i povelja kojima se nasto-

point, followed by Tomaševo guvno, a threshing floor;⁴⁰ then Gorčina, known for bitter almonds and marasca cherries; Klešići, an old settlement on stone cliffs; the Vodice well; the Mrkore belvedere; then Dubrava, where vines and marasca cherries once grew, but were replaced by pine forests; and the final point, St Nicholas' church.⁴¹ This Biokovo educational trail interprets the way people lived in the past; everyday activities can be observed in the fossilised rural landscape, from everyday work and economic activities to the spiritual life of the inhabitants with the Church of Our Lady of Health as the backbone. This gives Park visitors the opportunity to get to know a segment of the past through a direct relationship with the preserved cultural heritage.

ABOUT THE BUFFER ZONE

A buffer zone is an area surrounding a protected area or cultural property, adding an extra layer of protection to the site and shielding it from environmental influences.⁴² Although the concept and implementation of the buffer zone as a method of actively protecting cultural heritage is still relatively poorly accepted in Croatia, it is nevertheless mentioned in the Act on the Protection and Preservation of Cultural Property.⁴³ According to this Act, there is no obligation for the Church of Our Lady of Health

⁴⁰ The entire rural area of Tomaši is protected and recorded in the Register of Cultural Property of the Republic of Croatia under the designation Z-3009 as a cultural-historical unit/rural unit. The Register of Cultural Property of the Republic of Croatia <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-3009>, accessed on 28 June 2022.

⁴¹ The Church of St Nicholas is recorded in the Register of Cultural Property of the Republic of Croatia under the designation Z-5342 as an individual immovable cultural property. The Register of Cultural Property of the Republic of Croatia, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5342>, accessed on 28 June 2022.

⁴² UNESCO World Heritage, 2009, 12.

⁴³ According to Art. 6 of the aforementioned law: *the buffer zone is the area surrounding a cultural property registered in the World Heritage List or in the List of World Heritage in Danger for which measures to ensure the protection of the cultural property value are determined.*

sagledati način i uvjete korištenja područja na kojem je smještena. Prema podacima Državne geodetske uprave,⁴⁵ svojstvo kulturnog dobra upisano je na katastarskim česticama *400/1 (28 m², crkva sv. Jurja), *400/2 (84 m², ulica) i *400/3 (34 m², prirodno neplodno zemljište), pa navedene čestice uživaju zaštitu propisanu *Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*. Zaštićene se čestice, prema *Prostornom planu uređenja općine Brele*⁴⁶ nalaze unutar zaseoka Gornje Male – Gržice (građevinsko područje GP12-2), koji se prema administrativnoj podjeli nalazi unutar naselja Gornjih Brele.

Prema *Prostornom planu Parka prirode Biokovo*,⁴⁷ čl. 56., prostor Parka prirode *Biokovo* razgraničen je prema temeljnim obilježjima, uvjetima i mogućnostima zaštite i korištenja prostora na tri zone: zona stroge zaštite (zona I), zona usmjerene zaštite (zona II) i zona korištenja (zona III). Zona I dijeli se na 1a (vrlo stroga zaštita), 1b (stroga zaštita). Zona II dijeli se na 2a (očuvanje staništa), 2b (očuvanje tradicionalne arhitekture) i II (usmjerena zaštita). Naposljetku, zona III dijeli se na 3a (naselja), 3b (posjetiteljska infrastruktura) i III (korištenje). Prema čl. 68. istog plana te prema *Kartografskom prikazu Zone zaštite u Parku prirode iz grafičkog dijela Prostornog plana Parka prirode Biokovo*,⁴⁸ crkva Gospe od Zdravlja nalazi se u

to have a defined buffer zone. However, due to the obligation to comply with a number of international provisions and charters,⁴⁴ it is advisable to consider the way its surrounding area is used and under what conditions. According to the data of the State Geodetic Administration,⁴⁵ the status of cultural property is registered on cadastral parcels *400/1 (28 m², Church of St George), *400/2 (84 m², street) and *400/3 (34 m², natural infertile land): these parcels are therefore protected in compliance with the Act on the Protection and Preservation of Cultural Property. According to the Spatial Plan of the Municipality of Brele⁴⁶ the protected parcels are situated within the hamlet of Gornja Mala – Gržica (building land GP12-2), which is located within Gornja Brele, according to the administrative division.

According to Art. 56 of the Spatial Plan of the Biokovo Nature Park,⁴⁷ the area of the Biokovo Nature Park is, according to the basic features, conditions and possibilities of protection and use of the space, divided into three zones: the strict protection zone (zone I), targeted protection zone (zone II) and use zone (zone III). Zone I is further divided into sub-zones 1a (very strict protection) and 1b (strict

jalo istaknuti važnost i regulirati upravljanje zonom oko kulturnog doba [Preporuka o zaštiti ljepote i karaktera pejzaža i predjela (Pariz, 1962.), Međunarodna povelja o konzervaciji i restauraciji spomenika i mjesta, (Venecija, 1964.), Preporuka o zaštiti povijesnih cjelina i njihovoj ulozi u suvremenom životu (Nairobi, 1976.), Deklaracija o zaštiti smještaja povijesnih građevina, mjesta i područja iz Xi'ana (Xi'an, 2005.), Deklaracija o zaštiti duha mjesta iz Qubeca (Qubec, 2008.) i dr.].

⁴⁵ Državna geodetska uprava, <https://www.katastar.hr/#/>, pregledano 28. 6. 2022.

⁴⁶ Službene stranice Općine Brele, *Prostorni plan uređenja općine Brele*, 2021., https://opcina-brele.hr/wp-content/uploads/2020/07/ID2020_PPUOB_ODREDBE-ZA-PROVEDBU_PP_srpanj.pdf, pregledano 28. 6. 2022.

⁴⁷ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, *Prostorni plan Parka prirode Biokovo*, 2015., <https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPBiokovo//Odredbe-za-provodenje.pdf>, pregledano 28. 6. 2022.

⁴⁸ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, *Kartografski prikaz - Zone zaštite u Parku prirode*,

⁴⁴ There are a number of international provisions and charters that have sought to emphasise the importance of the management of the buffer zone surrounding the cultural heritage and to regulate it [Recommendation concerning the Safeguarding of the Beauty and Character of Landscapes and Sites (Paris, 1962), International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, (Venice, 1964), Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas (Nairobi, 1976), Xi'an Declaration on Conservation of the Settings of Heritage Structures, Sites and Areas (Xi'an, 2005), Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place (Québec, 2008) and other].

⁴⁵ State Geodetic Administration, <https://www.katastar.hr/#/>, accessed on 28 June 2022.

⁴⁶ Official website of the Brele Municipality, Spatial Plan of the Municipality of Brele, 2021, https://opcina-brele.hr/wp-content/uploads/2020/07/ID2020_PPUOB_ODREDBE-ZA-PROVEDBU_PP_srpanj.pdf, accessed on 28 June 2022.

⁴⁷ Ministry of Physical Planning, Construction and State Assets, Spatial Plan of the Biokovo Nature Park, 2015, <https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPBiokovo//Odredbe-za-provodenje.pdf>, accessed on 28 June 2022.

građevinskom području naselja, odnosno zoni korištenja (zona III), podzoni naselja (3a). Isto tako, prema čl. 20. *Prostornog plana uređenja općine Brele*⁴⁹ i *Kartografskom prikazu 4B „Građevinska područja naselja – Naselje Gornja Brele”*⁵⁰ zaselak Gornja Mala – Gržica pripada u građevinsko područje naselja.

Prema čl. 59., stavku 1. *Prostornog plana Parka prirode Biokovo*,⁵¹ zona korištenja (zona III) obuhvaća područja s nižom vrijednošću za očuvanje te područja u kojima tradicionalno postoji određena razina korištenja. Svrha upravljanja područjem ove zone jest održiva upotreba prostora, u skladu s ciljem očuvanja krajobrazne i biološke raznolikosti područja. Zona III samim je time određeni kompromis između zaštite i korištenja i područja pa njezino korištenje treba biti u skladu s principima održivog razvoja, odnosno bez narušavanja cilja i svrhe zaštićenog područja. Prema čl. 59., stavku 4. istog plana, u zoni III dopušta se: oživljavati i poticati ekstenzivno stočarstvo te uklanjati drvenastu vegetaciju na tradicionalno travnjačkim površinama; označavati postojeće i nove putove, postavljati edukacijske ploče te osiguravati vidikovce koji se nalaze uz već postojeće putove, uz korištenje tradicionalnih materijala za prostor Biokova; unutar postojećih naselja (3a) graditi infrastrukturne građevine za posjetitelje (infotočke, ulazi u park, edukacijski centri, centri za posjetitelje); unutar podzone postojećih naselja (3a) graditi parkirišta. Prema čl. 59., stavku 6. istog plana, u podzoni naselja (3a) dopušta se širenje i/ili otvaranje građevinskih zona, u obimu opravdanom potrebama lokalnog stanovništva i demografskom slikom područja, odnosno

protection). Zone II is divided into 2a (habitat conservation), 2b (traditional architecture conservation) and II (targeted protection). Finally, zone III is divided into 3a (settlements), 3b (visitor infrastructure) and III (use). According to Art. 68 of the said Plan as well as the cartographic representation of the Protection Zones in the Nature Park in the graphical part of the Spatial Plan of the Biokovo Nature Park,⁴⁸ the Church of Our Lady of Health is located in the building area of the settlement: the use zone (zone III), settlements subzone (3a). Likewise, according to Art. 20 of the Spatial Plan of the Municipality of Brele⁴⁹ and the cartographic representation 4B “Building Areas of the Settlements – Settlement of Gornja Brele”,⁵⁰ the hamlet of Gornja Mala – Gržica is situated in the building area of the settlement.

According to Art. 59(1) of the Spatial Plan of the Biokovo Nature Park,⁵¹ the use zone (zone III) includes areas of lower conservation value and areas which traditionally were used to a certain extent. The purpose of managing this zone is the sustainable use of space, bearing in mind the goal of preserving the landscape and biological diversity of the area. Zone III is thus a specific compromise between protection and use of the area, so its use should be in accordance with sustainable development principles, which means not violating the goal and purpose of the protected area. According to Art. 59(4) of the said Plan, it is permitted in zone III to undertake the following: revive and encourage extensive livestock farming and remove woody vegetation on traditional grass-

2015., <https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPBiokovo//4Zone-zastite-u-Parku-prirode.jpg>, pregledano 28. 6. 2022.

⁴⁹ Službene stranice Općine Brele, (bilj. 45).

⁵⁰ Službene stranice Općine Brele, *Kartografski prikaz 4B Građevinska područja naselja - Naselje Gornja Brele*, 2021., https://opcina-brele.hr/wp-content/uploads/2020/07/PPUOB_4B-GP-1.pdf, pregledano 28. 6. 2022.

⁵¹ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, (bilj. 46).

⁴⁸ Ministry of Physical Planning, Construction and State Assets, Cartographic Representation – Protection Zones in the Nature Park, 2015, <https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPBiokovo//4Zone-zastite-u-Parku-prirode.jpg>, accessed on 28 June 2022.

⁴⁹ Official website of the Brele Municipality (n. 45).

⁵⁰ Official website of the Brele Municipality, Cartographic Representation 4B “Building Areas of the Settlements – Settlement of Gornja Brele”, 2021, https://opcina-brele.hr/wp-content/uploads/2020/07/PPUOB_4B-GP-1.pdf, accessed on 28 June 2022.

⁵¹ Ministry of Physical Planning, Construction and State Assets (n. 46).

u skladu s razvojnim planovima/strategijama pojedinih naselja. Prema čl. 59., stavku 7. istog plana, unutar podzone naselja (3a) može se planirati proširenje i rekonstrukcija komunalne infrastrukture, u skladu s razvojnim planovima/strategijama pojedinih naselja i demografskim potrebama područja. Prema čl. 59., stavku 8. istog plana, unutar podzone naselja (3a) mogu se planirati etnosela, kampovi, stacionarni kapaciteti za smještaj (do 60 kreveta pojedinačno) te radne i gospodarske zone (uz uvjet postojanja najviših ekoloških standarda).

Iako *Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* za crkvu Gospe od Zdravlja ne postoji propisana kontaktna zona šira od pripadajućih joj čestica, njezin okoliš posredno je zaštićen smještajem unutar Parka prirode *Biokovo*. Bez ove olakotne okolnosti područje uokolo crkve ne bi bilo zaštićeno, čime se direktno narušava niz međunarodnih konzervatorskih povelja, a među njima i čl. 14. *Venecijanske povelje*,⁵² u kojem stoji da bi mjesta na kojima se nalaze spomenici trebala biti predmetom od posebne pažnje kako bi se sačuvao njihov integritet te kako bi bili prezentirani na odgovarajući način.

S obzirom na to da čitav prostor Parka prirode *Biokovo* ima vrijednost kulturnog krajolika, prema čl. 64. *Prostornog plana Parka prirode Biokovo*, nužno je ishoditi mišljenje i odobrenje nadležne konzervatorske službe za svaki zahvat unutar parka.⁵³ Isto tako, prema čl. 20., stavku 2., *Prostornog plana uređenja općine Brele*,⁵⁴ potrebno je na području Parka prirode *Biokovo*, unutar građevinskog područja naselja, za postupke izdavanja akta za gradnju, u skladu sa *Zakonom o zaštiti prirode*, ispuniti uvjete zaštite prirode koje propisuje ministarstvo nadležno za takve poslove.

Navedeni planovi, propisi, zakoni i smjerni-

⁵² ICOMOS, International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, Venecija, 1964., https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf, pregledano 12. 12. 2021.

⁵³ Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, (bilj. 46).

⁵⁴ Službene stranice Općine Brele, (bilj. 45).

land; mark existing and new roads, place educational boards and provide belvederes along existing roads using traditional materials from Biokovo; build visitor infrastructure buildings (information points, park entrances, educational centres and visitor centres) within the existing settlements (3a); and build parking lots within the subzone of existing settlements (3a). According to Art. 59(6) of the Plan, the expansion and/or opening of building zones is allowed in the settlement subzone (3a), to the extent justified by the needs of the host population and the demographic situation of the area, that is to say in accordance with the development plans/strategies of individual settlements. According to Art. 59(7) of the Plan, expansion and reconstruction of communal infrastructure within the settlement subzone (3a) can be planned in accordance with the development plans/strategies of individual settlements and the demographic needs of the area. According to Art. 59(8) of the Plan, ethnic villages, camps and stationary accommodation facilities (up to 60 beds per facility) as well as work and economic zones can be planned within the settlement subzone (3a) (provided that the highest ecological standards are met).

Although the Act on the Protection and Preservation of Cultural Property does not provide for a buffer zone for the Church of Our Lady of Health wider than the parcels belonging to it, its environment is indirectly protected by it being situated within the Biokovo Nature Park. Without this extenuating circumstance, the area around the church would not be protected, directly violating a number of international conservation charters, among them Art. 14 of the Venice Charter,⁵² which states that “sites of monuments must be the object of special care in order to safeguard their integrity and ensure that they are cleared and presented in a seemly manner”.

⁵² ICOMOS, International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, Venice, 1964, https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf, accessed on 12 December 2021.

ce jasno upućuju na to da se crkva Gospe od Zdravlja ne smije tretirati isključivo kao izolirana građevina kojoj će uskoro biti vraćena funkcija bogomolje, nego kao važna točka u kapilarnom sustavu prirodno-kulturnog krajobraza u kojem je fosilizirano baštinsko nasljeđe i povijesni repetitorij moguće revitalizirati dajući mu i nove uporabne sadržaje. Upravo čin istraživačke i zaštitarske intervencije negira kulturni krajolik kao isključivo muzeološku kategoriju, te ga definira kao dinamični historijski organizam koji će se i dalje mijenjati. Turisti i domaće stanovništvo aktivni su čimbenici tih promjena i prostora, ali istovremeno i uživatelji prezentiranog nasljeđa s crkvom Gospe od Zdravlja u fokusu.⁵⁵

Given that the entire area of the Biokovo Nature Park is a valuable cultural landscape, according to Art. 64 of the Spatial Plan of the Biokovo Nature Park, any intervention within the Park must be reviewed and approved by the competent conservation department.⁵³ Likewise, according to Art. 20(2), of the Spatial Development Plan of the Municipality of Brela,⁵⁴ conditions of nature protection provided for by the competent ministry must be fulfilled when issuing building approvals within the building area of the Biokovo Nature Park, in accordance with the Nature Protection Act.

The above plans, regulations, acts and guidelines clearly indicate that the Church of Our Lady of Health should not be treated exclusively as an isolated building, whose function as a place of worship will soon be restored, but as an important part of the natural-cultural landscape in which fossilised heritage and history can be revitalised by giving it new useful contexts. The very act of research and conservation intervention negates the cultural landscape as an exclusively museological category, and defines it as a dynamic historical organism that is continually changing. Tourists and the local population are actively participating in this space and in these changes; at the same time, they are the ones enjoying the presented heritage with the Church of Our Lady of Health in focus.⁵⁵

*Translation and proof-reading:
ETNOtrend d.o.o*

⁵⁵ Postupak obnove crkve još traje, a završetak radova planiran je krajem 2024. godine.

⁵³ Ministry of Physical Planning, Construction and State Assets (n. 46).

⁵⁴ Official website of the Brela Municipality (n. 45).

⁵⁵ The church restoration is still ongoing, and the completion of the works is planned for the end of 2024.

LITERATURA / REFERENCES

- BABIĆ, M., 1999. – Milan Babić, Iz vizitacije biskupa Stjepana Blaškovića 1735., *Vrela Brela, glasnik prijatelja kulturne i prirodne baštine*, 4-5, Brela, 124–125.
- BADURINA, A., 1986. – Anđelko Badurina, Razvoj oltara kroz povijest. *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija*, 26 (2), Split, 134–141.
- BEBIĆ, J., 1985. – Josip Bebić, *Brela*, Crkva u svijetu, Split.
- BENČEK, Đ., 2008. – Đuro Benček, Geologija Biokova, *Biokovo*, (ur./ed.: R. Ozimec), Graphis, Park prirode Biokovo, Biokovo, Zagreb, 30–48.
- DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, B., 2012. - Biserka Dumbović Bilušić, Prepoznavanje i razvrstavanje krajolika kao kulturnog naslijeđa, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 36, Zagreb, 47–66.
- GAMULIN, A., 1995. – Anita Gamulin, *Konzervatorski elaborat za crkvicu Gospe od Zdravlja*, Konzervatorski ured u Splitu, Split.
- KATALINIĆ, A., 1976. – Ante Katalinić, Dinamičko-ritmički uspon hrvatskoga marijanskog kulta, *Crkva u svijetu*, 11(3), Split, 270–279.
- KULIĆ, D., 2021 – Darko Kulić, *Građevinski projekt konstruktivno-građevinske sanacije crkvice Gospe od Zdravlja*, Split.
- LADIĆ, Z., 1998. – Zoran Ladić, Ivana Prijatelj-Pavičić, Kroz Marijin ružičnjak, Zapadna marijanska ikonografija u dalmatinskome slikarstvu od 14. do 18. st., *Croatica Christiana periodica*, 24 (45), Zagreb, 197–201.
- MARASOVIĆ, T., 1985. – Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*, Sveučilište u Splitu, Split.
- MARUŠIĆ, N., 2010. – Nada Marušić, Stara crkva Gospe od Zdravlja, *Kamen života, list župe sv. Stjepana prvomučenika*, 6, Brela, 26–28.
- OZIMEC, R., 2008. – Roman Ozimec, Biokovu monografijom, *Biokovo*, (ur./ed.: R. Ozimec), Graphis, Park prirode Biokovo, Biokovo, Zagreb, 1–10.
- PAVIČIĆ, I., 2018. – Ivana Pavičić, Prilog poznavanju zastupljenosti i rasprostranjenosti ikonografski srodnih oltarnih slika s prikazom Gospe od Ružarija s likovima savezničkih vladara na području istočnog Jadrana, južne Italije i Provanse, *Ars Adriatica*, 8, Zadar, 105–128.
- SLUKAN-ALTIĆ, M., 2000. – Mirela Slukan-Altić, Povijest mletačkog katastra Dalmacije, *Arhivski vjesnik*, 43, Zagreb, 171–198.
- SZABO, A., 2017. – Agneza Szabo, Reformacija i protureformacija u Hrvatskoj, *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 72 (1), Zagreb, 3–6.
- TELBISZ, T., 2009. – Tamás Telbisz, Doline Morphometric Analysis and Karst Morphology of Biokovo Mt (Croatia) Based on Field Observations and Digital Terrain Analysis, *Hrvatski geografski glasnik*, 2, Zagreb, 2–22.
- TOMASOVIĆ, M., 2017. – Marinko Tomasović, Makarska kuga 1815. kroz mentalnu i stvarnu topografiju: groblja, vjerski i memorijalni objekti, zavjeti, predaja i njena folkloristička razrada, motiv u umjetnosti i književnosti, *Kuga u Makarskoj i Primorju 1815., Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog od 2.-4. prosinca 2015. u Makarskoj*, (ur./ed.: M. Tomasović), Makarska, 17–117.

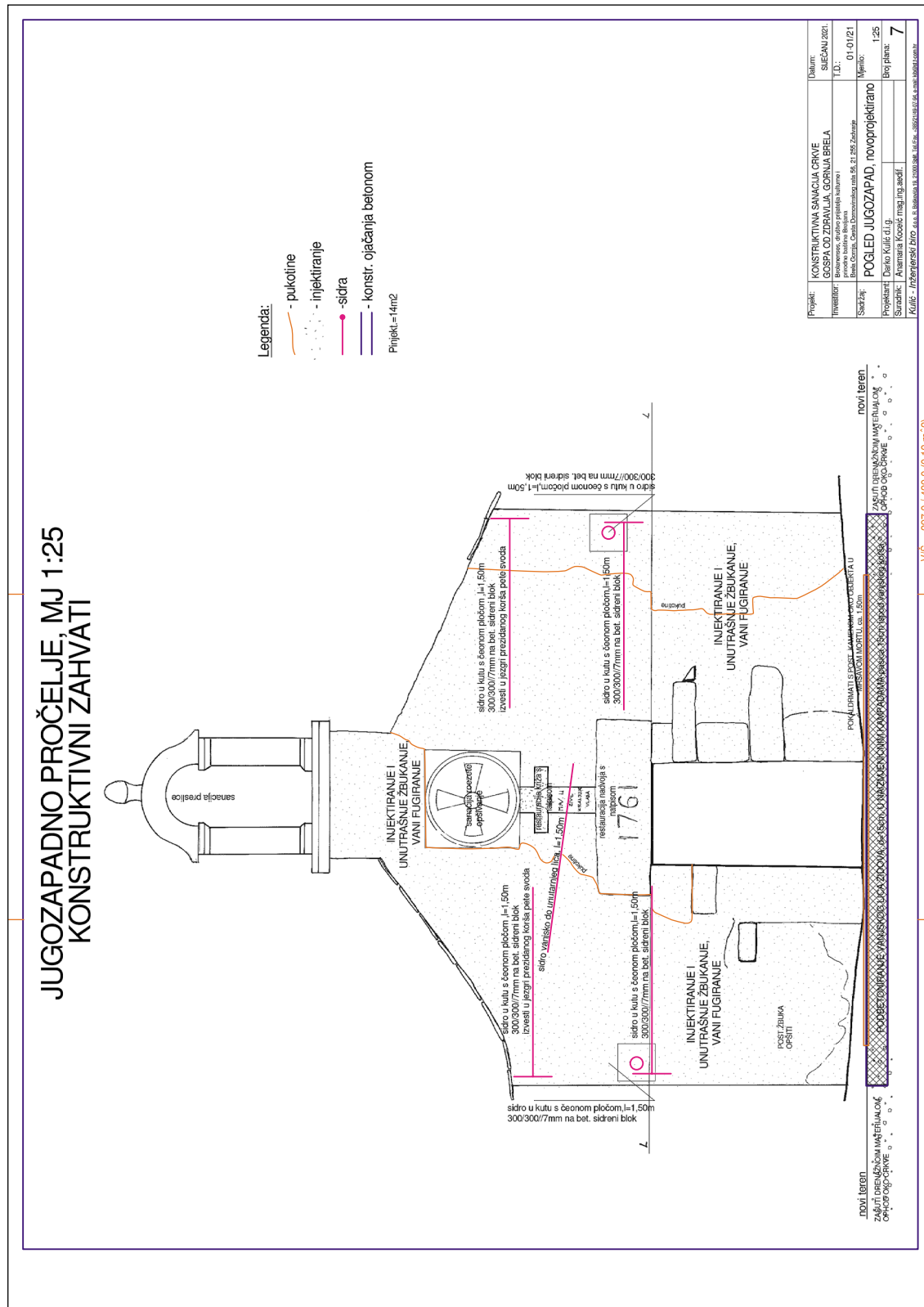
ARHIVSKI IZVORI / ARCHIVAL SOURCES

Nadbiskupski arhiv Split, M, 116.a., f. 136r.

Nadbiskupski arhiv Split, M. 82., f. 324r.

Internetski izvori / Internet sources

1. Državna geodetska uprava, <https://www.katastar.hr/#/>, pregledano 28.6.2022.
2. Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2015., <https://mpgi.gov.hr/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-parkova-prirode/prostorni-plan-pp-biokovo/3719>, pregledano 13. 1. 2022.
3. Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, Prostorni plan Parka prirode Biokovo, 2015., <https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPBiokovo//Odredbe-za-provodenje.pdf>, pregledano 28.6.2022.
4. Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, Kartografski prikaz - Zone zaštite u Parku prirode, 2015., <https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPBiokovo//4Zone-zastite-u-Parku-prirode.jpg>, pregledano 28.6.2022.
5. ICOMOS, International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, Venecija, 1964., https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf, pregledano: 12. 12. 2021.
6. Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, crkva sv. Nikole, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5342>, pregledano 28.6.2022.
7. Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, Tomaši, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-3009>, pregledano 28.6.2022.
8. Službene stranice općine Brela, Kartografski prikaz 4B; Građevinska područja naselja - Naselje Gornja Brela, 2021., https://opcina-brela.hr/wp-content/uploads/2020/07/PPUOB_4B-GP-1.pdf, pregledano 28.6.2022.
9. Službene stranice općine Brela, Prostorni plan uređenja općine Brela, 2021., https://opcina-brela.hr/wp-content/uploads/2020/07/ID2020_PPUOB_ODREDBE-ZA-PROVEDBU_PP_srpanj.pdf, pregledano 28.6.2022.
10. UNESCO World Heritage, 2009. – World Heritage and Buffer Zones. International Expert Meeting on World Heritage and Buffer Zones, Davos, Switzerland 11 –14 March 2008., <https://whc.unesco.org/en/series/25/>, pregledano 24.9.2022.

PRILOG 3. Jugozapadno pročelje s prijedlogom zaštitnih radova
APPENDIX 3 Southwest façade with proposal of protection interventions

VIS-A-VIS-A-VIS 200
Prikaz kataloga izložbe *Vis-a-Vis 200. Arheološka baština otoka*
Visa u povodu 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu,
Arheološki muzej u Splitu, Split, 2021.

VIS-A-VIS-A-VIS 200
Review of the exhibition catalogue *Vis-a-Vis 200. Arheološka baština*
otoka Visa u povodu 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu

IGOR BORZIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja P. Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
igorborzic@gmail.com

UDK: 904(497.583)(210.7Vis)“652“(083.824)

DOI: 10.15291/archo.3984

PRIKAZ / REVIEW

Primljeno / Received: 2022-06-29

Arheološka baština otoka Visa, s primjerice gradinom Talež, antičkom Isom ili pak brodom kod Vele Svitnje, za mnoge arheologe upućene otocima i morima znači iznimno mnogo. Sigurno čak i više ovaj je fascinantni srednjodalmatinski otok sa svojim malim, ali upečatljivim arhipelagom, tijekom svih minulih vremena svoje dinamične povijesti značio i svojim stanovnicima, vojnicima, mornarima, trgovcima, putnicima namjericima i nena-mjericima. Riječ je o malom komadu zemlje, čija je vrijednost, dakle, trajna, samo su njezini konzumenti promjenjivi. Sa strane jednog od onih modernih konzumenata arheologa, nadam se da mi autori ovdje predstavljenog izdanja neće uzeti za zlo prošireno repliciranje njihova upečatljivog naslova, bliskoj publici dovoljno jasnog da zna što očekivati na izložbi i u katalogu, a laicima opet dovoljno tajnovitog i intrigantnog da zavire u njih i otkriju svi-

Archaeological heritage of the island of Vis, including, for instance, Talež hillfort, ancient Issa or Vela Svitnja shipwreck, has a special meaning for many archaeologists drawn to the islands and the seas. This fascinating central Dalmatian island with its small but distinct archipelago surely meant even more to its inhabitants, sailors, merchants, chance travelers and intentional visitors throughout all segments of its dynamic past. It is a small piece of land, of permanent value, only its beneficiaries change. As one of modern beneficiaries-archaeologists, I hope that the authors of the edition presented here will not mind my expanded paraphrase of their striking title, clear enough to the knowledgeable public to comprehend what to expect from the exhibition and the catalogue, and still mysterious and intriguing for laymen inviting them to take a glance and discover the world of not only Vis in antiquity, but of

jet ne samo antičkog već otoka Visa u cijelosti. I to svijet gledan iz kuta eminentnih arheologa i muzealaca od kojih su neki oko Ise već izgradili, a neki tek grade svoje očito bogate i sjajne karijere.

Izložba i katalog *Vis-a-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa* realizirani su u povodu proslave 200. obljetnice naše najstarije specijalizirane arheološke institucije, Arheološkog muzeja u Splitu. Ne umanjujući vrijednost sigurno mnogih drugih, smatram da Muzej, a posredno i mi svi ostali, nije mogao dobiti ljepši rođendanski poklon. Na ovom će mjestu fokus biti na katalogu izložbe, i to prije svega zbog tekstova koji je prate i kojima su na jednom mjestu predstavljene aktualnosti poznavanja otočne arheološke baštine, u najvećoj mjeri koncentrirane oko ostataka antičke, poglavito helenističke Ise. Riječ je o kraćim tekstovima, evidentno temeljenima na osobnom istraživačkom radu autora te brojnoj stručnoj i znanstvenoj literaturi, a koji su za ovu prigodu stilski i aparatno sažeti na razinu dohvatljivu širokoj publici. To nikako ne umanjuje njihovu važnost i za onu strukovnu, prije svega zbog argumentiranosti teksto predstavljениh podataka, objedinjenosti mnogih tema te količine kataloški predstavljene, ispravno tipološki analizirane arheološke građe. Kroz nju se ogleda problematika arheološke baštine otoka Visa i stječe mogućnost komparacije s mnogim bližim i daljim kronološki paralelnim, a kulturološki istim, ali i drukčijim ambijentima. Svi tekstovi, njih čak 29, popraćeni su ilustrativnim prikazima izložbenih eksponata te terenskim situacijama, kojima se konzumentima ovog štiva na najširi mogući način omogućava njihovo shvaćanje.

Nakon uvodnih riječi D. Radića, rođenog Višanina koji više teme promatra sa susjedne Korčule, u katalogu je predmetno značenje Visa istaknuto na dvjema historiografski različitim razinama. S jedne strane, u poglavlju *Pregled povijesti arheoloških istraživanja na otoku Visu* (autor: B. Čargo) jasno je prikazano što je tamošnja baština značila za razvoj arhe-

this island in its entirety. It is a world observed from a standpoint of eminent archaeologists and museum workers some of whom have already built their prolific and successful careers exactly on Issa, while some still work on it.

The exhibition and catalogue *Vis-a-Vis 200, Archaeological heritage of the island of Vis* were realized on the occasion of the 200th anniversary of our oldest specialized archaeological institution, the Archaeological Museum in Split. In my opinion, the Museum could not have received a better birthday present, without devaluing all other gifts. Here the focus will be on the exhibition catalogue, primarily due to accompanying texts which present actual matters of the archaeological heritage of the island, mostly concentrated around the remains of ancient Issa, in particular its Hellenistic phase. These short texts, obviously based on personal research work of the authors and abundant professional and scholarly literature, have been summarized in terms of style and methodology so as to be comprehensible to the general public. Still, they retain professional relevance, primarily owing to well-argued premises of the texts, unification of a number of subjects and the amount of presented archaeological material, correctly analyzed in typo-chronological terms. It reflects the subject-matter of the archaeological heritage of the island of Vis and offers a possibility of comparison with many close or distant but synchronous ambiances that may be identical or quite different in cultural terms. All texts, as many as 29, are accompanied by illustrative depictions of the exhibits and field situations, providing the most extensive framework for their understanding to all readers of the catalogue.

After an introduction by D. Radić, a native of Vis who observes his island from neighboring Korčula, the importance of Vis was emphasized at two different levels with regard to historiography. On the one hand, the chapter *Overview of the history of archaeological research on the island of Vis* (author: B. Čargo) clearly presents how important the heritage of Vis was in to the development of archaeology in our region.

ologije na našim prostorima. Fantastično je čitati podatke koji svjedoče o 15. stoljeću kao vremenu u kojem se razvija svjesnost o sjaju i vrijednostima antičke Ise te prvim otočnim arheološkim zbirkama nastalima tijekom 18. i 19. stoljeća. Nadalje, arheološku atraktivnost Ise u vremenima intenzivnog razvoja arheološke znanosti, koja traju još i danas, najbolje se uočava spomenom eminentnih hrvatskih arheologa koji su dio svojih aktivnosti posvetili upravo ovom otoku i gradu, od Š. Ljubića, J. Brunšmida, F. Bulića, G. Novaka, M. Abramića, B. Gabričevića, D. Rendić-Miočevića, N. Cambija, B. Kirigina pa, ako hoćemo, i sve do autora ovog kataloga.

S druge strane, poglavlja *Pregled pretpovijesti otoka Visa* (autor: B. Čargo), *Povijesni pregled Ise* (autor: B. Čargo), *Grčki tragovi na Visu prije osnutka Ise* (autorica: J. Jovanović), te *Kasna antika i srednji vijek na Visu* (autorica: J. Jovanović) vrlo jasno ističu značenje, koje je ovaj, relativno mali, otok imao u razvoju dinamične kulturne povijesti istočne obale Jadrana. O tome u ranijim i kasnijim prapovijesnim vremenima svjedoče, primjerice, nalazi južnoitalske neolitičke keramike ili pak korintskog, atičkog ili etruskog posuđa, čiju kontekstualizaciju u vremenu i prostoru tek treba razriješiti. Osim pukog postojanja Ise, u antici tomu pak znatno doprinosi popis povijesnih osoba koje su se iz različitih pobuda doticale otoka i time mu dale na važnosti. Jedan Dionizije I. Sirakuški, legendarni misteriozni Jonije, ilirski prvaci Agron i Teuta, rimski republikanski velikani Pompej i Cezar, carski princ Druz, a zatim i nesretni provincijski namjesnik Scribonijan, samo su neki od onih, čije su se ambicije preko antičke Ise pretočile do današnjih dana, ostavljajući nama bogati sadržaj za razmišljanje.

Očekivano je najveći broj poglavlja kataloga posvećen arheološkoj ostavštini grčko-helenističke Ise, nadopunjenoj prema potrebama i mogućnostima one rimske, čak i kasnoantičke, odnosno srednjovjekovnog Visa. Želja da se prije svega Isu u svekolikom smislu prikaže

It is fantastic to read the information testifying to the 15th century as the time when the consciousness about the splendor and values of ancient Issa was awoken as well as about the first archaeological collections on the island created in the 18th and 19th centuries. Further on, the archaeological appeal of Issa in the period of intensive development of the archaeological science, that is still ongoing, is best illustrated by mentioning eminent Croatian archaeologists who dedicated some of their time to this island and the city, starting from Š. Ljubić, J. Brunšmid, F. Bulić, G. Novak, M. Abramić, B. Gabričević, D. Rendić-Miočević, N. Cambi, B. Kirigin, and finally the author of this catalogue.

On the other hand, chapters *Overview of pre-history of the island of Vis* (author: B. Čargo), *Historical overview of Issa* (author: B. Čargo), *Greek traces on Vis prior to the foundation of Issa* (author: J. Jovanović) and *Late Antiquity and the Middle Ages on Vis* (author: J. Jovanović) very clearly accentuate the importance that this relatively small island had in the dynamic development of cultural history of the eastern Adriatic coast. In earlier and later prehistoric times, this is attested by the finds of southern Italic Neolithic pottery as well as Corinthian, Attic or Etruscan ware whose contextualization in time and space is still pending. A list of historical persons related to this island in one way or another illustrates its significance in antiquity. Dionysius of Syracuse, legendary and mysterious Ionius, Illyrian rulers Agron and Teuta, Roman republican dignitaries Pompey and Caesar, imperial prince Drusus, and then also the unfortunate provincial governor Scribonianus, are only some of those whose ambitions left trace in ancient Issa to the present day, providing us with a lot to think about.

As expected, the majority of the catalogue chapters deal with the archaeological heritage of Greek-Hellenistic Issa, complemented in accordance with the needs and possibilities of the Roman city, and later of medieval Vis. The intention to present Issa as a genuine Greek city in all aspects, as the apogee of Hellenic

pravim grčkim gradom, perjanicom helenske kulture na ovom dijelu Jadrana, realizirana je izdvajanjem posebnih manjih tema. U prvoj od njih, *Grčki natpisi iz Ise* (autorica: J. Jovanović), odabrani su neki od najvažnijih epigrafskih spomenika nadgrobnog, zavjetnog, počasnog i pravnog karaktera. Zbog svoje važnosti oni su već otprije zastupljeni u literaturi, no zbog svoje su tipologije te sadržaja i dalje intrigantni. Oni donose odgovore na mnoga pitanja iz domene isejskog društva, onomastike, društvene strukture, političkog uređenja, religijskih praksi, ali i značenjskog položaja helenske Ise u turbulentnim vremenima njezina osnutka, trajanja, ali i postupnog potpadanja čitave istočne obale Jadrana pod rimsku vlast. Ova vrsta spomenika isto tako dobro pokazuje kako je Isa, ako ne u samom početku njezina bivstva, onda sasvim sigurno u trenucima svojeg vrhunca, ali i kraja, bila multietnička, a time i multikulturalna sredina, što je očekivano s obzirom na njezin otočni, ali nikako ne izolirani položaj s iznimno valoriziranom strateškom komponentom.

Grčki kolonijalni karakter Ise nedvosmisleno je vidljiv i u njezinim fizičkim manifestacijama predstavljenima u poglavlju *Urbanizam i arhitektura helenističke Ise* (autor: B. Čargo). Od pažljivo odabranog mjesta utemeljenja grada preko bedema koji skrivaju pravilnu planimetriju gradskog tkiva s komunikacijama te izduženim inzulama s pretpostavljenim priobalnim položajem agore pa sve do luke i izvangradskih nekropola, obrtničkih postrojenja i ruralnih imanja, Isa se pokazuje kao funkcionalni prostor nastao prema svim uzusima svojevjremene grčko-helenističke gradogradnje maksimalno prilagođene prostoru. Prostorna svrsishodnost vidljiva je i u minimalnim preinakama koje je Isa u urbanističkom smislu doživjela nakon gubitka samostalnosti, odnosno postupnim gubljenjem helenističkog i dodavanjem rimskog prefiksa u njezin identitet. Ta je situacija prikazana u posebnom poglavlju *Zamah gradnje i urbanističke promjene u Isi u razdoblju Principata* (autor: B. Čargo), s na-

culture in this part of the Adriatic, was realized by concentrating on separate smaller subjects. The first one of them, *Greek inscriptions from Issa* (author: J. Jovanović), offers a selection of some of the most important epigraphic monuments of funerary, votive, honorary and legal character. Owing to their importance they have already been published, but their typology and content are still intriguing. They offer answers to a number of questions from the domain of Issaeian society, onomastics, social structure, political system, religious practices, but also the important position of Hellenic Issa in turbulent times of its foundation, duration, and gradual Roman conquest of the entire eastern Adriatic. This kind of monuments also reveals that Issa was, if not at the very beginning of its presence, then definitely at its peak, and its end, a multiethnic and thence multicultural environment, as expected having in mind its insular but not isolated position with highly valued strategic component.

Greek colonial character of Issa is easily recognizable in its physical manifestations presented in the chapter *Urbanism and architecture of Hellenistic Issa* (author: B. Čargo). Issa is seen as a functional space created in accordance with all principles of Greek-Hellenistic urbanism maximally adapted to the space, starting from a carefully chosen place for the city foundation over city walls that hide the regular city planimetry with communication lines and elongated insulae, the assumed coastal position of agora and all the way to the port, necropoles out of the city, craft facilities and rural estates. Spatial functionality is visible in minimal alterations that Issa underwent in urbanistic terms after it had lost its independence, that is with gradual loss of the Hellenistic prefix in its identity which was replaced by a Roman one. This situation was studied in the separate chapter *Strong development of building and urbanistic changes in Issa in the Principate* (author: B. Čargo), with mention of all previous insights about important building activities, mostly in the public, coastal part of the city. For example renovation

vodima dosadašnjih spoznaja o važnim javnim graditeljskim aktivnostima, uglavnom pozicioniranim u javnom, priobalnom dijelu grada. Primjerice, obnova već postojećeg trijema, gradnja vojnog (?) vježbališta, forumskog sklopa s hramskim zdanjem ili pak termi javnog karaktera i teatra svjedoče da unatoč još uvijek neiskristaliziranom administrativno-pravnom položaju Ise, ona u rimsko vrijeme poprima sve elemente jednog ozbiljnog rimskog urbanog središta. Da nije tako, tada ne bismo mogli govoriti o svim spomenutim sastavnicama grada, ali ni o ostalim pokazateljima njegove važnosti, među koje sigurno spadaju i rimskodobni kameni spomenici. U odabiru predstavljenom u poglavlju *Lapides Issae* (autorica: J. Jovanović) fokus je logično stavljen na skupinu pet rimskih carskih statua julijevsko-klaudijevske i flavijevske dinastije, nažalost bez poznatog konteksta nalaza, a kakvima se može podičiti mali broj naselja ne samo na prostoru Jadrana već i širom Rimskog Carstva.

U katalogu su nadalje posebno predstavljena i dva iznimno bitna aspekta isejske svakodnevnice, s jedne strane život opisan u poglavlju *Pregled isejskog gospodarstva* (autor: B. Čargo), a s druge strane smrt kroz *Pogrebne običaje u helenističkoj Isi* (autorica: J. Jovanović). Unatoč tomu što je površinski malen, Isejcima je otok u užem smislu omogućavao onu uvijek traženu autarkiju, resursnu samodostatnost, dovoljnu da neizbježne nedostatke nadomjesti izlaskom na tržište. A na njemu je Isa, barem kako pokazuje relevantni arheološki materijal, prešla put od receptivne zone, uglavnom usmjerene k južnoj Italiji, do one emisarske, od sredine 3. st. pr. Kr. okrenute uglavnom srednjodalmatinskom arealu. Nema dvojbe da je isejskim agrarnim pejzažem vladala mediteranska trijada, žitarice, loza i masline. Ciklus o isejskoj zemlji, vinogradima, vinu, amforama, dakle nečemu što je već i u antičko vrijeme opjevano, uz višedisciplinski razvoj arheologije danas sve više dobiva na argumentaciji. Ista je stvar i s ostalim ovdje prikazanim aspektima primarnog sektora, stočarstvu, pčelarstvu i, naravno, prepoznatljivim aktivno-

of the existing portico, construction of a military (?) training ground, forum complex with a temple, or public thermae and theater testify to the fact that Issa in the Roman period acquired all elements of a prominent Roman urban center despite its unclear administrative and legal position. If that was not the case, we could not discuss all the mentioned components of the city, but neither the other indicators of its importance, such as Roman-era stone monuments. In a selection presented in the chapter *Lapides Issae* (author: J. Jovanović), the focus is, logically, on the group of five Roman imperial statues of Julio-Claudian and Flavian dynasties, unfortunately without the context of discovery. Few settlements can boast such finds, not only in the Adriatic area, but also across the entire Roman Empire.

Two exceptionally important aspects of daily life in Issa are presented in the catalogue. On the one hand, we get a description of life in the chapter *Overview of the economy of Issa* (author: B. Čargo), and on the other hand an image of death through *Funerary customs in Hellenistic Issa* (author: J. Jovanović). Despite the small size of the island, the Issaeans could have counted on always desirable autarchy, resource self-sufficiency, enough to replace inevitable shortcomings by strong market presence. This is where Issa, at least according to relevant archaeological evidence, developed from a receptive zone directed at southern Italy, to an emission zone, from the mid-3rd century BC, focused mostly on the central Dalmatian region. There is no doubt that the Issaeian agrarian landscape was dominated by the Mediterranean triad: cereals, vine and olives. Multidisciplinary development of archaeology has supported notions about a cycle on the Issaeian land, vineyards, wine, amphorae, that had already been praised in antiquity. The same is true of all other aspects of primary sector that have been described here, such as livestock breeding, beekeeping and of course sea-related activities that are becoming more recognizable. Resource abundance of the is-

stima okrenutima moru. No resursne blagodati otoka Visa omogućile su i razvoj obrtništva u službi zadovoljavanja lokalnih potreba, ali i iznalaženje, odnosno proširenje ponude namijenjene tržištu. Lončarska produkcija s amforama i pitosima namijenjenima skladištenju i trgovini poljoprivrednih proizvoda, odnosno stolnim te inim posuđem izrađenim i konzumiranim u potpuno helenističkom duhu, ostavilo je najveći pečat u isejskom obrtništvu. Ništa manje važno nije moglo biti ni kamenarstvo, bilo u vidu eksploatacije bilo obrade lokalnog kamena, ili pak obrada pojedinih, naravno importiranih metala. Potonje je tema koja se dijelom dotaknula i u poglavlju o jednom od najvažnijih isejskih eksponata *Glava brončanog kipa božice Artemide* (autor: B. Čargo). Taj spomenik osim svoje iznimne umjetničke vrijednosti nedvojbeno upućuje i na ekonomske mogućnosti grada. Uz to, pečat isejskoj gospodarskoj razgranatosti i tržišnoj fokusiranosti predstavlja i težnja da se od samih početaka njezine samostalnosti sredinom 4. st. pr. Kr. razvija i samostalna monetarna politika. O njezinim se materijalnim dokazima, odnosno isejskim numizmatičkim serijama, ali prigodno i ostalom novcu koji je cirkulirao ovim prostorom tijekom helenističkog i rimskog razdoblja, čita u posebnom poglavlju *Novac* (autorica: J. Mardešić).

Paradoksalno je da je dugo vremena život antičke Ise bio promatran kroz prizmu nalaza s njezinih dviju glavnih nekropola, Martvila i Vlaške njive. I bez obzira na to što smo danas obogaćeni konkretnim „životnim“ arheološkim kontekstima, one su i dalje neiscrpan izvor podataka, koji u posljednje vrijeme putem doktorskih disertacija i monografija konačno i doživljavaju konkretnu i sintetsku znanstvenu valorizaciju ponuđenu interesnoj javnosti. U katalogu izložbe taj je aspekt Ise posebno apostrofirano isticanjem aktualnih spoznaja o mnogim manjim temama, primjerice prostornoj organizaciji isejskih nekropola; tipologiji grobova i već prije spominjanih nadgrobničkih spomenika; zatim višestrukom sukcesivnom korištenju grobnica, očito obiteljskog karaktera, praksi

land of Vis enabled the development of crafts in order to meet local needs but also to find and expand the range of goods for export. Issaeian crafts were marked most strongly by pottery production of amphorae and pithoi intended for storage and trade with agricultural products, that is tableware and other vessels made and used in an entirely Hellenistic style. Stone masonry had to be equally important, either as quarrying of local stone, or as processing certain, imported types of metal. The latter is a subject partially touched on in the chapter about one of the most important Issaeian exhibits *Head of the bronze statue of the goddess Artemis* (author: B. Čargo). This monument, apart from its outstanding artistic value, doubtlessly reveals economic possibilities of the city. Furthermore, Issaeian economic ramification and market focus are related to an early tendency to develop independent monetary policy from the beginning of its independence in the mid-4th century BC. A special chapter with the title *Money* (author: J. Mardešić) deals with material evidence of this monetary policy, that is numismatic issues, but also other coins circulating in this region in the Hellenistic and Roman period.

Paradoxically enough, life of ancient Issa was perceived for a long time through the prism of its two main necropoles, Martvilo and Vlaška njiva. Regardless of the fact that at present we have specific “living” archaeological contexts, they still represent an inexhaustible source of information, that have recently saw specific and synthetic scholarly valorization through dissertations and monographs offered to the public. In the exhibition catalogue this aspect of Issa was emphasized by paying attention to current insights about many smaller topics, such as the spatial organization of Issaeian necropoles, grave typology and previously mentioned funerary monuments; also multiple successive burials in tombs of evidently family character, a practice more characteristic of the eastern Adriatic Iron Age indigenous populations than the Hellenic component, which in-

više svojstvenoj istočnojadranskom željezno-dobnom indigenom stanovništvu nego onom helenskom, što i dalje navodi na promišljanja o njegovu utjecaju na isejsko helensko društvo ili inkorporiranosti u njega ili pak o čistom isejskom ekonomičnom raspolaganju prostorom. Tu se kratko raspravlja i o kronološkoj, ali i kulturološkoj odvojenosti dvaju ritusa postupanja s pokojnicima, onog praćenog od sredine 4. st. pr. Kr. i očito izvornog isejskog inhumacijskog do onog incineracijskog pod italskim elementom promoviranog od sredine 1. st. pr. Kr. U konačnici, tu se govori i o vidljivim manifestacijama pogrebnih rituala u službi duhovnog zadovoljavanja pokojnika, živućih i bogova, a koji svojim bogatstvom, raznolikošću i raznorodnošću svjedoče svekolikom praćenju trendova helenističkog kasnorepublikanskog svijeta, za što su Isa i isejsko društvo očito imali itekako velike snage i mogućnosti.

Upravo je ta množina i raznovrsnost nalaza, u kojima se nalaze argumenti za prije izrečene ideje, tema mnogih manjih poglavlja u kojima su publici predstavljeni mnogi pokretni arheološki nalazi iz Ise. S obzirom na to da većina njih potječe iz grobnica s jasno izraženim ritualom pogrebnih gozbi, logično je da su, izuzev onih malobrojnijih predstavljenih u poglavlju *Metalni, stakleni, jantarni i koštani predmeti iz Ise* (autorica: J. Jovanović), najzastupljeniji keramički predmeti simpozijastičkog karaktera, u tipološkom smislu pripadnici onih grupa proizvoda koji cirkuliraju ne samo istočnojadranskim već i generalno gledano helenističkim i poslije kasnorepublikanskim svijetom. Konkretno su to *Oslikane keramičke vaze: crvenofiguradni stil, Alto Adriatico i srodni stilovi* (autorica: J. Jovanović), *Crnopremazana keramika* (autorica: J. Jovanović), *Keramika tipa Gnathia* (autor: B. Čargo), *Isejska keramika tipa Gnathia* (autor: B. Čargo), *Kasnohelenistička isejska keramika sa sivim i crveni premazom* (autor: B. Čargo), *Isejska helenistička reljefna keramika rađena u kalupu* (autor: B. Čargo) te *Terakote* (autorica: J. Jovanović) i *Lucerne* (autor: B. Čargo). Osnovnim informacijama o tehničkim odlikama,

stigmatizes considerations of its influence or incorporation into the Issaeian Hellenic community or Issaeian purely economic space usage. There is also a brief discussion of chronological and cultural separation between two funerary rites: inhumation, appearing in the mid-4th c. BC as obviously original Issaeian practice, and cremation, promoted by the Italic element from the mid-1st century BC. Finally, a description is offered of the visible manifestations of funerary rituals with an aim of offering spiritual satisfaction to the deceased, the living and the gods. These customs with their abundance, versatility and diversity testify to absolute concordance with the Hellenistic and late republican trends, for which Issa and its society lacked neither the strength nor the abilities.

It is exactly this multitude and diversity of finds, providing arguments for previously voiced ideas, that is a theme of many smaller chapters that present a plethora of small finds from Issa. Since most originate from tombs with clearly denoted ritual of funerary feasts it is logical that, apart from scarce objects presented in the chapter *Metal, glass, amber and bone objects from Issa* (author: J. Jovanović), the most numerically abundant category are ceramic symposiastic artifacts, typologically belonging to the groups of products that circulated not only in the eastern Adriatic but also generally in the Hellenistic and late republican world. Specifically these are *Painted ceramic vases: red-figure style, Alto Adriatico and related styles* (author: J. Jovanović), *Black-glazed ware* (author: J. Jovanović), *Gnathia ware* (author: B. Čargo), *Issaeian Gnathia ware* (author: B. Čargo), *Late Hellenistic Issaeian ware with gray and red slip* (author: B. Čargo), *Issaeian Hellenistic moldmade relief ware* (author: B. Čargo), *Terracottas* (author: J. Jovanović) and *Lamps* (author: B. Čargo). Basic information about the technical characteristics, chronological evolution of style, spatial sources and distribution are presented as a foundation for explaining the emergence of the mentioned ceramic groups on the eastern Adriatic coast, paying

kronološkoj evoluciji stila, prostornim izvorima te distribuciji pružen je temelj objašnjava vanju pojave navedenih keramičkih grupa na istočnoj obali Jadrana, posebno apostrofirajući i u tipološko-kronološko-namjenskom smislu objašnjavajući konkretne isesejske nalaze predstavljene u samom katalogu. Pojava uglavnom južnoitalskog, ali u manjoj mjeri i istočnjačkog importa dokaz je perspektivnog položaja Ise u globalnim trgovačkim kretanjima. No, još se važnijom čini gotovo svim mogućim argumentima potvrđena lokalna produkcija pojedinih kategorija aktualnih keramičkih vrsta, Gnathiae, sivo i crveno premazane, helenističke reljefne keramike, kao i terakota i lucerni. Na njihov je nastanak i razvoj moguće gledati dvojako u smislu „importa“ ideje ili „importa“ obrtnika. U obama se slučajevima nameće isti zaključak o Isi kao modernom središtu, u prvom slučaju ili familijarnim s tehnološkim i modnim dosezima aktualnog svijeta ili u drugom pak dovoljno ekonomski privlačnim za dolaskom i predstavljanjem novih keramičarskih tehnika i stilova, očito dobro prihvaćenih ne samo u Isi već i njoj okrenutom dalmatinskom tržištu. Da je to bilo tako i da je Isa od pomodnog helenističkog središta postala lokalni helenistički trendsetter dokazuje, primjerice, iznimno velika količina njezinih, posebice Gnathia te sivo i crveno premazanih, keramičarskih proizvoda na gradinskom naselju Kopila na susjednom otoku Korčuli, ali i pod njezinim utjecajem sigurno uspostavljena produkcija sive i reljefne helenističke keramike u antičkim Sikulima, odakle su u velikoj mjeri bile izvožene prema Liburniji, tlu na kojem se moguće uspostavila i lokalna produkcija.

Promatrajući isključivo karakter keramičkih nalaza iz Ise, postoji opasnost stvaranja dojma isesejske stroge zatvorenosti u okviru helenskog svijeta. Međutim, posljednje spomenuti slučajevi dokazuju da je takav dojam lažan i da se komunikacija isesejske sa željeznodobnim indigenim zajednicama srednjeg Jadrana odvijala na mnogo višoj razini od interesnih sukoba koje opisuju antički pisci. I potonji su u trgovačkom smislu imali svoje adute, nažalost o

special attention to specific Issaeans finds displayed in the catalogue, also providing their typo-chronological attribution. Emergence of mostly southern Italic import, and to a lesser extent eastern import, testify to a favorable position of Issa in the global trade movements. What seems even more important is the local production, attested by almost all possible arguments, of certain categories of pottery types such as *Gnathia*, gray- and red-slip ware, Hellenistic relief ware, and terracottas and lamps. Their creation and development can be interpreted in two ways: as “import” of ideas or “import” of artisans. In both cases it is reasonable to conclude that Issa was a modern center, in the first case familiar with technological and fashion trends of the world at the time, and in the second case economically attractive enough to host new pottery techniques and styles, obviously well accepted not only in Issa, but also on its Dalmatian market. This is confirmed by a vast number of its pottery products, in particular *Gnathia* and vessels with gray and red slip found at the hillfort settlement Kopila on the neighboring island of Korčula suggesting that Issa went from a trendy Hellenistic center to a local Hellenistic trendsetter. Influenced by Issa, the production of gray and relief Hellenistic ware was launched in ancient Siculi, wherefrom it was exported towards Liburnia, the area where local production may have been established.

If we observe only the pottery finds from Issa, we might get an impression of Issa being enclosed within the framework of the Hellenistic world. However, the aforementioned examples indicate that it is a false impression, and that the communication between the Issaeans and the Iron Age indigenous communities happened at a much higher level than the interest conflicts described by the ancient writers. Indigenous populations also had something to offer in this trade exchange, though little is known about it, but finds of, for instance, trapezoidal belt buckles, Baška-type fibulae or the so-called Illyrian knives in the

tome se ne zna mnogo, no nalazi primjerice trapezoidnih pojasnih kopči, fibula tipa Baška ili pak tzv. ilirskih noževa u isejskim grobovima vrlo zorno pokazuju njihovo prisustvo, odnosno isejsku otvorenost suživotu s okolnim stanovništvom.

Iz do sada navedenog je vrlo jasno kako golemu količinu isejskih, odnosno viških arheoloških spomenika doslovce pršti zanimljivim informacijama. Dio njih bi sasvim sigurno ostao skriven da mnogi od na izložbi i u katalogu predstavljenih spomenika nisu prošli kroz ruke konzervatora i restauratora koji zaslužuju svaku pohvalu. Jedan manji dio njihova rada s pravom je stoga slikovno i tekstno predstavljen i u katalogu kroz poglavlja *Čišćenje helenističke reljefne keramike* (autorica: I. Prpa-Stojanac), *Pojedini postupci obrade kamenih spomenika iz antičke Ise* (autor: B. Vješnica) odnosno *Konzervatorsko-restauratorske metode primijenjene u restauraciji* (autor: D. Ordulj).

Zaključno, može se ponoviti kako je Isa kao otok i antički grad već doživjela niz tematskih i monografska predstavljanja. No zbog objektivnih okolnosti, ne umanjujući im uvijek iznimno visoku vrijednost, ni jedno od njih javnosti nije uspjelo u ovolikoj mjeri dočarati daleku povijest ovog otoka. Stoga se mora poentirati kako je dobro iskorištena ova svečana prigoda da se velikom količinom predstavljenog arheološkog materijala popraćenog kratkim, ali iznimno informativnim tematskim tekstovima, s jedne strane svima omogućiti pronicanje u sve sfere života negdašnjih „Višana“, a s druge strane i osvijesti golemi trud svih laika i stručnjaka uključenih u istraživanje ovog otoka. Otoka, koji na valu svoje bogate povijesti u svakom smislu iz dana u dan sve više napreduje i po tko zna koji put ističe značenje arheologije u kulturološkoj promidžbi ovog perifernog, ali prisutnog dijela Mediterana.

Issaeen graves vividly illustrate their presence, and the Issaeen openness to coexistence with the neighboring population.

From all the abovementioned it is clear that a vast number of the Issaeen or Vis archaeological monuments just abound with interesting information. Some of them would definitely remain hidden, if many of the monuments presented at the exhibition and in the catalogue were not treated by the conservators and restorers whose efforts are praiseworthy. Therefore a smaller part of their work was presented in the text and images in this catalogue in the chapters *Cleaning of the Hellenistic relief ware* (author: I. Prpa-Stojanac), *Certain procedures in the treatment of stone monuments from ancient Issa* (author: B. Vješnica), and *Conservation and restoration methods applied in restoration* (author: D. Ordulj).

Finally, we can reiterate that Issa as an island and an ancient city has already been presented in various thematic editions and monographs. Due to objective circumstances, and without diminishing their exceptional importance, none of them managed to demonstrate the distant history of this island to such an extent to the general public. Therefore we have to make a point that this festive occasion was used well to present a large number of archaeological finds accompanied by short but very informative thematic texts. On the one hand, the aim was to enable everyone to observe all spheres of life of the former residents of Vis, and on the other hand, to pay attention to an immense effort of all the laymen and experts participating in the research of this island, that progresses daily in every aspect propelled by its rich past, emphasizing once more the importance of archaeology in cultural promotion of this peripheral, but still present part of the Mediterranean.

Translation: Marija Kostić

UPUTE AUTORIMA

U časopisu *Archaeologia Adriatica* Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru objavljuju se znanstveni prilozi iz arheologije i srodnih znanstvenih područja.

Časopis izlazi jednom godišnje.

Prilozi se dostavljaju Uredništvu tijekom čitave godine u digitalnom obliku na e-mail adresu: **archaeologia.adriatica@unizd.hr**, ili, po potrebi, snimljeni na CD ili DVD na adresu: Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru, Obala kralja Petra Krešimira IV., 2, 23000 Zadar.

Nakon recenzentskog postupka prihvaćeni i znanstveno kategorizirani članci objavljuju se u prvom sljedećem svesku. Uredništvo odlučuje kojim će recenzentima pristigli rad biti poslan na ocjenjivanje – svaki će biti poslan na najmanje dvije recenzije. Svi članci prolaze tzv. dvostruku slijepu recenziju (engl. *double-blind review*) kojom se ne otkriva identitet ni autora ni recenzenta. U slučaju različitih ocjena rukopis se šalje na dodatnu ocjenu. Nakon ocjenjivanja rada autor je dužan unijeti promjene u tekstu prema priloženim recenzijama i uputama urednika ili se očitovati o razlogu njihova neprihvatanja. Svi pristigli radovi podvrgavaju se provjeri izvornosti putem sustava *Turnitin*. Autori ne snose troškove obrade rada i pripreme za tisak.

Nakon izlaska iz tiska svaki autor dobiva po jedan primjerak časopisa i članak u pdf formatu.

Prilozi se predaju kao MS Word dokument naslovljen prezimenom (su)autora (Uglešić; Miletić, Zaninović; Gusar, Fabijanić, Šućur; Cambi et al.) pisan slogom Times New Roman veličine slova 12 i dvostrukim proredom te se ne formatira. Rukopisi se tiskaju u dvojezičnom obliku. Mogu biti napisani na hrvatskome ili na nekom od stranih jezika u dogovoru s Uredništvom, a Uredništvo preuzima obvezu prijevoda na engleski jezik (ako je predan hrvatski tekst), odnosno hrvatski jezik (ako je predan tekst na nekom od stranih jezika).

U načelu prilozi ne mogu biti veći od 32 kartice teksta (dva autorska arka), a broj priloga (slike, karte, table i sl.) treba biti primjeren opsegu rukopisa. Fotografije trebaju biti oštre, crteži jasni, a legende za slike, karte i sve ostale priloge trebaju biti posebno ispisane. U rukopisu treba naznačiti mjesta na koja bi se trebali smjestiti slikovni prilozi (između dvaju odlomaka) te tu oznaku istaknuti bojom.

Dokument obavezno sadrži:

- a) naslov rukopisa
- b) podatke o autoru/autorima: ime i prezime autora i akademski stupanj (titula), naziv i adresa ustanove u kojoj radi (ili prebivališta), adresu elektroničke pošte
- c) apstrakt (maksimalno 250 riječi)
- d) ključne riječi (maksimalno 8 riječi)
- e) tekst rukopisa (naslovi i podnaslovi poglavlja se ne numeriraju)
- f) popis korištene literature i izvora
- g) popis ilustracija i tabli.

Citiranje

Citiranje priloga u tekstu

Autor se u tekstu poziva na priloge u zagradama na sljedeće načine:
(sl. 1), (karta 1), (tab. 1), (T. I), (kat. br. 1).

Ako se autor poziva na jedan od više detalja na nekom prilogu:
(sl. 3/7), (karta 3/1), (T. I/1).

Ako se poziva na više detalja s istog priloga:
(T. I/1, 3, 7–10).

Ako se u tekstu autor poziva na više predmeta s više priloga:
(T. I/1, 3, 7–10; II/7–9, 11).

Citiranje literature

Citiranje literature i dodatne bilješke navode se na dnu stranice. Bilješke se pišu slogom Times New Roman veličine slova 10 i dvostrukim proredom, onim redoslijedom kojim se javljaju u članku. Ako bilješka sadrži tekst nakon kojeg slijedi bibliografski izvor, on se navodi u zagradi.

U bilješci se navodi prezime autora, godina izdanja djela te, prema potrebi, broj stranice na sljedeći način:

BELOŠEVIĆ 1974: 222.

CAMBI 2005: 115, 117–142, 157.

Navod bilješke:

UGLEŠIĆ 2000: 88, bilj. 6.

Više djela istog autora treba poredati kronološki:

KUKOČ 2010: 96; 2012: 112.

Djelo dvaju autora:

MARIJANOVIĆ, HORVAT 2016: 49–53.

Djelo triju autora:

BARBIR, VUKOSAVLJEVIĆ, VUJEVIĆ 2020: 8.

Djelo više od triju autora:

CAMBI et al. 2007: 22, sl. 17.

Svi autori bit će navedeni u popisu literature, na kraju teksta.

Navođenje više bibliografskih jedinica (poredati kronološki, no objediniti djela istog autora):

BRUSIĆ 2000: 14; 2002: 214–216; ČONDIĆ 2010: 28; KUKOČ 2010: 97; 2011: 78; 2017: 99; MARIJANOVIĆ 2012: 24.

Slike, table ili bilješke navode se uz broj stranice na kojoj se nalaze.

SUIĆ 1995: 297, sl. 2.

Citiranje antičkih i srednjovjekovnih izvora

Citirati u skladu s kraticama navedenima u Oxford Classical Dictionary (<http://classics.oxfordre.com/fileasset/images/ORECLA/OCD.ABBREVIATIONS.pdf>).

Primjer:

Plin., N.h.

Caii Plynii Secundi Naturalis historiae libri tricesimiseptimi etultimi finis impressi. Venetiis: Per Nicolaum Jenson Gallicum, 1472.

Popis literature i izvora

Popis literature i izvora jedinstven je za dvojezični tekst. Literatura se navodi abecednim redom uz kronološko redanje djela istog autora. Djela bez autora ili urednika treba uvrstiti prema naslovu djela. U popisu literature treba izbjegavati kraćenje naslova i naziva časopisa. Naslov i podnaslov monografije ili zbornika te naziv časopisa pišu se u kurzivu. Nakon popisa djela jednog autora slijede djela u kojima je isti prvi od dvaju autora, a nakon toga se prema godini izdanja nabrajaju djela u kojima je prvi od triju ili više autora. Za više djela jednog autora objavljenih u istoj godini potrebno je nakon godine staviti tekuće slovo abecede (BATOVIĆ, Š. 1968a,...; BATOVIĆ, Š. 1968b,...).

Svi ostali relevantni podatci o publikaciji navode se na hrvatskom i engleskom jeziku (npr. u/ in, ur./ed. ili eds.) ili uvriježenim latinskim terminima odnosno kraticama (npr. et al.). Ako je rad objavljen dvojezično, navode se obje inačice naslova razdvojene kosom crtom. Ako je riječ o monografiji izdanoj u seriji, potrebno je to napomenuti. Treba navoditi izvorna imena mjesta izdanja (npr. Roma, a ne Rim). U bilješkama i popisu literature navedene stranice u knjizi ili časopisu povezuju se crtom (11–27), a ne crticom (spojnicom) (11-27).

Upute za citiranje

Knjiga

Jedan autor

BRUSIĆ, Z. 1999, *Hellenistic and Roman relief pottery in Liburnia: north-east Adriatic, Croatia*, British Archaeological Reports International series 817, Oxford: Archaeopress.

Dva ili više autora

BROGIOLO, G. P., CHAVARRIA ARNAU, A. 2005, *Aristocrazie e campagne nell'Occidente da Costantino a Carlo Magno*, Firenze: All'insegna del Giglio.

Ako je knjiga objavljena na dvama jezicima, navode se obje inačice naslova razdvojene kosom crtom.

RADIĆ ROSSI, I., BORZIĆ, I. 2022, *Brodolom rimskog trgovačkog broda kod rta Glavata na Mljetu / Shipwreck of a roman merchantman near cape Glavat on the island of Mljet*, Arheologija jadranske plovidbe i brodogradnje / Archaeology of Adriatic Shipbuilding and Seafaring, 3, Zadar: Sveučilište u Zadru.

Urednička izdanja (za jednog urednika koristiti se kraticom ur./ed., a za više ur./eds.)

AURIEMMA, R. (ur./ed.) 2018, *Nel mare dell'intimità. L'archeologia subacquea racconta l'Adriatico*, Catalogo della mostra (Trieste, ex Pescheria - Salone degli Incanti, 17 dicembre 2017 - 1 maggio 2018), Roma: Gangemi Editore.

FADIĆ, I., ETEROVIĆ BORZIĆ, A. (ur./eds.) 2017, *Grad mrtvih nad poljem života. Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli / The city of the dead above the field of life. Necropolis of Kopila hillfort on the island of Korčula*, Zadar: Muzej antičkog stakla u Zadru.

Poglavlje u knjizi s više autora

RADOVČIĆ, D. 2017, Antropološka analiza / Anthropological analysis, u/in: *Grad mrtvih nad poljem života. Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli / The city of the dead above the*

field of life. Necropolis of Kopila hillfort on the island of Korčula, Fadić, I., Eterović Borzić, A. (ur./eds.), Zadar: Muzej antičkog stakla u Zadru, 125–137.

Neobjavljeni magistarski ili doktorski rad

ČAČE, S. 1985, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, neobjavljena disertacija / unpublished PhD thesis, Sveučilište u Splitu, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru.

Članak u časopisu

BELOŠEVIĆ, J. 1974, Starohrvatska nekropola uz humak „Materiza“ kod Nina, *Diadora*, 6, 221–242.

Ako časopis ima više svezaka:

ZARO, G., GUSAR, K., ČELHAR M. 2020, On the edge of empires. Exploring an Ottoman legacy on the Venetian frontier, *Journal of Field Archaeology*, 45(3), 188–208. doi: 10.1080/00934690.2019.1706141.

Ako je članak u časopisu objavljen na dvama jezicima, navode se obje inačice naslova razdvojene kosom crtom:

BARAKA PERICA, J., UGLEŠIĆ, A. 2021, Ulomak pogrebne mense s lokaliteta Galovac – Crkvina / Fragment of a Funerary Mensa from the Site of Galovac – Crkvina, *Archaeologia Adriatica*, 15, 521–539.

Ako se godište časopisa ne podudara s godinom objave:

BELOŠEVIĆ, J. 1962, Slavenska keramika iz ranosrednjovjekovne nekropole „Materiza“ kraj Nina, *Diadora*, 2 (1960–1961), 237–249.

Članak u tisku

KUKOČ, S. 2022, Interpretacija funeranog kôda: Geometrijskog simboličnog prikaza na daunskoj steli iz Arpija / Interpretation of a funerary code: Geometric symbolic depiction on the daunian stela from Arpi, *Asseria*, 15/16 (2019/2020) (u tisku / in press).

Članak u zborniku znanstvenog skupa

PEŠIĆ, M. 2017, Sjevernoafrička tera sigilata s brodoloma kod otočića Babuljaša blizu Pakošтана, u/in: *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru*, Zbornik III. Međunarodnog arheološkog kolokvija Crikvenica, 4.–5. studenog 2014., Lipovac Vrkljan G., Šiljeg B., Ožanić Roguljić, I., Konestra, A. (ur./eds.), Institut za arheologiju, Muzej grada Crikvenice, Crikvenica, 419–431.

Novinski članak

BATOVIĆ, Š. 1970, Ostaci života i kulture iz davne prošlosti Ljupča, *Narodni list*, god. XXI(CIX), br. 964, Zadar, 18. travnja, 5.

Elektronički izvori

Osnovni oblik citiranja prati načela koja vrijede i za tiskane medije. Dakle, potrebno je navesti: autora, godinu publikacije, naslov publikacije, izdavača, adresu internetske stranice te, u zagradi, datum posjeta stranici:

SCHMIDTS, T., SEIFERT, M. (eds.) 2022, *New Approaches to Seaborne Commerce in the Roman Empire: Panel 5.17*, Archaeology and Economy in the Ancient World – Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology, Cologne/Bonn 2018, Band 24, Propylaeum, Heidelberg. <https://doi.org/10.11588/propylaeum.1038> (17. 10. 2022.)

Popis priloga

Na kraju teksta treba se nalaziti popis priloga s kratkim opisom, naznačenim autorstvom (snimio, izradio) i godinom nastanka priloga. Pri opisu slikovnih priloga potrebno je rabiti termine slika, tabla, tablica, karta. Slikom se smatraju crteži, fotografije i dijagrami, a tablicom tablični prilozi koji prate tekst rukopisa. Tablom se smatra slikovni prilog koji dolazi na kraju rukopisa.

Kad je prilog preuzet iz objavljene literature, mora se citirati njegova bibliografska jedinica:

Sl. 1 Palagruža, paljevinski sloj unutar zidova rimske fortifikacije (Kirigin 2012: 91)

Ako je preuzeti prilog doraden:

Sl. 1 Palagruža, paljevinski sloj unutar zidova rimske fortifikacije (prema Kirigin 2012: 91; doradio: I. Borzić)

Ako prilog prikazuje predmet koji je pohranjen u nekoj instituciji, uz opis mora biti navedena institucija te inventarni broj pod kojim se predmet vodi u toj instituciji:

Sl. 1 Pojasna kopča iz Nadina, Arheološki muzej Zadar, inv. br. 15073 (snimio: I. Čondić)

Slikovni prilozi

Slikovni prilozi predaju se u digitalnom obliku i moraju biti izdvojeni kao zasebne datoteke, naslovljeni imenom autora te rednim brojem pod kojim se u tekstu spominju (Marijanović sl. 1). Rukopisi sa slikovnim priložima umetnutima u Wordov dokument neće se prihvaćati. Prilozi trebaju biti orijentirani onako kako će biti objavljeni, snimljeni u formatu jpeg (.jpg) ili tiff (.tif), dovoljno kvalitetne rezolucije za tisak. Svaka tabla mora sadržavati nacrtano mjerilo, a redni broj treba joj biti označen rimskim brojevima.

Tablični prilozi i grafikoni

Tablični prilozi i grafikoni predaju se u digitalnom obliku, kao Word ili Excel dokument, naslovljeni imenom autora rukopisa, vrstom priloga te brojem (Marijanović tab 1). Naziv pojedinog priloga stavlja se u potpis, a ne unutar tablice ili grafikona.

Autorska prava

Autori su dužni ishoditi dopuštenje za upotrebu svih ilustracija za koje nemaju autorska prava. Nakon prihvaćanja rukopisa autori su dužni potpisati izjavu o preuzimanju odgovornosti u slučaju eventualnih sporova u vezi s povredom autorskih prava koja će im biti poslana na elektroničku adresu.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The *Archaeologia Adriatica* Journal of the Archaeology Department of the University of Zadar publishes scientific articles from archaeological and other related scientific fields.

The journal is published annually.

Articles may be submitted in digital form to the editorial board throughout the year at the following email address: **archaeologia.adriatica@unizd.hr**; alternatively, when necessary, on a CD or DVD and sent to the following address: Archaeology Department of the University of Zadar, Obala kralja Petra Krešimira IV., 2, 23000 Zadar.

Following the review process, the accepted and scientifically classified articles will be published in the next edition. The editorial board decides who the reviewers will be – every article will be reviewed by at least two reviewers. All articles undergo the double-blind peer review process, in which the identity of both author and reviewer is kept hidden. In case of conflicting evaluations of an article, it will undergo an additional review. After the review process, the author is obliged to revise the article according to the attached reviewer comments and editor's instructions or justify his or her decision to disregard the said comments and instructions. All submitted articles undergo an originality check using the *Turnitin* system. The authors do not bear any costs for the article processing and press preparation.

Authors receive a copy of the journal and articles in PDF format after their publication.

Articles are to be submitted as MS Word documents, which should bear the surname of the author/co-authors (e.g., Uglešić; Miletić, Zaninović; Gusar, Fabijanić, Šućur; Cambi et al.) and be written in Times New Roman font in 12-point font size with double spacing and without formatting. The articles are published in bilingual form. They can be written in Croatian or in a foreign language as agreed with the Editorial Board, which undertakes the translation of articles into English (if the submitted article is in Croatian) or into Croatian (if the submitted article is written in a foreign language).

In general, articles should not exceed 32 typeset pages (60,000 characters) and the number of appendices (pictures, maps, plates, etc.) should be proportional to the length of the article. Photographs should be sharp, drawings clear and legends for the pictures, maps, and all other appendices should be attached to the article separately. The approximate positions of the pictures in the article (between two paragraphs) should be marked in colour in the text.

The document must contain:

- a) the title of the manuscript
- b) information about the author(s): name(s) and surname(s) and their academic level (title), name and address of the institution at which they work (or their residence) and email address
- c) an abstract (no more than 250 words)
- d) key words (no more than 8 words)
- e) the manuscript (headings and subheadings of the chapters are not to be numbered)
- f) a list of literature and sources used
- g) a list of illustrations and plates.

References

References to the appendices in the text

The author should refer to the appendices in the text using brackets as follows: (Fig. 1), (Map 1), (Tab. 1), (T. I), (Cat. no. 1).

When reference is made to one of several elements in an appendix:

(Fig. 3/7), (Map 3/1), (T. I/1).

When reference is made to several elements of one appendix:

(T. I/1, 3, 7–10).

When reference is made to several elements of several appendices:

(T. I/1, 3, 7–10; II/7–9, 11).

Literature references

Literature references and additional notes are not indicated at the bottom of the page. The notes are written in Times New Roman font in 10-point font size with double spacing following the order in which they appear in the text. If the note contains a text followed by a bibliographic source, it is given in brackets.

The note should indicate the author's surname, publication year and, where relevant, page number as follows:

BELOŠEVIĆ 1974: 222.

CAMBI 2005: 115, 117–142, 157.

Note reference:

UGLEŠIĆ 2000: 88, bilj. 6.

Several works by the same author should be ordered chronologically:

KUKOČ 2010: 96; 2012: 112.

A work by two authors:

MARIJANOVIĆ, HORVAT 2016: 49–53.

A work by three authors:

BARBIR, VUKOSAVLJEVIĆ, VUJEVIĆ 2020: 8.

A work by more than three authors:

CAMBI et al. 2007: 22, sl. 17.

All the authors should be listed at the end of the article in the literature list.

References to several bibliographical units (listed chronologically but works by one author should be grouped):

BRUSIĆ 2000: 14; 2002: 214–216; ČONDIĆ 2010: 28; KUKOČ 2010: 97; 2011: 78; 2017: 99; MARIJANOVIĆ 2012: 24.

Pictures, plates or notes are listed along with the numbers of the pages on which they appear:

Suić 1995: 297, Fig. 2.

Reference to ancient and mediaeval sources

References should be given in accordance with the Oxford Classical Dictionary (<http://classics.oxfordre.com/fileasset/images/ORECLA/OCD.ABBREVIATIONS.pdf>).

Example:

Plin., N.h.

Caii Plinii Secundi Naturalis historiae libri tricesimiseptimi et ultimi finis impressi. Venetiis: Per Nicolaum Jenson Gallicum, 1472.

List of literature and sources

The list of literature and sources is the same for both languages. The list of references should be arranged in alphabetical order with works by the same author listed chronologically. Works without names of authors or editors should be listed according to the title. Shortening of the titles and names of journals should be avoided. The titles and subtitles of monographs or proceedings as well as journal names should be italicised. The list of works by one author is followed by works in which the same author is the first of two authors and, after that, according to the year of publication, works in which (s)he is the first of three or more authors listed. When listing several works by the same author published in the course of the same year it is necessary to put consecutive letters of the alphabet after the publication year (e.g., BATOVIĆ, Š. 1968a,.....; BATOVIĆ, Š. 1968b,.....).

All other relevant information about the publication is given in both Croatian and English (e.g., u/in, ur./ed. or eds.) or commonly used Latin terms and abbreviations (e.g., et al). If a piece of work is published in bilingual form, both versions of the title are given, separated by a slash. Should a piece of work be a monograph published as part of a series, it will be duly noted. The original names of the publication places should be used (e.g., “Roma” instead of “Rome”). Pages of books or journals listed in notes or a literature list should be connected by an en dash “11–27” and not by a hyphen “11-27”.

Instructions for references

Books**One author**

BRUSIĆ, Z. 1999, *Hellenistic and Roman relief pottery in Liburnia: north-east Adriatic, Croatia*, British Archaeological Reports International series 817, Oxford: Archaeopress.

Two or more authors

BROGIOLO, G. P., CHAVARRIA ARNAU, A. 2005, *Aristocrazie e campagne nell'Occidente da Costantino a Carlo Magno*, Firenze: All'insegna del Giglio.

If a book is published in bilingual form, both versions of the title are listed, separated by a slash.

RADIĆ ROSSI, I., BORZIĆ, I. 2022, *Brodolom rimskog trgovačkog broda kod rta Glavata na Mljetu / Shipwreck of a roman merchantman near cape Glavat on the island of Mljet*, Arheologija jadranske plovidbe i brodogradnje / Archaeology of Adriatic Shipbuilding and Seafaring, 3, Zadar: Sveučilište u Zadru.

Edited editions (when there is one editor use the abbreviation “ur./ed.”; when there are more, “ur./eds.”):

AURIEMMA, R. (ur./ed.) 2018, *Nel mare dell'intimità. L'archeologia subacquea racconta l'Adriatico*, Catalogo della mostra (Trieste, ex Pescheria - Salone degli Incanti, 17 dicembre 2017 - 1 maggio 2018), Roma: Gangemi Editore.

FADIĆ, I., ETEROVIĆ BORZIĆ, A. (ur./eds.) 2017, *Grad mrtvih nad poljem života. Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli / The city of the dead above the field of life. Necropolis of Kopila hillfort on the island of Korčula*, Zadar: Muzej antičkog stakla u Zadru.

A chapter of a book with several authors:

RADOVČIĆ, D. 2017, Antropološka analiza / Anthropological analysis, u/in: *Grad mrtvih nad poljem života. Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli / The City of the Dead Above the Field of Life. Necropolis of Kopila Hillfort on the Island of Korčula*, Fadić, I., Eterović Borzić, A. (ur./eds.), Zadar: Muzej antičkog stakla u Zadru, 125–137.

Unpublished master's or PhD thesis

ČAČE, S. 1985, Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere, neobjavljena disertacija / unpublished PhD thesis, Sveučilište u Splitu, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru.

Article in a journal

BELOŠEVIĆ, J. 1974, Starohrvatska nekropola uz humak „Materiza“ kod Nina, *Diadora*, 6, 221–242.

If the journal has several volumes:

ZARO, G., GUSAR, K., ČELHAR M. 2020, On the edge of empires. Exploring an Ottoman legacy on the Venetian frontier, *Journal of Field Archaeology*, 45(3), 188–208. doi: 10.1080/00934690.2019.1706141.

If an article in a journal is published in bilingual form, both versions of the title are given, separated by a slash:

BARAKA PERICA, J., UGLEŠIĆ, A. 2021, Ulomak pogrebne mense s lokaliteta Galovac – Crkvina / Fragment of a Funerary Mensa from the Site of Galovac – Crkvina, *Archaeologia Adriatica*, 15, 521–539.

If the journal volume is not the same as the year of publication:

BELOŠEVIĆ, J. 1962, Slavenska keramika iz ranosrednjovjekovne nekropole „Materiza“ kraj Nina, *Diadora*, 2 (1960–1961), 237–249.

Article in press

KUKOČ, S. 2022, Interpretacija funeranog kôda: Geometrijskog simboličnog prikaza na daunskoj steli iz Arpija / Interpretation of a funerary code: Geometric symbolic depiction on the daunian stela from Arpi, *Asseria*, 15/16 (2019/2020) (u tisku / in press).

Article in conference proceedings

PEŠIĆ, M. 2017, Sjevernoafrička tera sigilata s brodoloma kod otočića Babuljaša blizu Pakošтана, u/in: *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru*, Zbornik III. Međunarodnog arheološkog kolokvija Crikvenica, 4.–5. studenog 2014., Lipovac Vrkljan G., Šiljeg B., Ožanić Roguljić, I., Konestra, A. (ur./eds.), Institut za arheologiju, Muzej grada Crikvenice, Crikvenica, 419–431.

Newspaper article

BATOVIĆ, Š. 1970, Ostaci života i kulture iz davne prošlosti Ljupča, *Narodni list*, god. XXI(CIX), br. 964, Zadar, 18. travnja, 5.

Online sources

The general referencing principle is the same as for printed materials. Hence, author, publication year, title of the publication, publisher, web address and, in brackets, access date should be listed:

Schmidts, T., Seifert, M. (eds.) 2022, *New Approaches to Seaborne Commerce in the Roman Empire: Panel 5.17*, Archaeology and Economy in the Ancient World – Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology, Cologne/Bonn 2018, Band 24, Propylaeum, Heidelberg. <https://doi.org/10.11588/propylaeum.1038> (17 October 2022)

List of appendices

There should be a list of appendices at the end of the article specifying the author (taken or made by) and the year of creation. The terms picture, plate, table, and map should be used when describing the pictorial appendices. Pictures include drawings, photographs and charts, and tables refer to tabular forms accompanying the text of the manuscript. A plate is a pictorial appendix that appears at the end of the manuscript.

If the appendix originates from a published work, its bibliographical unit must be specified:

Fig. 1 Palagruža, cremation layer inside the walls of the Roman fortification (Kirigin 2012: 91)

If the appendix has been edited:

Fig. 1 Palagruža, cremation layer inside the walls of the Roman fortification (according to Kirigin 2012: 91; edited by: I. Borzić)

If the object listed in the appendix is stored in an institution, the institution as well as the inventory number must be specified along with the description:

Fig. 1 Belt buckle from Nadin, Zadar Archaeology Museum, inv. no. 15073 (taken by: I. Čondić)

Pictorial appendices

Pictorial appendices are to be submitted in digital form and must be in separate files, named after the author and the ordinal number under which they appear in the article (e.g., Marijanović Fig. 1). Manuscripts with pictorial appendices inserted in the Word document will not be accepted. The orientation of the appendices should be the same as they appear in the text, they should be saved in jpeg (.jpg) or tiff (.tif) format and the resolution quality should be good enough for printing. Every plate must have a scale, and the ordinal numbers should be given in Roman numerals.

Tabular appendices and charts

Tabular appendices and charts are to be submitted in digital form, as Word or Excel files, with the name indicating the manuscript author, appendix type and number (e.g., Marijanović Tab. 1). Titles of appendices are to be given in headings not within a table or a chart.

Copyright

It is the authors' responsibility to obtain permission to use illustrations for which they do not hold the copyright. After the manuscript has been accepted, the authors are obliged to sign a declaration on assuming responsibility in case of possible disputes regarding copyright infringement, which will be sent to their electronic address.

PRIJEVOD NA ENGLISKI JEZIK / *English translation*
Marija Kostić, ETNOtrend d.o.o.

LEKTURA ZA HRVATSKI JEZIK / *Proof-reading for Croatian language*
Eda Šarić

GRAFIČKO OBLIKOVANJE KORICA / *Cover design*
Sveučilište u Zadru

RAČUNALNA OBRADA I PRIJELOM / *Layout*
Sveučilište u Zadru

NAKLADA / *Edition*
250 primjeraka / *250 copies*

CIJENA ČASOPISA / *Price of journal*
100,00 HRK (14 EUR)

TISAK / *Printed by*
Sveučilišna tiskara d.o.o.

